

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХCV

Бр. 1-2/2022.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

ПОВОДОМ 80-ГОДИШЊИЦЕ ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА

Година ХСV

1-2

ПОДГОРИЦА
2022.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Славко Бурзановић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

À L'OCCASION DU 80^E ANNIVERSAIRE DU TREIZIÈME
JUILLET SOULÈVEMENT

XCV

1-2

PODGORICA
2022.

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Slavko Burzanović, Žarko Leković, Radenko Šćekić
et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
dressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Pod-
gorica.

PREDGOVOR

Ovaj dvobroj *Istorijskih zapisa* posvećen je 80-godišnjici Trinaestojulskog ustanka (13. jula 1941. godine), jednom od najznačajnijih datuma u istoriji Crne Gore, a po ocenama u istorijskoj nauci i „fenomenu evropske istorije“. Povodom godišnjice izbijanja Trinaestojulskog ustanka, Naučno vijeće Istorijskog instituta **9. jula 2021.** godine organizovalo je međunarodnu naučnu konferenciju: „1941. u Crnoj Gori: Osamdeset godina od Trinaestojulskog ustanka“.

Pozivu organizatora odazvao se veliki broj naučnih radnika iz Crne Gore i drugih država, o čemu svjedoči i sadržaj ovog, tematskog dvobroja *časopisa Istorijски zapisi*, u kome su publikovani radovi 28 učesnika Konferencije.

Osim vraćanja u vidokrug naučne pažnje krupnog datuma iz crnogorske prošlosti i unapređivanja rezultata historiografije, održavanjem Konferencije dat je doprinos njegovanju kulture sjećanja na jedan od krupnih događaja iz istorije Crne Gore u Drugom svjetskom ratu koji je, ukupno uzevši, opredijelio tokove svjetske istorije u drugoj polovini XX vijeka.

Kroz multidisciplinarni pristup, u okviru dva tematska bloka, putem naučnog dijaloga u okviru njih, kao i na plenarnoj sjednici, sa nove vremenske distance, bez ideoloških predznaka, ponovo su razmatrana pitanja značaja Trinaestojulskog ustanka i njegovog uticaja ne samo na poslijeratna politička dešavanja u Crnoj Gori, već i na oblikovanje sadržaja književnih i umjetničkih djela i spomeničke arhitekture nastale poslije Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori.

Skup je održan u sali Rektorata Univerziteta Crne Gore, ličnim učešćem naučnih radnika ili putem online platforme, zbog tada izražene pandemije COVID-19. Organizacioni odbor činili su dr Radoslav Raspopović, dr Radenko Šćekić, dr Ivan Laković, dr Tatjana Koprivica, dr Olga Pelcer-Vujačić, kao i mr Božena Miljić, sekretarka Odbora.

Ovim tematskim brojem *Istorijskih zapisa*, osim obilježavanja važnog datuma iz crnogorske i evropske istorije, najširu naučnu i stručnu javnost želimo da upoznamo i o rezultatima rada međunarodne naučne konferencije: „1941. u Crnoj Gori: Osamdeset godina od Trinaestojulskog ustanka“ održane u organizaciji Istorijskog instituta UCG u okviru projekta: Crna Gora na političkoj i kulturnoj mapi Evrope (CLIO MAP).

ОТВАРАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СКУПА:
„1941. У ЦРНОЈ ГОРИ. ОСАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД
ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА“

Поштоване колегинице и колеге, даме и господо, уважени гости,

Отварам међународни научни скуп: „1941. у Црној Гори. Осамдесет година од Тринаестојулског устанка“.

Одлука Научног вијећа Историјског института о организовању међународне научне конференције под овим називом дио је његовог научног рада и праксе да и обиљежавањем значајних догађаја, датума и годишњица из историје Црне Горе допринесе развоју црногорске историографије. То истовремено значи да, организујући овај скуп, нијесмо имали намјеру да он буде прославна манифестација. Сматрали смо важнијом потребу да, 80 година након избијања Тринаестојулског устанка, одржавањем овакве међународне конференције дамо нови допринос развоју историјске науке о: 1941. у Црној Гори и 13-јулском устанку, и тиме, са осмодеценијске историјске дистанце, понудимо савремена виђења не само значаја устанка, већ и догађаја који су током 1941. године с њим били уско повезани.

Чињеница је да се током последње двије деценије, са дисолуцијом југословенске државе, значајно промијенио дискурс у посматрању прошлости југословенских народа, укључујући и историју Другог свјетског рата и вријеме након њега. То нас свакако обавезује на уважавање савремених тумачења, ослобођених идеолошких предзнака, на новим историјским изворима. Она треба да покажу „како је заиста било“, а не да неутемељеним интерпретацијама врше ненаучну ревизију прошлости. У првом реду, неопходно је водити рачуна о „историографској тачности“, која не дозвољава мијењање садржаја историјских извора о Другом свјетском рату. То подразумијева и научно утемељена сазнања о циљевима борби народа у Црној Гори и другим југословен-

ским земљама током највећег ратног сукоба у историји човјечанства, започетог 1. септембра 1939. И управо тај шири хронолошки контекст, из кога се не могу изузети политички, војни, али и различити други аспекти, попут етничких, или слободарских, омогућава разумијевање значаја антифашистичке борбе, али и јединствености, и подвижништва малих земаља у њиховој ослободилачкој борби.

У вези с тим, и без комплекснијих анализа неспорно је да је такав смисао имао и Тринаестојулски устанак народа у Црној Гори. Због чињенице да је то био први општенародни, антифашистички устанак у поробљеној Европи, а посебно због изражене масовности, он се назива феноменом европске историје. Тринаестојулски устанак као општенародни феномен утемељен је на слободарским традицијама Црногораца, ослоњеним на историјска прегнућа која су вјековима уткивана у вертикалу постојања Црне Горе. Сви ти елементи, заједно, много раније учинили су Црну Гору важним геополитичким субјектом на политичкој мапи Европе.

Његово разумијевање није могуће без познавања утицаја глобалних политичких и војних токова у Европи. То исто важи и у погледу разумијевање друштвених односа и ратних прилика у Црној Гори 1941, тако и са становишта посматрања главних ратних циљева касније раздвојених ратујућих страна, у склопу начина борбе у Другом свјетском рату. Супротстављеност, између осталог, у погледу успостављања новог система друштвених односа или одржавања старога, са различитим идеолошким предзнаком, у борбу против окупатора увешће елементе грађанског рата.

Тек објашњењем тих и бројних других питања могу се разумјети узроци, циљеви и коначан исход ратних дешавања на југословенским просторима у току Другог свјетског рата. На тај начин ће постати видљивије политичке и војне позиције свих његових учесника, као и суштина политичких концепција и војних планова чијем остварењу су они тежили.

Остављајући оваква питања за подробније анализе на основу реферата учесника ове конференције, желимо да истакнемо и то да је наша намјера била да конципирајући садржај конференције оставимо довољно простора за њену мултидисциплинарност. У том смислу, програм скупа је конципиран тако да пружи могућност посматрања Тринаестојулског устанка не само уз и до сада практиковани приступ, преваходно као сегмента политичке или војне историје, већ и да у много већој мјери отворимо простор за сагледавање утицаја Тринаестојулског устанка на различите друге области друштвеног живота у Црној Гори и ван ње - у литератури, сликарству, музици.

Одбор за припрему скупа је процијенио да се тим путем може доћи до потпунијег сагледавања значаја Тринаестојулског устанка у колективном памћењу народа, и колико је, уз сва критичке ограде, он био подстицај не само за даље научна истраживања, већ и за различите друге видове друштвеног стваралаштва.

У мјери у којој ова међународна научна конференција успије да реализује задатке који пред њом стоје, она ће допринијети објективном сагледавању трајних вриједности Тринаестојулског устанка, у контексту општих европских збивања, али и ситуације у Црној Гори и на југословенским просторима.

Остаје да закључимо да ћемо на крају данашњег радног дана, након што сви учесници саопште своје реферате, а остали присутни кроз дискусије о њиховим научним ставовима саопште своја мишљења, доћи и до првих утисака о дометима успјеха у нашим намјерама.

На крају, отварајући ову научну конференцију, хтио бих да свима пожелим успјешан рад, али и да изразим наду да ће ова конференција отворити нова питања, проширити просторе за даљи тазвој научноистраживачког рада у овој области и донијети нове научне резултате у изучавању Тринаестојулског устанка у Црној Гори, али и ратних збивања на југословенским и европским просторима у 1941. години, ослобођене идеолошких или ограничења или предрасуда било које друге врсте.

Хвала на пажњи.

Др Радослав Распоповић
Подгорица, 2021.

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК У ЕВРОПСКОЈ ИСТОРИЈИ

ABSTRACT: *In the context of historical events at the beginning of the Second World War, the question of the degree of reaction of popular movements in European countries in opposing the expansion of fascism and Nazism was raised. The paper gives a brief overview of the general situation in enslaved Europe, in which the Thirteenth July Uprising was a kind of exception and represented a “phenomenon of European history”.*

KEYWORDS: *World War II, Montenegro, Italy, Kingdom of Yugoslavia, Triple Pact, Fascism, Nazism, Italian occupation, Thirteenth of July Uprising*

Историја било ког народа обилује „славним датумима“ који могу да означавају не само остварење крупних резултата друштвеног развоја, већ и крај једне или почетак нове епохе, односно опредјељење за другачији систем друштвених вриједности у односу на претходни. Избор новог модела друштвених односа по природи ствари најчешће има прекретнички значај у односу на дотадашње облике друштвеног организовања.

У историји Црне Горе такође постоје бројни значајни датуми, неки и у далекој прошлости. Али, има и оних из новијих историјских периода, који су неријетко означавани као крај једног или почетак „новог доба“.

На линији таквих перцепција био је Тринаестојулски устанак црногорског народа у Другом свјетском рату. У вертикали историјског трајања Црне Горе, резултати остварени народним прегнућима у Тринаестојулском устанку могу се убројити у круг оних којима је, кроз колективно сјећање, обнављан значај „имена црногорског“, а који су, с

---

* Аутор је научни савјетник, директор Историјског института УЦГ.

друге стране, Црну Гору чинили још учљивијим геополитичким чиниоцем на политичкој мапи Европе.

I

Но, да бисмо разумјели крупан војнички и политички значај Тринаестојулског устанка у европској историји, неопходно је кратко подсјетити на ситуацију, посебно војну, у којој су се током 1940. и у првој половини 1941. налазили европски народи.

Познато је да је Други свјетски рат почео 1. септембра 1939. нападом фашистичке Њемачке на Пољску. Политика попуштања коју су водиле главне европске силе, побједнице у Првом свјетском рату, у првом реду Енглеска и Француска, била је изражена у прећутном пристајању на: „поновно наоружање Њемачке 1934-35, запосједање Рајнске области 1936, окупацију Аустрије и Чехословачке 1938“¹. Нападом на Пољску 1. септембра 1939. год. таква политика је коначно доживјела крај. Поменуте двије европске државе објавиле су рат Њемачкој (3. септембра 1939), али то није зауставило започету инвазију њемачких трупа на територију пољске државе. Крајем септембра пала је Варшава, а већ почетком октобра капитулирала је Пољска.

Судбину Пољске, у овој фази рата, одредио је споразум о ненападању који су потписали Трећи рајх и СССР. У тајном дијелу овог акта познатог под називом пакт Рибентроп-Молотов, који је потписан 23. августа 1939. у Москви², извршена је подјела интересних сфера у тада независним земљама: Финској, Естонији, Летонији, Литванији, Румунији и Пољској, чиме је „дипломатска револуција била је завршена“³. Сходно споразуму, који је предвиђао подјелу Пољске, на дјелове њене територије на којима су живјели Украјинци и Бјелоруси, ушле су совјетске трупе и окупирале их. У трећој недјељи након избијања рата, 17. септембра 1939, Црвена армија је заузела дио Пољске, у границама које је предвиђао Пакт о ненападању⁴.

Осим на источном фронту, Њемачка је ускоро започела ратна дејства и на западном. У оквиру западног фронта стратегијски је до-

¹ Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, Beograd 1999, 300.

² Пакт Рибентроп-Молотов или Пакт о ненападању између Њемачке и СССР-а потписан је 23. 8. 1939. од стране совјетског и њемачког министра спљних. Требало је да обезбиједи да СССР не буде укључен у рат и да спријечи стварање њемачко-јапанског савеза против Москве. Пакт је садржао и дио о совјетско-њемачкој подјели интересних сфера у Источној Европи. А укључивао је и подјелу Пољске. Пакт је био на снази до почетка напада Њемачке на СССР, 22. јуна. 1941. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, priredio Momir Stojković, Beograd 1998, 424-426.

³ Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, 284.

⁴ Исто, 289.

минирала обострано утврђена француско-њемачка граница⁵. До краја 1939. на овом фронту није било већих борби, све до априлу 1940. А онда је Њемачка кренула на Данску и Норвешку. Још док је Норвешка пружала отпор (за разлику од Данске која је заузета без борбе), почетком маја 1940. њемачка војска је напала Луксембург, Холандију и Белгију⁶. Све ове земље су капитулирале крајем маја 1940, а потом окупиране. Затим је преко територије Белгије почела офанзива на Француску. Ни помоћ енглеских трупа није спријечила да се избјегне пораз, сада здружених француско-британских снага. Мада је Велика Британија наставила са ратним отпором силама Осовине, она је убрзо остала усамљена на простору Европе, посебно након што је успједио нови споразум фашистичких влада који је њихове земље повезао у војну блоковску структуру, која је исказивала склоност ка агресивној политици не само на европским просторима, већ и на другим свјетским ратиштима: у Азији и на Далеком истоку.

Споразум о коме је ријеч, познат као Тројни пакт, потписале су 27. септембра 1940. Њемачка, Италија и Јапан. Циљ му је био успостављање свјетског господства нациста и фашиста, насилним прекрајањем геополитичке карте свијета. Тројном пакту су приступиле: Мађарска (20. новембра 1940), Румунија (23. новембра 1940), Словачка (24. новембра 1940), Бугарска (1. марта 1941). Турска је у то вријеме имала статус неутралности.⁷

У веома неповољној геополитичкој ситуацији у свијету, политички врх југословенске државе са регентом, принцом Павлом Карађорђевићем и владом Цветковић-Мачек, настојећи да земљу сачувају од њемачке агресије, покушали су да афирмишу политику неутралности. Ко-

⁵ Иако је послје окончанја Првог свјетског рата била војно надмоћна у односу на све остале европске земље, Француска је осјећала страх од Њемачке и потребу да успостави систем одбране. Мажино линија је била израз политике усмјерене на утврђивање француске граница са Њемачком и Италијом. Граница је била војно утврђена бетонским и тенковским препрекама, митраљеским гнијездима. Французи су вјеровали да ће саграђена утврђења омогућити довољно времена потребног за мобилизацију њене војске у случају њемачког напада. Мажино линија је грађена у неколико фаза од 1930. Главни дио радова завршен је до 1935. Трошкови градње износили су око три милијарде франака. Са друге стране, и Њемачка је подизањем Зигфридове линије тј. сплета утврђења и тенковских препрека на граници са Француском успоставила своју, утврђену, одбрамбену линију. Она је представљала неку врсту одговора на градњу француске Мажино линије. Зигфридова линија, или Западни бедем, била је дугачка 630 км, са 18.000 бункера, великим бројем ровова и тенковских препрека. Простирала се од Клевеа, на граници са Холандијом, до града Вела на Рајни, на граници са Швајцарском. Овај одбрамбени систем саграђен је од 1938. до 1940. године. Видјети: Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, 238, 257, 258, 285, 289, 318.

⁶ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, 454-457.

⁷ Исто

раци које су ради тога предузимани водили су јачању економске сарадње Краљевине Југославије са Трећим рајхом. Владало је увјерење да се тако може оснажити неутрални међународни положај земље, мада је успостављање блиских економских а тиме и политичких веза са Немачком озбиљност такве намјере доводило у питање. Због тога је у послјератној југословенској историографији политика југословенског политичког естаблишмента оцјењивана прогерманском, а не неутралном, а њени носиоци називани агентима Берлина.

Сагледавање тадашњег историјског контекста, из савремене перспективе, показује да за Краљевину Југославију проналажење савезника на другој страни, у земљама из блока савезничких сила, није било политички реално. Евентуални ослонац на Француску није могао имати значај, посебно након што је њена влада 10. јуна 1940. избјегла у Бордо, а Париз пао без отпора, и пошто је главна група њених армија капитулирала⁸. Након тога Француска је, истог дана, 22. јуна 1940, потписала примирје са Немачком. Ни опредјељење за антифашистичку политику коју је водила Велика Британија, која се налазила у незавидној геополитичкој ситуацији у односу на земље Тројног пакта, за југословенску краљевину није могло представљати излаз ни у војном ни у политичком смислу.

Мада је на почетку рата који је Трећи рајх започео против Југославије Велика Британија била једина неокупирана велика европска држава, војно усамљена, она је исказивала одлучност да настави борбу до коначне побједе. Ипак, то није било довољан разлог да Краљевина Југославија, у новом геополитичком амбијенту, створеном освајањима сила Осовине, евентуални ослонац покуша да нађе у Великој Британији. Та опција није разматрана због прилика на европском ратишту, али и због других чинилаца који су се тицали стратешких спољнополитичких пројекција политичких кругова у земљи. Без задржавања на могућим унутрашњим узроцима утицаја, на преовладавање „дефетистичког“ политичког става у односу према фашистичкој Немачкој упућивале су ријечи кнеза Павла да ће: „Југославија увијек бити сусјед Аустрији, тј. Трећем рајху, а никада Великој Британији“.⁹ Његов поглед на ситуацију у којој се југословенска држава нашла, говорио је о свој сложености њене међународне позиције, будући да је након аншлуса Аустрије од стране Хитлерове Немачке почетком 1938. Краљевина Југославија за сусједа добила моћни Трећи рајх.

⁸ У Другом свјетском рату, Немачка је „блицкригом“ пресјекла Француску, па су: „крајем јуна, немачке трупе промарширале Јелисејским пољима. Хитлер је, чинило ми се, био господар континента“. Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, 290.

⁹ *Југославија в XX веке, Очерли политической истории*, Москва 2011, 330.

То опет говори да тадашњи југословенски политички врх стање створено агресивном политиком фашистичких земаља у Европи, посебно последице њемачког аншлуса Аустрије, корака који су му претходили и након тога слиједили, није сматрао привременим ни у политичком ни у војном смислу. Претходна изјава говори о другачијим перцепцијама политичког естаблишмента југословенске државе тј. његовом увјерењу да ће нови политички поредак у овом дијелу Европе бити трајног а не привременог карактера.

Збир свих споменутих чинилаца утицао је да, на крају, превагне притисак који је Њемачка вршила на политички врх југословенске државе с циљем њеног приступања Тројном пакту. У историографији се истиче да је Хитлер при томе испољавао необичну толеранцију настојећи: „да Југославију мирним путем приволи на сарадњу и да не сметано експлоатише њене изворе“.¹⁰ Без намјере да улазимо у детаљнију анализе политичких разлога који су до такве одлуке довели, напоменућемо да су Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић, 25. марта 1941. године, у дворцу Белведере у Бечу потписали Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту.¹¹ То приступање дуго је оцјењивано потврдом ставова о карактеру прогерманске оријентације тадашњег југословенског политичког естаблишмента, односно о вођењу политике ради тражења ослонаца међу фашистичким земљама.

Каснија сагледавања политичке позиције у којој се Краљевина Југославија нашла, након почетка Другог свјетског рата, утицала су на то да су у савременој постјугословенској и иностраној литератури значајно измијењени ранији ставови о овом питању. Оцјене о политици југословенског политичког врха, које су преовладале последице окончања рата, значајно су допуњене анализом дотадашњих као и укључивањем у разматрање ширег круга нових историјских извора. Као резултат таквог приступа, политика кнеза Павла и југословенске владе према Трећем рајху, која је вођена до почетка оружаног напада на југословенску државу, све више се карактерише изнуђеном.

¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, 173.

¹¹ Поред Протокола, југословенској влади су упућене три ноте. У првој Њемачка се обавезала да ће узети у обзир интересе Југославије за успостављање територијалне везе с Егејским морем и проширити њен суверенитет на луку Солун. У другој, њемачка влада је потврдила своју спремност да поштује суверенитет и територијални интегритет Југославије и да за вријеме рата траже од ње дозволе за прелаз њемачких трупа преко југословенске државне територије. Трећом нотом Њемачка и Италија су гарантовале неку врсту „неутралности“ југословенској држави обавезујући се да од југословенске владе неће тражити југословенску помоћ. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, 471-472.

Комплексност теме и број питања која се у вези са њом отварају, намећу потребу да се пажња обрати на догађаје у Европи, који су утицали на политику југословенског политичког врха, али и на политичка збивања унутар југословенске државе, која су услиједила након приступања Краљевине Југославије Тројном пакту. И кратак осврт на унутрашње прилике показује да се оне могу посматрати из више углова: од политичких нереда који су избили у земљи након њеног приступања Тројном пакту, преко напада Њемачке и њених савезника на Краљевину Југославију, разлога слома краткотрајног априлског рата и карактера вођених војних операција, све до завођења окупационог система власти од стране сила Осовине.

Кратко подсећање на главне токове збивања у земљи, говори да су немири узроковани приступањем Краљевине Југославије Тројном пакту кулминирали 25. марта 1941, у облику масовних демонстрација против владе Цветковић-Мачек. Резултирани су пучем официра ратног ваздухопловства југословенске државе. Пуч је спроведен у облику државног удара који је изведен 26. и 27. марта 1941. Дотадашња влада Цветковић-Мачек је смијењена, а такође и принц регент, кнез Павле Карађорђевић. На престо је доведен малољетни краљ Петар II и образована нова пробританска влада с главнокомандујућим ваздушним снагама југословенске армије генералом Душаном Симовићем¹² на челу. Наведени догађаји свакако су били супротни Хитлеровим плановима, и довели су до почетка рата Њемачке и њених савезника против Краљевине Југославије.

Рат је вођен од 6. до 18. априла 1941. године. Југословенски војни врх, са генералом Симовићем на челу, није могао да се супротстави агресију фашистичких земаља у одбрани од много надмоћнијих непријатеља. Међу земљама агресорима није био само Трећи рајх, чије су копнене војне формације 5. и 6. априла из правца Аустрије и Румуније започеле инвазију на југословенску територију, а њемачко ваздухопловство 6. априла 1941. започело бомбардовање Београда¹³, који је био проглашен „отвореним градом“¹⁴. Осим њемачких војних снага, на просторе југословенске државне територије ушле су снаге других коалиционих

¹² *Историја Југославије*, у двух томах, Москва 1963, 179.

¹³ *Izjava vlade nemačkog rajha o napadu na Jugoslaviju*, Berlin, 6. april 1941; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II tom, 483.

¹⁴ У међународном праву под „отвореним градом“ се подразумева градско средиште означено незаштићеним од стране једне од зараћених држава, би се избјегло његово разарање и страдање становништва. У отвореном граду нема војних објеката, војске а ни средстава за одбрану. Према чл. 25. Прилога Хашкој декларације о законима и обичајима сувоземног рата из 1907. и Хашкој конференцији из 1907, забрањено је нападати или бомбардовати отворени град.

партнера Трећег рајха. Црну Гору су окупирале италијанске дивизије, а нешто раније, 11. априла 1941. године, војну агресију на територију југословенске државе извршила је мађарска војска. Послије капитулације Југославије, окупационим снагама су се придружиле и јединице бугарске армије војним запосиједањем појединих дјелова њене територије. Све наведене војне акције биле су праћене комадањем територије југословенске државе.

Југословенска влада, и њен краљ, као и многи генерали и политичари, напустили су земљу. У Хрватској је уз помоћ Њемачке 10. априла 1941. проглашено отцјепљење Хрватске и стварање НДХ¹⁵.

Упркос неспремности са којом је југословенска војска дочекала рат, било је и отпора окупационим снагама. Мада се радило о неорганизованим и некоординираним активностима, организатори отпора од стране јединица југословенске војске били су официри који су командовали појединим војним формацијама. Без међусобног садејства, таквих видова отпора било је на цијелом простору југословенске државе. Неке од јединица које су се бориле са окупационим снагама осим показане борбености имале су видљивих успјеха. Попут Зетске дивизије, која је продрла чак и у Албанију¹⁶.

Ипак, послије 12 дана, рат је био окончан. Влада је 12. априла тражила примирје и напустила земљу. Безусловна капитулација потписана је 17. априла, а наредног дана су ратна дејства обустављена. Брз и изненадни слом војске Краљевине Југославије свакако је утицао на расположење становништва, стварање осјећаја беспомоћности, пад морала и борбеног расположења свих друштвених слојева југословенских народа. Слична атмосфера морала је бити и у Црној Гори.

II

За устанак који се 13. јула 1941. године десио у Црној Гори рекли смо да је јединствен јер је представљао први оружани свенародни отпор против непријатеља у вријеме када је, како смо показали, цијела Европа била окупирана. Свакако да осим неповољних прилика због војне надмоћи италијанских окупационих снага и њених савезника из реда сила Осовине, битну димензију јединствености и великог значаја устанка у Црној Гори, а посебно историјског значаја крупних успјеха које су тада устаници у Црној Гори постигли, показује и њихово упоређивање са резултатима оружаних устаничких отпора поробљених народа и прилика-

¹⁵ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, 489.

¹⁶ Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, Подгорица 2005, 58.

ма у којима су се они налазили у другим европским земљама. Важни су такође и показатељи о степену борбеног расположења у Црној Гори и другим дјеловима југословенске државе, након избијања Другог свјетског рата.

Упоредни подаци о времену појављивања и карактеру отпора који су патриотске, антифашистичке снаге пружале у другим европским земљама сликовито говоре о стварној снази тих отпора. На низак степен њиховог интензитета упућује синтетизована оцјена професора Бранка Петрановића да су се у свим другим окупираним земљама заправо јављали: „покрети отпора 1939-1940. у ембрионалној форми, за које је карактеристичан пасиван или ненаоружан отпор.“¹⁷

Да таква оцјена није дата случајно показују и конкретни подаци које проф. Петрановић даље наводи. Тако на примјер, покрет отпора у Француској „у свом саставу није имао више од 1000 припадника организованих у илегалној мрежи отпора“¹⁸. Ни видови отпора који су се десили у каснијим годинама у другим земљама, са изузетком Варшавског устанка, нису имали такав интензитет нити степен масовности као Тринаестојулски устанак у Црној Гори. Након капитулације Италије 8. септембра 1943. избио је Напуљски устанак против Њемаца, познат као „четири напуљска дана“. Представљао је вид отпора антифашиста Италије, који је резултирао привременим ослобођењем Напуља.¹⁹

Споменути Варшавски устанак трајао је 63 дана (од 1. августа до 2. октобра 1944). Подигнут је с циљем да се Варшава ослободи њемачке окупације²⁰. Борбе у Варшави почеле су 1. августа 1944. у склопу општенародног устанка у Пољској. По окончању устанка који је био праћен великим бројем жртава, Хитлер је издао наређење о рушењу Варшаве, па су њемачке оружане снаге уништиле више од 85% града.

Као и устанак у Пољској, и устанак у Словачкој који избија 29. августа 1944, или преврат у Букурешту и Софији у августу и септембру 1944, били су у вези са напредовањем Црвене армије. Слично је било и са устанком у Прагу који се десио 4. маја 1945. године, пет дана прије него што је Црвена армија заузела чехословачку пријестоницу.²¹

Наступање Црвене армије, и искрцавање савезничких трупа у Нормандији, започето 6. јуна 1944, дало је подстицај за развој покрета отпора у земљама Западне Европе. У августу 1944. поново се десио уста-

¹⁷ Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*//Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности, Подгорица 1992, 34.

¹⁸ Isto

¹⁹ Isto

²⁰ Isto

²¹ Isto

нак у Паризу, неколико дана прије него што су савезничке трупе ушле у француску пријестоницу

Чињеница да је народ у Црној Гори смогао снаге да већ 13. јула 1941. започне устанички отпор, оружаног карактера, уз то и веома масован, у вријеме када су други европски народи били поробљени, даје овом догађају обиљежје заиста јединствене појаве у току Другог свјетског рата.

За разлику од претходно поменутих видова оружаног отпора који су се се у другим европским земљама десили касније, Тринаестојулски устанак у Црној Гори се одвијео у условима „пуне стратешке блокаде“ сила Осовине и војне надмоћи фашистичке Италије у Црној Гори. Осим што није био помогнут од било кога са стране, битна карактеристика Тринаестојулског устанка била је у настојању да се: „оружаним путем промијени стање успостављено окупацијом“. А то се дешавало у вријеме када су фашистичке армије биљежиле побједи на огромном ратишту, укључујући и оно у Совјетском савезу и када у Европи практично није било оружаног отпора фашизму. Усамљена Велика Британија, након слома Француске, могла је да ишчекује само фашистичку инвазију.

У таквим условима, у Црној Гори започет је општенародни отпор који је имао карактер „ослободилачког свенародног рата“ против Мусолинијеве Италије. То се, дакле, десило када су фашистичке снаге биле на врхунцу своје моћи. Већ од љета 1940. Хитлер је практично осигурао своју апсолутну моћ у већини европских држава. Зато су владе тих земаља и њихове политичке елите процјењивале да је Трећи рајх већ однио побједу. Такав њихов став је упућивао на закључак да услови за отпор и оружану борбу против фашизма не постоје. Избијање устанка у Црној Гори, у условима када се, осим дијела Француске и Велике Британије, цијели европски континент налазио под влашћу њемачких снага или њених окупационих савезника, уз крхку политичку сувереност малог броја неутралних држава, оправдано се наводи као примјер „моралног охрабрења“ за друге поробљене народе Европе.

С обзиром на ријетке случајеве антифашистичког отпора у европским земљама средином 1941. године, у облику у коме се он десио у Црној Гори, као и резултате остварене у борби против војних снага фашистичке Италије, Тринаестојулски устанак је представљао риједак изузетак. Све то чини неспорном чињеницу да је у току Другог свјетског рата устанак народа у Црној Гори био историјски феномен²². За поробљену Европу он је представљао риједак примјер и издвајао овај догађај из контекста општих прилика које су на почетку Другог свјетског рата владале не само на европском тлу.

²² Видјети: Милија Станишић, *Тринаестојулски устанак – јединствен феномен II светског рата*, Историјски записи, година XXIV, књига XXVIII, св. 1-2 1971, 21-59.

Избијањем устанка: „народ је плебисцитарно одбацио италијанску политику, која је ишла за тим да Црну Гору укључи у интересну сферу Италије, стварањем независне црногорске државе, обновом династије Петровић, развијањем антисрпских осјећања и негативног ставе према Југославији као животној заједници“.²³

Основни принципи такве италијанске политике утврђени су 12. априла 1941. усвајањем плана о подјели Југославије између Њемачке, Италије, Мађарске и Бугарске. Дакле раније него што су њемачке и италијанске трупе 17. априла 1941. ушле у Црну Гору²⁴. Наиме, на састанку у Бечу, који је одржан 21. и 22. априла 1941, коме су присуствовали италијански и њемачки министар спољних послова Ђано и Рибентроп, договорено је да се Црна Гора: „обнови као независна држава, уједињена с Италијом политичким и уставним везама...“²⁵ Накнадно је требало договорити детаље у вези са обновом црногорске државе и успостављањем италијанског протектората. Политички циљ Италије био је да Црна Гора буде протекторат по угледу на формирану Велику Албанију. Осим династичких веза Петровића и италијанске династије Савоја, политички ослонац овом плану пружао је и дио Црногорске федералистичке странке: „који је поздравио долазак окупаторских трупа“.²⁶ Од сепаратичког крила федералистичке странке, послѣ италијанске окупације Цетиња формиран је „Привремени административни црногорски комитет“. Он је требало да има функцију владе обновљене црногорске државе и преузме власт коју је раније имала управа Зетске бановине.

Поред Привременог административног црногорског комитета, по наредби армијског генерала Уга Кавалера од 28. априла 1941, вршење цивилне власти у Црној Гори преузео је италијански цивилни комесар.²⁷ За цивилног комесара постављен је опуномоћени министар Серафино Мацолини. У обављању послова у Црној Гори, он се ослањао на Вијеће које су чинили: „Јово Поповић, Секула Дрљевић, Петар Пламенац, Михаило Ивановић, Душан Ивановић, а као представник цркве Симо Мартиновић“.²⁸ Задатак цивилног комесара била је заштита „јавног реда“

²³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 236.

²⁴ У Црну Гору су 17. априла ушле италијанске и њемачке оружане снаге. И док су њемачке тенковске јединице само прошле кроз Црну Гору, и повукле се, команда италијанских трупа у Албанији наредила је италијанској дивизији „Месина“ и другим мањим јединицама да окупирају Црну Гору. Видјети: Радоје Пајовић, *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне“ црногорске државе*, Историјски записи, година XIV, књига XVIII, Титоград 1961, 277.

²⁵ Исто

²⁶ Исто

²⁷ Исто 278

²⁸ Исто 278. Напомена 14.

уз употребу снага „које су у ту сврху одређене“. Након што је стигао на Цетиње, Мацолини је 5. маја 1941. распустио Привремени административни црногорски комитет и образовао Савјетодавно вијеће Црногораца. Грађанску власт у Црној Гори Мацолини је преузео 22. маја 1941, када је наименован за високог комесара са проширеним овлашћењима и под директном одговорношћу италијанског Министарства иностраних послова.²⁹ Тиме је постао носилац цјелокупне окупаторске власти у Црној Гори. Наредбом Мусолинија за питања из области грађанске власти он је био одговоран министарству иностраних послова Италије. Све претходно, урађено је сходно спомињаној наредби Мусолинија од 22. маја 1941. године.

Италијанске власти настојале су да се прикажу као пријатељи и ослободиоци Црногораца, истичући и династичке везе, одбацујући југословенство и српство а истичући црногорство. И долазак италијанског краља на Цетиње, у мају 1941, у кратку дневну посјету требало је да представља потврду добрих историјских веза двије земље и двије династије.³⁰

Послије двомјесечне окупације, у италијанском министарству унутрашњих послова у Риму, крајем јула, сходно ранијем договору грофа Ђана и министра Рибентропа, донијет је документ под називом „декларација“³¹. О њеном садржају Мацолини је обавијештен приликом боравка у Риму. Тада му је уручен текст декларације коју је требало прочитати на црногорском сабору чије одржавање је он био дужан да припреми. Циљ који се желио постићи био је проглашење суверене и независне Црне Горе у облику уставне монархије.

Намјера да Црна Гора добије засебан државноправни статус под врховништвом Италије, у историографији се тумачи и као прва фаза италијанског плана да се Црна Гора прикључи Италији.³² На такав закључак упућују и претходне одлуке италијанских власти, као и садржај неких других.

Тако је, на примјер, декретом од 18. маја 1941. године извршена анексија Далмације, Боке Которске, дјелова Хрватског приморја и Горског котара и основан Гувернаторат Далмације. Бока је установље-

²⁹ Исто 283

³⁰ Том приликом италијански краљ је уручио поклон краљице Јелене сиромашним грађанима у износу од 250.000 лира. Видјети: Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, 32

³¹ Декларацијом се ставља ван снаге Одлука Велике народне скупштине у Подгорици о уједињењу са Србијом, проглашава се Независна суверена држава Црна Гора у облику уставне монархије и моли италијански краљ да одреди намјесника црногорског пријестола. Исто, 303.

³² Dr Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, Zagreb 1959, 11.

на као посебна провинција. Носила је назив Provincia di Cattaro и као таква, са другим дјеловима територије југословенске државе присаједињена Италији. Као италијанска провинција, Бока је од 18. маја до 23. јуна 1941, до доласка префекта, била у саставу Црне Горе и под управом Цивилног комесаријата за Црну Гору.³³ Било је очекивано да се такав њен статус може одржати, а као модел проширити и ван граница Боке увођењем италијанског протектората над Црном Гором.

Посматрано из тог угла, „за прво вријеме“ је најприје требало формирати засебну црногорску државу под протекторатом Италије и управом бивше црногорске династије Петровић-Његош.

Ради рестаурације Краљевине Црне Горе италијански окупационе власти су формирале црногорску скупштину/сабор, како се она још назива, која је 12. јула 1941. на Цетињу прогласила „обнову државе Црне Горе под покровитељством Италије“.³⁴ Одлука сабора донијета је у складу са спомињаном декларацијом италијанске владе, којом су поништене одлуке Подгоричке скупштине од 13/26. новембра 1918, укључујући и одлуку о уједињењу Црне Горе и Србије. Планирана рестаурација црногорске државе подразумијевала је и повратак њене династије на пријесто.

Али, у погледу личност која би наставила владавину династије Петровића, до одржавања сабора, наступиле су тешкоће. Није било могуће пронаћи личност која би могла бити обновитељ црногорске династије.³⁵ Зато је посебним актом Петровдански сабор замолио владу у Риму да „да она именује свог намјесника за Црну Гору“. Даљи развој догађаја, прије свега избијање Тринаестојулског устанка, спријечио је реализацију овог плана. Црна Гора се до капитулације Италије септембра 1943. налазила у стању „провизоријума“ у оквиру италијанског окупационог система.

III

У историографским радовима износе се али и оповргавају ставови да је доношење одлука Петровданског сабора убрзало избијање све-

³³ Исто

³⁴ Dr Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, 11.

³⁵ Првобитни план је био да се на црногорски пријесто доведе Михаило Петровић, син кнеза Мирка Петровића. Ни у Италији ни у Црној Гори, а ни сам Михаило Петровић, нису били за такво рјешење. Није била остварљива ни идеја да се италијанска краљица, Јелена Савојска, кћи краља Николе, крунише за црногорску краљицу. Сличну судбину је доживјела идеја да се син кнеза Ромена доведе на црногорски пријесто. Видјети: *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне“ црногорске државе*, 298.

народног устанка у Црној Гори.³⁶ Такође се као фактор који је позитивно утицао на развој устанка истиче напад Њемачке на СССР. При томе се имају у виду традиционално добри односи и више вјекова плодне историјске везе Црне Горе и Русије, као и улога коју је она имала у националноослободилачкој борби Црногораца и стварању црногорске државе. Али, о било ком од ових или сличних чинилаца да је ријеч, сви они су имали исходиште у патриотизму и слободарским традицијама Црногораца.

Заправо: „у устанку је провалила огромна енергија незадовољства маса, која се првенствено усмјерила против окупатора“.³⁷ Но, она је „накупљана“ дуже вријеме, поред осталог и због „сувише брзог распада Југославије и капитулације југословенске војске, која се предала скоро без праве борбе“³⁸. Зато су Црногорци, „сем које шачице сепаратиста“, доживјели априлски слом, окупацију и распарчавање Југославије ... као „националну трагедију“ и „најцрње национално ропство“³⁹. Због тих разлога, према историографским радовима, у Тринаестојулском устанку по његовом духу и неговим циљевима „се преплитало црногорско и општејугословенско“⁴⁰.

Познато је да су устаничке борбе започеле нападом на италијанске посаде „у Вир-Пазару, на Чеву, у Петровцу и другим мјестима“.⁴¹

О његовој масовности свједочи податак да је у њему: „од 360.000 становника, колико је Црна Гора тада имала, око 32.000 људи узело непосредно учешће у устанку“⁴². Тако се у устанку поновила једна од одлика ратовања Црногораца, наиме, да би оно било успјешно у њему треба да учествује „дио народ“. Захваљујући његовој масовности: „једновременом избијању на више мјеста, изненадности, демоларизирајућем дејству на окупатора и великим војним успјесима“, нанијети су велики губици италијанском окупатору и створена прва, веома значајна, ослобођена територија у окупираној Европи. Првог дана устанка „био је ослобођен читав цетињски срез, изузев Цетиња и Његуша, и највећи дио барског среза. Сјутрадан се устанак проширио на подгорички, данилоградски, никшићки и колашински срез, а за неколико наредних дана захватио је читаву Црну Гору... Заправо, ослобођена је читава

³⁶ Видјети: Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*, 38.

³⁷ Dušan Ičević, *Trinaestojulski ustanak-nova potvrda crnogorskog nacionalnog identiteta // Trinaestojulski ustanak predmet nauke i umjetnosti*, Podgorica 1992, 55.

³⁸ Исто

³⁹ Исто

⁴⁰ Dimitrije Dimo Vujović, *Jugoslovenska dimenzija 13-julskog ustanka 1941, Trinaestojulski ustanak predmet nauke i umjetnosti*, Podgorica 1992, 43.

⁴¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1878*, 235.

⁴² *История Югославии*, Москва 1963, 192.

унутрашњост Црне Горе, изузев градова Пљевља, Никшић, Подгорица и Цетиње, два мања мјеста, Вилуси и Његуши, и градова у приморју.⁴³

У оружаном свенародном отпору окупатору, када су фашистичке снаге биле на врхунцу моћи, за неколико дана од избијања устанка, устаници су избацили из строја 4.800 окупаторских војника и официра и заробили велику количину оружја. Подаци који се у историјској литератури наводе говоре да је од окупатора одузето: „4.227 пушака, 85 митраљеза, 118 пушкомитраљеза, 22 топа, 28 тешких и 34 лака минобаца, 84 камиона, 4 лака авиона, око 400 пиштоља и неколико магацина ручних бомби, муниције и хране“.⁴⁴

Резултати акције устаника били су такви да су убрзо, након његовог избијања, уништени бројни италијански гарнизони, осим на Цетињу, Подгорици, Никшићу и Пљевљима. У устанку: „у почетним акцијама, уништено је преко 100 карабињерских и официрских станица; од 17. до 22. јула ослобођена су среска мјеста Андријевица, Беране, Бијело Поље, Даниловград, Колашин и Шавник, ослобођене су варошице Вирпазар, Грахово, Жабљак, Мојковац, Ријека Црнојевића и Спуж. Цетиње је са свих страна блокирано. Припремани су напади на Подгорицу, Никшић и Пљевља, али се од тих напада одустало због велике окупаторске противофанзиве“.⁴⁵ Једна од најславнијих битака током Тринаестојулског устанка одиграла се 15. јула на Кошћелама у близини Ријеке Црнојевића. Тада је потучен један италијански батаљон, а затим и други, код Брајића, на путу Цетиње - Будва. Задатак ових батаљона је био да пробију блокаду Цетиња. На Кошћелама, намјера италијанског батаљона је у потпуности осујећена. Из строја је избачено или заробљено око 700 италијанских војника.⁴⁶

Због успјеха устаника услиједило је Мусолинијево наређење италијанском представнику (протектору) у Албанији, генералу Алесандру Пирцију Биролију, да преузме цивилну и војну власт. Тако је започела операција под називом „Јулска офанзива“. У њој је ангажован 14. армијски корпус под чијом командом је било пет дивизија: Таро, Каћатори деле Алпи и Венеција (које су до тада биле у Албанији) и дивизија Пуља. Доведен је и већи број других самосталних јединица (црних кошуља, полицијских, алпинијских, артиљерских, тенковских, коњичких), као и албанских квислинга. У операцијама тих снага садејствовале су морнаричке и ваздухопловне снаге дивизије Месина.

⁴³ Исто. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1878*, 236–337.

⁴⁴ Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, 72.

⁴⁵ Исто

⁴⁶ Даница Мариновић-Пејовић, *Цетиње у вријеме несигурно 1918-1945*, Београд 1998, 289; Љубо Анђелић, *Тринаестојулски устанак*, Историјски записи, XIV година, књига XVII, св. 2/1961, 230.

Дејство јаких војних снага фашистичке Италије, које су ангажоване ради гушења устанка и одмазде над устаницима, довело је и до његовог слома. Већ 14. августа 1941, цјелокупна у устанку ослобођена територија поново је била освојена.

Не улазећи у дубљу анализу разлога слома устаничког замах, желимо да скренемо пажњу на чињеницу да је хомогеност устаничке масе у Црној Гори релативно кратко трајала. Устаничку енергију ослабиле су несугласице које су избијале у устаничком вођству. Биле су изражене у супротстављању „комунистичкој организацији јаком националистичком организацијом“. То говори да је југословенска димензија устанка већ током његовог трајања била на проби и да је јединство остварено устанком било „само тренутак иза кога се јављала потмула борба око вођства“ и концепта ратовања: обустављања или наставка војних операција против непријатеља и сл.⁴⁷

У позадини ових сукоба било је питање организације устанка односно политичких снага које су иза устанка стајале.

С тим у вези, у историографској литератури насталој непосредно након окончања Другог свјетског рата, у анализама збивања током Тринаестојулског устанка најчешће је наглашавана улога организованог „устаничког језгра“ тј. Комунистичке партије Југославије. При томе се занамеривала чињеница да су други важан фактор представљали патриотски настројени активисти, у првом реду они из реда официра краљевске југословенске војске, који су избјегли заробљавање.⁴⁸ У току устанка остварена је сарадња оба ова фактора. Штавише, можемо рећи да је њихово заједничко дјеловање допринијело снажењу утицаја спонтаности, односно масовног опредјељења народа за ослободилачку борбу против окупатора који није био организационо или на други начин повезан са КПЈ, а ни са војном командом краљевске југословенске војске.

Мада, наглашена улога КПЈ у Црној Гори не може се оспорити, због чињенице да је она била пропорционално најјача организација у земљи и да је уочи устанка имала око 5.000 чланова СКОЈ-а. Ту чињеницу поткрепљује и занимљив податак да је, у односу на број становника, Комунистичка партија у Црној Гори била „око шест пута јача од југословенског просјека“.⁴⁹

⁴⁷ Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*, 37.

⁴⁸ *Југославија в XX веке, Очерли политической истории*, 414.

⁴⁹ Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, 57; О КПЈ у Црној Гори видјети и: Ђуро Вујовић, *Организациони развој Комунистичке партије Југославије у Црној Гори: 1941-1945*, Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1988.

Зато се улога комуниста никако не смије потцијенити, на шта јасно указује и њихов каснији крупни значај у остваривању резултата народноослободилачке борбе – ослобођења земље и револуционарної смјене власти. Ипак, када је ријеч о Тринаестојулском устанку, не треба занемарити ни чињеницу да су у њему учествовале и патриотски оријентисане снаге, у првом реду официри бивше краљевске војске, као и да је важну улогу имао спомињани степен спонтаности, који је увијек долазио до изражаја у дугој традицији ослободилачког ратовања Црногораца. Једино кроз међусобни утицај свих тих фактора могуће је објаснити његову велику масовност.

Чиниоци који су уједињени утицали на снагу устанка, касније су, раздвојени идеолошким и другим разликама, утицали и на његово слабљење. Тако су „грађанске снаге“ учесници устанка, временом почеле да заузимају резервисан став према комунистима као новој политичкој елити. Осим чврсте организације, комунисти су имали јасне политичке пројекције које су сезале и ка даљим циљевима, који су значајно надлазили борбу против италијанског окупатора.⁵⁰

То је био разлог што су се међу наведеним снагама развиле различите врсте противурјечних ставова, који су се некада тицали вођства у устаничким борбама и ратним операцијама, а некада, својим неусаглашеним концептима, доприносили видљивом слабљењу устаничке енергије.

Но, враћајући се нашој теми, јасно је да све што смо претходно казали упућује на то да је Тринаестојулски устанак у Црној Гори, без обзира на степен организованости или спонтаности, био утемељен на високим етичким, моралним и слободарским традицијама њеног народа. Захваљујући њему италијански окупатор је из Албаније повукао шест дивизија које су могле бити пребачене на Источни или друге фронтове.

Питања која су била у фокусу наше пажње јасно указују на сву сложеност појаве каква је била Тринаестојулски устанак 1941, који је, управо зато, неопходно даље изучавати (без било каквих идеолошких ограда), као важан сегмент укупних дешавања на југословенским просторима у Другом свјетском рату.

⁵⁰ О четничком покрету у Црној Гори консултовати: Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет: 1941-1945*, Титоград: Исторички институт Црне Горе, Цетиње, Обод, 1977.

Dr Radoslav RASPOPOVIĆ

THE THIRTEENTH JULY UPRISING IN EUROPEAN HISTORY

Summary

In the historical research of the Second World War, the events that preceded it and that took place at its beginning are interpreted as a continuation of the process of reshaping the geopolitical state established at the Paris Peace Conference in 1918. The well-known tragic consequences that the Second World War brought with was the ideological basis of the emergence of fascism in Italy and Nazism in Germany.

The process of strengthening these countries and their ideologies and the policy of concessions by the victorious forces in the First World War influenced the enslavement of all European countries, except Great Britain, after the outbreak of a new world war. The same happened with the Kingdom of Yugoslavia, even though it tried to preserve military neutrality by joining the Triple Alliance.

In the conditions of establishing full occupation power in almost all European countries, there was almost no resistance there. Especially not at the beginning of the war, that is, during 1940 and 1941. The exception was the territory of the Kingdom of Yugoslavia, and within it, especially Montenegro.

The uprising that broke out in it on July 13th, 1941, led to the liberation of its territory, except for the cities of Cetinje, Nikšić, Podgorica, and Pljevlja. The significance of the Thirteenth of July Uprising, apart from the outbreak itself, was reflected in its uniqueness concerning the absence of similar liberation movements in other European countries. Apart from that, an important characteristic of the uprising was its nationwide character, i.e. the fact that mass nationwide resistance had a decisive role in it, regardless of the strength of certain political factors. These are, among others, the most important factors that made it a unique phenomenon in European history during 1941 in terms of the strength of the uprising and the results achieved in the fight against the Italian occupiers.

Основна литература:

Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, II tom, priredio Momir Stojković 1998.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980.

Dimitrije Dimo Vujović, *Jugoslovenska dimenzija 13-julskog ustanka 1941*, Trinaestoјulski ustanak predmet nauke i umjetnosti, Podgorica 1992.

Dušan Ičević, *Trinaestojulski ustanak-nova potvrda crnogorskog nacionalnog identiteta* // Trinaestojulski ustanak predmet nauke i umjetnosti, Podgorica 1992.

Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, Zagreb 1959.

Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, Beograd 1999.

Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*//Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности, Подгорица 1992

Даница Мариновић-Пејовић, *Цетиње у вријеме несигурно 1918-1945*, Београд 1998, 289; Љубо Анђелић, *Тринаестојулски устанак*, Историјски записи, XIV година, књига XVII, св. 2/1961.

Ђуро Вујовић, *Организациони развој Комунистичке партије Југославије у Црној Гори: 1941-1945*, Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1988

История Югославии, в двух томах, Москва 1963.

Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, Подгорица 2005.

Милија Станишић, *Тринаестојулски устанак – јединствен феномен II светског рата*, Историјски записи, година XXIV, књига XXVIII, св. 1-2 1971.

Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет: 1941-1945*, Титоград: Историјски институт Црне Горе, Цетиње, Обод, 1977.

Радоје Пајовић, *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне” црногорске државе*, Историјски записи, година XIV, књига XVIII, Титоград 1961.

Югославия в XX веке, Очерли политической истории, Москва 2011.

Akademik Zoran LAKIĆ

13-JULSKI ANTIFAŠISTIČKI USTANAK U CRNOJ GORI 1941. GODINE – FENOMEN DRUGOG SVJETSKOG RATA

To je naziv mog saopštenja. Dobro poznata ocjena domaće i strane naučne historiografije o Crnoj Gori u Drugom Svjetskom ratu. Antifašistička borba protiv pobornika poznate nacističke ratne lozinke **Deutschland über alles**.

U čitavoj, porobljenoj Evropi, krenuo je popularni **pokret otpora** – protiv fašističkih osvajača Evrope. Bilo je porobljenih zemalja u kojima su krenula po dva, pa i tri pokreta otpora; politika je, međutim, uvijek i svuda – nastojala da profitira – **Pro domo sua**. To su činjenice, koje se ne mogu zanemarivati, niti politički krivotvoriti, etiketirajući ih danas čak patriotskim pa i kolaboracionističkim. Dovoljno je podsjetiti se da se u vrijeme francusko-pruskog rata pojavila istorijska – revolucionarna Pariska komuna 1871. godine, da je u žestokim i sudbonosnim danima Prvog svjetskog rata izbila i velika Oktobarska revolucija 1917, koja je srušila carstvo i Cara i osnovala SSSR – državu sovjeta. Nešto slično se dešavalo i kod nas, u zajedničkoj državi, popularnoj Jugoslaviji tokom Drugog svjetskog rata. Veličanstvena antifašistička borba naših naroda uporno se preokretala u revoluciju i rušenje državnog sistema. Ustvari, počinjao je pravi bratoubilački rat, koji je vođen uporedo sa antifašističkom borbom, što je usporavalo njenu pobjedu i uzrokovalo prevelike žrtve. U narodu je odavno poznata maksima: **Nema rata dok ne krene brat na brata**. Popularni Gandi je zahtijevao da se Englezi, kao okupatori Indije, odmah povuku sa njenog prostora, takođe zahvaćenog Drugim svjetskim ratom itd.

No, vratimo se našem antifašizmu. Odjeknuo je i u čitavoj Evropi: evropski antifašisti su klicali da je to put kojim treba da krene čitava porobljena Evropa. Upućivane su birane riječi hvale za taj naš narodni poduhvat.

---

* Autor je akademik CANU.

Antifašistički trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori 1941. godine podstakao je antifašističku borbu ostalih evropskih naroda, pa su naši inostrani prijatelji upozoravali da je ono što se desilo u Crnoj Gori i Jugoslaviji primjer koji moraju slijediti svi ostali porobljeni narodi u sve većem antifašističkom ratu.

Na drugoj strani, fašistički lideri su govorili da se u Crnoj Gori vodi pravi rat između Italije i Crne Gore. Oko 130.000 italijanskih vojnika bilo je angažovano da uguši antifašistički ustanak u Crnoj Gori.

Tu i takvu ocjenu o Drugom svjetskom ratu prihvatila je i savremena historiografija, ma koliko neki politički subjekti intenzivno nastoje da izvrše njenu reviziju, pa se danas odvojeno obilježava zajednička pobjeda nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, u različitim zemljama - negdje kao **Dan pobjede**, a drugdje kao **Dan Evrope**.

Današnjim naučnim skupom obilježavamo 80 godina od početka ovog izuzetno značajnog istorijskog pregnuća naroda Crne Gore. Većina izrečenih ocjena je na snazi: da je ono bilo antifašističko i svenarodno. Zabunu su unosile sve agresivnije ocjene da je dio ustaničkog naroda prešao na stranu okupatora, da svi nisu pošli u borbu na poziv KPJ, koja je pozvala narod na ustanak i da svi ustanici nisu ni znali, niti čuli za taj poziv. Tada je u Crnoj Gori bilo 600 članova KPJ, a ustanika je bilo oko 30.000. Istina je, takođe, da je jedino KPJ vršila višednevne praktične pripreme; programski KPJ se opredijelila za revoluciju danom svog osnivanja i usvajanja teza o neminovnosti revolucije i smjene vlasti. Prilikom izbora vlasti u Beranama, jula 1941. godine, KPJ u Crnoj Gori je najavila da svako ko nije sa njom, on je protiv nje i antifašističke borbe. Zato će Crna Gora imati enormno mnogo „izdajnika“ i „saradnika okupatora“. Radi primjera navodimo opširan zapisnik sa osnivačke skupštine sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Beranama 21. jula 1941. godine, kada je došlo do oštrog verbalnog sukoba između predstavnika KPJ i predstavnika organa vlasti Kraljevine Jugoslavije.

Podsjetimo se još da je na prvim parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji 1920. godine, u Petrovcu na Moru, pobijedila KPJ, pa je ostao zapis da je to bila „**prva komunistička opština na Jadranu**“. Tada je, dakle, počela borba za vlast koja je nastavljena tokom antifašističkog rata u našoj zemlji 1941–1945. Nešto slično se desilo u Rusiji, u vrijeme Oktobarske revolucije 1917. godine, kada je više od milion vrhunskih intelektualaca emigrirao – protjeran! Taj gubitak Rusija trpi i danas, zaključuju neki istoričari.

Ustanici su 1941. godine odista nosili različite državne i partijske simbole: staru crnogorsku zastavu, zatim jugoslovensku trobojku i crvenu (komunističku) zastavu – čak sa srpom i čekićem kao bitnim obilježjem. Iza tih obilježja stajale su političke strukture, najmanje tri opcije: revolucionarna KPJ, kraljevska vojska u otadžbini i poraženi federalisti – nacionalisti iz vre-

mena stvaranja prve zajedničke države – Kraljevine SHS, Jugoslavije, koji su proglasili „nezavisnu“ Crnu Goru, pod pokroviteljstvom fašističke Italije.

Obilježavajući ovaj veliki jubilej, svi smo uvjereni da se i o njemu danas mnogo više zna nego ranije, kao što vjerujemo da ima i nekih nedovoljno proučenih pojava. Ne samo faktografski. Nauka očekuje da ovim naučnim skupom obogatimo dosadašnja saznanja, i po mogućnosti prevaziđemo neke, zaista, sporne ocjene u istoriografiji.

U daljem izlaganju baviću se samo terminima kao što su: narodnooslobodilačka borba, Narodni front oslobođenja, narodna vlast i njima sličnim. SKOJ, KPJ, Udruženje pravoslavnih sveštenika itd. Zanimljivo je da je organizacija žena sačuvala izvorno ime – Antifašistički front žena. bRukovodioci tih institucija su, uglavnom, članovi KPJ ili SKOJ-a. bTako se implicirano – nametao stavbda je sve ostalo što bi se stvorilo bilo nenarodno i upereno protiv rodoljublja. Ubrzo je taj stav normiran poznatim političkim sloganom „Ko nije sa nama – taj je protiv nas i protiv svog naroda“, što je bio jednako samo jedan korak od osude za saradnju sa okupatorom i izdaju jedinstva antifašističke borbe. Taj kurs u politici zaživio je poslije poznate Ostroške skupštine rodoljuba Crne Gore i Boke, 8. 2. 1942. godine, na kojoj je u najuže rukovodstvo antifašističke borbe biran Bajo Stanišić. On je samo mjesec dana kasnije (6. 3. 1942. godine) potpisao akt o saradnji sa italijanskim okupatorom – u borbi protiv komunista koji su nerazumno protumačili riječi Staljina na Moskovskoj paradi, poslije poraza njemačkih fašista pod Moskvom 1941. „*da je to bila presudna pobjeda u Drugom svjetskom ratu*“. Naša štampa je zabilježila Staljinove riječi da je ubjedljiva pobjeda nad fašizmom pod Moskvom 1941. godine i da rat neće dugo trajati: **možda još šest nedjelja**.

Crnogorski komunisti su to bukvalno shvatili, pa su najavili prelazak borbe protiv fašista u revoluciju. (U arhivi Istorijskog instituta u Podgorici sam našao nepotpisan dokument u kome je sve do detalja razrađeno. Prof dr Branislav Kovačević je spremao knjigu o Milovanu Đilasu *Heroj-Antiheroj* i objavio je **ad literam**). Da taj poziv na revolucionarnu borbu ne bi zaplašio narod koji je krenuo u antifašističku borbu (čak u borbu da pomognu SSSR-u). Ima još na hiljade dokumenata u kojima se ono **Smrt fašizmu, sloboda narodu** mijenja i glasi: Crvena armija je s nama, pobjeda je naša. Taj lijevi zaokret doveo je do podjela koju je KPJ cijenila, kako smo već naveli: **ko nije sa nama – on je protiv nas**. Prećutan je onaj drugi dio iz iste cjeline koji glasi: **ko nije protiv nas taj je sa nama**. Dobro je sjetiti se i podatka da je tada bilo manje od 1.000 članova KPJ, a u antifašističkoj borbi je bilo više od 30.000 antifašista.

To komunističko usmjeravanje antifašističke borbe ka revolucionarnom preporodu, nije bio izum crnogorskih komunista. To je bila generalna linija CK KPJ od samog početka borbe. Crna Gora je u tome prednjačila, pa

je **partizana** bilo sve manje tokom naredne godine. Uostalom CK KPJ, sa Titom na čelu, oštro je javno kritikovao lokalno komunističko rukovodstvo da je napravilo puno grešaka: paljene su kuće četnika, a Tito je borcima IV i V brigade tada govorio da su četnici naša braća i da je napravljena velika greška u Crnoj Gori, čije rukovodstvo to nije razumjelo.

Te greške su pripisane crnogorskom partizanskom rukovodstvu, koje je bilo **en bloc** smijenjeno pod optužbom da su napravili takve i tolike greške – da je „*partizanska Crna Gora preko noći postala četnička*.“ Tako je u svom izvještaju napisao i Moša Pijade, tada delegat CK KPJ u Crnoj Gori. „Nije vrijeme za revoluciju“ – upozoravao ih je i oštro kritikovao Staljin. Ljutito je odbio predlog CK KPJ da se krajem 1941. godine formira revolucionarna vlada u Jugoslaviji, u kojoj je bilo mjesta i za dva ministra iz Crne Gore, od ukupno desetak, koliko je predlagao Tito.

Kritike su upućivane i zbog naziva – proleterske NOU brigade, pogotovo protiv obilježja sa srpom i čekićem – što može da dovede do građanskog rata, jer je Jugoslovenska kraljevska vlada bila u Londonu tretirana kao uvažena članica antifašističke koalicije.

Sve naprijed rečeno je s namjerom da se razjasne uzroci našeg bratoubilaštva. I u nekim drugim zemljama, kako sam već naveo, postojala su po dva ili tri pokreta

otpora, koji nisu saradivali međusobno, ali se nisu ni sukobljavali. Balkan je bio izuzetak: Jugoslavija, Grčka, Albanija. Samo u tim balkanskim zemljama komunisti su vodili i bratoubilački rat i rat protiv okupatora.

To je prikrivano na perfidan način. U jednom dokumentu sam pročitao sumnju popularnog partizanskog komandanta Save Kovačevića, da se tajno pregovara sa Njemcima, i da će on, ako to bude tačno, pucati u svoje dotadašnje saborce. Riječ je o poznatim martovskim pregovorima Njemaca i partizana 1943. godine. Crnoj Gori je slijeđena stara krilatica, uglavnom svuda odbačena: **Ko nije sa nama, taj je protiv nas**. Rat je sve više dobijao elemente bratoubilaštva. Neke naše kolege istoričari su zaključili da je kod nas bilo 50% prema 50% žrtava od okupatora i od međusobnih sukoba. Za Danilovgrad sam siguran da je u borbi protiv okupatora poginulo makar 10 rodoljuba manje od hiljadu, a da je u bratoubilaštvu ubijeno makar 20 više od hiljadu. Zato smo imali enormno mnogo tzv. „izdajnika“ NOB-a, u toku rata. Predsjednik Crnogorskog partizanskog parlamenta dr Niko Miljanić suprotstavio se formiranju ratnih vojnih sudova, koji su znali samo za smrtnu kaznu – „izdajnicima“, među kojima je bilo i nevinih ljudi, čak i članova KPJ.

Zašto o ovome tek sada!? Moram podsjetiti da su našu historiografiju antifašističkog rata pisali 85% učesnici rata. Tumačili su delikatne situacije rata 1941–1945 na osnovu stavova rukovodstva KPJ. Prisustvovao sam jednom sastanku na kom je tadašnji predsjednik CK KPJ za Crnu Goru upu-

tio kritiku istoričarima da im knjige liče na partijske stavove. Vrijeme je za objektivnu istinu. Nju su neki istoričari saopštavali baš po pitanju tzv. *lijevih grešaka* i snosili posljedice zbog toga.

I da zaključim moju riječ. Pogledajmo smireno kako se vremenom mijenjalo ime tog ratnog vremena 1941–1945. Prvo je nazvan Narodnooslobolilačka borba (NOB) pa su mnoge institucije nosile to ime: NOB, Istorija NOB-a; moja prva koautorska knjiga nosi taj naziv: **NOB u Crnoj Gori 1941–1945 hronologija događaja**). Poslije NOB dolazi ime NOR, valjda da bi se shvatilo da je riječ o velikom događaju, koji ima i međunarodni karakter. Potom se pravila kombinatorika: NOB i revolucija. Imali smo ozbiljnih studija naslovljenih **Revolucija i kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941–1945**, što se zaista dešavalo sa antifašizmom u Crnoj Gori i Jugoslaviji. Puna istina o svemu što se zbivalo u Crnoj Gori 1941–1945 je otkrivena. Mnogi nisu bili za revoluciju već za antifašističku borbu, pa se ne mogu kvalifikovati kao izdajnici. Nisu bili za revoluciju, a jesu za antifašističku borbu, za slobodu, za domovinu, rodnu grudu!

I danas imamo raznorazne političke stavove o budućnosti Crne Gore. Odavno u Crnoj Gori ne postoji jedinstveno mišljenje o njenoj budućnosti. To je, opet, i razumljivo. Međutim, nije prihvatljivo da još uvijek nemamo uvažavanje stava naučne historiografije o svim prošlim vremenima. Toga će biti sve dok politika ne shvati da se prošlošću može istinito baviti samo naučna historiografija. I ovaj detalj sa NOB i revolucijom nas upozorava da istina jeste spora, ali ipak dolazi da razjasni što je što i zašto je nešto kvalifikovano neadekvatno, neistinito, pa samim tim i istorijski krivotvoreno! To se upravo odnosi i na pokušaje revizije Drugog svjetskog rata, gdje se izjednačavaju fašizam i komunizam na globalnom planu. I kod nas ima sličnih pokušaja, pa se sve aktuelne slabosti društva - kao što su siromaštvo, protekcionizam, korupcionaštvo i česti zločini, ubistva, neopravdano podvođe pod antifašizam. Takvih i tolikih „boraca“ protiv fašizma nije bilo ni u vrijeme dominacije fašizma u svijetu, Evropi, pa i kod nas. Time se krivotvori i prošlost i ugrožava budućnost naroda.

Te i takve anomalije primijetio sam i kod naziva antifašističke borbe, koja se u porobljenim zemljama svuda naziva pokret otpora. Sačuvana je bogata dokumentacija o svakom od tih pokreta. Naročito su dirljiva pisma na smrt osuđenih antifašista. Pripremio sam knjigu **Pisma na smrt osuđenih od fašista 1941–1945**. Među njima je najviše komunista, ali ima i drugih antifašista. U njihovim porukama piše da bi još jednom htjeli umrijeti boreći se protiv fašizma, kako je to poetski iskazano. Najviše je tako stradalih iz redova naših partizana. A bilo ih je i iz redova onog drugog pokreta otpora, koji je nazvan izdajničkim. I njihove poruke su bile *Smrt fašizmu! Narod će pobijediti!*

Kad se sve ovo ima u vidu, jasno je zašto je kod nas antifašistička borba nazivana NOB, NOR pa i revolucija. I svi koji su bili protiv revolucije nazivani su izdajnicima, čak izrodima naroda, te kažnjavani od partijskih sudova u toku trajanja antifašističkog rata, pa i nakon njegovog pobjedonosnog završetka. Uspomena na te borce morala bi biti pravedna. U sličnom bratoubilačkom ratu u Španiji, na zajedničkom spomeniku piše da su svi oni poginuli za Španiju.

мс Душан СТАНИЋ*

УЗРОЦИ ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА У ЦРНОЈ ГОРИ 1941. ГОДИНЕ

ABSTRACT: After the collapse of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941 the area of today's Montenegro was, for the most part, in the sphere of the Italian occupation zone. Italy introduced a mild occupation administration, the mildest one in occupied Europe. Their aim was to please and win over the people of Montenegro. People had more freedom to move around, trade, work and travel. The price of some food products was reduced, so a larger number of people could afford better food. Trade and craft shops, cafes and hotels were allowed to operate as normal. After a month, the schools were re-opened as well. Even communist organizations acted more freely, given that the Communist Party of Yugoslavia was banned and persecuted in the Kingdom of Yugoslavia. There was no organized or group arrest of the population.

On the 17th of April, the day of the entry of Italian troops into Cetinje, the „Provisional Administrative Montenegrin Committee” was formed, as an authority in the country under the auspices of Italy. The task of the Committee was to establish and maintain the smooth functioning of the country. In May 1941, this Committee was renamed to „Technical- Administrative Council”. The foundation for the establishment of the new government was the support of a smaller band of Montenegrin separatists, who perceived the occupation as the liberation. They were mostly supporters of the Federalist Party. The Civil Commissioner for Montenegro, Serafino Mazzolini, had absolute power over all government bodies.

For the occupation of Montenegro Italy set aside the „Messina” division, and they did not foresee any major problems in keeping the people in subjection. An uprising against the Italian government broke out on July 13, 1941, the day after the proclamation of independent Montenegro in Cetinje,

---

* Аутор је докторанд на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду и асистент на Војној академији у Београду.

under the auspices of Italy. Thus, the separatists' plan to create an independent state under the patronage of fascism failed. To break up the uprising Italy needed to use six divisions with reinforcements. Along with this, they required four divisions and several smaller units to maintain the occupation. This tied considerable enemy forces to Montenegro after the suppression of the Uprising.

Based on the above and the available archives, it is necessary to answer several questions:

- 1) What are Italy's motives for occupying Montenegro?*
- 2) How did Italy see Montenegro as part of its occupation zone and in its future plans?*
- 3) What were the expectations regarding the keeping of the Montenegrin people in obedience?*
- 4) What was the role of Montenegrin separatists in the occupation?*
- 5) What was the attitude of the people towards the occupier?*
- 6) What were the expectations about the possibility of an Uprising?*
- 7) What was the contribution of the CPY and the officers of the former Yugoslav Army to the uprising?*

KEY WORDS: *Montenegro, 13 of July Uprising, Italian occupation, Serafino Mazzolini, Communist Party of Yugoslavia, Milovan Đilas, Alessandro Pirzio Birilli*

Након завршетка Првог свјетског рата Црна Гора се ујединила са Србијом, 26. новембра 1918. године. Одлуку о уједињењу су донијели представници црногорског народа на Великој народној скупштини у Подгорици, која је у народу познатија под називом „Подгоричка скупштина“. Тежња за уједињењем је одраније постојала код Црногораца, који су своје постојање темељили на косовском миту и борби за оживљавањем српске средњовјековне државности, која је насилно прекинута турским освајањима. Међутим, у Црној Гори је постојао један мањи дио становништва који се није слагао са губитком црногорске државности након завршетка Првог свјетског рата и тражио је да се врати предратна Црна Гора са династијом Петровића на челу. Они су већински припадали предратном „зеленашком покрету“, а након рата их је окупљала „Федералистичка странка“.

Црногорски суверенисти су имали свог покровитеља у Италији, која је на својој територији пружила уточиште црногорској ратној емиграцији. Разлог више италијанском покровитељству је био и тај што је кћерка црногорског краља Николе Петровића, Јелена, била италијанска краљица. Италија је имала и територијалних претензија према новоствореној Краљевини СХС, посебно у јадранском приобаљу, будући

да је она 1915. године условила силе Антанте својим уласком у рат на њиховој страни да јој потврде територијалне уступке на рачун Аустрије и касније Краљевине СХС. Тако је Италија сматрала легитимним своје аспирације према Црној Гори и Албанији, која је, такође, требало да се нађе у њеној интересној сфери, а крајњи циљ је био несметана контрола Јадрана. Овакве претензије су ишле у корак са тежњом италијанске елите да буде равноправан дио новог светског империјалистичког поретка.

Незадовољство подржавалаца краља Николе Петровића због уједињења кулминирало је недуго послјије стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту „Краљевина СХС“), када је у Цетињском срезу, 6. јануара 1919. године, дошло до оружане побуне, која је кратко трајала и била сломљена брзом војном акцијом српске војске. Крајем 1919. године су чак и присталице уједињења биле незадовољне. Народни посланик из Црне Горе, Јован Ђоновић, писао је премијеру Љуби Давидовићу о ситуацији у Црној Гори: „Ви, несумњиво, имате извјештаје од Ваших органа из Црне Горе да су шуме пуне одметника, да су угрожене главне комуникације, да се данима догађају судари између одметника и војске, да их добар дио народа подржава, да се дешавају пљачке и отмице, да се стално увећава број људи који подлијежу утицају туђинаца и бившег краља Црне Горе, да пуца пушка и да се крв пролива брдима и долинама Црне Горе. Једном ријечју, Ви сте, сигурно извијештени да се десио један преокрет у мишљењу Црногораца, на име да се расхлађују за ствар јединства или тачније да расте број оних који су против њега. Ако немате такве извјештаје онда сте рђаво обавијештени и онда ово узмите као апсолутну истину.“¹ Потврда незадовољства Црногораца због губитка државности показала се и на изборима 1923. године, када је Федералистичка странка освојила највише гласова у Црној Гори.

Карактерне и моралне особине Црногораца, слободарска традиција и везаност за Русију су били плодно тло за оружану борбу која је успиједила. Оне су несумњиво дале свој печат каснијим догађајима. Црногорци си били уједно плаховити и храбри, чврсти и емотивни, сељаци и ратници. Јован Цвијић за њих пише: „Само храброст и дела, а не богатство, изазивали су код њих дивљење и поштовање. Трговци и занатлије, којих је уосталом било мало, сматрани су за нешто ниже. Сходно најизразитијем менталитету динарског типа, нарочито се ценило „чојство““.² Односи у сељачкој Црној Гори су се заснивали на братственич-

¹ Цитирано према Ћedomir Pejović, *Istorija KPJ u Crnoj Gori 1919 – 1941*, (Titograd, 1965) 18

² Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, (Ниш: Талија издаваштво, 2019), 94

ко-племенској повезаности, о чему свједочи Владимир Дедијер: „Далеко од свих комуникација које би могле утицати на разбијање племенског друштва, сачувала је племенске обичаје и предрасуде... дуже него и у једној европској земљи... То је сасвим други свет него што су савремене друштвене формације.“³ Оданост Русији је била карактеристична за Црну Гору: „Фашистичка претња и митска љубав према Русији створиле су климу, а рат ситуацију за отпочињање борбе“.⁴

Према административном уређењу Краљевине Југославије, којег је одобрио краљ Александар Карађорђевић октобра 1929. године, читав простор данашње Црне Горе постао је дио новоформиране Зетске бановине. За административни центар бановине одређено је Цетиње, стара црногорска престоница. На простору Зетске бановине 1939. године живјело је 875.315 становника. Од 1931. године до 1939. године просјечни годишњи пораст броја становника био је 16.000. Основно занимање становништва са простора Црне Горе била је пољопривреда (1931. године 79,3% становништва се бавило пољопривредом). Преовладавала су ситна пољопривредна газдинства.⁵ У односу на административне центре других бановина, Цетиње је 1939. године било у самом врху по цијени хљеба, пшеничног брашна, шљива, пиринча, свињске масти, млијека и јаја.⁶

Посматрана као један од индустријских центара Краљевине Југославије, Подгорица је 1939. године била на зачељу по броју индустријских предузећа, по броју занатских радњи, по броју трговачких радњи. Зетска бановина је, међу другим бановинама, била на зачељу по броју централа за производњу електричне енергије, по укупној дужини свих пруга, по развијености друмског и поштанског саобраћаја. До 1941. године није имала ниједан рударски центар, ниједан универзитет, нити факултет.⁷

На примјеру Шавничког среза се могу сагледати прилике међуратног периода у Црној Гори. До 1934. године у Шавничком срезу је постојао само један колски пут ка Никшићу. Наведене године је довршен пут који је спојио Шавник са Жабљаком и Пљевљима. Слаба повезаност и сурови природни услови определијелили су становништво среза на бављење сточарством, као главном привредном граном. Бављење сточарством је било на примитивном нивоу, тек толико да народ може

³ Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, prilozi za biografiju* (Beograd, 1991) 66

⁴ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd, 1990) 79

⁵ Dušan Stanić, *Svjedočanstva o ustanku u Crnoj Gori (jul 1941.)* (мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014)

⁶ исто

⁷ исто

да преживи. Велико водено и шумско богатство које је срез имао било је неискоришћено или је експлоатисано од стране капиталиста без покушаја да се на подручју среза оснују фабрике за прераду дрвета или да се Пива и Тара искористе за добијање електричне енергије. Због лошег економског стања становништва, шуме су продаване по занемарљивим цијенама, а дрва ријекама транспортована према Босни и Херцеговини и Србији. Да би становници набавили кукуруз, морали су ићи три дана до неког од продајних центара у Никшићу, Жабљаку, Пљевљима или Бијелом Пољу и кукуруз транспортовати на малим планинским коњима, након чега га је требало самљети у малом поточном млину, што је захтијевало додатно вријеме и труд. Због оваквих животних услова, становништво се често иселјавало из ових крајева, у потрази за бољим животом.⁸

Због тешких животних услова, економске подређености, а на другој страни изразите разборитости, способности и интелигенције, родитељи су настојали да своју дјецу школују или пошаљу у неки већи градски центар гдје су тражили шансу за бољим и лакшим животом. У прилог овој тврдњи је и чињеница да је 1937/38. године на Београдском и другим универзитетима било више од 90 студената из Шавничког среза. Често су родитељи радили и најтеже послове само да би школовали своју дјецу.⁹

Ове чињенице биле су плодно тло за ширење комунистичке идеологије. „Ситни сељак је живио у тешким условима, задуживао се, постепено губио своје парче земље и најзад прелазио у редове пролетеријата“.¹⁰ Комунистичка партија Југославије (у даљем тексту КПЈ) искористила је заосталост и неразвијеност Црне Горе да посије сјеме „напредних идеја“, које ће вратити понос, достојанство и част Црногорцима. Црна Гора је била једина југословенска територија гдје је КПЈ остварила највећи утицај на селу. Процент чланства КПЈ у црногорском селу био је 62%. Највећи број општинских организација је био на селу (6 од 8). Због лоше повезаности, заосталости и неразвијености црногорског села, комунисти су могли несметано да шире прогресивне идеје, које су се одмах примале међу сељаштвом. Она им је обећавала свјетлију будућност, ослобађање од заосталости, осјећај важности. Удаљеност од главних комуникација помогла је да се организација учврсти и провјери.¹¹

⁸ Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу Шавничком (Дурмиторском) од окупације до краја 1941 године*, број 2, април 1952. године, 3-4

⁹ Исто, 4

¹⁰ Цитирано према Dušan Stanić, *н. д.*

¹¹ исто

Милован Ђилас каже: „Комунизам се надовезао на патријархалну вредност и жртвовање. Но много је значајније што је он био једина идеја, једини покрет који је бистрој брдској сиротињи пружио изгледе да се ишчупа из забитости и запостављања. Идеал се спојио са нуждом.“¹² О утицају КПЈ у руралним срединама свједочи примјер Шавничког среза: „Масовна туча сељака са полицијом крајем 1940. год. у селу Новаковићима и у Коритима, у циљу заштите комуниста које је полиција покушавала да ухапси због тога што су говорили пред масама, масовни штрајк сељака против ниских надница у горосјечи код „Шипада“ у Шаранцима 1938/39. године, који су организовали комунисти, масовни потписи сељака као потпис због хапшења студентске и радничке омладине на аеромитингу у Земуну, у мају 1939. године, материјална помоћ за шпанске добровољце, захтјеви да се врате у домовину и низ сличних примјера - све то убједљиво говори о утицају Партије у масама тога краја.“¹³

Од 1935. године КПЈ је организационо јачала, тако да је убрзо око себе окупила чланство Федералистичке странке, које је у њеним активностима препознало тежњу федералиста за црногорском посебношћу у оквиру Краљевине Југославије. Поред федералиста, КПЈ је покушавала да привуче и „бјелаше“, који су се залагали за јединство са Србијом, манифестујући борбу за права обичног човјека и равноправност у друштву. У односу на национално питање, КПЈ је прихватила ставове да је црногорска нација посебна, али није негирала да је настала из српског народног корпуса. До ширења ове тезе, Црногорци су се сматрали неодвојивим дијелом српског бића.¹⁴

Краљевина Југославија је неспремна дочекала напад Њемачке и Италије на њену територију. Након слома Југословенске војске, потписана је капитулација у Београду, 17. априла 1941. године. Према претходном договору Њемачке и Италије, простор Црне Горе је, у највећем дијелу, укључен у италијанску окупациону зону. Италијани су Боку Которску прикључили Италији, источни дио Црне Горе су припојили Албанији, а на остатку територије су организовали окупациону власт.¹⁵

За држање Црне Горе у покорности била је ангажована дивизија „Месина“ из 17. армијског корпуса, 9. италијанске армије. Поред дивизије „Месина“ употребљени су још: 11. мобилни батаљон карабињера, 106. батаљон граничне службе, мотоциклистички полицијски батаљон из дивизије „Марке“, мање јединице морнарице са штабом у Тивту, дје-

¹² Milovan Đilas, *н.д.*, 79

¹³ Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *н.д.*, 7

¹⁴ Dušan Stanić, *н.д.*

¹⁵ исто

лови 108. легије црних кошуља, финанси и полиција. Свега око 20.000 војника. На челу окупационе управе био је цивилни комесар, Серафино Мацолини, којег је на ту функцију поставио командант италијанских снага у Албанији, генерал Уго Кавалеро, 28. априла 1941. године. Сједиште цивилног комесара је било на Цетињу.¹⁶

Због изолованости и тешких временских прилика, Италијани нису, све до почетка јуна, успјели да успоставе потпуну окупацију Црне Горе. Умјесто њих, власт су обављали дотадашњи управни органи уз помоћ квислиншких елемената зеленашког покрета Секуле Дрљевића. Међутим, због народног отпора и презрења, и ови органи су се брзо распадали. На подручју Шавничког среза је покушао да дјелује познати квислинг, зеленаш Томо Кршикапа, ширећи схватање да Италијани нису окупатори, већ ослободиоци и пријатељи. „На збору који је сазвао у Шавнику, коме су присуствовали неки чланови Партије и већи број борбених сељака доживио је потпун пораз и, плашећи се да не буде премлаћен, ноћу је побјегао за Никшић и, даље, за Цетиње.“¹⁷

Користећи непотпуну и благу окупацију, комунисти су нарочито развили своје дјеловање. Они су објашњавали узроке слома, налазили оправдање за своју дотадашњу политику, таргетирали бившу власт као издајничку и осуђивали квислиншке елементе. Да би предуприједили Италијане да организују бивше органе власти и да народ ступа у окупационе формације и ратује на страни фашиста, да експлоатишу материјалне и прехранбене резерве, комунисти су организовано уништавали мобилизацијска документа и архиве бивше државе. „... Мјесни комитет је организовао паљење и уништавање мобилизацијских спискова, спискова и евиденције стоке и друге архиве којом би се окупатор могао корисити. Таква акција је већ крајем априла (од 26. до 28) изведена у Жабљаку.“¹⁸

Војници разбијене Југословенске војске су у току повлачења кроз Црну Гору бацали своје оружје или су га трампили за нешто друго. КПЈ је тражила да се према војницима у повлачењу поступа човјечно и да се врши организовано прикупљање наоружања према раније донијетој одлуци. Ради искључивања сваке могућности да војници Југословенске војске буду нападани за вријеме повлачења кроз Пиву, пивска омладина је организовала патроле које су их спроводиле преко своје територије.¹⁹

Због благе окупације људи су се слободно кретали, није било хапшења, прехранбених намирница је било више него раније и по присту-

¹⁶ Исто

¹⁷ Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *н.д.* 9,10

¹⁸ Исто, 10

¹⁹ Исто, 9

пачним цијенама, радиле су трговачке и занатске радње, кафане и хотели. Убрзо након окупације отворене су и школе. „Било је необично видети како су се пријатељски понашали италијански војници када су ушли у црногорске градове. Насупрот простим италијанским војницима који су се играли кликера са децом на подгоричким улицама, црнокошуљаши су се држали претећи. Ипак није било пљачки, хапшења нити употребе насиља. Комунисти су отворено ишли улицама и мирно седили по кафанама. Једина новина било је присилно поздрављање и подигнута рука при уласку у владине зграде. Такво стање у Црној Гори је трајало, без неких битних измена, све до немачког напада на Совјетски Савез.“²⁰

У самом италијанском државном руководству није било јединственог става о будућем уређењу Црне Горе. Постојале су двије идеје оличене у италијанском краљу и његовом предсједнику владе. Краљ Виторио Емануело Други се залагао за стварање велике Црне Горе са династијом Петровића на челу, док је Бенито Мусолини желио да формира унију Албаније и Црне Горе, којој би протектор била Италија. Министар иностраних послова Италије, гроф Галеацо Ћано, је забиљежио: „Искрено говорећи, никад нисам ни сањао да ћемо губити толико времена размљишљајући о земљи каква је Црна Гора.“²¹

На основу директива Централног комитета КПЈ, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак донио је 24. априла 1941. године у селу Грбе одлуку да се отпочне са припремама за оружану побуну. Изабрана је комисија за спровођење ове одлуке, на чијем челу је био Блажо Јовановић. Чланови комисије су били Бајо Секулић, Јово Капичић и Бошко Ђуричковић. Комисија је преко повјерљивих људи при квинслишком Привременом административном комитету набавила пропуснице за кретање по читавој окупираној територији. Најзначајнију улогу у овој акцији је одиграла омладина, која је задатку пришла енергично и пожртвовано. Почело је организовано прикупљање оружја и муниције заосталих од бивше војске Краљевине Југославије. Ратни материјал који се није могао склонити је уништаван.²² Колико је било важно да сваки појединац има свој комад оружја говори чињеница да се у Шавничком срезу пушка куповала за 50 и за 100 килограма жита или у замјени за стоку.²³

²⁰ Батрић Јовановић, *Тринаестојулски устанак* (Титоград, 1984) 39

²¹ Цитирано према Dušan Stanić, *н.д.*

²² Војно-историјски гласник, генерал-мајор Бошко Ђуричковић, *Организација и развој устанка у срезу Даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941. године*, број 1, април 1950. године, стр. 82, 83

²³ Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *н.д.*, 14

Након акције прикупљања оружја, приступило се формирању герилских група. У почетку су у герилске групе примани само чланови Партије, скојевци и кандидати, да би касније биле проширене људима у које је Партија имала повјерења. У Даниловградском срезу герилске групе су биле формиране до краја маја и почетка јуна. До избијања устанка на подручју наведеног среза било је 28 герилских група са око 2.000 људи. Војну обуку унутар герилских група су изводили припадници бише Југословенске војске одани Партији или њени чланови. Настојало се да се обука спроводи у строгој тајности. Герилци су обучавани у руковању наоружањем и гађању.²⁴

До 13. јула 1941. године је прикупљено 12.000 пушака, 30 митраљеза, 135 пушкомитраљеза, 3 артиљеријска оруђа, преко 50 сандука бомби и око 3.000.000 метака. Наоружање и муниција су чувани у тајним магацинима на скривеним локацијама. До почетка устанка формирано је 285 ударних група са око 6.200 бораца. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак је првенствено основао Војно-револуционарни комитет, који је касније преименован у Врховну команду националноослободилачких трупа за Црну Гору, Боку и Санџак, како би руковођење устанком било централизовано.²⁵

Услед припрема за оружани устанак при Покрајинском комитету формиран је војни сектор, на чијем је челу био Митар Бакић. За војна питања у свим мјесним комитетима је био одређен по један члан, који је одговарао Митру Бакићу. Комунисти који су на терену били задужени за војна питања, за свој рад су одговарали само повјеренику за војна питања мјесног комитета док су трајале припреме за устанак.²⁶

Италијански окупатори су од 4. маја увели полицијски час након 22:30, распуштен је „Привремени административни црногорски комитет“ (умјесто овог тијела формирано је „Савјетодавно вијеће Црногораца“, које није имало никакве стварне власти. Чланови тог вијећа су били: Секула Дрљевић, Јово Поповић, Михаило Ивановић, Душан Вучинић и Симо Мартиновић)²⁷, Серафино Мацолини је 22. маја постао „високи комесар“ са проширеним овлашћењима и директном одговорношћу Влади Италије. Он је забранио слушање радио емисија и посједовање радио пријемника, посједовање бензина у количинама већим од 5 литара, укинуо је слављење ранијих државних празника и увео је плаћање пореза италијанским властима.²⁸

²⁴ Војно-историјски гласник, генерал-мајор Бошко Ђуричковић, *н.д.*, 84, 85

²⁵ Dušan Stanić, *н.д.*

²⁶ Војно-историјски гласник, генерал-мајор Бошко Ђуричковић, *н.д.*, 84

²⁷ Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941* (Титоград: Графички завод, 1963) 650

²⁸ Dušan Stanić, *н.д.*

Извјесност устанка постала је ближа нападом Њемачке на Совјетски Савез. Одлуку о оружаном побуну донио је Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, 10. јула 1941. године, на сједници у Стијени Пиперској. Састанку је у име ЦК КПЈ присуствовао Милован Ђилас, који је послан у Црну Гору да у име Партије руководи устанком. На састанку је одлучено да оружана борба почне што прије, да ударне групе прерасту у герилске одреде који ће вршити ударе по виталним окупационим инсталацијама и јединицама, да се униште окупационе станице по селима и варошима, да се нападају транспортне колоне, да се заробљени непријатељски војници пуштају, а црнокошуљаши стријељају и да ће акцијама непосредно руководити мјесни комитети КПЈ.²⁹

Поред комуниста, који су систематски и организовано приступили припреми устанка, и народ се припремао за оружану побуну. Народ је, такође, тежио да се наоружа и ишчекивао је моменат када ће пући прва пушка. Често су питали комунисте: „Шта мислимо, када ћемо ударити? Нећете ви сами, него ћемо сви да протјерамо оне гадове“.³⁰

На Петровдан, 12. јула 1941. године на Цетињу, проглашена је Независна Црна Гора. Такву творевину је подржао један мањи дио становништва Црне Горе, припадници „зеленашког“ покрета и Федералистичке странке. Италијани су понудили синовцу краља Николе Петровића, Михаилу, да преузме престо, што је овај одбио. Тим поводом гроф Ђано пише: „Принц Михајло, онај који би имао да обнови црногорски престо, отворио је срце конзулу Соради Казаноу. Он неће ни да чује да се компромитује, јер је уверен да ће Италија и Немачка на крају крајева добити тешке батине, па закључује да је свако ратно решење пролазно и привремено. Не верујем да би краљица била врло поносна оваквим схватањем свог потомка Петровића“.³¹

Серафино Мацолини се постарао да на проглашењу црногорске независности не буде никаквих изненађења: „Претходно поучени од цивилних делегата већина представника дошла је 11. на Цетиње. Неки од њих одбили су позив али су били благовремено замијењени. Једна претходно припремљена сједница била је заказана за дан 11. Хтио сам на сваки начин да избјегнем могућност дискусије за вријеме свечаног чина другог дана, и наредио сам члановима Савјетодавног вијећа да објасне представницима скупштине унапријед одређено нормално разлагање. Како је било већ предвиђено, дошло је до несугласица. Дискусије су биле веома живе тако да је у задњем часу дошло до жучне полемике која

²⁹ Исто

³⁰ Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *н.д.*, 16

³¹ Цитирано према Велимир Терзић, *н.д.*, 652

ме је изазвала да интервенишем ради умирења. Било ми је лако завести ред с обзиром на то да су дати проблеми већ били ријешени од стране шефа државе, али кад су биле у питању границе жучна дискусија се и даље продужила.³²

Оружана побуна је почела у централним и јужним крајевима Црне Горе, 13. јула 1941. године, дан након што је на Цетињу, под италијанским покровитељством, проглашена „Независна Црна Гора“. У борбама које су се развиле наредних дана ослобођена је скоро читава Црна Гора, са изузетком већих градова. Борбе су вођене до 8. августа 1941. године, када је устанак угушен. За то вријеме устаници су заробили преко 3.000 италијанских војника, убили око 1.200 и исто толико ранили. Заробљено је 3.000 пушака, 56 пушкомитраљеза, 2 барутна магацина, 5 камиона бомби, 98 митраљеза, 15 топова, 19 бацача мина, уништен један авион, један тенк, 81 камион, 57 мотоцикала и велика количина војничке опреме и намирница. На оружје се дигло око 30.000 људи, иако је иницијални план био да се почне само са герилским акцијама. Жабљак је један од примјера: „Већ на прве пучње, маса сељака из околних села придружила се устаницима, тако да се број учесника повећао на око 400.“ Вође устанка су биле приморане да прихвате општу побуну под притиском масе која је узела оружје у руке. Била је то највеће побуна у окупираној Европи до тада.³³

Гроф Галеацо Ћано је на сљедећи начин видио Устанак: „Црногорски устанак се шири и добија све веће размјере. Кад ствар не би имала дубоко и горко значење била би смијешна, јер заправо данас се води рат између Италије и Црне Горе. Надајмо се да ће наши војници сами изаћи на крај са устаницима и да нећемо бити присиљени да тражимо њемачку помоћ.“³⁴ Због избијања и ширења устанка смијењен је високи комесар Серафино Мацолени, а сва цивилна и војна власт повјерена је генералу Пирцију Биролију, команданту 9. италијанске армије. За гушење устанка Италија је ангажовала око 130.000 војника.

Устанак у југоисточном дијелу Европе није био добра вијест за „Силе осовине“, јер је показао слабост окупације у раном периоду рата. Показао је да је отпор могућ. Пријетио је да се прошири, да се прелије на друге окупиране територије. Зато је Њемачка захтијевала од Италије да устанак што прије угуши.

Послије много попустљивости и покушаја да се ситуација држи под контролом са минималном примјеном силе, генерал Пирцио Бироли је закључио: „Људи Балканског полуострва поштују само силу. До-

³² Цитирано према Dušan Stanić, *н.д*

³³ Исто

³⁴ Исто

бру вољу сматрају слабошћу. И као и са свим сировим и примитивним људима, са њима се мора поступати оштро, али праведно. Велика је грешка користити се само лепим речима и благошћу. Мора се применити сила, што разуме се, захтева људство, време и новац.³⁵

За слом устанка су, између осталог, криви колаборационистички елементи који су ширили дефетизам и говорили да је немогуће ратовати против Италије и да ће Италијани извршити одмазду над народом, због чега је дошло до колебања код одређеног броја устаника. „Ти елементи су почели да истичу да су наше снаге мале да би се могле супротставити непријатељу, да ће Италијани попалити села и опљачкати имовину сељака и да је боље напустити положаје и спасавати породице и домове.“³⁶

Лош материјални положај, изолованост, заосталост, неразвијеност привреде, индустрије, саобраћаја, трговине, братственички и племенски односи, лична и колективна храброст, слободарски и ратнички дух, лични и колективни понос, традиција жртвовања за остварење идеала, интелектуална даровитост, амбициозност, вјековна везаност за Русију, дјеловање Комунистичке партије Југославије и благ окупациони режим довели су до појаве најорганизованије и најмасовније побуне народа на једном простору у окупираној Европи 1941. године. До краја рата Италија више није покушала да створи марионетску творевину на простору Црне Горе. Након гушења устанка заведена је права окупациона управа. Италијанско вођство је погрешно процијенило тежње црногорског народа, њихову историју и слободарску традицију.

Dušan Stanić

CAUSES OF THE THIRTEENTH JULY UPRISING IN MONTENEGRO IN 1941

After the collapse of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941 the area of today's Montenegro was, for the most part, in the sphere of the Italian occupation zone. Italy introduced a mild occupation administration, the mildest one in occupied Europe. Their aim was to please and win over the people of Montenegro. People had more freedom to move around, trade, work and travel. The price of some food

³⁵ Цитирано према Н. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943* (Beograd, 2007), 91

³⁶ Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *н.д.*, 24

products was reduced, so a larger number of people could afford better food. Trade and craft shops, cafes and hotels were allowed to operate as normal. After a month, the schools were re-opened as well. Even communist organizations acted more freely, given that the Communist Party of Yugoslavia was banned and persecuted in the Kingdom of Yugoslavia. There was no organized or group arrest of the population.

On the 17th of April, the day of the entry of Italian troops into Cetinje, the „Provisional Administrative Montenegrin Committee” was formed, as an authority in the country under the auspices of Italy. The task of the Committee was to establish and maintain the smooth functioning of the country. In May 1941, this Committee was renamed to „Technical- Administrative Council”. The foundation for the establishment of the new government was the support of a smaller band of Montenegrin separatists, who perceived the occupation as the liberation. They were mostly supporters of the Federalist Party. The Civil Commissioner for Montenegro, Serafino Mazzolini, had absolute power over all government bodies.

For the occupation of Montenegro Italy set aside the „Messina” division, and they did not foresee any major problems in keeping the people in subjection. An uprising against the Italian government broke out on July 13, 1941, the day after the proclamation of independent Montenegro in Cetinje, under the auspices of Italy. Thus, the separatists’ plan to create an independent state under the patronage of fascism failed. To break up the uprising Italy needed to use six divisions with reinforcements. Along with this, they required four divisions and several smaller units to maintain the occupation. This tied considerable enemy forces to Montenegro after the suppression of the Uprising.

Based on the above and the available archives, it is necessary to answer several questions:

- 1) What are Italy’s motives for occupying Montenegro?
- 2) How did Italy see Montenegro as part of its occupation zone and in its future plans?
- 3) What were the expectations regarding the keeping of the Montenegrin people in obedience?
- 4) What was the role of Montenegrin separatists in the occupation?
- 5) What was the attitude of the people towards the occupier?
- 6) What were the expectations about the possibility of an Uprising?
- 7) What was the contribution of the CPY and the officers of the former Yugoslav Army to the uprising?

ЛИТЕРАТУРА:

- Dušan Stanić, *Svjedočanstva o ustanku u Crnoj Gori (jul 1941)* (мастер рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014)
Čedomir Pejović, *Istorija KPJ u Crnoj Gori 1919–1941*, (Titograd, 1965)
Батрић Јовановић, *Тринаестојулски устанак* (Титоград, 1984)

Н. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943* (Beograd, 2007)

Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, (Ниш: Талија издаваштво, 2019)

Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd, 1990)

Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941* (Титоград: Графички завод, 1963)

Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, prilozi za biografiju* (Beograd, 1991)

Војно-историјски гласник, пуковник Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу Шавничком (Дурмиторском) од окупације до краја 1941 године*, број 2, април 1952. године

Војно-историјски гласник, генерал-мајор Бошко Ђуричковић, *Организација и развој устанка у срезу Даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941. године*, број 1, април 1950. године

Federiko GODI*

IŠČITAVANJE ITALIJANSKE OKUPACIJE KROZ BIOGRAFIJU FRANČESKA ZANIJA

ABSTRACT: *In some recent works on the Italian military occupations in the Second World War, it has been pointed out how important the space of action of a superior officer in command of a military division was. Through the specific study of a segment of the occupation, the incidence of occupation policies can in fact be reconstructed, and a historical investigation that determines individual responsibilities is facilitated. These interpretative lines are well reconciled with the scientific literature which has long since deconstructed the stereotypical profile of the “good Italian”. This article is an attempt to give a new interpretative key through a specific case study: the military and political path of General Francesco Zani.*

KEYWORDS: *Space of action, military repression, war on civilians, political transition.*

Rođen u Modeni 23. novembra 1884. od majke Dirče Grandi i oca Đuzepea,¹ Frančesko Karlo Filipo Zani (Francesco Carlo Filippo Zani) započeo je vojnu karijeru sa devetnaest godina. Poslije rata u Libiji 1912. godine i rada kao učitelj i vojni sudija, bio je komandant na sjeveru Italije, a zatim divizijski general u Ankoni. Nakon što je 1939. godine postao komandant vojne divizije *Mesina*, 1941. je stigao na drugu stranu Jadrana i preuzeo vojnu dužnost u Crnoj Gori. Od 8. septembra 1943. godine do 1946. aktivan je u Italijanskoj komunističkoj partiji, a predsjednik komiteta Demokratske solidarnosti bio je do smrti 1954. godine.

Korisno je osvrnuti se na Zanijevu aktivnost na Balkanu, počevši od podatka koji je teško osporiti: kada je veliki dio Evrope poklekao pod naci-

* Autor je naučni saradnik na Univerzitetu Sapienza u Rimu.

¹ Archivio di stato di Modena [Državni arhiv u Modeni], Lična stanja, Opština Modena, Nati, 1884, dio 2, br. 1765 (http://dl.antenati.san.beniculturali.it/v/Archivio+di+Stato+di+Modena/Stato+civile+italia-no/Modena/Nati/1884/Parte+2/005117515_00486.jpg).

fašizmom, crnogorski narod se prvi pobunio protiv vojne okupacije čija je glavna svrha bila oduzimanje svih vrsta materijalnih i ljudskih resursa u korist novog fašističkog poretka. Od tog trenutka – poslije 13. jula – promijenio se i karakter italijanske okupacije. Ne čudi da su u Crnu Goru poslali generali poput Frančeska Zanija koji su imali iskustva sa antigerilskim borbama i ratovanjem protiv civila.

Da bi vratila pod kontrolu ovu zemlju, Italija je angažovala oko 105.000 naoružanih ljudi. Ovakvom okupacionom prisustvu nema premca u Evropi kojom su tada dominirale sile Osovine. Kao što je poznato, u sljedećoj fazi – koja je počela već u septembru-oktobru 1941. godine – za okupatore je bio presudan savez sa četničkim pokretom, koji je sarađivao sa italijanskim vojnim snagama i na ostatku jugoslovenske teritorije.

Italijani i Njemci u Jugoslaviji: prostor djelovanja jedne vojne divizije

Od aprila 1941. do septembra 1943. godine, fašistička Italija je okupirala Crnu Goru koristeći nesrazmjerno veliki broj vojnika. U odnosu na broj stanovnika, to je bila najveća koncentracija italijanskih vojnika u cijelom Drugom svjetskom ratu: 105.000 na oko 390.000 civila (Vujović 1988, str. 71–73). Zanijevi politički izbori na Balkanu odličan su pokazatelj kako je proširenje nadležnosti italijanskog generala moglo biti povezano sa bližom saradnjom sa njemačkim saveznikom. Februara 1943. godine ovaj komandant nije slučajno raspoređen u visoku komandu oružanih snaga Slovenije – Dalmacije (2. armija) za posebne zadatke, u jednoj od najvažnijih akcija Osovine na čitavom jugoslovenskom ratištu.

Stoga bi bilo teško analizirati Zanijev rad bez znanja o tome šta se dešavalo u sektorima koji su se graničili sa Vojnim guvernerstvom Crne Gore od 1941. do 1943. godine. Iako je brutalizacija rata bila mnogo veća u Vermahtu nego u italijanskoj kraljevskoj vojsci, prostor djelovanja pojedinih njemačkih generala pokazuje zanimljive sličnosti (Burgvin 2004, str. 314–329). Na tom neravnopravnom savezu neki italijanski vojnici izgradili su brojne alibije: „Kada su njemačke trupe sa svojim tenkovima prošle kroz ova mjesta, ovi ljudi nijesu ispalili čak ni hitac – ali kada su saznali da su Njemci otišli i da su izdali naređenje italijanskim snagama da ih okupiraju, pobunili su se kao zvjeri.”²

Nakon prvih partizanskih operacija na granici Srbije i Crne Gore, njemački generali su naredili akcije protiv civila: svi muškarci su morali biti internirani, oni koji su pružali otpor ubijeni, žene i djeca deportova-

² Fondazione Museo Storico del Trentino, Archivio della scrittura popolare [Arhiv za narodne rukopise], Chistè Mario, *Il mio Diario degli anni critici e miseri della mia vita*, str. 120.

ni. Nivo sukoba podigao je austrijski general Franc Beme (Franz Bohme), opunomoćenik Vermahta u Srbiji, koji je između 23. septembra i 2. oktobra 1941. godine, kao predvodnik 342. divizije, ognju i maču podvrgao šabački kraj. Jedinica je strijeljala 1.127 osumnjičenih komunista i internirala 20.000 muškaraca (Shepherd 2010, str. 189–209).

Upravo se u ovoj specifičnoj situaciji odvijalo djelovanje generala Zanija, koji je bio među najodanijim oficirima njemačkom savezniku.

Od odmazdi u Crnoj Gori do operacije „Vajs“ (Weiss)

Divizija *Ferara*, kojom je Zani komandovao od 12. aprila 1942. do januara 1943. godine, imala je posebnu nadležnost u odnosu na ostale italijanske jedinice u Crnoj Gori, budući da je bila dodijeljena visokoj komandi susjedne okupacione zone (Slovenije i Dalmacije), ali pod operativnom kontrolom guvernera Alesandra Pircija Biorolija (Alessandro Pirzio Biroli). U pitanju je bila zona sa najvećom koncentracijom partizana u cijeloj Jugoslaviji (Rodogno 2003, str. 514). Ova posebnost je omogućila Zaniju da proširi ovlašćenja divizije *Ferara*: „od 30. aprila ova divizija će imati jurisdikciju nad cijelim sektorom Zete od Nikšića do Danilovgrada“, sa antigerilskim zadacima i „uz saradnju nacionalističkih formacija“.³

Zani je po dolasku u Nikšić naredio podizanje opreza zbog „vjeroovatnih ustaničkih akcija ili nereda [...] povodom subverzivne godišnjice 1. maja“.⁴ General je aktivno učestvovao u procesu „normalizacije“ koji je uključivao drakonske mjere zasnovane na principu kolektivne krivice: „Izvršili smo čišćenje van naše linije pretresavši kuće koje su okupirali strijelci, zarobivši 16 civila, među kojima je 7 žena. U kućama je pronađena municija. Naši gubici: 5 lakše ranjenih. General Zani“.⁵

U junu 1942. godine, u vrijeme kada je dobio dalje proširenje komandne nadležnosti, došlo je do napada na kantu italijanskih oficira u Nikšiću, u kojem je jedan vojnik poginuo a dva su ranjena. Akciju je izveo ustanik koga je Zani nazvao „izolovanim komunistom jevrejske rase“.⁶ To je važna epizoda jer je Zani, u martu 1945. godine, odgovarajući italijanskom generalštabu u vezi sa zahtjevima jugoslovenske vojske u pogledu pretpostavljenih ratnih zločina, uspio da izgradi odličan odbrambeni bedem, prebacujući

³ Archivio ufficio storico dello Stato maggiore dell'esercito [Arhiv istorijskog odjeljenja italijanske vojske], Diari storici [Istorijski dnevnici], b. 734, Komanda pješadijske divizije *Ferara* (u daljem tekstu Aussme, Ds, Ferrara), 28.04.1942.

⁴ Aussme, Ds, Ferrara, Pojačanje mjera sigurnosti, 30. 4. 1942.

⁵ *Ibid.*, Komanda divizije *Ferara* (F. Mozzini) komandi trupa u Crnoj Gori, 26. 4. 1942.

⁶ Aussme, H.8, b. 69, f. Divizijski general Frančesko Zani, prilog 1, Izvještaj o aktivnosti koju su obavili dolje potpisani i divizije pod njegovom komandom u Jugoslaviji u razdoblju 1941–1943.

odgovornost: „Telefonom me je pozvao guverner lično, [...] naredivši hitnu odmazdu“.⁷ Njegov stav je interesantan i zbog toga što svjedoči o očiglednim ograničenjima jugoslovenskih komisija koje, fokusirajući se na pojedinačne epizode, nijesu bile u stanju da identifikuju zamršene puteve političke odgovornosti u ratu protiv civila. Odmazda, pisao je general, „nije izvršena nad dvadesetak nasumično uzetih građana, normalno nevinih, kao što su to radili Njemci“, aludirajući na ono što se dešavalo u Srbiji.⁸ Stvarnost je bila sasvim drugačija: četnici su izabrali 19 muškaraca i jednu ženu, dobi između 15 i 60 godina, uglavnom seljake, čija se krivica sastojala u tome što su bili bliski srodnici partizana. Dana 27. juna strijeljao ih je vod crnokošuljaša iz 82. bataljona *Musolini* i karabinjeri.

Zani je dobro poznao dinamiku građanskog rata u Jugoslaviji i zbog toga je izabran za „mudrog predvodnika“⁹ divizije *Sasari* tokom operacije *Vajs*, u zoni rijeke Neretve. Radilo se o jednoj od najvećih antipartizanskih operacija na Balkanu (mart-april 1943), koja je uključivala odmazde nad civilima (Gobetti 2007, str. 208–213). Kako je potvrdio njegov direktni pretpostavljeni, Umberto Spigo, „pod upravom komandanta divizije *Sasari*“¹⁰ postojale su i grupe „lokalnih četnika“.¹⁰ U julu 1943. godine, divizija *Sasari* će se vratiti u Italiju kako bi vodila mnogo protivrječniiji rat u Rimu od onog o kome govori memoarska literatura (Fatutta i Vacca 1994, str. 192 i dalje).

Zani i neuspješna odbrana Rima

Iz poslijeratne debate o nacističkoj okupaciji Rima, uklonjena je odgovornost pojedinaca za neuspjeh u odbrani glavnog grada. S jedne strane je bila dobro vođena njemačka vojska, a sa druge iznemogli odredi, među kojima su vojnici 4. odreda tankera, diverzanti, grupa eskadrona konjice *Denova*, četa borbenih vozila i vojnika iz divizije *Sasari* pod vođstvom generala Zanija (Majanlahti i Osti Guerrazzi 2010, str. 65–71). Potonjoj jedinici je povjerena „unutrašnja odbrana, ugrožena od njemačkih trupa koje su već u gradu“.¹¹

Nešto više od godinu kasnije, međutim, neki oficiri su navodno optužili Zanija da je među prvima stupio u kontakt sa Njemcima. On je navodno pozvan da se izjasni o svojim postupcima u januaru 1945. godine pred državnim podsekretarom za rat, komunistom Mariom Palermom, a na poziv specijalne komisije za istragu o neuspješnoj odbrani Rima, osnovane 19. oktobra

⁷ *Ibid.*, Zani generalštabu, kancelarija I, 14. 3. 1945.

⁸ *Ivi.*

⁹ Aussme, Ds, b. 1068, Komanda XVIII armijskog korpusa, P.M. 118, 25. 2. 1943.

¹⁰ *Ibid.*, Komanda XVIII armijskog korpusa, 2554, 16. 2. 1943.

¹¹ Aussme, M-4, b. 4, f. Kratak dnevnik generala Zanija iz septembra 1944.

1944. godine, kako bi razjasnio „događaje koji su se odigrali u okolini Rima od 8. do 23. septembra 1943.“¹² U početku se Zanijev način rada našao pod lupom zbog jedinstvene slobode kretanja koju su Njemci dali generalu do 14. septembra, kada je napustio Rim u civilu.

Iz izvještaja koje je komisija smatrala pouzdanim, proisticalo je da je Zani „12. septembra stupio u kontakt sa komandom njemačke divizije u vezi sa isporukom oružja koje je već naredila Komanda otvorenog grada. Izgleda da je tada dobio dozvolu od pomenutog komandanta da zadrži auto i krene za Ankonu“.¹³ Taj događaj je bio još teži zbog presedana, koji se dogodio nekoliko sati nakon primirja: Zani je poslao jednog od svojih podređenih, vojnika iz Trsta koji je govorio njemački, da pregovara o odvojenom sporazumu sa nacistima.¹⁴ Izvod iz izvještaja razjasnio je propuste komisiji: „Zani mi naređuje da pošaljem majora Peruzina iz mog puka kod [Porta] S. Paolo da pregovara sa Njemcima, da sazna njihove namjere i da im saopšti da bi, u slučaju da žele da idu ka sjeveru bez ulaska u grad, dobili slobodan prolaz i bili bi im obezbijeđeni vodiči“.¹⁵ To potvrđuje i svjedočenje pukovnika Đuzepea Milaca (Giuseppe Milazzo), komandanta 152. pješadijskog puka, koji je ispričao o jednom telefonskom razgovoru koji je vodio sa generalom.¹⁶

U februaru 1945. Zani je dobio pismo od komisije za čistku vojnog osoblja koja ga je uvrstila na spisak generala „umiješanih u odgovornost za neuspjeh u odbrani Rima“.¹⁷ To je bilo tek posljednje od saopštenja koja su gonila čovjeka koji se, poput Viktora Emanuela III, okaljao najnečasnijom radnjom za jednog oficira. Jedan od posljednjih pasusa njegovog odgovora podsekretaru Palermu nije ništa drugo do tragično remek-djelo preobražaja koji će ga uskoro dovesti do novih položaja: „Često ostavljen bez naređenja i ne znajući ko mi je nadređeni, zadržao sam nepokolebljivu volju da se oduprem Njemcima ‘po svaku cijenu’“.¹⁸

Uprkos upornoj samoodbrani, njegovo ponašanje je imalo relevantne disciplinske implikacije. Komisija je predložila da se on pošalje na apsolutni odmor – što bi podrazumijevalo gubitak službenih obaveza – zbog njegovog „nedostojnog ponašanja u odnosima sa Njemcima“.¹⁹ Umjesto toga, stavljen

¹² Aussme, M-4, b. 10, Izvještaj istrage o neupješnoj odbrani Rima, Aga, Amante i Palermo, 5. 3. 1945.

¹³ Ubjedljivo je bilo objašnjenje generala armijskog korpusa Alberta Barbijerija. Up. Aussme, M-4, b. 4, f. Upit komisije u vezi sa generalom Zanimem i odgovor generala Barbijerija 9. novembra 1944.

¹⁴ *Ibid.*, f. Upit komisije u vezi sa majorom Peruzinom i odgovor generala Zanija 3. novembra 1944.

¹⁵ *Ibid.*, f. Izvod iz izvještaja pukovnika Alfijerija, bivšeg komandanta 151. pješadijskog puka.

¹⁶ *Ibid.*, f. Puk. Alfieri, 151. pješadijski puk od 8. septembra 1943. Do 4. juna 1944.

¹⁷ Aussme, M-4, b. 8, Ozimo, 5. 2. 1945.

¹⁸ *Ivi.*

¹⁹ Aussme, M-4, b. 10, cit., Prvi dio, Odjeljak V, Prijedlozi, 5. mart 1945.

je u rezervni sastav, što je bila korisna pozicija da nastavi da ponosno nosi svoj čin, i što će mu donijeti nezamislive položaje u poslijeratnoj Italiji.

Mutni preobražaj

Nije jednostavno rekonstruisati ovu biografiju od primirja do Republike, dok je do oslobođenja Rima to gotovo nemoguće. Pronađena dokumentacija je oskudna, dok se gledišta i pretpostavke koje iznose prefektura i policijski štabovi množe. Naime, pored navedenih istražnih komisija, poslije rata za Zaniya su se zainteresovali čuvari reda, otvarajući dosjee na njegovo ime u Upravi policije u Bolonji, u „povjerljivim poslovima” u Ministarstvu unutrašnjih poslova i u Centralnom političkom registru, gdje je otvoren predmet radi „pažljivog nadzora”.²⁰

Prema mišljenju Uprave policije u Rimu bio je u kontaktu sa “tajnim vojnim organizacijama” do 4. juna 1944, kada se sa porodicom vratio u grad.²¹ Po mišljenju Uprave policije u Ankoni evakuisao se u Ozimo do aprila 1945, ostajući „ravnodušan prema naci-fašistima“, iako „odan fašizmu, u prethodnom periodu”.²² Ako samoodbrana pred Palermom daje prednost drugoj hipotezi, čini se da je njegovo učešće u Kapitolskom pokretu otpora potkrijepljeno postupkom da ga priznaju kao partizana, koji je pokrenuo 1946. To potvrđuje i zahtjev, u kome se uopšteno pominje služba u „području Rima“, bez preciznijih detalja.²³

Na osnovu prepiske istražnih komisija, upućene u Ozimo bar između februara i marta 1945. godine,²⁴ moglo bi se pretpostaviti da vlasti u Ankoni nijesu bile svjesne njegove tajne aktivnosti, a da su vlasti u Rimu pogriješile u pogledu njegovog povratka u grad. Vojni dosje, međutim, svjedoči da se Zani borio kao pripadnik otpora u „oblasti Emilija-Romanja”²⁵ i da ga je, što

²⁰ Archivio centrale dello stato [Centralni državni arhiv], Ministero dell'interno [Ministarstvo unutrašnjih poslova], Direzione generale pubblica sicurezza [Generalna direkcija za javnu sigurnost], Divisione affari riservati [Odjeljenje za povjerljive poslove], Casellario politico centrale (1944–1967) [Centralni politički registar (1945–1967)], Fascicoli personali (1944–1967) [lični dosjei], (u daljem tekstu Acs, Int, Dgps, Dar, Cpc) b. 46, f. 15033, Zani Francesco od oca Đuzepea (1952–1958).

²¹ Acs, Int, Dgps, Dar, Stalne kategorije, Ctg. Z, anarhisti, socijalisti, komunisti, lični dosjei 1949–1965, b. 618, f. Zani Francesco (1944–1967) (u daljem tekstu Z, ZF), Uprava policije u Rimu Ministarstvu Unutrašnjih poslova, 01.09.1944.

²² Archivio di Stato di Bologna, A8, b. 47, ZF, Uprava policije u Lečeu Upravi policije u Bolonji, 17. 9. 1947 (u daljem tekstu Asb).

²³ Acs, Ministarstvo odbrane, Generalna uprava za vojna lica, III sektor, X odjeljenje za nagrade i priznanja, Služba za priznavanje kvalifikacija i partizanske nagrade, Opšti arhiv (1945–1996), Zani, Frančesko 1884 (u daljem tekstu Acs, Ric, ZF).

²⁴ Cfr. Aussme, H.8, b. 50, f. 364.

²⁵ Archivio Persomil [Arhiv Perismil], vojni registar br. 4930, Zani Francesco.

nije slučajno, komisija ovog regiona priznala za borca, ali samo do 4. juna, i pored toga što je izjavio da je vršio „vojno-obavještajnu djelatnost“.²⁶ Kao da to nije bilo dovoljno, tek od ljeta ili od decembra 1945. godine,²⁷ u Upravi policije u Bolonji su sigurni u njegov dolazak u grad.

Potrebno je sačekati 10. maj 1946. godine da bismo vidjeli njegov izlazak iz sjenke. Na dnu jednog uvodnika u kojem se osuđuje kralj koji je abdicirao, list „Unità“ objavio je da je Zani, bivši predvodnik „slavnih divizija Mesina, Ferrara i Sassari [...], zamolio druga Palmira Toljatija (Palmiro Togliatti) da mu učini čast i omogući mu da pristupi [Italijanskoj komunističkoj partiji]. Zahtjev je prihvaćen“.²⁸ Izborna prilika da se visoki oficir uključi u redove Italijanske komunističke partije, a samim tim i Republike, previše je očigledna. Ali vjerodostojnu pozadinu toga otkrio je bolonjski šef policije: „[nakon] oslobođenja pokušao je da se pridruži demohrišćanima, ali nije uspio, čini se zbog toga što je iznio pretjerane zahtjeve u vezi sa svojim uključenjem [...] za izbore [zakazane za 2. jun]“.²⁹ Pristupanje se dogodilo u ljeto 1945. godine, „što se zgodno poklopilo“³⁰ – kako dobro primjećuju iz Ankone (Pedaliu 2003, str. 14–22) – sa gotovo istovremenim jugoslovenskim zahtjevima za izručenje pretpostavljenih italijanskih ratnih zločinaca, među kojima je bio i „ZONI Frančesko“.³¹

Njegovi „neobični politički izbori“³² privukli su neželjenu pažnju, pošto je smatran „šefom paravojnih formacija“³³ u Bolonji. Međutim, uprkos godinama praćenja, nije bilo moguće dokazati njegovu povezanost sa skladištima oružja, koja su ipak postojala. Niti je njegova aktivnost kao nastavnika topografije u školi Italijanske komunističke partije „Marabini“ ikada razjašnjena. Šef policije u Rimu iznosio je, pak, svoje sumnje: „suvonjavi starac koji ne može da drži časove ni samom sebi“.³⁴

U nedostatku drugih dokaza, čudno je da mu se gubi trag i u memoarima i studijama. Baš kao što čuti list Unità, koji bi možda više volio da je, pored informacija u kojima se Zani pominje kao okupacioni general, mogao da istakne i one koji bi potvrdili njegovo učešće u pokretu otpora.

²⁶ Acs, Ric, ZF.

²⁷ *Ibid.*; Asb, A8, b. 47, ZF, Izvještaj komesara P.S. A. Grimaldija Upravi policije u Bolonji, 20. 10. 1947.

²⁸ «l'Unità», 10.05.1946.

²⁹ Asb, A8, b. 47, ZF, Iz Uprave policije u Bolonji Ministarstvu unutrašnjih poslova, 3. 2. 1948.

³⁰ Ivi, Prefektura u Ankoni prefekturi u Fodi, 11. 4. 1952.

³¹ United Nation War Crimes Commission, *Alphabetical index of War Criminals*, Reel 39, No 1-40, Vol. 1 S-Z, luglio 1946, p. 269 (<http://www.unwcc.org/unwcc-archives>).

³² Acs, Int, Dgps, Dar, Z, ZF, Ansa, 27. 12. 1967.

³³ Asb, A8, b. 47, ZF.

³⁴ Acs, Int, Dgps, Dar, Z, ZF, bilješka, 11. 1. 1952.

Pod nadzorom i zaštićen

U ovom trenutku teško je biti siguran u vezi sa ovim preobražajem, ali je jasno da ga treba tumačiti u kontekstu Zanijevog krivudavog i složenog životnog puta. Mnoge od istaknutih nedosljednosti proizilaze iz policijskih izvora koji dozvoljavaju neke mogućnosti sumarnog tumačenja.

Vrlo je moguće da je priznanje Zanija kao partizana bila delikatna stvar, koja se može tumačiti u ključu diplomatske zaštite koju je antifašistička koaliciona vlada 1946. godine pružila sunarodnicima optuženim za ratne zločine (Focardi i Klinkhammer 2001). Otuda prilika da se izbjegne procedura iz Emilije, ali i ćutanje drugih izvora: napomenu o pomjeranju u službi iz vojnog dosjea treba tumačiti kao nastalu kasnije. Međutim, zaštita lista „Unità“ koju je uživao nije služila kao garancija „pouzdanosti“.

Njegovo pristupanje Italijanskoj komunističkoj partiji podstaklo je sumnje u njegovu ličnost. Avgusta 1948, pokret Demokratska solidarnost osnovan je i u Bolonji,³⁵ kao ogranak Narodnog demokratskog fronta, ali je tamo faktički bio pod kontrolom Italijanske komunističke partije. Imao je zadatak da organizuje pravnu odbranu i pomoć ljevičarskim borcima tokom suđenja (Ponzani 2004; 2008). Zani je ubrzo postao njegov predsjednik i, s obzirom na mnoge bivše partizane koji su bili uključeni, uprava policije je mislila da se radi o funkciji koja je pokrivala neku drugu aktivnost. Ali sumnje nikada nijesu potvrđene.

Njegov rad u Demokratskoj solidarnosti bio je intenzivan i u znaku raznih inicijativa. Svjedočanstva o uvažavanju i danas ostavljaju ambivalentan utisak, što je znak da se možda iza maske iskorišćenih prilika neke razlike ne mogu premostiti.

U svakom slučaju, nesporno je da su, naročito za Italijansku komunističku partiju, veću težinu imale optužbe Zanija za neuspješnu odbranu Rima, od onih za ratne zločine počinjene u Crnoj Gori. To je očigledan pokazatelj da je Italijanska komunistička partija, kao što dokazuju djela Filipa Fokardija (Filippo Focardi), odigrala centralnu ulogu u izgradnji mita o „dobrom Italijanu“ (Focardi 2013, str. 33–51).

³⁵ Arhiv Opštinske biblioteke Folonike (Follonica), Fond nacionalnog odbora Demokratske solidarnosti, b. 2, Prepiska sa regionalnim odborima (Bolonja).

Federico GODI

Summary

The repressive policies implemented by General Francesco Zani in Montenegro – who was in command of the Ferrara division – are an excellent demonstration of how the extension of the powers of a military unit could be linked to closer collaboration with the German ally. The Ferrara division, which operated in the Nikšić area, had a particular jurisdiction compared to the other Italian units in Montenegro, being assigned to Supersola (Superior Command of Slovenia and Dalmatia), but remaining under the operational control of the military governor of Montenegro, Alessandro Pirzio Birolli. A thin line between powers in the area with the highest presence of Partisans in occupied Montenegro – not far from the territories controlled by the Germans, and bordering the independent Croatian state. This singularity allowed the General to extend the powers of his military division.

The individual responsibilities of the brutal Italian occupation in Montenegro have often been concealed. Italian historiography has not considered the determining importance of July 13th, 1941, in the change – not only institutional – of the Italian occupation in Montenegro. How does the popular uprising change the way the territory is managed, and who are the men who interpret that change?

With this contribution we intend to provide some central answers for the study of occupation through the biography of General Francesco Zani, a character considered marginal to this day, but who instead played a central role in the change in Italian occupation after July 13th, 1941. In the postwar period, following an “opaque” political transition, the Italian officer became an important point of reference for the Italian Communist Party in the region of Emilia-Romagna.

Bibliografija

- Arbizzani, L. e Onofri, N.S. (uredili)
(1998) *Gli antifascisti, i partigiani e le vittime del fascismo nel Bolognese (1919–1945)*, vol. V, *Dizionario biografico. R-Z*, Istituto per la storia di Bologna, Bologna.
- Bergonzini, L. (uredio)
(1967–80) *La Resistenza a Bologna: testimonianze e documenti*, 5 voll., Istituto per la storia di Bologna, Bologna.
- Burgwyn, H.J.
(2004) *General Roatta war against the partisans in Yugoslavia: 1942*, «Journal of modern Italian studies», br. 3, str. 314–329.
- Donno, G.

- (2001) *La Gladio rossa del Pci (1945–1967). Con 180 documenti inediti*, Rubbettino, Soveria Mannelli
Fatutta, F. e Vacca, P.
(1994) *La guerra dimenticata della brigata Sassari: la campagna di Jugoslavia 1941-1943*, Editrice democratica sarda, s.l.
Focardi, F. e Klinkhammer, L. (uredili)
(2001) *La questione dei «criminali di guerra» italiani e una Commissione di inchiesta dimenticata*, «Contemporanea», br. 3, str. 497-528.
Focardi, F.
(2013), *Il cattivo tedesco e il bravo italiano: la rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Laterza, Roma-Bari.
Gobetti, E.
(2007) *L'occupazione allegra: gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Carocci, Roma.
Hassan, M.K.
(2004) *Lajolo, Davide*, u Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 63, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, [http://www.treccani.it/enciclopedia/davide-lajolo_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/davide-lajolo_(Dizionario-Biografico)).
Lajolo, D.
(2005) *Il «voltagabbana»*, Bur, Milano [I ed. Il Saggiatore, 1963].
Loriga, S.
(2012) *La piccola x. Dalla biografia alla storia*, Sellerio, Palermo [I ed. Paris, 2010].
Majanlahti, A. e Osti Guerrazzi, A.
(2010) *Roma occupata 1943-1944: itinerari, storie, immagini*, Il Saggiatore, Milano.
Pedaliu, Effie G.H.
(2003) *Britain, Italy and the Origins of the Cold war*, Palgrave, New York.
Ponzani, M.
(2004) *I processi ai partigiani nell'Italia repubblicana. L'attività di Solidarietà democratica (1945-1959)*, «Italia contemporanea», br. 237, str. 611-632.
(2008) *L'offensiva giudiziaria antipartigiana nell'Italia repubblicana (1945–1960)*, Aracne, Roma.
Rodogno, D.
(2003) *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)*, Bollati Boringhieri, Torino.
Shepherd, B.
(2010) *Bloodier than Boehme: the 342nd Infantry Division in Serbia, 1941, u War in a Twilight World. Partisan and anti-Partisan warfare in Eastern Europe, 1939–1945*, uredio B. Shepherd e J. Pattinson, Palgrave Macmillan, London, str. 189–209.
Vujović, Đ.
(1988) *Organizzazioni razvoj Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori 1941–1945*, Istorijski Institut SR Crne Gore, Titograd.

Александар ЖИВОТИЋ*

СССР И ПИТАЊЕ ОРГАНИЗОВАЊА ОРУЖАНОГ ОТПОРА У ЦРНОЈ ГОРИ 1941.

ABSTRACT : Based on unpublished and until now mostly unknown documents of the Soviet diplomatic services and central organs of the Comintern, as well as existing historiography and memoir literature, this paper analyzes the Soviet view of the consequences of the Yugoslav military collapse during the April War, the character of the division of Yugoslav territory with special reference to the territory of Montenegro, the establishment of the occupation system and preparations for the organization of armed resistance. The paper contains an overview of various Soviet activities in terms of preserving and expanding its intelligence network and organizing armed detachments intended for guerrilla warfare. It points to the dual nature of Soviet actions through military-diplomatic and intelligence organs that acted in cooperation with official state organs, civic political groups and Comintern organs that exerted their influence through the extensive illegal network of the Communist Party of Yugoslavia.

KEYWORDS: Montenegro, Yugoslavia, Soviet Union, Belgrade, April War, occupation, 1941, diplomacy

После муњевите победе Трећег рајха на западу, пораза Француске и британске примораности да се окрене одбрани своје државне територије, совјетска дипломатија је процењивала да је совјетско-немачки споразум из августа 1939. изгубио на значају и да се тренутак војног окршаја СССР-а и Немачке ближи. Неспреман за рат и у жељи да почетак ратног сукоба максимално пролонгира, Совјетски Савез је настојао да путем новог споразума осигура своје позиције. Са совјетске стране се сматрало да ће у предстојећим догађајима Балкан имати кључну по-

---

* Аутор је редовни професор на Катедри за историју Југославије, Филозофски факултет у Београду.

зицију и самим тим важно место око кога су Совјети настојали да путем преговора усмере немачку пажњу. Постепено немачко јачање на Балкану и совјетско настојање да немачки налет задржи путем јачања сопственог утицаја у региону, поставио је југословенску краљевину у жижу преламања немачког и совјетског надметања. Суочена с немачким притисцима, југословенска влада је покушавала да обезбеди потребан војни ослонац на Совјетски Савез, чему је совјетска дипломатија излазила у сусрет обећавајући издашну војну помоћ. Ипак, процењујући да југословенска оружана сила није у могућности да пружи дужи ефикасан отпор немачкој армији, СССР је уложио велики напор у стварање обавештајне мреже на терену, као и политичких и војних структура способних за вођење герилског рата у позадини немачких оружаних снага које би оперисале против СССР и Црвене армије. За такав подухват су им на располагању стајали широки кругови грађанских политичких странака просовјетске оријентације, знатан број високих официра и генерала југословенске војске, као и илегална Комунистичка партија Југославије са својом чврстом партијском организацијом.¹

Посебно место у совјетским плановима организовања оружаног отпора у случају војног пораза југословенске краљевине је имала Црна Гора. Њен специфичан географски положај – отвореност ка Јадрану, а самим тим и Медитерану, као погодна саобраћајна веза с Блиским истоком и карактеристична конфигурација терена – претежан брдско-планински рељеф, уз богату традицију отпора страним силама и њиховом утицају на том простору, давали су Црној Гори посебан значај у совјетским стратегијским опсервацијама. Са совјетске стране се рачунало на традиционалну наклоност становништва Русији, која се, према совјетским проценама, током година одсуства званичне дипломатске, политичке, војне, економске и културне комуникације у периоду до 1940. генерисала у широку подршку комунистичкој партији на простору Црне Горе.² Управо ће у будућим догађајима таква совјетска процена утицати на то да се Црна Гора све више сагледава као простор где је са совјет-

¹ О југословенско-совјетским односима до почетка Априлског рата опширније: Slavoljub Svetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Војноисторијски гласник*, 1 (1991), 11–26; Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историски записи*, 3–4, (2002), 99–124, Миле Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939-1941“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, (2006), 41–66; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941* (Београд: Филип Вишњић, 2016); Владимир К. Волков и Леонид Я. Гибианский, *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939-1941* (Москва: Индрик, 1999); Александар Животић, *Московски гамбит. СССР, Југославија и продор Трећег рајха на Балкан* (Београд: Clío, 2020)

² Сенка Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929–1941* (Подгорица: Историски институт Црне Горе, 2002), 292.

ске стране могуће организовати ефикасан герилски оружани отпор под вођством локалних комуниста и контролом Совјетског Савеза. О популарности идеје о стратешком ослободу на СССР сликовито говоре описи одушевљења које је захватило Црну Гору на вест о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. На Цетињу су се 24. марта 1941. у вечерњим часовима испред музеја окупили демонстранти за које су полицијске власти тврдиле да их је било „око 700“ и којима се патриотским говором обратио управник музеја. Након тога, окупљени демонстранти су кренули главном улицом кличући краљу, Југославији и војсци.³ Од окупљених грађана су се могле чути и пароле које су позивале на „савез с Русијом“. Слично расположење је владало и у Андријевици, Беранама, Пљевљима и Подгорици.⁴ Према сведочењу тадашњег пуковника Сава Оровића, касније угледног ратног генерала НОВЈ и послератне Југословенске (народне) армије, у Котору су 27. марта 1941. демонстранти отворено клицали Совјетском Савезу и Стаљину, а он сам је као један од највиших официра у граду и старешина локалне соколске организације одржао патриотски надахнут говор у коме је изразио своју „наду и поуздање у Русију“, што су окупљени с одушевљењем прихватили.⁵

Таква атмосфера је владала и по добијању вести о потписивању југословенско-совјетског пакта у Москви, у ноћи 5/6. априла 1941. Вести о пакту Југославије и Совјетског Савеза су с посебном пажњом дочекане и у неким мобилисаним јединицама Војске Краљевине Југославије на простору Црне Горе, до којих је у условима спорог протока информација вест о склопљеном споразуму у Кремљу могла доћи. Командант ратног 151. пешадијског пука Команде Боке Которске Војске Краљевине Југославије, Саво Оровић, сећао се да се вест о пакту у Москви чула посредством московског радија у касним вечерњим сатима 5. априла 1941. и да је била дочекана „с великим одушевљењем“.⁶

По априлском слому југословенске краљевине, једно од најважнијих питања за совјетске дипломате у Београду је било везано за упознавање карактера окупационе поделе југословенске територије.⁷ У погледу окупационе поделе југословенског простора, совјетска дипло-

³ Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata (Beograd: NICOM, 1990), 264.

⁴ Исто, 255, 258.

⁵ Саво Оровић, Ратни дневник 1941–1945. Са прилозима и коментарима (Београд: Хронометар, 1972), 56.

⁶ Саво Оровић, Ратни дневник 1941–1945. Са прилозима и коментарима (Београд: Хронометар, 1972), 65.

⁷ О окупационој подели територије Краљевине Југославије опширније: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–132.

матија је располагала информацијама да је између Немачке и Италије, односно министара Ђана и Рибентропа током разговора у Бечу између 20. и 22. априла дошло до озбиљних несугласица, односно немачког незадовољства италијанским претензијама да успоставе свој протекторат над Хрватском, заузму Далмацију и Црну Гору и успоставе контролу над значајним делом Македоније уз границу с Албанијом.⁸ Сматрали су на основу вести о проглашењу Независне Државе Хрватске монархијом и понуде хрватске круне династији Савоја, затим потписивања низа споразума којима је Италија фундирала свој утицај у Хрватској, као и „Уговора о гаранцијама и сарадњи“ између НДХ и Италије, да је она постала италијански, а не немачки протекторат, како се то у почетку очекивало.⁹ У исто време, крајем маја 1941, располагало се информацијама да је у Црној Гори у потпуности уведена италијанска управа, али да се не може формирати јасна представа о статусу те области. Након што су прикупљене информације о дешавањима на југословенском простору, совјетска дипломатија је средином јуна 1941. оцењивала да се на територији југословенске краљевине и даље одвија „отворени грабеж од стране земаља завојевача“, али да се јасно могу видети основне контуре „нових облика управе у различитим деловима бивше Југославије“. У погледу Црне Горе, за Совјете ситуација је била доста нејасна и сматрали су да ће Немци то питање тек решавати, али да ће се у сваком случају ићи на некакав вид обнове црногорске државности чије ће границе накнадно бити одређене. На такав закључак су их наводиле информације да су Италијани на Цетињу поставили свог грађанског комесара Мацолинија и да се на краљевском дворцу на Цетињу упоредо с италијанским заставама налазе и заставе династије Петровића и Црне Горе из доба њихове власти.¹⁰

Непосредно по отпочињању немачког напада на СССР, Георги Димитров је 30. јуна 1941. добио налог од Молотова да преко комунистичких партија у окупираном делу Европе организује широк покрет отпора Немцима.¹¹ У складу с тим, истог дана је послата депеша Јосипу Брозу у којој му је јасно дато упутство за отпочињање оружане борбе. Хитно је требало почети с формирањем партизанских одреда и борбом

⁸ Архив внешней политики Российской федерации (АВПРФ), 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 36; О италијанским интересима на простору Југославије опширније: Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999); Н. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943* (Beograd: Službeni glasnik, 2007)

⁹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 37-39.

¹⁰ АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 39-40.

¹¹ Георги Димитров, *Дневник 9. март 1933 – 6 февруари 1949* (София, 1997: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), 237.

у немачкој позадини. Требало је нападати војне фабрике, магацине, складишта горива, аеродроме, уништавати пруге, кидати телефонске и телеграфске везе, ометати покрете немачких трупа. Исто тако, требало је организовати сељаке да крију житарице и склањају стоку у шуме. Непријатеља је требало „терорисати како би се осећао као у опседнутој тврђави“.¹² Према совјетским оценама, позив Коминтерне и СССР-а се у читавој Европи највише осетио на простору Југославије, посебно у централним деловима Србије и у Црној Гори. Последњег дана јула 1941, Димитров је известио совјетско вођство да располаже информацијама из хрватског генералштаба да се устанак у Црној Гори брзо развија, да је обухватио око 25.000 устаника и да њима руководе углавном комунисти и да га је Јосип Броз обавестио да се устанак у Србији и Црној Гори добро развија, али да је потребно доставити оружје и муницију и упутити неколико совјетских војних специјалиста. У случају позитивног одговора, партизани би се постарали да одреде и осигурају места за слетање совјетских авиона.¹³

О устанку на простору Црне Горе је већ 20. јула 1941. извештавала и московска „Правда“. Позивајући се на извесног новинара који је стигао из Црне Горе у Цирих, а који је током Априлског рата боравио на простору Црне Горе, „Правда“ је писала да „после окупације Југославије црногорски народ није положио оружје“. Готово еуфорично се наглашавало да је црногорски народ „веран борбеним традицијама својих предака“ готово читав ступио у герилске јединице, а да је мала Црна Гора при деоби југословенског простора предата у „руке Мусолинијевих шакала“. Истицало се да је италијански окупатор настојао да прогласи „карикатуралну независност Црне Горе“, али да се у Црној Гори чак ни силом није могла образовати „марионетска влада“. „Правда“ је отворено писала о томе да Италијани не успевају да пронађу адекватног кандидата за црногорски престо, као и да њихове присталице уплашене од гнева црногорског народа немају храбрости да ступе у владу коју би образовали Италијани. Наглашавало се да се „партизанска борба“ упркос репресалијама италијанског окупатора успешно развија и да су устаници створили солидну основицу у црногорским планинама.¹⁴

Други извор „Правде“, за који се тврдило да је из Загреба, а за који можемо претпоставити да је у ствари представљао обавештајни центар који је водио Јосип Копинич, јављао је да се на границама Херцеговине и Црне Горе воде огорчене борбе устаника и окупаторских

¹² Российский государственный архив социально–политической истории (РГАСПИ), ф. 495, о. 184, д. 11, л. 61, *Шифровка от 30 июня 1941.*

¹³ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 7, л. 149, *Шифровка от 28 июля 1941.*

¹⁴ „Чернагорский народ борется с фашистами“, *Правда*, 199 (8607), 20 июля 1941, 4.

трупа. По њему, партизанске трупе у Црној Гори се крију по шумама и планинама и изненадно наносе ударе по италијанским јединицама. Извештавало се да су црногорски партизани у околини Требиња успели да разбију италијанске и усташке снаге. Истицало се да су и Немци у званичним извештајима били принуђени да признају постојање снажних герилских дејстава на простору Црне Горе. Посебно се наглашавало да је „варварски немачки напад на Совјетски Савез“ изазвао буру незадовољства унутар најширих слојева народа Црне Горе. Није пропуштена прилика да се истакне да је „црногорски народ који је одувек себе сматрао крвно везаним за велики руски народ одмах одговорио на криминалну агресију немачког фашизма јачањем своје незауостављиве борбе против страног завојевача“.¹⁵ Пропагандно је апострофирано да су црногорски устаници успели да униште читав италијански батаљон који се припремао за пребацивање на Источни фронт.¹⁶ Није пропуштена прилика ни да се посебно акцентује да свакодневно јачање устаничког покрета у Црној Гори доводи до све снажнијег италијанског војног одговора и довођења нових италијанских јединица на простор Црне Горе.¹⁷ Иако је чланак московске „Правде“ имао посебну идеолошку ноту усмерену превасходно ка пропагирању деловања партизанског покрета, за Совјете је од изузетне важности било и пропагандно повезивање устанка у Црној Гори за моменат немачког напада на Совјетски Савез, како би се истакла устаничка везаност за „прву земљу социјализма“.

Вођство југословенских комуниста је више пута током лета и јесени 1941. покушавало да обезбеди совјетску помоћ у наоружању и војној опреми. Сам Георги Димитров се са своје стране трудио да код совјетских власти издејствује потребну помоћ. У почетку је настојао да тај проблем реши у директном контакту с Молотовим, који га је 8. септембра 1941. обавестио да то није могуће јер се не располаже потребним количинама ни за задовољење потреба Црвене армије.¹⁸ Пошто се у разговору с водећим официрима Главне обавештајне управе Црвене армије

¹⁵ Исто.

¹⁶ Претпостављамо да је за изнету тврдњу као основа искоришћена борба на Кошћелма 15. јула 1941. на комуникацији између Цетиња и Ријеке Црнојевића. Том приликом је 78 бораца Љуботинског и Горњо-цеклинског одреда у заседи сачекало моторизовану колону италијанског 2. батаљона граничне страже који је упућен из Подгорице да деблокира Цетиње. Ојачани италијански батаљон с 20 камиона, 6 тенкова, 7 мотоцикала и једним путничким аутомобилом потпуно уништен после вишечасовне борбе. Претпоставља се да је на италијанској страни било 70-80 мртвих, око 150 рањених и око 700 заробљених официра, подофицира и војника.

¹⁷ „Чернагорский народ борется с фашистами“, Правда, 199 (8607), 20 июля 1941, 4.

¹⁸ Георги Димитров, Дневник 9. март 1933 – 6 фебруари 1949 (София, 1997: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), 250.

уверио да постоји техничка могућност за доставу оружја југословенским партизанима ваздушним путем, Молотов је 12. септембра послао писмо Стаљину.¹⁹ Добивши негативан одговор од Стаљина, Димитров је 26. септембра 1941. обавестио Броза да нема техничких могућности за пребацивања траженог оружја у Југославију и саветовао да се искористе све могућности снабдевања оружјем у земљи.²⁰ Очигледно с тим у вези је и пуковник Душан Радовић хитно отпутовао с Блиског истока у Совјетски Савез, где је требало да утврди детаље совјетске испоруке наоружања и војне опреме устаницима у Србији и Црној Гори. С обзиром на то да Британци нису располагали авионима дужег радијуса за пребацивање материјала, Совјети су, према тврђењу Неђељка Плећаша и Јована Ђоновића понудили да преузму тај задатак. Ради организовања доставе помоћи устаницима у Цариграду су се августа 1941. сусрели Јован Ђоновић, британски пуковник Вилијем Бејли и совјетски пуковник Николајев. Према том плану, четири совјетска авиона би с југословенским посадама одлетела у четири различита краја земље, испоручила прву савезничку помоћ и повезала устанике са савезничким официрима. Будући да су и совјетски авиони били ограниченог домета, наводно је договорено да авиони буду уништени по слетању. Да ли су Совјети од договорене намере одустали из политичких и идеолошких разлога, или је главни разлог био техничке природе услед убрзаног совјетског повлачења пред немачком офанзивом, чиме је за њихову авијацију простор Црне Горе, а посебно Србије постао недоступан, за сада није могуће са сигурношћу утврдити.²¹

Почетком октобра Броз се поново обратио тражећи наоружање и муницију од Совјета.²² Том приликом је обећана конкретна помоћ²³, а постигнут је и договор о обележавању места слетања авиона и утврђени знакови распознавања.²⁴ Ипак, договор није реализован јер је Молотов 12. децембра обавестио Димитрова да се то „не сме радити“.²⁵ Да ли је у питању био страх од могућег неуспеха приликом пребацивања товара у Југославију, или се радило о совјетском зазирању од испорука оружја партизанском покрету у време већ започетог грађанског рата, што би свакако изазвало реакције владе у Лондону и западних савезника, за

¹⁹ Фридрих Фирсов, *Секрети Комунистическог интернационала. Шифропереписка* (Москва: РОССПЭН, 2011), 354.

²⁰ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 160, *Шифровка от 26 септембра 1941.*

²¹ Неђељко Плећаш, *Ратне године 1941–1945* (Београд: ИСИ, 2004), 107.

²² РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 7, л. 196, *Телеграма отправлена 7 октябрия 1941.*

²³ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 93, *Шифровка от 4 ноября 1941.*

²⁴ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 93, *Шифровка от 4 декабря 1941.*

²⁵ Георги Димитров, *Дневник 9. март 1933- 6 февруари 1949* (София, 1997: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997), 267.

сада није могуће одгонетнути. Упркос више пута поновљеним молбама, све до краја 1943. изостаће директна совјетска војна подршка партизанском покрету.

Совјетску страну је посебно бринуло отпочињање грађанског рата на простору Србије и Црне Горе. Иако се првих дана по немачком нападу на Југославију чинило да СССР и Велика Британија воде усклађену политику према питању организовања отпора у Југославији, брзо се показало да на самом делу постоји дихотомија интереса. Крајем октобра 1941. совјетски амбасадор у Лондону Иван Мајски је инсистирао на оружаном помоћи само устаницима у Црној Гори, док су Британци макар и декларативно стајали на становишту да ће помагати сваки отпор који буду могли да помогну. Југословенска влада у егзилу је средином новембра 1941. покушала да координирано с британском дипломатијом утиче на совјетску страну да искористи свој ауторитет у партизанском покрету за стављање партизанских снага под команду пуковника Драгољуба Михаиловића. Совјетски дипломатски представници су одбијали да се директно изјасне, правдајући се да немају мандат за то и да то треба да буде одлука совјетске владе.²⁶ Захтеви су поновљени и у јануару наредне године, али је изостала совјетска реакција. Једини резултат те акције је било привремено заустављање грађанског рата у Србији 20. новембра 1941.²⁷ Линијом Коминтерне је 21. новембра 1941. од Јосипа Броза затражено да извести о томе ко су заправо четници, ко им руководи и какви су односи између партизанског и четничког штаба.²⁸ Неколико дана касније, 28. новембра је поновљен захтев, с питањем какви су међусобни односи вођстава два покрета отпора, у чему се састоје „ситне несугласице између четника и партизана, а посебно између Валтера и Михаиловића“ и које се мере предузимају за стварање јединственог руководства покрета отпора.²⁹

Позицију партизанског вођства је Димитров презентовао совјетском државном руководству 6. децембра 1941. Он је дословно пренео Брозову поруку у којој се говорило да Михаиловићеве трупе ратују с партизанима, да му је било дозвољено од партизанских власти да на територијама које су они ослободили организује слободно четничке јединице, али да је четнички напад на партизана започео 1. новембра 1941.³⁰ Преносио је и тврђење партизанског вође да поседује све документе о

²⁶ Архив Југославије (АЈ), 103 – ЕВКЈ, ф. 61, д. 281, *Телеграм отправника послова у Москви Д. Божића МИП Краљевине Југославије 17 новембра 1941.*

²⁷ Коста Николић, Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату (Београд: ИСИ, 2008), 34-42.

²⁸ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 98, *Шифровка от 21 ноября 1941.*

²⁹ РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 101, *Шифровка от 28 ноября 1941.*

³⁰ РГАСПИ, ф. 495, о. 74, д. 599, л. 13.

Михаиловићевој издаји и њихова уверавања да су сви њихови покушаји да Михаиловића подстакну на борбу с Немцима остали неуспешни. Броз је јављао и да су Михаиловићеви одреди разбијени при „нападу с леђа“ на партизане, те да су код њега остали само жандарми и полицајци који „тероришу партизане и њихове породице“. Броз је уверавао Димитрова да су партизани приморани да истовремено воде борбе против Немаца, четника у Србији и Црној Гори и усташа у Хрватској.³¹ Сматрао је да је до разлаза с Михаиловићем дошло по доласку британске војне мисије у Црну Гору и британског захтева да се партизанске трупе потчине Михаиловићу.³²

Георги Димитров се са своје стране својски трудио да совјетском вођству презентује информације добијене од партизанског вођства као апсолутно тачне. У прилог своје уверености, писао је да се у истинитост навода не сме сумњати јер се ради о покрету који има комунистички карактер и који стреми совјетизацији Југославије. У складу с прокламованом совјетском политиком одржавања блиских контаката с југословенском владом у егзилу, Димитров је протествовао код партизанског вођства због формирања 1. пролетерске бригаде и предлагао сарадњу с владом у емиграцији.³³ Касније је у више наврата са совјетске стране предлагано Јосипу Брозу вођење обазривије политике према влади у емиграцији, саветујући да „разобличавање улоге четника не сме да се претвори у отворени напад на владу“.³⁴ Избалансирана политика СССР-а према покретима отпора, оличена у одржавању добрих односа са југословенском владом у Лондону, одбијању да позове партизанско вођство да се стави под команду Драгољуба Михаиловића и крајње суздржаној подршци партизанском покрету је потрајала до лета 1942, кад су Совјети политички и пропагандно отворено стали на партизанску страну.

Простор Црне Горе је за совјетску страну био интересантан и у обавештајном смислу. Наиме, одмах по уласку немачких трупа у Београд започело је трагање за раније евидентираним сарадницима совјетских обавештајних служби, како из редова руске емиграције, тако и за српским официрима и интелектуалцима за које су постојали подаци или се само сумњало да су у вези са совјетским дипломатама и обавештајцима, или су само јавно иступали са просовјетских позиција. Немачке окупационе власти су заједно с органима Специјалне полиције трага-

³¹ РГАСПИ, ф. 495, о. 74, д. 599, л. 15, *Шифровка от 4 декабря 1941.*

³² Фридрих Фирсов, *Секреты Комунистического интернационала. Шифропереписка* (Москва: РОССПЭН, 2011), 355.

³³ Георги Димитров, *Дневник 9. март 1933- 6 февруари 1949* (София, 1997: Универзитетско издателство «Св. Климент Охридски», 1997), 316.

³⁴ РГАСПИ, ф. 495, о. 74, д. 595, л. 23, *Шифровка от 1 июня 1942.*

ли за некадашњим лидером „Земгора“ Фјодором Махином,³⁵ верујући да је он напустио Београд заједно с некадашњим отправником послова совјетског посланства у Београду Виктором Лебедевим,³⁶ кога су погрешно идентификовали као Василија Лебедева. Сумњало се да се заједно крију у селу Равни код проте Смиљанића, или у селу Гостиље код Ужица, у кући учитеља Марковића. Располагало се погрешним информацијама да обојица учествују у организацији партизанских акција и да врше одређене саботаже. Полицијском претрагом на терену је утврђено да се ради о непоузданим информацијама.³⁷

За то време се Махин, очигледно по налогу совјетске војне обавештајне службе, током Априлског рата упутио ка Црној Гори. Априлски слом Краљевине Југославије га је затекао у Гацком, одакле се упутио у Рисан где се и сусрео с вестима о немачком нападу на Совјетски Савез. Непосредно по добијању вести о отпочињању рата на истоку кренуо је, највероватније следећи траг задатка који је имао, ка северу Црне Горе. Заједно са устаницима је учествовао у заузимању Грахова. Кретао се по планинама с устаницима и помагао им у организовању јединица и извођењу диверзантских дејстава. Говорио је на разли-

³⁵ Фјодор Јевдокимович Махин (Николајевска на Амуру, 1882 – Београд, 1945). Завршио је Козачко училиште у Оренбургу и генералштабну академију. Током Првог светског рата је био штабни официр у 47. корпусу који је оперисао у Добруци, као и у команди Дунавске армије, начелник штаба 3. стрељачке дивизије. Приступио је партији социјал-револуционара 1917. Ступио је у редове Црвене армије где је био начелник оперативног одељења штаба Московског реона и командант 2. источне армије. С приближавањем чешког корпуса Уфи променио је страну у рату и предводио Актубинску групу која је била под командом оренбуршког атамана Дутова, који се потом ставио под команду адмирала Колчака. У емиграцији у Паризу је био од 1919. У Београд је прешао 1923. Учествовао је устварању часописа *Руски архив*, активно је учествовао у раду масонске ложе, чувао партијску архиву есера и заступао просовјетска политичка гледишта у јавности. Приступио је Комунистичкој партији Југославије 1939. Након војног слома југословенске краљевине приступио је Југословенској војсци у отаџбини, али је брзо прешао на партизанску страну. Током рата се бавио политичким и пропагандним радом. Био је први начелник Историјског одељења Генералштаба Југословенске армије у чину генерал-лајтнанта

³⁶ Виктор Захаревич Лебедев (1900–1968). Завршио је Рјазански педагошки институт 1922. и Московски државни универзитет 1925. У дипломатској каријери је био саветник совјетског посланства у Београду (1940–1941), заменик начелника Међународног одељења Совинформбироа (1941–1943), амбасадор при владама у егзилу Југославије, Холандије, Белгије, Луксембурга и Норвешке у Лондону (1943–1945), амбасадор у Пољској (1945–1951), посланик у Финској (1951–1954), амбасадор у Финској (1954–1958), експерт за питања објављивања дипломатских докумената (1958–1960) и ректор Високе дипломатске школе Министарства иностраних послова СССР (1960–1965)

³⁷ Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), IV-127/6, *Досије Фјодора Махина*.

читим сеоским зборовима и борио се заједно с партизанима Саве Ковачевића. У јесен 1941. је био на простору Источне Херцеговине, да би се по отпочињању партизанско-четничког сукоба крајем 1941. дефинитивно нашао на партизанској страни.³⁸ У наредним месецима, на прелазу 1941/42. се налазио на простору Бањана. Потом се под неразјашњеним околностима нашао међу четницима. Није сасвим јасно да ли је на четничкој страни био у својству совјетског обавештајца или заробљеника. Почетком јуна 1942. поново је био на партизанској страни.³⁹

Према информацијама којима је располагала Коминтерна, Махин је у Црној Гори заробљен од четничких јединица Драже Михаиловића, али су „партизани успели да га ослободу“. Јосип Броз Тито је извештавао Коминтерну да се „Махин држи добро“. Молио је да НКВД разјасни његову мисију у Црној Гори.⁴⁰ Партизанском вођству је том приликом из Москве сигнализирано да је Махин раније радио на линији совјетске војне обавештајне службе. Препоручено је да се с њим успостави контакт преко „другог одговорног друга“ користећи се лозинком: „Поздрав од друга Правдина, ја сам дошао да наставим посао који је с Вама радио друг Правдин“. Уз то је требало и разјаснити да ли Махин располаже важним информацијама за совјетску и партизанску страну, какви су његови односи с Михаиловићем и да ли се он може „вратити к Михаиловићу“ или остати на окупираној територији и радити по датим задацима.⁴¹ Махин је требало да развије обавештајни рад у корист Совјета и партизана на територијама које су биле окупиране или анектиране од Италијана. Истом приликом је добио обавештајни псеудоним „Марс“. Махин је добио задатак и да организује обавештајну мрежу ван простора Црне Горе, укључујући и слање поверљивих људи на територију суседних земаља ради прикупљања неопходних информација и одржавања веза са совјетским агентима. Један од Махинових задатака се тичао и потенцијалне ликвидације једног од најближих Михаиловићевих сарадника. Ипак, због Махинове прошлости, са совјетске стране је гајено извесно подозрење, што је у нескривеној форми саопштено и партизанском вођству. Партизанска страна је за рад с Махином требало да одвоји неколико својих искусних обавештајаца, а уколико не би била у могућности да то учини, требало је да му одреди радисту за одржавање везе са совјетском страном. Од Совјета им је скренута пажња да Ма-

³⁸ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I (Rijeka: Liburnija, 1981), 196.

³⁹ Андрей В. Ганин, „Генерал Ф. Е. Махин в годы Второй мировой войны в Югославии“, *Славноведение*, бр. 3, (2021), 23.

⁴⁰ Фридрих Фирсов, *Секреты Комунистического интернационала. Шифропереписка* (Москва: РОССПЭН, 2011), 403.

⁴¹ Исто, 403.

хин јесте проверен, али да он није њихов директан представник и да је због тога „потребна контрола у оном облику који неће бити увредљив за њега“. Посебна шифра за Махина је требало да стигне преко партизанске стране.⁴² На тај начин је Махин требало да преузме на себе изузетно сложене, опасне и ризикантне задатке, иако се у њега и у његове намере у крајњој инстанци сумњало. Даљи ток његовог обавештајног деловања на црногорском простору на основу расположивих извора није могуће реконструисати.

* * *

На почетку Другог светског рата Црна Гора је у совјетском сагледавању југословенског простора имала посебно место. Сматрало се да због свог географског положаја, традиционалне наклоности њеног становништва према Русији, слободарских традиција и снажне комунистичке организације на терену, Црна Гора може бити један од бастиона герилског отпора. Совјети су сматрали да њене географске особености омогућавају лако организовање мањих герилских групација, које би уз снажну подршку локалног становништва могле да воде дуготрајнију борбу. Веровало се да би се на тај начин створила одржива и компактна слободна територија на којој би герилске јединице под пресудним вођством комуниста могле бити снабдеване од савезника. С тим циљем су на самом терену створене и снажне обавештајне структуре ослоњене на илегалну мрежу Комунистичке партије Југославије. Совјетски планови на самом терену нису били оствариви. Брз италијански слом устанка, почетак грађанског рата на тлу Црне Горе, али и порази савезника како на Источном фронту тако и у Северној Африци су учинили да простор Црне Горе постане недоступан савезничким поморским и ваздухопловним снагама.

Aleksandar ŽIVOTIĆ

USSR AND THE ISSUE OF ORGANIZING ARMED RESISTANCE IN MONTENEGRO IN 1941.

Summary

At the beginning of the Second World War, Montenegro had a special place in the Soviet perception of the Yugoslav space. It was thought that due to its

⁴² РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 10, л. 112, *Шифровка от 26 сентября 1941.*

geographical position, the traditional inclination of its population towards Russia, libertarian traditions and strong communist organization on the ground, Montenegro could be one of the bastions of guerrilla resistance. The Soviets considered that its geographical features made it easy to organize smaller guerrilla groups that, with the strong support of the local population, could lead a longer struggle. It was believed that this would create a sustainable and compact free territory in which guerrilla units under the decisive leadership of the Communists could be supplied by the Allies. To that end, strong intelligence structures were created on the ground, relying on the illegal network of the Communist Party of Yugoslavia. Soviet plans on the ground were not feasible. The rapid Italian collapse of the uprising, the beginning of the civil war on Montenegrin soil, but also the defeats of the allies both on the Eastern Front and in North Africa made the area of Montenegro inaccessible to the allied naval and air forces.

Библиографија

Бабовић-Распоповић, Сенка. Културна политика у Зетској бановини 1929–1941. Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2002.

Bergvin, H. Džejms. Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943. Beograd: Službeni glasnik, 2007.

Бјелајац, Миле. „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939–1941“. Војноисторијски гласник, 1–2, (2006), 41–66.

Cvetković, Slavoljub. „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“. Војноисторијски гласник, 1, (1991), 11–26.

Dediđer, Vladimir. Dnevnik, I. Rijeka: Liburnija, 1981.

Димитров, Георги. Дневник 9. март 1933 – 6 фебруари 1949. Софија, 1997: Универзитетско издателство «Св. Климент Охридски», 1997.

Фирсов, Фридрих. Секреты Комунистического интернационала. Шифропереписка. Москва: РОССПЭН, 2011.

Ганин, Андрей В. „Генерал Ф. Е. Махин в годы Второй мировой войны в Югославии“. Славноведение, бр. 3, (2021), 20–35.

Krizman, Bogdan. NDH između Hitlera i Mussolinija. Zagreb: Globus, 1987.

Лебедева Наталья и Михаил Наринский. Коминтерн и Вторая мировая война, I. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 1994.

Милошевић, Миладин. „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“. Историјски записи, 3–4, (2002), 99–124.

Nenezić, Dragan. Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941 – 1943. Beograd: Војноисторијски институт, 1999.

Николић, Коста. Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату. Београд: ИСИ, 2008.

Никонов, Вячеслав Молотов. Наше дело правое, II. Москва: Молодая гвардия, 2016.

- Новиков, Николай. Воспоминания дипломата. Москва: ИПЛ, 1989.
- Односи Југославије и Русије (СССР) 1941 – 1945. Документи и материјали. Београд: Војноисторијски институт, 1996.
- Оровић, Саво. Ратни дневник 1941–1945. Са прилозима и коментарима. Београд: Хронометар, 1972.
- Petranović, Branko; Nikola Žutić. 27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata. Beograd: NICOM, 1990.
- Petranović, Branko. Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Плећаш, Неђељко. Ратне године 1941–1945. Београд: ИСИ, 2004.
- Тимофејев, Алексеј. Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941 – 1945. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Волков К. Владимир, и Леонид Я. Гибианский. Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941. Москва: Индрик, 1999.
- Животић, Александар. Југословенско-совјетски односи 1939–1941. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- Животић, Александар. „Совјетски војни изасланик у Београду о узроцима пораза Војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941“. Војноисторијски гласник, 1, (2019), 144–166.
- Животић, Александар. „Совјетска дипломатија о првим данима окупације Србије (април–јун 1941)“. Токови историје, 3 (2019), 135–154.
- Животић, Александар. Московски гамбит. СССР, Југославија и продор Трећег рајха на Балкан. Београд: Clio, 2020.

Dr Srđa MARTINOVIĆ*

ZNAČAJ I KARAKTER VOJNIH OPERACIJA U JULSKOM USTANKU 1941. GODINE

ABSTRACT: *The military actions of the Montenegrin insurgents were typically guerrilla, the structure of military units was organized on the strong tribal foundations of the former Montenegrin People's Army. The battle groups were prepared weeks in advance, but their number in the uprising exceeded expectations. Although poorly armed, the insurgents achieved great beginnings and successes. In just a few months, the military organization of guerrilla groups has developed into battalion and brigade formations. The echo of the July 13 uprising had a strong motivational capacity in other parts of Yugoslavia, and its messages are the corridor foundations of modern Montenegro.*

KEY WORDS: *Clans organization, combat strike groups, weapons, leadership, tactics*

Osnovne karakteristike crnogorske vojske

Borbene jedinice i vojne akcije u julskom ustanku 1941. godine odlikovale su se posebnim karakteristikama. Njihova organizacija, nazivi borbenih grupa, rukovodstvo, način komunikacije, naoružanje, vođenje gerilske borbe, primjena metodične odbrambeno-gerilske taktike imali su visok stepen sličnosti sa principima organizacije crnogorske narodne vojske. Da bismo bolje razumjeli način organizovanja borbenih grupa, neophodno je osvrnuti se na istorijske korijene ove organizacije tj. crnogorsku narodnu vojsku iz 19. vijeka.

Crnogorska vojska, organizovana na plemenskoj i bratstveničkoj osnovi, u permanentnoj borbi za očuvanje nezavisnosti, imala je posebna svojstva i karakteristike. U Crnoj Gori vojsku je predstavljao naoružani narod,

---

* Autor je saradnik u nastavi na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore.

svi muškarci od djetinjstva pa do duboke starosti, odnosno smrti. U kriznim vremenima u svoje jedinice svrstavali su se svi koji su bili sposobni da nose oružje, a u ranijim ratovima nerijetki su bili i slučajevi da su se žene služile oružjem i učestvovala u oružanim sukobima potpomažući svoje muškarce. Takva vojska bila je milicijskog tipa. Crnogorci su u rat stupali kao dječaci, sa svega 10 ili 12 godina bili su sposobni da upotrebljavaju revolver ili jatagan. Osobe od 10-12 do 17 godina zajedno sa starijim od 62 godine sačinjavali su rezervu. Dječaci su se od najranije dobi privikavali na najrazličitije napore i poteškoće. Vježbali su razne sportske vještine, od takmičenja u hodanju, trčanju, bacanju kamena, skoku u vis i dalj, penjanju, rvanju, pucanju u metu, korišćenju handžara.¹ Snažna ratnička tradicija i rano stupanje dječaka u vojne redove stvorili su uslove da Crnogorce nazivaju „Spartancima našeg vremena“.² U miru i u ratu Crnogorac je bio naoružan, oružje je bilo sastavni dio crnogorske nošnje koja je dugo predstavljala jedinu uniformu crnogorskog vojnika. Stalno opasan oružjem, bio je branitelj zemlje. U slučaju udaljavanja od kuće, više od 10 km, morao je da nosi i pušku. Svaki Crnogorac je znao zbornu mjesto i svoje dužnosti u slučaju formiranja jedinica.³ Crnogorski vojnik je bio specifično vezan za svoju jedinicu, jer je čitav njegov rod – bratstvo sačinjavalo vod ili četvu, a njegovo pleme ili selo bataljon. Poznao je svakog od saboraca, oficira i podoficira, koji su mu bili najbliži krvni srodnici, a s kojima je rastao i znao ih od rođenja. Uprkos nedovoljnoj vojnoj obuci, u takvoj jedinici vladale su jake veze.⁴ Krvna bliskost saboraca davala je jedinici posebnu bliskost, kompaktnost i pouzdanost. U društvu sa duboko ukorijenjenom plemenskom i rodbinskom sviješću prisutna je i svijest da će svaki vojnik stajati na svom mjestu dok ga smrt ne odnese, da će biti požrtvovan za svoga saborca i jedinicu uopšte. U takvim okolnostima visoko je bilo razvijeno i dokazivanje u ratovima, jer vojnici koji su se borili rame uz rame sa najbližim rođacima imali su poseban moralni zahtjev da ne zaostanu za njima ili posustanu. Tako razvijen moralni i borbeni kodeks omogućavao je visok stepen borbene gotovosti jedinice, koja je, iako malobrojnija, mogla imati veće dejstvo od neprijateljske jedinice. Kako je to dobro primijetio norveški pukovnik i putopisac Henrik Angel, „svako je ljubavljiva vezan za svoj odred, svoje nadređene, svoje drugove, jer čast odreda je čast zemlje, sela, roda“.⁵ Crnogorski vojnik čitav život živi kao vojnik, u uniformi i s oružjem za pojasom. Uska povezanost civilnog i ratnog djelo-

¹ Angell, Henrik, *Herojski narod – Priče iz Crne Gore*, Crnogorski međunarodni institut za štampu, Nikšić, 2014, str. 115.

² Isto, str. 113.

³ Isto, str. 117.

⁴ Isto.

⁵ Isto, str. 118.

vanja stvorila je specifičan odnos i ispreplijetanost ova dva oblika života u ratu i miru. Tokom stvaranja i postojanja crnogorske vojske, Crnogorac kao građanina i Crnogorac kao vojnik bili su tako tijesno vezane pojmovne kategorije⁶ da ih ni nadležne vlasti nijesu bile u stanju do kraja razdvojiti i definisati. Najveći period postojanja crnogorske vojske, civilne i vojne funkcije su najčešće bile objedinjene u jednom licu. Tako su sve do 1880-ih godina plemenski kapetani, kao najviša upravna vlast u kapetaniji kao teritorijalno-administrativnoj jedinici, ujedno bili i komandanti plemenskih bataljona – komandiri. U januaru 1881. godine komandirima su oduzeta kapetanska zvanja.⁷ Pored nemogućnosti razdvajanja civilnih i vojnih poslova i funkcije, ovakav dualitet išao je na štetu uspješnom obavljanju zadataka iz obje funkcije. Upravo iz ovih razloga, Uredbom iz 1875. godine, a potom dodatno i naredbom iz 1881. godine, knjaz Nikola je na prijedlog Državnog savjeta „riješio osloboditi sve komandire koji su ujedno i kapetani“.⁸ Tako su komandanti bataljona ostali da obavljaju vojne dužnosti, a za plemenske kapetane imenovana su druga lica. Ipak, i pored ovog pravnog uobličavanja navedene oblasti, sve do kraja postojanja crnogorske države bilo je pojedinačnih slučajeva personalnog dvojstva vlasti.⁹ Praktični dualitet dviju vlasti prenosio se i na pravna i administrativna tumačenja civilnih i vojnih vlasti oko toga kada je Crnogorac vojnik, a kada građanin tj. civil. Na ovu problematiku dodatno je otežavajuće djelovala i razvijena svijest, proistekla iz duboke ratničke tradicije, po kojoj su narod i vojska, građanin i vojnik isti pojmovi, pri čemu je jedina razlika bila u položaju u kojem se Crnogorac nađe.¹⁰ S tim u vezi neizbježno je i pojmovno razgraničenje ratnika i vojnika, jer Crnogorac je znatno duže bio ratnik, nego što je to vojnik. Kao ratnik sa oružjem u ruci uspješno je branio nezavisnost vjekovima, dok je vojnik u uniformi sa strogim vojnim propisima i disciplinom bio relativno kratko. Iz takvih razloga civilne i vojne vlasti su teško izvodile razliku, a generalno objašnjenje bilo je da je Crnogorac vojnik kada god je pod barjakom i kad vrši dužnost, dok je građanin¹¹ odnosno civil u svim ostalim situacijama. Naročito je bilo važno napraviti ove razlike prilikom prestupa koji su bili razvrstani u dvije kategorije: 1) čisto građanski, učinjeni u građanskom životu van vojske ili dok je čovjek „u vojničkom životu“, a ne „zasijecaju u čisto vojnička pitanja“ i 2) djela čisto vojničke prirode. Sporovi o ovom pitanju vođeni su

⁶ Babić, Branko, Crnogorska vojska, *Pobjeda*, Podgorica, 6. septembar 1979, str. 14.

⁷ *Crnogorski zakonici*, knj. 2, str. 42–43.

⁸ Babić, Branko, Crnogorska vojska, *Pobjeda*, Podgorica, 6. septembar 1979, str. 14.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

¹¹ Pojam građanin treba razlikovati od sadašnjeg pojma građanin kao ustavne kategorije, jer u monarhijama kakva je bila i Crne Gora nijesu postojali građani u savremenom smislu već podanici, tako da se ovaj termin više upotrebljavao kao civil, odnosno lice u miru (prim. autora).

kroz tumačenja koja su davali Ministarstvo vojno, Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo pravde.

Povezanost civilnih i vojnih funkcija reflektovala se i na uniformu koju je dugo činila crnogorska narodna nošnja. Takav specifikum doveo je do toga da je poštovanje prema uniformi isto kao poštovanje prema nošnji na kojoj stoje nacionalni simboli. Snažna borbena moć crnogorskih jedinica počivala je na ličnoj hrabrosti i stečenoj ratnoj vještini pojedinaca. Crnogorskog vojnika karakterisala je laka pokretljivost, hitrina, odsječnost u reagovanju, naročito je bio vičan u planinskom ratovanju i savladavanju planinskih prepreka. U ranijim ratovima vješto se služio jataganom, a u novijim postao je dobar strijelac. Crnogorski vojnik naviknut odmalena na sve teškoće oskudnog i surovog planinskog života bio je zdrav i hitar, nije bio podložan čestom obolijevanju i lako je podnosio i najteže ratničke napore. Karakterisao ga je optimizam u borbi zahvaljujući kojem se upuštao u sukob sa mnogo moćnijim neprijateljskim snagama, zatim ponos, prisutnost kulta predaka koji je nastojao sačuvati i održati vlastitim primjerima i podvizima. Individualnost, temperamentnost, slavloljublje i osjećaj za pravdu i slobodu bila su njegova neodvojiva karakterna i personalna svojstva. Pored izdržljivosti, lične hrabrosti i naslijeđene ratne vještine, crnogorski vojnik je u svom domu, plemenu i bratstvu usvajao prva znanja o tradiciji i ljubavi prema otadžbini koja su duboko bila ukorijenjena u njegovom svijetu, dominantno ga određujući kao vojnika i ličnost. Služba otadžbini i žrtvovanje za nju, predstavljali su najuzvišeniji čin i dužnost, koji se smatrao kao dug prema precima i domovini. U uslovima stalne ratne opasnosti i opstajanja u teškim uslovima dugog ratovanja, za njega je ratovanje postao životni poziv, pitanje časti, pa čak i životni smisao.¹² Uzdigla se i izgradila svijest o slobodi, koja je kroz vi-teško shvatanje, odnos prema oružju, predanost domovini stvorila poseban vojnički kodeks. Za one koji ne bi sa puškom u ruci učestvovali u odbrani otadžbine bile su rezervisane kazne koje su u sebi sadržale moralnu degradaciju i izopštenost iz zajednice, poput oduzimanja oružja, davanja pogrđnih nadimaka ili oblačenja ženske garderobe. Zarobljavanje i dezerterstvo nije bilo izraženo, predstavljalo je pravu rijetkost i u etičkom i vojnom kodeksu Crnogoraca smatralo se za veliku sramotu. Slično je bilo i sa barjakom, bilo je primjera da u jednom danu pod njim gine nekoliko bratstvenika ili najbližih srodnika kako ne bi, kao znamenje jedinice, pao u neprijateljske ruke. Na kraju, narodnu vojsku u odbrani otadžbine nijesu samo sačinjavali odrasli muškarci već i deca i starci i žene u pomoćnim službama, dakle - čitav narod bio je jedinstveni ratni ili borbeni potencijal, bez obzira na oskudnost materijalnih sredstava.¹³ Ratnički duh koji je usađivan u crnogorskog vojnika, da-

¹² Isto.

¹³ Isto.

vao mu je čvrstu vjeru u pravilno postupanje pri odbrani otadžbine i pobjedu njegovog oružja, omogućujući mu da vojno pobijedi i daleko veće i modernije naoružane armije.

Plemenske vojne starješine bile su „genijalci“ gerilskoga ratovanja, ali novi načini borbe i povećanje ubojitosti vatrenoga oružja iziskivali su školovanje crnogorskih oficira; borbena polje više nije izgledalo kao u „doby herojskom“. Henri Bomont, britanski rezident na Cetinju, zapisao je još 1909. godine da je crnogorska vojska više za defanzivu no za ofanzivu, i to je odličan opis koji nam pomaže da zaključimo prirodu bezbjednosnih pozicija – ulagalo se u odbranu prevashodno, a onda kako se bude razvijala geopolitička situacija preći će se i u razvoj ofanzivnih manevara. Ali istorija crnogorske vojske pokazuje nam da su Crnogorci bili bolji u odbrani nego u napadu – mada za to nije kriva vojna struka, već brojčano stanje i stanje naoružanja. U tadašnjem crnogorskom društvu u kojem je vojna služba bila visoko uvažavana, neizbježno je bilo da predstavnici oficirskog kora učestvuju u politici. Česti ratovi i sukobi od oficirskog kora stvorili su najviše autoritete u državi, tako da u društvu u kojem je jedan od osnovnih principa bio vojnički duh, oficirski kor je imao pored vojne mnogo širu ulogu, ostavljajući trag i na društveno-kulturnom životu. Dakle, crnogorski oficirski kor je značajno oblikovao i usmjeravao crnogorsko društvo tadašnjeg doba.

Metodična odbrambeno-gerilska taktika

U permanentnoj borbi za državnu i vlastitu egzistenciju, Crnogorci su se oslanjali na sopstvene snage i iskustvo. Tokom sukoba sa brojnijom i tehnički nadmoćnijom osmanskim vojskom, Crnogorci su razvili specifičan i originalan način odbrambeno-gerilskog ratovanja, karakterističan za planinske uslove. U otežanim uslovima, od upotrebe prave strategije i taktike zavisio im je opstanak. U zavisnosti od snage i naoružanja neprijateljskih snaga Crnogorci su određivali način ratovanja. Vještijim ratovanjem i primjenom adekvatne ratne strategije i taktike uspijevali su se oduprijeti i savladati daleko moćnije snage moćnog Osmanskog carstva, koje su često i deset puta bile brojnije. Međutim, modernizacijom naoružanja koje je bilo dostupno snažnim oružanim snagama iza kojih su stajale razvijene ekonomije, mijenjao se i način ratovanja i sposobnost protivnika. Upotrebom modernijeg i efikasnijeg naoružanja, uvođenjem novih redova i drugim novinama u turskoj vojsci stvorili su značajno preimućstvo i ograničili borbenu sposobnost crnogorske vojske. Iako je Crnogorac zadržao tradicionalne ratničke osobine, i pored hrabrosti od crnogorsko-turskog rata 1852–1853. godine, suočavanje sa takvim protivnikom zahtijevalo je sprovođenje određenih reformi i novina unutar crnogorske vojske. U uslovima u kojima je turska vojska dominan-

tno zamijenila jatagane revolverima sa ubojitim punjenjem, i pored ogromne hrabrosti, bez primjene kakvih-takvih savremenih sredstava crnogorska vojska je teže savladivala dva do tri puta brojniju trusku vojsku, nešto što je ranije bila u stanju da izvede.¹⁴ Pojava modernog naoružanja izazvala je preokret u načinu borenja Crnogoraca, ograničila je smjelu akciju pojedinaca i učinila nužnim složeniji način borbe.¹⁵ Nakon Veljeg rata postalo je jasno da se mora pristupiti opsežnoj reorganizaciji i modernizaciji crnogorske vojske, što je podrazumijevalo odgovarajuću artiljeriju, kvalitetnije naoružanje, razrađenu logistiku i teorijski potkovan komandni kadar.

Suočeni gotovo uvijek sa brojno i opremom snažnijim protivnikom, malobrojna crnogorska vojska sa inferiornijim naoružanjem i opremom u konstantnom nedostatku municije, primjenjivala je različite taktičke varijante, u zavisnosti od situacije. Tako je izbjegavala frontalne sukobe sa protivnikom koji bi je neminovno vodili u poraz, kao i sukobe u ravninama i brisanom prostoru. Crnogorska vojska vješto je koristila prirodne zaklone i birala strategijski pogodne položaje za stupanje u borbu sa protivnikom koji u takvim djelovima nije bio u mogućnosti da u potpunosti razvije svoje snage i upotrijebi brojčanu dominantnost. Svoje ratovanje crnogorska vojska bazirala je na odbrani sa taktičkim odstupanjem i kontinuiranim i iznenadnim napadima, razvlačeći tako neprijateljske snage, slabeći njihovu ubojitost i vješto birajući pogodne terene, najčešće klance i usjeke u kojim bi krenuli u kontranapad. Stvarajući povoljne uslove za najefektivnije dejstvo, vršili su brze, odsječne, kratke i ubojite napade na bokove ili glavnicu neprijateljskih snaga, zadajući im tako snažne gubitke, nakon čega bi slijedilo ponovno odstupanje i držanje distance.

O taktici i strategiji ratovanja crnogorske vojske malo je pisano, nje me se jedino bavio austrougarski generalštabni oficir Jozef Šen, dok je o uspjesima te taktike na bojnopolju pisano mnogo. U sklopu svojih planova za Bosnu i Hercegovinu, Austrougarska je pomno pratila aktivnosti Crne Gore i Srbije u Veljem ratu 1876–1878. godine. S tim u vezi naročita pažnja poklanjana je izučavanju crnogorske vojske, njene strategije, načina ratovanja, organizacije i karaktera. Ovim su se bavili specijalizovani austrougarski oficiri posebno zaduženi za ovakvu vrstu aktivnosti. Iz takvih okolnosti, zasnovanih na savremenim podacima i ličnom proučavanju, nastala je knjiga Jozefa Šena, objavljena 1898. godine na njemačkom jeziku, pod naslovom „Montenegrinshe Kriegfunhrung und Taktik“. U Veljem ratu crnogorska vojska je bila podijeljena na dva dijela, Sjevernu i Južnu vojsku, a primjenjivala je sistem metodične strategije zasnovan na stečenim ratnim isku-

¹⁴ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878–912, *Pobjeda*, 7. septembar 1979, str. 14.

¹⁵ Šen, Josip, *Vođenje rata i taktika Crnogoraca (1876–1878)*, prevod s njemačkog Petar Ostojić, štamparija Mirotočivi, Beograd, 1926, str. IV.

stvima, zavisno od date situacije u sklopu većih vojnih operacija. U ratovanju crnogorske vojske u Veljem ratu mogu se prepoznati dva tipa metodične strategije. Tokom 1876. godine crnogorska strategija bazirala se na odlučnosti operacije, a u 1877. godine na principu zamaranja protivnika uz primjenu izvjesnih taktičkih principa planinske vojske.¹⁶ Osnovna karakteristika crnogorske vojske je bila odlučnost u vođenju borbenih dejstava i izvođenju vojnih akcija, koja se zasnivala na tradicionalnom ratničkom duhu, vojnom pozivu – odbrani otadžbine kao životnoj preokupaciji i iskustvu stečenom u neprestanim ratovima za odbranu države i slobode. Metodična strategija sastojala se od nekoliko ključnih faza, od iscrpljivanja protivnika primjenom gerilskog načina ratovanja u planinskim uslovima, nasuprot koncentričnoj ofanzivi turske vojske. Crnogorska vojska se najčešće dijelila u nekoliko manjih djelova, pregrupisavala radi razdvajanja i zamaranja protivnika, sa lakom mogućnošću ponovne koncentracije i grupisanja. Njene jedinice karakterisala je laka pokretljivost, brzina i inicijativa, smjelost ubojitog i efikasnog dejstva u okršajima. Pravci djelovanja crnogorske vojske su bili kratki, uz brzo manevrisanje iz strategijskog obruča u taktičko stezanje, iz čega se brzo i vješto izvlačila. Ovo je podrazumijevalo konstantnu promjenu intenziteta borbenih dejstava od ofanzivnih ka defanzivnim, praćenih čestim odstupanjem i iznenadnim napadima, dugim razvlačenjem i iznenadnim i kratkotrajnim napadanjem i uznemiravanjem. Crnogorsku vojsku karakterisalo je odmjerenost i odsječnost u vođenju akcija sa instinktivno proračunatim tempom akcije, njenim izvođenjem na određenom prostoru, u najpogodnijem momentu i na najosjetljivijem mjestu. Sprovođenje ove strategije zahtijevalo je izdržljive vojnike, sposobne za prelaženje većih destinacija i spremne da izdrže najteže ratne napore sa nesumnjivim moralnim i ratničkim karakteristikama. Teški životni uslovi sa kojim se suočavao Crnogorac i u ratu i u miru, kao i česti ratovi i međusobni okršaji stvorili su od njega sposobnog i efikasnog vojnika sa ogromnim ratnim iskustvom, formiranim instinktom za vođenje borbe, čeličnom snagom i jakim karakterom, pogodnim ne samo da izdrži iscrpne fizičke napore, već i psihološki podnese neprestanu borbu i pritisak pod konstantnim prisustvom neprijateljskih snaga. Sa takvim specifičnim svojstvima, crnogorski vojnici i crnogorska vojska bili su u mogućnosti da se nametnu daleko nadmoćnijem protivniku, predstave brojniji nego što zaista jesu, umrtve i rastegnu protivnika, oslabe njegovu snagu brojnosti i kroz niz konstantnih borbenih udara i odstupanja na najpogodnijim lokacijama, trenucima i mjestima zadaju mu snažne pobjedničke udarce.

Iako je crnogorska vojska dominantno vodila odbrambene ratove, najveći dio borbi u kojima je pobjeđivala vodila je ofanzivno. Crnogorci su više

¹⁶ Šen, Josip, n. d., str. V.

birali napad i borbu nego žilavu odbranu pred nadmoćnijim neprijateljem.¹⁷ Akcije crnogorske vojske bile su nepredvidljive za neprijatelja, izvođene su takvom vještinom da neprijateljske snage nijesu mogle do zadnjeg momenta zaključiti da li će ona djelovati ofanzivno ili defanzivno. Često se primjenjivala taktika naizmjeničnog smjenjivanja napada i povlačenja, uz munjevitte promjene tempa i smjera akcije. Primjer jedne ovakve taktike jeste pobjeda na Vučjem dolu, 1876. godine, protiv osmanskih snaga predvođenih Mukhtar pašom. Nenaviknuta na marševsko kretanje, u ovom ratu iz Crne Gore ka Hercegovini kretala se razjedinjena u grupama koje su marširale kao u „ptičijem maršu“¹⁸ krećući se u zavisnosti od terena ili lične volje. Crnogorska vojska se kretala bez tempa, reda, marševske tehnike i proračuna. Vojska se kretala od položaja do položaja prema sopstvenoj odluci, svaki vojnik ili jedinica pravili su pauze za odmor prema sopstvenoj volji. Sve je počivalo na volji pojedinca, pa se tako moglo viđeti da neko maršira, a neko pak odmarara. Pojedini vojnici su imali konje, pa je kolona nerijetko bila mješavina konjanika, pješaka i konjovodaca.¹⁹ Prilikom stizanja na odredište, bataljoni su pristizali i birali mjesto za logorovanje bez posebnog reda i rasporeda. Prema strogim marševskim proračunima, ovakvo anarhično kretanje kolone crnogorske vojske znatno ju je usporavalo.

U primjeni ratne taktike i strategije, crnogorska vojska je više djelovala iskustveno i instinktivno nego po principima vojne i naučne metode, pravilno je uočavala najopasniju neprijateljsku grupu (zasebnu operativnu kolonu) protiv koje su isturali svoje najveće snage koje su se lako prebacivale sa jednog na drugi položaj ili pravac.²⁰ Jedna od tipičnih karakteristika crnogorske vojske jeste da su unaprijed posijedali strateški važne položaje, nekoliko časova ranije, pa i nekoliko dana.²¹ Ukoliko ishod sa glavnom neprijateljskom grupom zbog nesrazmjernosti nije mogao biti riješen u jednoj odlučujućoj borbi, crnogorske jedinice su je okruživale i zadavale joj manje udarce. Ukoliko nijesu mogli zadržati neprijatelja u nadiranju i pored velikih gubitaka koje bi mu nanijela, onda se crnogorska vatrena linija postepeno povlačila nazad s položaja na položaj. U takvim okolnostima neprijatelj bi jurišno nastupao ne nailazeći na crnogorske snage, a time je neprijatelj iscrpljivan i razvlačen, a crnogorska vojska je ove vješte manevre ponavljala čak i po tri puta.²² Nakon što bi neprijateljske snage bile dovedene do stepena malaksalosti, crnogorska vojska prelazila je u kontranapad, preuzimala inicija-

¹⁷ Šen, Josip, n. d., str. V.

¹⁸ Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat*.

¹⁹ Isto.

²⁰ Šen, Josip, n. d., str. VI.

²¹ Isto, str. 33.

²² Isto.

tivu i savladivala mnogobrojnije neprijateljske snage. Nijedna regularna vojska nije mogla da se uporedi sa Crnogorcima u neobičnoj vještini korišćenja terena i planinskog zemljišta, kroz salijetanje neprijatelja i urođenim instinktom za izbor momenta da se krene u napad.²³ Središte taktike se sastojalo u maksimalnom iscrpljivanju neprijateljskih snaga i tek onda prelazak iz susjedne bliske borbe u protivnapad. Vodeći defanzivne ratove, Crnogorci su se bazirali na aktivnoj odbrani povezanoj sa korišćenjem dobrog položaja. Samo na bliskom odstojanju otvarali su vatru, kada su bili sigurni u njen nesumnjivi uspjeh, pri čemu su koristili sva raspoloživa vatrena oružja radi postizanja vatrene nadmoći. Neprijatelju su najveće udarce zadavali noću, dok su danju izbjegavali snažne i ozbiljnije napade, osim manje sporadične čarke i uznemiravačke konstantne napade. Svjesni velike snage neprijatelja i poučeni bogatim iskustvom, nikada se nijesu kretali ravnica i dolinama, pa čak i kad su znali da se u blizini nalaze manje snage od njihove, uvijek su birali kretanje po lošim putevima, krševitim ivicama koje okružuju ravnice i polja. Fleksibilnost, pokretljivost i ubojitost su karakteristike koje su crnogorsku vojsku načinile podesnom i sposobnom za kratke, iznenadne i uspješne poduhvate i akcije. Crnogorska vojska vodila je ratove do iscrpljenja svih sredstava i snaga, a djelujući na domaćem planinskom terenu, primjenom tradicionalnih taktika i strategije ratovanja, uz bogato ratno iskusstvo, urođene ratne instinkte i hrabrost, predstavljala je jaku i značajnu defanzivnu silu.

Karakteristike ustaničkih borbenih grupa

Društvene okolnosti vjekovne borbe protiv različitih osvajača uslovi-
le su da dominantna kategorija crnogorskog društva tokom većeg dijela isto-
rije bude vojna dimenzija. Vojni poziv i uloga vojnog faktora odlučujuće su
oblikovali crnogorsko društvo. Iako je Crna Gora nakon 1918. godine izgu-
bila puni oblik državne samostalnosti i dio sopstvenog identiteta, opredije-
ljenost ka vojnom pozivu kao jednoj od najcjenjenijih društvenih kategorija i
dalje je ostala visokokotirana u crnogorskom društvu. Takva percepcija voj-
nog poziva i uopšte sve što je vezano za vojsku zadržala se i u godinama to-
kom i nakon Drugog svjetskog rata. Osim visoke pozicije u vrijednosnom si-
stemu pojedinaca i društva kao kolektiviteta, opšta zapostavljenost crnogor-
skog etniciteta u periodu 1918–1941. godine imali su za posljedicu da su se
Crnogorci većinski opredijelili za revolucionarni i narodnooslobodilački po-
kret u Drugom svjetskom ratu. Na većinsku opredijeljenost Crnogoraca za
ovaj pokret uticalo je nekoliko faktora, među kojima su najvažniji: decenij-
ska marginalizacija između dva svjetska rata kao posljedica gubljenja držav-

²³ Isto, str. 34.

nih atributa, vjekovni odnos prema pojmu slobode, nepostojanje alternativnih pokreta u antifašističkoj borbi itd. U takvim okolnostima, crnogorski kadrovi su u Drugom svjetskom ratu obavljali najodgovornije dužnosti komandne, štabne i političko-partijske dužnosti ne samo na teritoriji Crne Gore, već i u svim ostalim krajevima Jugoslavije.

Nakon Aprilskog rata značajan broj italijanskih snaga i sve njemačke snage povukle su se iz Crne Gore i produžile dalje za Grčku. Najveća snaga na teritoriji tadašnje Crne Gore bila je ojačana 18. pješadijska divizija Mesina,²⁴ kojoj su pomagale određene finansijske, žandarmerijske i druge snage. Jačina divizije Mesina iznosila je oko 20.000 dobro naoružanih, opremljenih i obučених vojnika koji su imali dvogodišnje ratno iskustvo. Računajući pomoćne rodove i službe italijanske vojske, sa djelovima žandarmerije i kvislinških snaga, broj neprijateljskih vojnika koji su kontrolisali sve glavne logističke tačke, punktove za snabdijevanje i ključne komunikacione dionice sa čitavom potrebnom logistikom i naoružanjem u julskom ustanku iznosio je više od 30.000 vojnika. Za potrebe sređivanja stanja u Crnoj Gori mogle su se uvijek angažovati snage italijanske 9. armije koja je bila locirana u Albaniji kao pripravna vojska za rješavanje eventualnih problema u Jugoslaviji i Grčkoj. Uoči ustanka, broj članova KPJ bio je izrazito nizak – 1.800 i 3.000 članova SKOJ. Težište ustanka bilo je selo i ljudi sa sela kao glavna materijalna snaga borbe. Podaci upućuju da je tokom ustanka bilo formirano 285 gerilskih borbenih grupa sa oko 6.200 boraca. Kada bismo upoređivali ustaničke snage nasuprotv neprijateljskih snaga u julskom ustanku crnogorskog naroda, uzimajući u obzir osnovne vojne parametre – ljudstvo, naoružanje, opremu, logistiku, obučенost, formaciju, strategiju i iskustvo, onda možemo reći da je odnos snaga bio 1:6 u korist neprijateljskih snaga. Osim morala, na strani ustanika nije bio nijedan drugi relevantni faktor.

Od naoružanja ustanici su imali puške jugoslovenskog modela ili čak stare moskovke M.1898 iz vremena Knjaževine Crne Gore, od revolvera koristili su Gaser, Smit i Veson, ruski Nagant i parabelum, imali su bombe kragujevke koje su sklonili još iz Aprilskog rata i vrlo rijetko puškomitraljez ili mitraljez iz perioda Kraljevine Jugoslavije i to je bilo sve. Svi ustanici nису ni bili naoružani već su svoje opremanje morali zadovoljiti oduzimanjem od protivnika, kako je to radio crnogorski ratnik iz prošlih vjekova. Druge logistike, osim vlastitog doma tj. crnogorske žene nije bilo. Dok je na strani neprijatelja bilo moderno tenkovsko, artiljerijsko i pješadijsko, transportno naoružanje u količinama koje zadovoljavaju stvarne potrebe. Pored pješadijskog i artiljerijskog naoružanja, svaka njihova jedinica imala je mitraljeze, minobacače, bacače plamena, signalne jedinice, protivtenkovske, sani-

²⁴ Grupa autora, *Cetinje 1482-1982*, CANU-Obod, Cetinje, 1994, str. 190-193.

tetske, inženjerijske i logističke jedinice. O uniformama, obući, opremi, hrani i drugim ratnim i vojnim potrebama bilo je suviše govoriti, kada se zna da je italijanska vojska imala sopstvene komore, kuhinje, a da je dovoljne količine hrane osiguravala rekvizicijom od domaćeg stanovništva.

U organizaciji ustanka su učestvovali uglavnom ljudi koji nijesu imali značajno ratno ili borbena iskustva, ljudi koji dijelom nijesu rukovali oružjem ili su njime rukovali nedovoljno stručno. Iako je ustanak imao kakvo-takvo strategijsko rukovodstvo, na operativno-taktičkom nivou ne možemo govoriti o čvrstom komandnom lancu. Okosnicu ustanka predstavljale su tzv. udarne borbene grupe sastavljene od 15 do 30 boraca, uglavnom privrženi-ka Komunističkoj partiji. Ove grupe počele su da se formiraju još u maju 1941. godine. Od početka je rukovodstvo Komunističke partije nastojalo da ima dominantan položaj u vojno-političkom rukovođenju ustankom. Međutim, iako su okosnicu predstavljale borbene grupe koje su djelovale na principima gerilskog ratovanja, kako se ustanak razvijao partijski predstavnici nijesu imali potpuno već samo djelimično rukovođenje ustankom. Borbenim grupama priključili su se i spontani ustanici, tako da su pojedine grupe već u ustanku prerasle u odrede jačine i više desetina boraca pa i par stotina. Komandu u gerilskom i operativnom smislu preuzimali su predstavnici bratstva ili sela koji su imali najviše autoriteta i vojnog iskustva, pretežno su to bili oficiri jugoslovenske ili čak crnogorske vojske iliiskusni ratnici iz prethodnih ratova tj. ljudi sa najviše uticaja i poštovanja u mjestu. U nekim sredinama, zajedno sa mlađim ustajali su i stariji, pa su u takvim slučajevima oni preuzimali prvijenstvo, dok su postojale sredine u kojima su aktivni bili predstavnici mlađe populacije, pa su se u tim sredinama isticali partijski funkcioneri i prvaci. U tim osobama možemo naći začetak funkcije političkih komesara koji su uvedeni u oktobru 1941. godine.

Borbene grupe nosile su nazive po bratstvima ili selima, gotovo identični nazivi su bili i formacija crnogorske vojske s kraja 19. i početka 20. vijeka. Tako se borbene grupe nazivaju Čavorsko-kustudijski gerilski odred, Bajička borbena grupa, Cucko-ćeklička, upravo kako su se nekada nazivale čete ili bataljoni kraljevske crnogorske vojske. Pojedine jedinice omasovile su se još u ustanku pa su prerasle iz borbenih grupa u gerilske odrede, a bilo je i slučajeva da su se pojedine jedinice u toku ustaničkih operacija nazivale čete, poput Gornjoceklinske gerilske čete (formirana 23. jula 1941), Ljubotinjsko-gradanske i Donjoselske gerilske čete (formirane avgusta 1941)²⁵ itd. Osim naziva, u ovim jedinicama značajno se poštovala bratstvenička i lična hijerarhija koja je vladala u patrijarhalnom plemenskom društvu, naravno uz primjese novog doba i drugačijih društveno-političkih okolnosti. Rođaci,

²⁵ Grupa autora, *Život za život*, SUBNOR, Cetinje, 1997, str. 405.

bratstvenici, istoseljani borili su se rame uz rame, jedan pored drugog, pa je i borbeni duh i vojnički moral takve jedinice bilo poseban, jer su se zbog plemenskog nadgornjavanja i prvijenstva borili hrabrije i istrajnije nego da su pored njih bili ljudi koje nijesu poznavali. Taj plemenski ratni mentalitet koji se gradio vjekovima prilično je bio izražen i u julskim borbama. Kako su se borbe koncentrisale na selima najbližim postajama, uz svoje muškarice bile su i žene, starci pa i деца. Tokom julskog ustanka crnogorske žene vidljivije učestvuju u sakupljanju ratnog i sanitetskog materijala, prenošenju informacija, pa i u samim borbenim akcijama. Crnogorka u 13-julskom ustanku, uprkos mačoiističkim postulatima crnogorskog društva, dobija potpunu vojničku emancipaciju, što je rezultiralo visokim procentom žena u redovima NOR-a, na važnim vojnim, rukovodnim i partijskim dužnostima, kao i njihovom visokom žrtvom u ratu. Bez odjeće, sa nedovoljno opreme, ali i bez kompletne vojne slike akcija i snaga na širem terenu, borbene grupe započinju svoje prve akcije u noći na prelazu 12. na 13. jul.

Za nekoliko dana ustaničke operacije iz kontinentalnog dijela Crne Gore prenijele su se i u ostale krajeve Crne Gore, naročito u sjevernoj regiji. Prema najčešće korišćenim podacima, tih dana u ustaničkom borbenom stroju našlo se par desetina hiljada boraca. Uprkos velikoj i tehničkoj i ljudskoj nadmoćnosti, ustanici su uspjeli, izuzev Cetinja, Nikšića, Podgorice i Pljevalja, da oslobode najveći dio Crne Gore. U periodu od 9 dana, od 13. do 22. jula, ustanici su uspjeli da oslobode čitavu teritoriju Crne Gore, a 5.000 italijanskih vojnika je izbačeno iz stroja. Primjenjivali su tradicionalnu odbrambeno-gerilsku taktiku, kojom se služila i kraljevska crnogorska vojska. Ustanici su napadali manje italijanske posade, brzo su smjenjivali ofanzivno-defanzivni tempo. Akcije karakteriše i brza promjena tempa, zadavanje napada i povlačenje, traženje slabih tačaka neprijatelju, uz korišćenje prednosti poznavanja terena. Od borbenih grupa formiraju se odredi i jedinice većeg karaktera, uspostavlja se komunikacija među jedinicama, koje počinju da se objedinjavaju. Vojno liderstvo dobija obrise u formiranju vojnih komisija i neke vrste privremene vojne komande u koju ulaze predstavnici cijele Crne Gore. Na slobodnoj teritoriji obrazuju se narodni odbori, postavljaju se komande sa komandantima. U tim danima nakon prvih vojnih akcija i uspjeha nastaje skroman začetak jedne vojske koja će kraj krata dočekati sa gotovo milion pripadnika. Međutim, uskoro će se nasuprot njima naći čitava neprijateljska vojna armada kojoj nijesu bile u stanju da se suprotstave ni potpuno organizovane regularne jedinice, a ne gerilski odredi organizovani na tradicionalni plemenski način.

Za suzbijanje ustanka angažovane su veoma jake snage, od čega značajan broj elitnih pripadnika italijanske vojske i najsurovijih pripadnika kvilinskih formacija. Pored ojačane 18. pješadijske divizije Mesina, koja je u

svom sastavu pored tri brigade imala dvije grupe karabinjera i crnokošuljaše, a tu su bile i pomoćne jedinice, za razbijanje ustanka angažovana je:

5. alpska divizija Pusterija, specijalizovana za planinsko ratovanje, sastavljena od dvije alpske brigade i jedne alpske artiljerijske brigade i jednog inženjerijskog bataljona;

38. pješadijske divizija Pulje, sastavljena od dvije pješadijske brigade, jedne artiljerijske brigade, minobacačkog bataljona, protivtenkovske čete i drugih pomoćnih jedinica;

48. pješadijska divizija Taro, sastavljena od dvije pješadijske i jedne artiljerijske brigade, karabinjera, inženjerije, i grupe za prevoz teških motornih sredstava;

19. pješadijska divizija Venezia, koja se sastojala od tri pješadijske brigade i jedne artiljerijske brigade;

22. pješadijska divizija Kacciatore delle Alpi, koja se sastojala od dvije pješadijske brigade i jedne artiljerijske brigade;

108 i 164 legija tj. brigada crnokošuljaša;

Konjička brigada, I i II grupa alpinaca divizije Vale, zatim Taurineze, granična straža, mornarica, avijacija, i neregularne kvislinske snage kao što je grupa Skenderbeg, grupa iz Vermoša i vulnetari iz Đakovice.²⁶

Ove jedinice bile su naoružane tenkovima marke Carro Veloce radi sa 120 km, prosječne brzine 42, uz mogućnost savladavanja prepreko i do 70 cm, naoružan sa dva mitraljeza marke Fiat i dva marke Breda sa gotovo 5.000 metaka. Zatim komandno vozilo Caro Armato naoružano sa 47 mm topom sa 104 granate marke Breda i 4 mitraljeza marke Breda. Zatim oklopno vozilo za vatrenu podršku marke Scafo M40 koje savladuje prepreke zid od 1 metra naoružano topovima od 75 mm. Od vazduhoplova tu su bili lovački avioni Breda Ba.27 doleta 750 km, brzine 335 km/h, zatim razni modeli Fiata CR sa doletima od 780 do 1150km i brzinom od 335 do 430 km/h, kao i lovci jednosjedi Reggiane Re. Brzine 530km/h i doleta čak 1300km. Kao i avioni bombarderi Savoja sa doletom od 3300km. Uz ova navedena sredstva treba dodati i izviđačke, jurišne, trenažne i transportne avione.²⁷

Tako je od sredine jula do kraja avgusta 1941. godine, koliko je trajalo savladavanje ustaničkog otpora, odnos snaga između ustanika i neprijateljskih snaga iznosio nevjerovatnih 1:15. Dakle, odnos snaga u odnosu na početke operacije gotovo se ustostručio u korist neprijateljskih snaga. Kada bi osim broja ljudstva razmatrali kalkulaciju odnosa naoružanja, njihovog kalibra, dometa, količine kao i opreme i drugih sredstava, taj odnos prevazilazio bi odnos iz bilo koje bitke vojne istorije. Italijanske snage su se koncentrisale

²⁶ Grupa autora, *Cetinje 1482-1982*, CANU-Obod, Cetinje, 1994, str. 192.

²⁷ Nešić, Duško, *Naoružanje Drugog svetskog rata – Italija*, Udruženje ZOOM, 2007, str. 80-90.

u Podgorici, odakle je divizija Pusteria forsirala pravac prema Cetinju, Venecija prema Kolašinu, a Kacciatore delle Alpi u pravcu Spuža i Nikšića. Italijanske ekspedicione snage preuzele su inicijativu, potisnule ustaničke grupe, koje su počele da se osipaju, a onaj najborbeniji nukleus prelazi u šumu ili u duboku ilegalu, čekajući povoljniji trenutak za nastavak borbe.

Na kraju, nekoliko je glavnih teza koje izvačimo iz ovog izlaganja:

1. Ustanak je nadišao same ustanike i organizatore, na operativno-taktičkom nivou nije postojala jasna komandno-rukovodeća struktura odnosno vojna hijerarhija. Na strateškom nivou dolazilo je do promjena od održavanja gerilskih borbi napadima na manje žandarmerijske i karabinjerske stanice i manje garnizone do opštenarodnog ustanka. Možemo reći da je ustanak iznenadio i ustanike i organizatore, ali i okupatore.

2. Gerilske borbene grupe veoma brzo prerastaju u odrede koji već krajem jula prerastaju u čete ili bataljone sa kompletnim komandnim kadrom. Kičmeni stub partizanskih jedinica u Crnoj Gori u 1941. godine bila je plemensko-bratstvenička vojna organizacija, sa svim karakteristikama crnogorske narodne vojske. Primjenjivala se gerilsko-odbrambena taktika.

3. Ustanak nije podjednako počeo u svim djelovima zemlje, širio se od kontinentalnog dijela Stare Crne Gore na ostale krajeve. Karakter borbenih grupa među sredinama se razlikovao, u jednim su njime rukovodili partijski funkcioneri, dok su u drugim to bili najugledniji bratstvenici sa najviše autoriteta i poštovanja u mjestu.

4. Uprkos svim nedostacima, ustanak je imao osnovnu ideju vodilju, borbe na terenu davale su rezultate, možemo da govorimo o značajnom stepenu međusobnog koordinisanja akcija i aktivnosti, ali uočavaju se i velika nesnalaznja, poput onog o postupanju sa zarobljenicima, zatim sa zarobljenom opremom itd.

Bez obzira na uspjeh vojnih operacija, značaj ustanka dominantno je odredio i sudbinu crnogorskog naroda i njene države u decenijama koje su slijedile, ali i danas, jer predstavlja trajnu vrijednost, 13. jul izvire iz slobodarske tradicije Crne Gore, u njemu se još jednom probudila epska Crne Gora. Čitavo vrijeme borbe crnogorskog naroda za slobodu provlači se vojni poziv i odnos prema dužnosti odbrane vlastite domovine. Visoka cijena vojne karijere u vrijednosnoj hijerarhiji crnogorskog društva zadržala se i u poslijeratnoj Jugoslaviji. Ovoj tradicionalnoj crti crnogorskog društva pogodovalo je i društveno-političko uređenje socijalističke Jugoslavije koja je imala snažan militaristički karakter. U tim poslijeratnim godinama kombinacija tradicionalno vojne dimenzije crnogorskog društva i militarističkog ustrojstva novoformirane države, u čijem su stvaranju crnogorski kadrovi učestvovali u visokom procentu, imala je za posljedicu i ogroman procenat oficirskog kadra iz Crne Gore u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Njihov procenat

bio je naročito velik u samom vrhu vojne elite – među generalima i admiralima. Odmah nakon rata, 1945. godine jugoslovenska vojska imala je ukupno 72²⁸ generala, od čega je njih 28²⁹ bilo iz Crne Gore, što predstavlja 38,88% generala iz Crne Gore od ukupnog jugoslovenskog generaliteta. Ova brojka zaista predstavlja svojevrsan fenomen crnogorskog društva, koji gotovo da je nemoguće do kraja objasniti na racionalno prihvatljiv način. U narednim decenijama ovaj procenat nije bio tako visok kao u prvim poratnim godinama, zbog uvažavanja nacionalnih principa ostalih republika kao sastavnih djelova socijalističke Jugoslavije kroz uvođenje nacionalnog ključa. Princip nacionalnog ključa ogleđao se u određivanju obaveznih nacionalnih kvota za generale iz svih republika, što je gotovo odlučujuće uticalo da se ovaj procenat kasnije smanji. Međutim, i pored ograničavajućih faktora, procenat generala Crne Gore u jugoslovenskom generalitetu, uzimajući u obzir broj stanovnika, teritorijalnu i ukupnu snagu, bio je i dalje veoma visok. Od ukupno 14 načelnika Generalštaba JNA trojica su bili Crnogorci: Arso Jovanović (1945–1948), Peko Dapčević (1953–1955) i Ljubo Vučković (1955–1961). Ovo je 21,42% ukupnog broja načelnika, što predstavlja desetostruko veću brojku 2,04% učešća populacije Crne Gore u ukupnoj populaciji Jugoslavije. U periodu od kada je prvi put u NOB-u 1. maja 1943. godine uveden čin generala, pa do 20. maja 1992. godine kada je prestala da postoji JNA, prema raspoloživim podacima iz Crne Gore u sastavu JNA bilo je 197 general i admiral.³⁰ Od 1943. do 1980. godine bilo je 162 generala i admiral, a od 1980. do 1992. godine u čin generala ili admiral JNA proizvedeno je još 35 lica. Od ukupnog broja (197), njih 167 su učesnici narodnooslobodilačke borbe i rata. Nakon 1980. godine još nekoliko mlađih učesnika Drugog svjetskog rata iz Crne Gore, koji su bili dugogodišnji pukovnici, okačilo je generalske epolette. Među njima su Vladimir Vojvodić, Ilija Nikezić, Gavro Perazić, Tomislav Peruničić i Obrad Vučurović.

Masovno učešće crnogorskog naroda u 13-julskom ustanku je nasljeđe, ali i naše najvažnije civilizacijsko određenje i kolektivni moralni kodeks. Trinaestojulski ustanak nije samo naša prošlost već i luča naše budućnosti.

²⁸ Na Dan pobjede 9. maja 1945. godine Jugoslovenska vojska nastala iz partizanskog pokreta imala je 72 generala: Matović, Ivan, *Verni otadžbini i pozivu*, Novinsko-izdavački centar »Vojska«, Beograd, 2004, str. 56.

²⁹ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 623.

³⁰ Brojke i procenti iznešeni u ovom tekstu nijesu do kraja potvrđeni jer istraživanje koje sprovodim i dalje je u toku. Tek nakon okončanja istraživanja moći ćemo da govorimo o konačnim ciframa. Međutim, očekuje se da navedene brojke neće odstupati ili da će vrlo malo odstupati u odnosu na postojeće. U planu je skoro objavljivanje monografije o vojnoj eliti navedenog perioda (prim. autora).

Srđa MARTINOVIĆ

SIGNIFICANCE AND CHARACTER OF MILITARY OPERATIONS
IN THE JULY UPRISING OF 1941

Summary

Regardless of the success of military operations, the significance of the uprising determined the fate of the Montenegrin people and its state in the decades that followed, but still today because it represents lasting value. On July 13, which springs from the libertarian tradition of Montenegro, in which epic Montenegro once again awoke.

The uprising surpassed the insurgents and the organizers themselves, at the operational-tactical level there was no clear command-and-control structure, ie military hierarchy. At the strategic level, there were changes from guerrilla fighting with attacks on smaller gendarmerie and carabinieri stations and smaller garrisons to a nationwide uprising. We can say that the uprising surprised both the insurgents and the organizers, but also the occupiers.

Guerrilla combat groups quickly grew into detachments, which at the end of July grew into companies or battalions with complete command staff. The backbone of partisan units in Montenegro in 1941 was a tribal-fraternal military organization with all the characteristics of the Montenegrin People's Army. Guerrilla-defensive tactics were used.

The uprising did not start equally in all parts of the country, it spread from the continental part of Old Montenegro to other parts. The character of the fighting groups among the communities differed, in one it was led by party officials, while in others it was the most prominent fraternities with the most authority and respect in the place.

Despite all the shortcomings of the uprising, it had its basic guiding idea, the fighting on the ground gave results, we can talk about a significant degree of mutual coordination of actions and activities, but there are also great disagreements such as dealing with prisoners, captured equipment, etc.

KORIŠĆENA LITERATURA:

Angell, Henrik, *Herojski narod – Priče iz Crne Gore*, Crnogorski međunarodni institut za štampu, Nikšić, 2014

Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878–912, *Pobjeda*, 7. septembar 1979

Babić, Branko, Crnogorska vojska, *Pobjeda*, Podgorica, 6. septembar 1979
Crnogorski zakonici, knj. 2

-
- Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat*.
Grupa autora, *Cetinje 1482-1982*, CANU-Obod, Cetinje, 1994
Grupa autora, *Život za život*, SUBNOR, Cetinje, 1997
Matović, Ivan, *Verni otadžbini i pozivu*, Novinsko-izdavački centar »Vojska«, Beograd, 2004
Nešić, Duško, *Naoružanje Drugog svetskog rata – Italija*, Udruženje ZOOM, 2007
Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995
Šen, Josip, *Vođenje rata i taktika Crnogoraca (1876–1878)*, prevod s njemačkog Petar Ostojić, štamparija Mirotočivi, Beograd, 1926, str. IV

Bojan JOVANOVIĆ*

PRVA USTANIČKA PUŠKA: VLADO DAPČEVIĆ

ABSTRACT: *The thirteenth of July is a historical theme as well as a historical jubilee. The main intention of this paper is to try to explore it through a biographical prism, namely, through a focused biography and personal contribution of Vlado Dapčević to the Thirteenth of July Uprising. A historical event not only for Montenegrin history, the uprising began on July 13, 1941 between 2 and 3 o'clock in the morning, with an attack by a guerrilla unit of insurgents on the Italian station in Čevo. Dapčević not only participated in, but in fact led this action.*

KEYWORDS: *13th of July, Vlado Dapčević, persona non grata, reconsideration, Čevo*

Trinaestojulski ustanak je veliki datum crnogorske istorije i velika tema crnogorske historiografije. Na ovu temu je napisano i napisaće se dosti-na knjiga, studija, udžbenika i naučnih radova, ali tema – kojoj će se crnogorska historiografija uvijek iznova vraćati – svakako nije simbolički, dočim ni sadržinski, apsolvirana, budući da (makar kako sada izgleda autoru) još postoje neistražena pitanja ili makar potpitanja; ili i dalje imamo *pritisak neodgovorenih pitanja*.

Osnovna intencija ovoga rada je da se u tom proseyu ovoj značajnoj temi intelektualno vrati i da pokuša da je istraži kroz neku vrstu biografske prizme, fokusiranu biografiju i lični doprinos Trinaestojulskome ustan-ku Vlada Dapčevića.¹

* Autor je viši istraživač u Istorijском институту Универзитета Crne Gore.

¹ Osim na relevantnoj literaturi, ovaj rad se zasniva i na činjenici ličnog poznanstva sa Dapčevićem. Autor je krajem marta 1992. u Beogradu imao jedinstvenu priliku i privilegiju druženja s Dapčevićem, tokom višednevnih razgovora čiji je dio objavljen kao novinski intervj-u (*Posljednji mohikanac, Monitor, Titograd, 10. april 1992*). U to vrijeme i već odrani-je (naime od 1969. g. od kada su mu belgijske vlasti odobrile stalni boravak) on je inače ži-vo u Briselu, tamo je zasnovao porodicu. Prije toga je 1988. godine amnestiran i protjeran iz Jugoslavije, a početkom 1990-ih prećutno mu je odobren povremeni dolazak u zemlju. Naši razgovori su se nastavili i narednih mjeseci.

Pripreme za ustanak

Iste godine kada je Rusiju zadesila katastrofa tako nazvane oktobarske revolucije, Vladimir Vlado Dapčević je rođen u selu Ljubotinj, opština Cetinje. Kako kaže, „već u šestom razredu gimnazije potpuno sam se osjećao komunistom. Jednostavno, smatrao sam sebe komunistom, iako tada nisam znao da već postoje organizacije komunista“.²

Prema vlastitoj tvrdnji, od 1933. na Cetinju je član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), a 1934. član (ilegalne) Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).³

Važio je Dapčević kao hrabar borac ali i kao nedisciplinovan i često je dolazio u sukob sa partijskim rukovodstvom, kako prije rata, tako i tokom i posle rata. Ovo će, kao što je poznato, kulminirati tokom sukoba sa Informbiroom.⁴

Možemo kazati, reklo bi se u njegovom maniru, nikada nije revidirao. „Sva ona hapšenja, batinanja, mučenja, ni najmanje me nisu obeshrabrivala. Naprotiv. To me je čeličilo. Bilo je to, u izvjesnom smislu, pitanje časti. Bio sam uvijek spreman i sposoban za nova, veća iskušenja. To ti je bila neka vrsta psihičkog treninga. Kao kod fudbala: što više treniraš, više možeš“.⁵

² Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja Vlado Dapčević*, Beograd, 1990. g.

³ Milija Stanišić, *Kadrovi revolucije: Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOR-u naroda i narodnosti Jugoslavije 1941-1945*, Titograd, 1984. Tu se, međutim, tvrdi sljedeće: „Vladimir Vlado Dapčević... Član je SKOJ-a od 1937, a član KPJ od oktobra 1940. godine“, str. 118.

⁴ Kao što je poznato, neposredno po izbijanju sukoba Jugoslavije i SSSR-a (11/12. avgusta 1948. g.) s dvojicom drugih Crnogoraca, generalima Arsom Jovanovićem i Brankom Kađom Petričevićem, pokušava u oficirskoj uniformi da ilegalno pređe granicu i emigrira u Rumuniju, koja je satelit SSSR-a. Jugoslovenski graničari ubijaju Jovanovića, Petričevića hapse a Dapčević se uspijeva vratiti i prikriti u Beogradu. Uhapšen je iste godine u ponovljenom pokušaju bjekstva, sada na mađarskoj granici. U pritvoru je bio 22 mjeseca.

Osuđen je 1950. na 20 godina. Brat Milutin i sestra Danica takođe su se izjasnili za Informbiro. Dapčević je uhapšen i protjeran na Goli otok. Ukupno, proveo je u zatvorima više od dvadeset godina.

Do 6. decembra 1956. u logorima Stara Gradiška, Goli otok, Bileća podnio je i preživio najgore psiho-fizičke torture. Po amnestiji, zaposlio se kao niži službenik u Beogradu. S grupom istomišljenika, mahom Crnogoraca, 1958. ilegalno bježi u Albaniju, a odatle u SSSR. Tamo okuplja 1962. dobrovoljce za odlazak na Kubu, kako bi ratovali s Amerikancima, ali im sovjetske vlasti to nijesu dozvolile. Boravi 1964–1965. u Odesi, radeći na disertaciji o radničkom pokretu Jugoslavije.

SSSR napušta 1966. i preko Bukurešta – u tamošnjoj belgijskoj ambasadi dobija privremenu vizu – odlazi u Zapadnu Evropu. Preživljava radeći teške fizičke poslove (Belgija, Francuska, Švajcarska, Holandija, Austrija). Povezuje se s radikalnim marksističko-lenjinističkim partijama Zapadne Evrope, održava veze i s „ibeovcima“ u Istočnoj Evropi. U Briselu se vjenčao s Mišlin, postao belgijski državljanin; dobili su ćerku Milenu.

⁵ S. Ćuruvija, str. 37.

Učestvuje 1935. u partijskim demonstracijama i tuči s žandarmerijom na Cetinju, zbog čega biva pritvoren mjesec dana. Školovanje nastavlja u Podgorici, Nikšiću i Prizrenu, ali zbog komunističke aktivnosti biva isključen iz svih gimnazija Kraljevine Jugoslavije.⁶ Organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju.⁷ Učesnik demonstracija na Belvederu 26. juna 1936. godine.⁸ Uhapšen zbog pokušaja da kao dobrovoljac ilegalno otputuje u Španiju radi učešća u tamošnjem građanskom ratu na strani republikanaca.⁹ Uhapšen je s lažnim pasošem pod imenom Josip Lukić (april 1938. g.).¹⁰

Dobija dozvolu da polaže maturu u Kotoru i upisuje se na Tehnički fakultet u Beogradu. Organizuje ćelije KPJ među studentima; ranjen u sukobima s „ljotičevcima“.¹¹

Kako ističe, „najsrećniji period mog života bio je od trideset treće, kada su me kao šesnaestogodišnjaka primili u Partiju, do četrdeset prve godine. Živio sam najpunijim životom“.¹²

Premda, njegov odnos prema partijskoj organizaciji i njenim rukovodiocima nikada nije bio idolopoklonički, tako je bilo već poslije nekoliko godina početnog zanosa. „...Devetsto četrdesete učestvovao sam u radu dva plenuma Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Već tada sam vidio da su u Partiji počele neke intrige, karijerizam, neke svinjarije koje su mene prosto zaprepašćivale“.¹³

Po bombardovanju Beograda 6. aprila 1941. vraća se u Crnu Goru. Osobito nakon sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u Veljem Brdu od 24. aprila, pripremanje oružanog ustanka je intenzivirano i ulazi u

⁶ U policijskom kartonu o Dapčeviću je 5. aprila 1938. upisana sljedeća karakteristika: „Poznat je kao vrlo opasni komunistički propagator, pa je zbog ilegalnog komunističkog rada među đacima isteran sa svih gimnazija kod nas“. Izvor:

^{6a}<https://crvena.org/2019/09/26/vlado-dapcevic-policijski-karton-iz-1938-godine>

⁷ S. Ćuruvija, *n.d.* str. 26.

⁸ *Isto*, str. 28.

⁹ *Isto*, str. 32-34.

¹⁰ To je bio drugi put da je bio uhapšen zbog iste stvari. U martu 1937. g. biva uhapšen u okolini Bara, kada je pokušao da se sa grupom kompartijaca ukrca na strani parobrod i to kao dobrovoljci španske republikanske vlade. Kako čitamo „suden je po zakonu U.U. presudom broj 152-38 i presudom broj 300-38 sa po deset dana zatvora“. Takode, „prijavom iste Uprave policije broj 300 od 22. 1. 1938. prijavljen je bio sudu za zaštitu države u Beogradu zbog čitanja, posjedovanja i širenja ilegalnih letaka i pokušaja ubistva organa vlasti“.

Vlado Dapčević, policijski karton iz 1938. godine,
<https://crvena.org/2019/09/26/vlado-dapcevic-policijski-karton-iz-1938-godine>

¹¹ *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941*, Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ, Beograd, 1971, str. 434. „22-27. oktobar 1940. Napad ljotičevaca na Tehnički fakultet i Studentski dom... Tada su teže ranjeni... Vlado Dapčević...“

¹² S. Ćuruvija, str. 37.

¹³ *Isto*, str. 45.

završnu fazu u svim krajevima. „Na Cetinje je“, svjedoči Dapčević, „kao instruktor Pokrajinskog komiteta, sa neograničenim ovlaštenjima, bio poslat Bajo Sekulić¹⁴; on me je poslao u Katunsku nahiju da, kako je rekao, ‘donesem vreću novih članova Partije i napravim jaku partijsku organizaciju...’¹⁵

O tome čitamo i iz drugog izvora: „U Katunskoj nahiji, s obzirom na teškoće oko rukovođenja tamošnjim partijskim organizacijama, koje su bile malobrojne i kao takve raspoređene na relativno širokom prostoru, Mjesni komitet je odredio posebno lice za partijskog instruktora i na tu dužnost delegirao Vlada Dapčevića“.¹⁶ On je potom tamošnju „organizaciju stavio u stanje mobilizacije i neposredne pripreme za oružani ustanak“¹⁷.

Dalje, kako se navodi u crnogorskoj historiografiji iz doba socijalizma, „u blizini Lješeva Stupa, održan je 12. jula sastanak Međuopštinskog biroa partijskih ćelija iz Čeva, Bjelica i Cuca. Sekretar biroa, Blagota Mićunović, tom je prilikom upoznao članove biroa o direktivi Mjesnog komiteta KPJ Cetinje o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora. Na sastanku je razrađen plan napada na neprijateljsku posadu u Čevu“.¹⁸ Batrić Jovanović precizira da je sastanak održan „izjutra 12. jula u jednom kamenjaru kod Lješeva Stupa, u Bjelicama, kome su prisustvovali: Vlado Dapčević...“¹⁹ Jedan od učesnika tog sastanka, Vukašin Mićunović²⁰, opisuje sastanak: „Prvo što moramo učiniti jeste da likvidiramo posade na Čevu. Odobrismo mu glasom ili pokretom... Mislim da Čevo treba napasti sa svake strane... Napad se mora izvršiti u zoru, a dan ne čeka... Brzo se dogovorismo ko gdje da ide i koga da obavijesti“.²¹

A Dapčević o tome: „Dobili smo zadatak da napadnemo karabinjere i žandarmerijske stanice sa teritorije Katunske nahije“.²² Ukupne od KPJ planirane ustaničke snage za napad na Italijane na Čevu su „oko 150 gerilaca“.²³ Prema nekim procjenama, „na Čevu se nalazilo 10 karabinjera i 5 žandarma;

¹⁴ Boško Đuričković, *O datumu održavanja sastanka PK KPJ u julu 1941*, „Istorijski zapisi“, I/1980, Titograd, 1980, str. 131. Za instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ, Baja Sekulića (1913–1942, narodni heroj), autor navodi da je, par dana uoči ustanka, imenovan i za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Cetinje.

¹⁵ S. Ćuruvija, n.d. str. 65. „Danonoćno sam organizovao, razgovarao sa ljudima i uspjeli smo da učvrstimo postojeće i stvorimo nove partijske i skojevske organizacije“.

¹⁶ Đuro Vujović, *Lovčenski NOP odred i njegovo područje u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje, 1976, str. 29.

¹⁷ S. Ćuruvija, str. 65.

¹⁸ Zoran Lakić, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori, 1941-1945: hronologija događaja*, Titograd, 1963, str. 37.

¹⁹ Batrić Jovanović, *Trinaestojulski ustanak*, Titograd, 1984, str. 89.

²⁰ Vukašin Mićunović (1919-2005), general-major Jugoslovenske narodne armije, potom državni i partijski funkcioner, književnik i publicista.

²¹ Vukašin Mićunović, *Stvari*, Titograd, 1973, str. 111.

²² S. Ćuruvija, str. 66.

²³ Špiro Lagator, Milorad Vučinić, *Savo Burić: Legenda o ratniku*, Cetinje, 1973, str. 41.

oko 80 pripadnika crnih košulja, koji su se stacionirali na Čevu, bili su 12. jula povučeni na Cetinje povodom saziva ‘Crnogorskog sabora’²⁴. Dapčević saopštava kako su 12. jula 1941, ispovjeste se netačno, procijenili da je na Čevu „oko trideset karabinjera i nekoliko žandarma“.²⁵

Kada svjedoči o ustanku, Dapčević smatra da je pripremljen nekako više na brzinu i veli sljedeće: „Ovo ti pričam da bi shvatio koliko smo mi naivni bili. Mi smo pred rat čak i običan štrajk mjesecima pripremali, a u oružani ustanak smo ovako ušli“.²⁶ Po njemu, „ustanak je organizovan diletantski“.²⁷

Kako bilo, prema Dapčevićevom svjedočanstvu, ustanak u Crnoj Gori je neposredno otpočeo na sljedeći način.

„Opkolili smo u obliku potkovice školu-kasarnu i presjekli telefonske veze sa Cetinjem. Ja sam se nalazio iznad škole, kraj jedne crkvice... Po kuriru sam ostalima poručio: ja pucam prvi. Kad čuju pušku, neka svi pucaju preko krova. Ako se ne predaju, drugi metak u krov, ako se ni poslije toga ne predaju – onda u prozore“. Navodi da su Aleksandar Aco Vukotić²⁸ i Nikola Popović²⁹ bili neposredno uz njega.³⁰ Dalje: „Podigoh pušku“, svjedoči Dapčević, „i rekoh Nikoli i Acu: ‘Ajde, sa srećom, da počnemo!’ Tad je opalila prva puška u Crnoj Gori.“³¹

Nakon toga, „svi zapucaše, al’ Talijani se ne predaju. Opalismo u krov. Opet ništa. Počeše i oni da pucaju kroz prozore. Porazbijasmo sva stakla na onim prozorima, al’ Talijani se i dalje ne predaju. Bijaše već svanu-

²⁴ Batrić Jovanović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd, str. 94.

²⁵ S. Ćuruvija, str. 66.

²⁶ *Isto*, str. 68.

²⁷ *Isto*, str. 57.

²⁸ Aleksandar Vukotić (1920–1976), general-potpukovnik Jugoslovenske narodne armije.

²⁹ Nikola Popović (1916–2005), narodni heroj, general-major Jugoslovenske narodne armije. Sin brigadira Krsta Z. Popovića.

³⁰ S. Ćuruvija, str. 68.

³¹ *Isto*, str. 68.

lo. Vidim ja ide Andro Lompar i pravo onim Talijanima. Odjednom, poče da viče: 'Vlado, oni su spremni da se predaju, ako im ostavimo oružje i pustimo ih da idu na Cetinje.' Kako da im ostavimo oružje, pa mi smo ih zbog toga i napali! U jednoj ruci sam držao kragujevačku bombu, u drugoj ruci pištolj. Sletim dolje među Talijane, i viknem: 'Ruke uvis!' Kako sam izgledao, ne znam, ali znam da su svi digli ruke uvis'. Pogledam: samo devetoro Talijana! A mi očekivali bar trideset. Doduše, toliko ih je i bilo, ali su pret hodne večeri otišli na Cetinje radi one crnogorske skupštine koja je proglašavala nezavisnost³².

O ovome je jedan drugi neposredan akter, V. Mićunović, zapisao: „Na poziv za predaju, ciknu usamljen i tanak pucanj. Pršte cigle i stakla. Plotuni prelijeću do Lisca i Kopitnika, planina među čijim padinama i leži Čevo. Nama se čini da se i brda tresu, da je sve živo u njima ustalo i da nam pomaže. U jednom mahu pomislih da taj odjek ide čak do Rusije.“³³

Da, doista, ustanički plotuni s Čeva su i doslovno daleko odjeknuli i „kada su 13. jula odjekivali pucnji u Lastvi Čevskoj (Srez cetinjski), odmah je iz susedne opštine Pješivci upućena patrola da izvidi šta se to kod Čeva dogodilo. Po povratku patrola je obavestila partijsko rukovodstvo da su gerilske jedinice sa područja čevske opštine napale i razoružale neprijateljsku posadu na Čevu. Seljaci iz okolnih sela pucali su u znak veselja zbog uspeha u prvoj akciji“.³⁴

Ka rekonsideraciji i rekonstrukciji

Naravno, kada je riječ o Dapčevićevom svjedočenju, uzetom u konsideraciju i rekonsideraciju i kao ignorisanom istorijskom izvoru, ovdje se namah postavlja podrazumijevajuće pitanje: Da li istorijska fakta i historiografske reference podupiru dato viđenje - iznijetu ličnu reminiscenciju? Da li je ona objektivna?

Ko, gdje, kada i kako? Doista, kako je u realnom vremenu i prostoru izgledao početak ustanka? I može li se u naše vrijeme na ovo odgovoriti u smislu jednog utoljujućeg, konačnog odgovora?

Ograničenja tome su sada već i biološka. Prije svega, danas u Crnoj Gori više nema živih boraca, direktnih aktera ustanka od 13. jula. No, ograničenja su takođe i ideološka. Možda je dovoljno da se pojasni ili podsjeti da je decenijama nakon 1948. Dapčević, faktički, slovio za državnog neprijatelja. S tim u vezi manje je poznato, recimo, kako je u Belgiji 1973. izbjegao pokušaj likvidacije od strane jugoslovenske tajne službe.³⁵

³² *Isto*, str. 68.

³³ V. Mićunović, *n.d.* str. 118.

³⁴ Gojko Miljanić, *Nikšićki NOP odred*, Nikšić, 1970, str. 57.

³⁵ „Jugoslawien: Im Nebel“, „Der Spiegel“, nr. 5, Hamburg, 1978. „Kada se bivši Titov pu-

Kada je 1975. g. bio u posjeti Rumuniji, kidnapovan je iz hotela u Bukureštu u kojem je odsjeo. Tom prilikom su ubijena dva njegova druga, Đ. Stojanović i A. Opojević. Naime, „on je otišao u glavni grad Rumunije imajući povjerenja u njegove sovjetske pokrovitelje, međutim ne uzimajući u obzir odlične odnose između Tita i ‘conducatora’, Nikolaja Čaušeskua, i između Udbe i lokalne Securitate. Nakon kidnapovanja bio je transportovan u Beograd, gdje je bio osuđen na smrt - kazna je kasnije preinačena na dvadeset godina zatvora - zbog ilegalnog prelaska granice i djelovanja protiv države podrškom secesije Kosova i Makedonije i pokušaja njihovog ujedinjenja sa Albanijom”.³⁶

Čitamo da su „rumunske vlasti saradivale sa jugoslovenskim u namamljivanju Dapčevića iz njegovog doma u Belgiji u Bukurešt, gdje je navodno bio zgrabljen od strane jugoslovenskih agenata prošlog avgusta“.³⁷ Bio je optužen za „organizovanje ilegalne Jugoslovenske komunističke partije s ciljem rušenja Titove vlade i za zahtijevanje podjele zemlje“.³⁸

Kada je novinar Slavko Ćuruvija za list „Borba“ 1987. g. pripremao feljton o političkim zatvorenicima u SFRJ i istoimenu emisiju za beogradsku televiziju, kako kaže, „nisam čak znao ni da li je živ“.

Takoreći, Dapčević kao da postoji tek od 1948. godine. Po tome je i najpoznatiji (tako da i naslov knjige, odnosno biografije, koju ovdje, maltene, otkrivamo kao istorijski izvor, ukazuje na njega kao na „ibeovca“). Pitanje utvrđivanja i potvrđivanja njegove realne uloge u ustanku – te da li je prva ustanička puška – mislimo, povezano je i s pitanjem da li je na neki način u pitanju istorijska, historiografska i ideološka *persona non grata*. Josip Broz 2. novembra 1952. g. u referatu na 6. Kongresu KPJ (od tada Saveza komunista Jugoslavije) poimenično navodi Dapčevića u grupi agenata sovjetske komunističke partije SKP(b)³⁹, koje je NKVD, služba bezbjednosti SSSR-a⁴⁰, tvrdi – zavrbovala.⁴¹ Čini se barem od tada oso-

---

kovnik (Vlado Dapčević) preselio u Brisel, Beograd je po njega poslao atentatora Slobodana Mitrića, zvanog ‘Bobi karate’”. Hans Peter Rullmann, „Assassinations Commissioned by Belgrade: Documentation about the Belgrade Murder Apparatus”, Ost-Diens, 1981, p. 38. „Prema sopstvenim izjavama, Mitrić je po nalogu UDBe ostvario kontakte s Titovim protivnikom Vladom Dapčevićem, koji je živio u Briselu”.

³⁶ Jozef Pirjevec, *Tito and his comrades*, The University of Wisconsin Press, 2018, p. 413.

³⁷ Dapčević, Tito Foe Seized in '75, Gets 20 Years in Yugoslav Trial, *The New York Times*, July 6, 1976.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Svesavezna komunistička partija (boljševika), izvorno Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков), službeni naziv od 1925. do 1952. godine.

⁴⁰ Народный комиссариат внутренних дел (НКВД).

⁴¹ *Izbor iz djela: Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije, 1926-1977*, Sarajevo, 1977, str. 273. „Odmah poslije Kongresa [5. kongres KPJ, 21-28. jul, Beograd – prim] otkrilo se da je rukovodstvo SKP (b) imalo u redovima naše Partije nekoliko svojih agenata, kao što su bili Arso Jovanović, Radonja Golubović, Vlado Dapčević... koji su bili zavrbovani od NKVD-a i od kojih su neki imali zadaću da na Kongresu istupe protiv politike CK KPJ”.

bito, Dapčević je izvan fokusa. Maltene, stiče se utisak kao da je u tome iz-brisan.⁴²

Dočim, jednostavnije je odgovoriti na pitanja: *gdje i kada*. U nedjelju, 13. jula 1941, zavisno od različitih izvora između 2 i 3 sata izjutra, upravo na Čevu... tamo i tada su *de facto* ispljeni **prvi hici** Trinaestojulskoga ustanka.⁴³

Kako o tome – tražeći odgovor – zainteresovano čitamo, *prva ustanička puška u cetinjskom srezu pukla je u Čevu 13. jula u ranim jutarnjim časovima. Gerilski odredi sa užeg prostora Katunske nahije, pošto su prethodno na nekoliko mjesta porušili komunikaciju Cetinje-Čevo-Danilovgrad i prekinuli telefonsku liniju Cetinje-Čevo, stigli su nadomak Čeva oko ponoći između 12. i 13. jula, a zatim su se uputili ka zgradama bivše osnovne škole i žandarmerijske stanice koje je neprijatelj bio pretvorio u svoje kasarne. U 2,30 časa gerilci su opalili prve plotune na neprijatelja. Pošto je neprijateljska posada ćutala, plotuni su ponovljeni, a zatim je jedan gerilac na italijanskom jeziku pozvao Italijane na predaju. Na to su oni odgovorili isticanjem bijele zastave.*⁴⁴

Dalje čitamo: „Ubrzo zatim u Čevu se okupilo oko 150 seljaka, kojima su Blagota Mićunović i Vlado Dapčević održali govore i pozvali ih da se pridruže oružanoj borbi protiv okupatora“.⁴⁵

Kasnije u toku dana, toga prvoga dana ustanka, „u Čevu je uspostavljena neka vrsta komande mjesta i za komandanta postavljen Aleksandar Aco Vukotić ... Poslije toga gerilski odredi su se uputili ka Cetinju i uz put razoružali žandarmerijsku stanicu u Resni. Čeklički gerilci su još prije toga razoružali posadu od osam karabinjera i žandarma, koja se nalazila na njihovoj teritoriji. Tokom dana zarobljena su još četiri italijanska vojnika koji su došli jednim kamionom iz Cetinja radi popravljavanja telefonske linije, kao i druga dva vojnika koji su iz istog pravca došli triciklom kao patrola“.⁴⁶ Zatim,

⁴² Svakako, ovdje istraživač lako može pasti u iskušenje da u vezi sa Dapčevićem razmišlja ili pomišlja u smislu te iz-brisanosti, drugim riječima onoga što neki autori u vezi sa staljinizmom, opet, nazivaju retuširanje. Naime, „tokom velikih čistki, koje su bješnjele kasnih 1930-ih, pojavio se novi oblik falsifikovanja... Fotografije za publikacije su bile retuširane i restrukturirane pomoću sprejeva sa bojom i skalpela kako bi se postiglo da nekad poznate ličnosti nestanu“ (David King, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, *New York: Metropolitan Books*, 1997, p. 7). Međutim, takva „pukovnik nestaje“ pomišljanja, barem kada je u pitanju ovaj zbor i zbornik, prvo prosto izlaze izvan opsega autorske ambicije, rokova i zamisli ovoga rada.

⁴³ U izvještaju Mjesnog komiteta KPJ Cetinje od kraja jula 1941 a u vezi sa izdavanjem direktiva partijskim organizacijama uoči ustanka, veli se da je opštinskom birou Katunske nahije naloženo da likvidira okupatorsku posadu na Čevu (Ђуро Вујовић, стр. 98, ф. 29).

⁴⁴ Исто, стр. 42.

⁴⁵ Исто, стр. 42.

⁴⁶ Исто, стр. 42.

„predveče su gerilski odredi iz Katunske nahije, kojima se u međuvremenu pridružio veći broj seljaka, pretežno iz Čeklića, zauzeli položaj na sektoru Čekanje-Dubovnik. U cilju objedinjavanja komande nad ovim snagama formirana je Komanda sektora, u koju su ušli Mihailo Vicković, Vlado Mićunović i Vlado Dapčević”.⁴⁷

Blažo Jovanović⁴⁸ uspostavlja ovakav hronološki redosljed ustanka, tj. lokacija ustaničkih akcija: „Tako su u zoru 13. jula zapucale puške na Čevu, Virpazaru i Pavlovoj Strani”.⁴⁹ Ili: „Prve ustaničke puške 13. jula 1941. godine na Čevu, Virpazaru i Rijeci Crnojevića odjeknule su crnogorskom obalom, kanjonima, ravnica i planinskim klancima”.⁵⁰ Isto saopštava i na drugom mjestu.⁵¹ Isto i Andrija Mugoša⁵²: „Prva puška je pukla na Čevu i u Virpazaru”...⁵³ Čevo se kao lokacija prvih ustaničkih pušaka pominje i u drugoj historiografskoj literaturi. „Prve oslobodilačke puške zapucale su u ranu zoru 13. jula na području Okružnog komiteta Cetinje, i to: na Čevu...”⁵⁴ „Opšteg narodnog ustanka – 13. jula, pred zoru, u Crnoj Gori su otpočele oružane akcije. Tada su ustanici Katunske nahije napali Čevo, a crmnički gerilski odredi Virpazar”.⁵⁵ „Crnogorski ustanici napali italijanske posade na Čevu i u Virpazaru”.⁵⁶ „Oružana borba je počela 13. jula (Dan ustanka naroda Crne Gore) napadom partizana na Čevo i Virpazar, a narednih dana prerasla je u opšti ustanak crnogorskog naroda”.⁵⁷ Savo Orović, general-pukovnik: „Noću između 12. i 13. jula izvršen je napad na Italijane u Crnoj Gori, najpre na Čevu i Virpazaru”.⁵⁸ „Trinaestog jula 1941. godine, kada je počeo ustanak crnogorskog naroda, prve ustaničke puške pukle su u cetinjskoj op-

⁴⁷ *Исцо*, стр. 42.

⁴⁸ Blažo Jovanović (1907–1976), narodni heroj, istaknuti partijski, vojni i državni funkcioner, potom predsjednik Ustavnog suda Jugoslavije.

⁴⁹ Blažo Jovanović, *Izabrani radovi: Narodnooslobodilački rat i revolucija*, I, Titograd, 1983, str. 421.

⁵⁰ *Isto*, str. 426.

⁵¹ Blažo Jovanović, *Izabrani radovi: Organizacija i razvoj SK Crne Gore*, II, Titograd, 1983, str. 80. „Prve oslobodilačke puške zapucale su u ranu zoru 13. jula na području Okružnog komiteta – Cetinje, i to: na Čevu...”

⁵² Andrija Mugoša (1910-2006), narodni heroj, pored ostaloga bio je 1963-67. predsjednik Skupštine SR Crne Gore.

⁵³ *Kazivanje Andrije Mugoše, Matica*, proljeće 2013, str. 461.

⁵⁴ *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije*, III, *Glavna politička uprava Jugoslovenske armije*, Beograd, 1952, str. 13.

⁵⁵ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, I, grupa autora, Vojni istorijski Institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1957, str. 69.

⁵⁶ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, II, grupa autora, *Vojni istorijski Institut Jugoslovenske narodne armije*, Beograd, 1958, str. 658.

⁵⁷ *Pregled istorije jugoslovenskih naroda: Od 1849. do 1959*, II, *Zavod za izdavanje udžbenika*, Beograd, 1960, str. 207.

⁵⁸ Savo Orović, *Ratni dnevnik, 1941-1945: sa priložima i komentarima*, 1972, str. 96.

štini; na Čevu...⁵⁹ „Prva ustanička puška u cetinjskom srezu pukla je u Čevu 13. jula u ranim jutarnjim časovima”.⁶⁰ „Prve oslobodilačke puške zapucale su u ranu zoru 13. jula na području Okružnog komiteta – Cetinje, i to: na Čevu...“⁶¹ itd.⁶²

K tome, manje je poznato, spomen-ploča, postavljena nakon rata na školi u Čevu, sadrži sljedeći natpis: „Ovdje su 13. jula 1941. godine na poziv KPJ partizanski borci Čeva, Cuca i Bjelica **ispalili prve oslobodilačke puške u Crnoj Gori** na fašističkog okupatora“.

„Ono što si gledao u filmu ‘13. jul’, to je bio ovaj naš napad na školu na Čevu i na karabinjere“, kazao je Dapčević 1989. u Briselu Slavku Ćuruviji. U igranom filmu „13. jul“ prikazan je prvi ustanički oružani napad – noćno opkoljavanje neimenovanoga sela i kratkotrajno puškaranje oko jedne zgrade, nakon čega se Italijani predaju isturajući bijelu zastavu kroz prozor.⁶³

Kada se vremenski najpribližnije desio početak oružanoga napada? Uključujući prethodno širu blokadu prilaznih pravaca za Čevo, akcija je počela u ponoć, naime „u 24 časa 12. jula gerilske snage su opkolile Čevo“.⁶⁴ Navodi se da je „odred iz Čeklića prekinuo telegrafsko-telefonske linije na putu Čevo-Cetinje. Iste noći ovaj odred je napravio prepreke na putu kod Simunje i Čekanja, čime je onemogućio prolaz neprijateljskoj motorizaciji prema Čevu“.⁶⁵ Podsjetimo da i prema drugom izvoru, „gerilski odredi sa

⁵⁹ Dušan J. Martinović, *Cetinje: postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 117.

⁶⁰ Đ. Vujović, *n.d.* str. 42.

⁶¹ *Prvi (osnivački) kongres Komunističke Partije Crne Gore: dokumenti*, grupa autora, Istorijski institut SR Crne Gore – Marksistički centar CK SK Crne Gore, Titograd, 1988, str. 84.

⁶² U historiografiji i publicističkoj literaturi navodi se Virpazar, tada takođe u Srezu cetinjskom, kao lokacija na kojoj je započeo Trineštojlski ustanak, ili makar u isto vrijeme kad i na Čevu. Takve tvrdnje se objavljuju učestalije od 1960-ih. Na prirodnoj stijeni koja se uzdiže iznad Virpazara, otkriven je 1964. spomenik u bronzi koji predstavlja ratnika s razvijenim zastavama i oružjem. Ispod njega je crna mermerna ploča dimenzija 80x40 cm sa natpisom: „Crmnica svojim sinovima i kćerima palim u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji ‘41 - ‘45”. Spomenik je finansiran donacijama Crmničana uz pomoć društvene zajednice. Bez sumnje, akcija na Virpazaru 13. jula 1941. je po svim parametrima veća od one na Čevu, uključujući broj angažovanih ustanika i uporniji, višesatni oružani otpor italijanske posade. No, naravno to ne mijenja jasnu činjenicu da su ipak na Čevu odjeknule prve ustaničke puške.

⁶³ *Trinaesti jul* je snimljen 1982. godine. Reditelj Radomir Šaranović, scenaristi: Ratko Đurović, Milo Đukanović, Mirko Kovač, Borislav Pečić. Proizvodnja: *Zeta film*, Budva. Trajanje: 120 minuta.

⁶⁴ Ba. Jovanović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, str. 94. Opkoljavanje su izvršili „sa sjevera i zapada Cucki gerilski odred pod komandom Nikole Popovića, sa juga Bjelički pod komandom Blaža Popivode, sa istoka Velestovsko-zagrebsko-markovinski pod komandom Blagote Mićunovića i Ubalski odred sa istoka”.

⁶⁵ Z. Lakić, *n.d.* str. 40.

užeg prostora Katunske nahije, pošto su prethodno na nekoliko mjesta porušili komunikaciju Cetinje-Čevo-Danilovgrad i prekinuli telefonsku liniju Cetinje-Čevo, stigli su nadomak Čeva oko ponoći između 12. i 13. jula, a zatim su se uputili ka zgradama bivše osnovne škole i žandarmerijske stanice koje je neprijatelj bio pretvorio u svoje kasarne⁶⁶. „Prvi napad na okupatora u sreću izvršen je na Čevu, 13. jula negdje oko dva sata ujutru“⁶⁷. Još jednom, Đ. Vujović piše: „U 2,30 časa gerilci su opalili prve plotune na neprijatelja“⁶⁸.

Prema pisanju dnevnog lista *Pobjeda*, riječ je tu bila o proslavi tada sedmogodišnjice ustanka, „omladinci sa Meteriza, iz Riječke nahije, znali su da je ustanak zakazan za trinaesti juli. Tog dana, rano ujutru, blizu Rijeke Crnojevića naišao je italijanski major sa dva oficira i deset vojnika. Gerilaca je bilo svega pet. Oni donose odluku da ih pobiju iako nije bilo još 9 sati ujutro. Ubili su majora i jednog kapetana, a ostali su se predali“.

Onda, odmah u sljedećoj rečenici, nastavlja se ovako: „Na Čevu je već noću između 12. i 13. jula bila likvidirana italijanska posada“⁶⁹.

*

Tako ugrubo i u najvažnijem izgleda *mikrofaktografija*, nalaz ovog istraživanja, svjedočenje o početku, odnosno sâmom početku, ustanka crnogorskog naroda, iznijeto najprije od najneposrednijeg aktera.⁷⁰

Generalno, velikom uspjehu ustanika, kako na Čevu tako i ustanka u cjelini, doprinijela je neka vrsta nespremnosti okupacionih snaga, okupator nije očekivao ono što se dogodilo i njegov „starješinski kadar nije ni slutio šta mu sve ustanici spremaju“⁷¹. Takođe, kako se ukazuje, ustanak je bio i fiasco njihove dotadašnje politike u i prema Crnoj Gori.⁷² Osim toga, ukoliko se i u smislu svake eventualnosti mogao očekivati neki vid ustanka, sigurno da se nije mogao očekivati tako masovan ustanak. „Trinaestog jula u Rim su, iz časa u čas, pristizale dramatične vijesti o masovnom ustanku u Crnoj Gori. Za državni vrh fašističke Italije bio je to grom iz vedra neba“⁷³.

⁶⁶ Đ. Vujović, *n.d.* str. 42.

⁶⁷ *Ustanak naroda Jugoslavije, 1941: zbornik*, grupa autora, Beograd, 1963, str. 61.

⁶⁸ Đ. Vujović, *n.d.* str. 42.

⁶⁹ *Да живи Тринаести јули - празник побједа црногорског народа*, Пobjеда, број 165, Цетиње, уторак 13 јула 1948 (насловна страна).

⁷⁰ V. Mićunović, *n.d.* str. 118. O predaji ustanicima članova posade na Čevu, ovaj autor-svjedok zapisuje: „Lica im kao okrečene vočke. Iz stegnutog grla jedva im izađe pokoja riječ. Izlaze iz kasarne ne znajući šta će sa rukama. Neki bi ih podigli, ali im padaju gaće. ‘Abasso Musolini!’ – viknu neko”.

⁷¹ Милија Станишић, *Дубински слојеви Тринаестојулског устанка у Црној Гори*, *Историјски институт Црне Горе*, Подгорица, 2005, стр. 68.

⁷² Doduše, treba pomenuti i to da su i sami ustanici bili iznenađeni masovnošću mobilizacije i uspjehom ustanka.

⁷³ *Исто*, стр. 76.

Već nakon svega par dana nakon izbijanja ustanka „oko 32.000 boraca sručilo se snagom gorske bujice na iznenađene Italijane i porazilo ih. Bio je to masovni juriš na okupatora“.⁷⁴ U takvoj situaciji i pri takvom razvoju događaja okupator je pokazivao znake panike. „Crnogorski se ustanak širi i dobija sve veće razmjere. Kad stvar ne bi imala duboko i gorko značenje, bila bi smiješna, jer zapravo danas se vodi rat između Italije i Crne Gore. Nadajmo se da će naši vojnici sami izaći na kraj s ustanicima i da nećemo biti prisiljeni da tražimo njemačku pomoć“.⁷⁵

Retalijativna reakcija Italije bila je brutalna i „odmah po izbijanju ustanka u Crnoj Gori italijanska Vrhovna komanda donijela je odluku o mjeraima za njegovo gušenje“.⁷⁶ Želeći da spriječe da se gerilski rat ugnijezdi i proširi i da unište žarišta ustanka, „Italijani su uložili maksimalan napor da što prije prikupe i aktiviraju snage za gušenje ustanka u Crnoj Gori, računajući da će time preduhitriti Njemce da se eventualno umiješaju u razrješavanje crnogorskog problema. Sa svoje strane, Ministarstvo spoljnih poslova Italije obavijestilo je svoje poslanstvo u Beogradu da je ‘akcija komunistička predmet posebne pažnje vojnih vlasti, koje su pristupile energičnoj akciji čišćenja u Crnoj Gori’“.⁷⁷

Kao odgovor na ustanak i ustaničke vojne uspjehe, Musolini je ukinuo Civilni komesarijat za Crnu Goru i naredio da Pircio Biroli preuzme civilnu i vojnu vlast u Crnoj Gori. Ovaj je 26. jula preuzeo vojnu i civilnu upravu nad Crnom Gorom i „uživajući veliko povjerenje italijanske vlade i Vrhovne komande, on je kreirao politiku i u najvećoj mjeri inicirao vojne i političke mjere okupacione vlasti na veliku štetu interesa crnogorskog naroda“.⁷⁸ Na ustanike i Crnu Goru je krenula ofanziva Italijana kao reakcija na ustanak. Operativno, cilj italijanske vojske bio je ponovno osvajanje ali i izvršavanja kaznene ekspedicije.

Kakva je bila realnost te reokupacije i kaznene ekspedicije može se vidjeti i po tome što je na smrt strijeljanjem bila osuđena i majka Vlada Dapčevića, naime, „nije prošlo ni dva sata kako smo otpratili one Talijane, kad eto ti dvije drugarice sa Cetinja: jedna Biljanović, druga Ivanović. Skojevke obadvije. Nekako se provukle, došle i donijele jednu objavu skinutu sa stuba na Cetinju, kojom se narod poziva na Cetinje da prisustvuje strijeljanju Milice Dapčević! Moje majke. Zamisli. A ja puštam Talijane po Bajovim direktivama! Prvo su je osudili na smrt. Tad im je rekla: ‘Ponosim se što sam stala na mušku stopu’ – razumiješ, što je pošla muškim putem – ‘imam četiri sina

⁷⁴ Исто, стр. 72.

⁷⁵ Исто, стр. 77.

⁷⁶ Исто, стр. 71.

⁷⁷ Исто, стр. 69.

⁷⁸ Исто, стр. 120.

i znam da će me lijepo osvetiti.' Povelj su je na strijeljanje. Žene plaču, a ona ni riječi. U posljednjem trenutku promijeniše joj kaznu u trideset godina zatvora. Ni danas ne znam zašto su to uradili. Možda zato što je bila bliska rođaka Jeleni, kraljici talijanskoj. Valjda je neko rekao onim oficirima. A, možda, i zato što su znali da Peko i ja komandujemo po jednim dijelom ustanka, pa se bojali strašne osvete. Ja vjerujem da je drugi razlog pretegao, a da je prvi bio dobar izgovor⁷⁹.

U prvom naletu italijanske ofanzive bilo je mnoštvo takvih primjera represalija i brutalne odmazde. Onda, „u prvoj polovini avgusta Biroli je inicirao postupke smanjenja obima represalija nad stanovništvom. S tim u vezi je i ukidanje vanrednih vojnih ratnih sudova⁸⁰ da bi tako i na druge načine „ubijedili Crnogorce da im zaista želimo dobro“⁸¹. Takođe, pojedine grupe Crnogoraca su puštene iz internacije, odnosno iz logora u Albaniji.

Okupacioni guverner je 31. oktobra objavio diplomatski proglas Crnogorcima u kojem je kao najvažnije obećana abolicija svim ustanicima koji budu vratili oružje. Proglas se obraća „svim onim elementima koji se još nalaze van zakona“ i „crnogorskom narodu da se vrati kući i preda oružje italijanskim vlastima“ – ukoliko ostave oružje, vrate se kućama i nastave miran život obećava im se abolicija te puštanje na slobodu nakon 30 dana i interniranih Crnogoraca i Crnogorki.

Dalje u proglasu okupacioni guverner veli da „...ipak moj vojnički ponos i ugled, kao i nevine žrtve moje mile vojske, ne mogu mi dozvoliti da i najglavnijim podstrekačima pobune od 13. jula o.g. oprostim. *Stoga se od opšteg oprostaja isključuju...*“⁸² slijede imena 26 ustanika, partizanskih boraca i rukovodilaca. Među njima, pored Puniše Perovića, Blaža Jovanovića, Veliše Lekovića, Blaža Orlandića, Vukmana Kruščića, Nikole Lekića, Janka Lopičića, Peka Dapčevića, Milovana Đilasa... nalazilo se i ime Vlada Dapčevića.⁸³

Zaključak:

Trinaesti jul je (i dalje) istorijska tema, a ne dakle tek istorijski jubilej. Ovaj rad je najčitljiviji u obliku podsjećanja na jednog (zaboravljenog) revolucionara i osobenu ličnost, Vlada Dapčevića, možemo reći portret i podsjećanje. Dapčević je učestvovao i imao važnu ulogu u organizaciji tri-

⁷⁹ S. Ćuruvija, str. 72-73.

⁸⁰ Ђ. Вујовић, стр. 121.

⁸¹ Исто, стр. 122.

⁸² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije: 1941-1942, III, knj. 4, Beograd, 1953, str. 437.

⁸³ Isto, str. 438; takođe: Ђ. Вујовић, стр. 171. (ф. 142).

naestojulskog ustanka u cetinjskom srezu. Prva ustanička puška je pukla na Čevu, prema različitim izvorima između 2 i 3 časa ujutru, napadom na italijansku postaju, upravo na teritoriji tog sreza. Dapčević, kako se u radu pokazuje, neposredno rukovodi tom oružanom akcijom na Čevu – kojom je ovaj veliki ustanak i otpočeo. Tako ugrubo i u najvažnijem izgleda mikrofotografija, nalaz ovog istraživanja, svjedočenje o početku, odnosno samom početku, ustanka crnogorskog naroda, iznijeto najprije od najneposrednijeg aktera.

Bojan JOVANOVIĆ

THE FIRST INSURGENT RIFLE - VLADO DAPČEVIĆ

Summary

The July 13 uprising is a great date in Montenegrin history and a great theme of Montenegrin historiography. Many books, studies, textbooks and scientific papers have been and will be written on this topic. Yet, it could be said that the topic - to which Montenegrin historiography will always return - is not exhausted a topic, since (at least as it seems to the author now) there are unexplored questions or at least sub-questions; or we still have the pressure of unanswered questions. Once again, the Thirteenth of July is (still) a historical theme and not just a historical jubilee. The main intention of this paper is to return to this important topic intellectually and to try to explore it through a kind of biographical prism, namely, through a focused biography and personal contribution to the Thirteenth July Uprising of revolutionary Vlado Dapcevic.

Literatura:

Ćuruvija Slavko, *Ibeovac: Ja Vlado Dapčević*, Beograd, 1990.

Dapcevic, Tito Foe Seized in '75, Gets 20 Years in Yugoslav Trial, *The New York Times*, July 6, 1976.

Да живи тринаести јул - празник побједа црногорског народа, Побједа, број 165, Цетиње, уторак 13. јула 1948.

Đuričković Boško, *O datumu održavanja sastanka PK KPJ u julu 1941*, *Istorijski zapisi*, I/1980, Titograd, 1980.

Izbor iz djela: Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije, 1926–1977, Sarajevo, 1977.

Jovanović Blažo, *Izabrani radovi: Organizacija i razvoj SK Crne Gore*, II, Titograd, 1983.

- Jovanović Batrić, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd, 1960.
- Jovanović Batrić, *Trinaestojulski ustanak*, Titograd, 1984.
- „Jugoslawien: Im Nebel”, *Der Spiegel*, nr. 5, Hamburg, 1978.
- Kazivanje Andrije Mugoše*, *Matica*, proljeće 2013.
- King David, *THE COMMISSAR VANISHES: The Falsification of Photographs and Art in Stalin’s Russia*, New York: *Metropolitan Books*, 1997.
- Lagator Špiro, Milorad Vučinić, *Savo Burić: Legenda o ratniku*, Cetinje, 1973.
- Lakić Zoran, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori, 1941-1945: hronologija događaja*, Titograd, 1963.
- Martinović Dušan, J., *Cetinje: postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977.
- Miljanić Gojko, *Nikšićki NOP odred*, Nikšić, 1970.
- Mićunović Vukašin, *Stvari*, Titograd, 1973.
- Orović Savo, *Ratni dnevnik, 1941–1945: sa priložima i komentarima*, 1972.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, I, grupa autora, *Vojni istorijski Institut Jugoslovenske narodne armije*, Beograd, 1957.
- Pirjevec Joze, *Tito and his comrades*, The University of Wisconsin Press, 2018.
- Pregled istorije jugoslovenskih naroda: Od 1849. do 1959*, II, *Zavod za izdavanje udžbenika*, Beograd, 1960.
- Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Crne Gore: dokumenti, grupa autora, Istorijski institut SR Crne Gore –Marksistički centar CK SK Crne Gore*, Titograd, 1988.
- Rullmann Peter Hans, „Assassinations Commissioned by Belgrade: Documentation about the Belgrade Murder Apparatus”, *Ost-Diens*, 1981.
- Станишић Милија, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, *Историјски институт Црне Горе*, Подгорица, 2005.
- Stanišić Milija, *Kadrovi revolucije: Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOR-u naroda i narodnosti Jugoslavije 1941–1945*, Titograd, 1984.
- Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije*, III, *Glavna politička uprava Jugoslovenske armije*, Beograd, 1952.
- Studenti Beogradskog univerziteta 1838–1941*, *Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ*, Beograd, 1971.
- Vlado Dapčević, policijski karton iz 1938. godine,
<https://crvena.org/2019/09/26/vlado-dapcevic-policijski-karton-iz-1938-godine>
- Вујовић Ђуро, *ЛОВЋЕНСКИ НОП ОДРЕД И ЊЕГОВО ПОДРУЧЈЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941–1945*, *ОБОД, ЦЕТИЊЕ*, 1976.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije: 1941–1942*, III, knj. 4, Beograd, 1953.

Filip KUZMAN*

CETINJSKI SREZ U TRINAESTOJULSKOM USTANKU

ABSTRACT: *The topic of the article is the Thirteenth of July uprising on the territory that belonged to the Cetinje district in 1941. Chronologically, the article covers the period of eight months between the April War and the Battle of Pljevlja, that is, from the first days of the occupation, through preparations for the uprising and the battles between the rebels and Italians, to the suppression of the uprising and the creation of Lovćen partisan unit. The focus of the article is on the battles during the month of July, and special attention was dedicated to the most important battles and Italian reprisals that followed in response to the uprising.*

KEY WORDS: *Civil Commissariat, MK KPJ Cetinje, Čevo, Košće, Brajići*

Slika 1. Cetinjski srez¹

* Autor je kustos u Istorijском muzeju Narodnog muzeja Crne Gore.

¹ Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, *Karta Zetske banovine*, Kr. III 10.

Jugoslovensko pristupanje Trojnom paktu 25. marta izazvalo je ogromno ogorčenje u narodu. Vlada Cvetković-Maček, koja je potpisala pristupanje paktu, našla se na udaru jugoslovenske javnosti. U svim većim gradovima došlo je do okupljanja narodnih masa, koje su uz parole „Bolje grob nego rob“ i „Bolje rat nego pakt“ izrazile revolt prema ulasku u sferu sila Osovine. Među gradovima u kojima je revolt građana bio najveći našlo se i Cetinje. U gradu su organizovani protesti svakodnevno,² a aktivno učestvuju i srednjoškolci. Uprava Zetske banovine je dobila brojne telegrame u kojima se stanovništvo protivi ovoj odluci.³ Nezadovoljstvo jugoslovenskog naroda iskoristili su neki djelovi unutar vojske. Uz pomoć britanskih obavještajaca, oni su 27. marta svrgnuli prohitlerovsku vladu Cvetković-Maček. Novu vladu je formirao general Dušan Simović, a tom prilikom je maloljetni kralj Petar II proglašen za punoljetnog. Vlada se odmah izjasnila da Jugoslavija napušta Trojni pakt, ali i da će voditi miroljubivu politiku prema Njemačkoj i ostalim članicama saveza. Garancije koje su jugoslovenske vlasti nudile nijesu bile dovoljne silama Osovine, koje su se u samo deset dana spremile za invaziju na Jugoslaviju.

Njemačke, italijanske i mađarske snage napadaju Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine. Istog dana, dva italijanska aviona bombarduju cetinjsko naselje Crna greda i bolnicu *Danilo I*.⁴ Zetska divizija, sa sjedištem na Cetinju, i Komski odred vodili su veoma uspješne borbe protiv Italijana na frontu prema Albaniji. Uspijevaju da suzbiju italijansku IX armiju i čak pređu u kontraofanzivu. Od 8. do 13. aprila prodiru do Skadra, kada Italijani uvode u borbu tenkove, zaustavljaju ofanzivu i kreću u protivnapad.⁵ Borbe na frontu su prekinute 17. aprila, usljed potpisivanja kapitulacije Jugoslavije i bjekstva kraljevske vlade.⁶ Istog dana, divizija *Mesina* pod komandom generala Franćeska Zanija okupira Cetinje, a narednog počinje predaja jugoslovenskih snaga u Crnoj Gori.⁷ Komanda italijanskih trupa u Albaniji 25. aprila donosi naređenje da divizija *Mesina*, čije je sjedište bilo na Cetinju, okupira Crnu Goru.⁸ Uporedo sa ulaskom italijanskih vojnika u Crnu Goru, na Cetinju je osnovan *Privremeni administrativni crnogorski komitet*. Komitet

² Dušan Martinović, *Cetinje, buntovno i revolucionarno*, Cetinje 2003, str. 58.

³ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori*, Cetinje 1976, str. 372-375.

⁴ Dušan Martinović, nav. djelo, str. 59.

⁵ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret*, Cetinje 1977, str. 39.

⁶ Živko M. Andrijašević, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 405-407.

⁷ Federiko Godi, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941-1943*, Podgorica 2017, str. 26.

⁸ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 39. Diviziji *Mesina* je teritorijalna nadležnost nad cijelom Crnom Gorom data 25. maja 1941. godine. Zbornik dokumenata i podataka NOR-a naroda Jugoslavije, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, knjiga 1, Beograd 1969, str. 74.

se sastojao od 13 članova.⁹ Na njegovom čelu se nalazio Jovo Popović, opunomoćeni ministar u penziji. Komitet je formiran pod okriljem Italijana i oni su „dočekali“ italijanske trupe prilikom okupacije zemlje.¹⁰ Članovi komiteta navode da su „zamijenili vlast bivše jugoslovenske države“ i u sporazumu sa Italijanima „preuzeli dužnosti da osiguraju normalno funkcionisanje života i djelatnosti u zemlji“.¹¹ Kako bi obavijestili javnost o situaciji, Komitet je pokrenuo list *Glas Crnogorca*. To je više bio proglas nego novina, budući da je štampan na jednoj strani i da je izašao samo jedan broj. Proglasom Komitet obavještava Crnogorce da su sile Oslovine, nakon 20 godina jugoslovenskog ropstva, oslobodile zemlju, što im pobuđuje nadu u obnovu crnogorske države. Pozivaju narod da bude miran i da čeka odluke Italije, koje će biti povoljne, budući da je italijanska kraljica Jelena Savojska ćerka kralja Nikole.¹² Od građana Cetinja se zahtijevalo da predaju oružje do 22. aprila, a ko ne bi predao oružje, bio bi kažnjen kaznama predviđenim ratnim zakonima.¹³ Tražena je predaja svih vrsta oružja, čak i lovačkih. Naredbu je izdao general Zani, koji je ujedno bio i komandant grada.¹⁴ Građani Cetinja su morali da imaju posebne dozvole za napuštanje grada.¹⁵

Na osnovu ovlašćenja koje mu je dao Musolini, Ugo Kavalero, glavni komandant oružanih snaga u Albaniji,¹⁶ donio je 28. aprila odluku da se formira *Visoki civilni komesarijat za teritoriju Crne Gore*. Komesarijat je imao zadatak da upravlja okupiranom teritorijom i uspostavlja javni red i mir. Sjedište komesarijata je bilo na Cetinju,¹⁷ a za komesara je postavljen grof Serafino Macolini. Civilni komesar je bio potčinjen *Glavnom komandantu oružanih snaga Albanije*.¹⁸ Takvo stanje je ostalo do 19. juna kada je komesar dobio moć da „vrši svu vlast okupacionih snaga u smislu ratnog zakona; a što se tiče vršenja civilne vlasti, dogovara se neposredno sa italijanskim ministrom spoljnih poslova“.¹⁹ Civilni komesar je 4. maja donio odluku o zabra-

⁹ Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta, *Administrativni komitet*, 19. april 1941, br. 1, str. 1

¹⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 407.

¹¹ Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta, *Administrativni komitet*, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

¹² Isto, *Proglas Privremenog upravnog odbora crnogorskom narodu*, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

¹³ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945 – hronologija događaja*, Titograd 1963, str. 12-13.

¹⁴ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 41.

¹⁵ Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta, *Dozvola saobraćaja*, 19. april 1941, br. 1, str. 1

¹⁶ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 29.

¹⁷ Isto, str. 28-29.

¹⁸ Đuro Vujović, *Lovčenski NOP odredi i područje njegovog djelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje 1976, str. 27.

¹⁹ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 28.

ni kretanja poslije 22.30 h, da bi 11. maja Musolinijevim ukazom na Cetinju bio osnovan Vojni sud.²⁰ Sud se nalazio pod komandom italijanske Više komande oružanih snaga u Albaniji i imao je pravo da sudi po italijanskom krivičnom pravu, kako Italijanima, tako i Crnogorcima.²¹

Među značajnijim događajima iz prvog perioda italijanske okupacije bila je posjeta kralja Vitorija Emanuela III Cetinju. Glas Crnogorca, koji sada izlazi dvojezično i to kao zvanično glasilo Visokog civilnog komesara, detaljno izvještava o posjeti. Kralj je u novinskim izvještajima prikazan kao neko ko voli Cetinje i Crnu Goru. Tako se on „zadržavao u razgovoru“ sa Cetinjanima „budući da je mnoge prepoznao još iz 1896. kada se vjerio i 1910. prilikom krunisanja kralja Nikole“. Navode da se „poduže zadržao sa jednim starim Crnogorcem koji je pripadao Vojnoj kući kralja Nikole“.²² Posjećuje „oružnicu i pažljivo posmatra slavni barjak sa Vučjeg Dola“, a sa „naročitim uzbuđenjem“ obišao je „spavaću sobu kraljice Imperatorke, kada je bila još Princeza crnogorska“. Zadržao se u dugom razgovoru sa mitropolitom „Joakimom(sic!)“²³ i prisustvovao liturgiji u Cetinjskom manastiru, đe se ujedno poklonio grobu vojvode Mirka Petrovića-Njegoša“. Kralj je nakon toga napustio Cetinje, ali je, kako list prenosi, „još jedan put pogledao kuće, ulice, narod i Cetinje, kojeg je on vazda volio ali koje ovog puta ostaje nezaboravljeno u Njegovom velikom srcu Kralja i Čovjeka“.²⁴ Pompezni izvještaji ipak nijesu prenijeli informacije da je veliki broj građana Cetinja ignorisao dolazak kralja, te da su kralja dočekali malobrojni crnogorski separatisti i sanjari obnove stare crnogorske države.²⁵ I prozori na zgradama su bili zatvoreni.²⁶ Kraljeva posjeta trajala je nepuna dva sata, od 9.30 do 11.15 h.²⁷

Italijani su u periodu maj-jul pokušali da iskoriste nezadovoljstvo Crnogoraca položajem u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. To nezadovoljstvo, prouzrokovano diskriminatornim položajem Crne Gore, počelo je da se ispoljava odmah po proglašenju Kraljevine SHS. Već na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920) Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u Crnoj Gori pobjeđu-

²⁰ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 19-20.

²¹ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 59.

²² Glas Crnogorca – La voce del Montenegro, *Posjeta Nj. V. Kralja Imperatora Cetinju – Narod crnogorski oduševljeno aklamira Suverena velike prijateljske Italije*, 18. maj 1941, br. 1, str. 1.

²³ Mitropolit se zvao Joanikije Lipovac.

²⁴ Glas Crnogorca – La voce del Montenegro, *Posjeta Nj. V. Kralja Imperatora Cetinju – Narod crnogorski oduševljeno aklamira Suverena velike prijateljske Italije*, 18. maj 1941, br. 1, str. 3.

²⁵ Dušan Martinović, nav. djelo, str. 64.

²⁶ Ustanak naroda Jugoslavije, *Simo Đžaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 727. U nastavku ću umjesto „Ustanak naroda Jugoslavije“ navoditi UNJ.

²⁷ Dušan Martinović, nav. djelo, str. 64.

ju partije koje su se zalagale za federativno uređenje. Među njima, kao najjača izlazi Komunistička partija Jugoslavije. Nezadovoljstvo je vremenom raslo, da bi svoj vrhunac doživjelo u drugoj polovini 30-ih godina, kada je organizovan veliki broj protesta protiv vlasti. U jednom protestu protiv vlasti, u okolini Cetinja (na Belvederu) ubijeno je od strane žandarmerije 6 protestanata, dok ih je na desetine ranjeno. Znajući da su Crnogorci bili nezadovoljni KJ, Italijani su uz pomoć domaćih separatista, 12. jula na Cetinju proglasili Nezavisnu Državu Crnu Goru. Time su željeli da stvore protektorat po uzoru na NDH. Koliku su podršku stanovništva imali u tom naumu govori činjenica da je već sutradan izbio najveći opštenarodni ustanak do tada u Evropi, a da je među prvima opalila puška u okolini Cetinja.

Cetinjani su, pod vođstvom KPJ, već početkom okupacije počeli pripreme za oružani ustanak. Partija je, po kapitulaciji jugoslovenske vojske, u gradu imala 8 partijskih ćelija²⁸, a u okolini 19.²⁹ Partijske ćelije su postojale gotovo u svim opštinama sreza Cetinje. Izuzetak su bile opštine Njeguši i Čeklići. Do početka ustanka nastupiće neke promjene u broju partijskih ćelija, tako da će se njihov broj smanjiti za tri.³⁰ Neposredno prije dolaska Italijana dva simpatizera KPJ zaposlena u policiju uspijevaju da spale spiskove komunista i povjerljive arhive u vezi njih.³¹ Tako su Italijani ostali bez vrijednih podataka o cetinjskim komunistima, što je dodatno doprinijelo stvaranju jake baze za početak ustanka.

Prije početka rata, na Cetinju je bio stacioniran 38. pješadijski puk³², a grad je bio sjedište Vojnog okruga i žandarmerije Zetske banovine.³³ Partija je imala svoje ljude unutar policije i Uprave banovine, koji su tokom april-

²⁸ Partijske ćelije u gradu su bile formirane po reonima i po profesijama. Po reonima su bile u Bogdanovom kraju, Donjem kraju, Donjem polju, Bajicama i jedna u centru grada. Po profesijama su osnovane među: radnicima, činovnicima i srednjoškolicima. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 49.

²⁹ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 29.

³⁰ U riječkoj opštini će se nakon kapitulacije osnovati još jedna partijska ćelija, dok će se u njeeguškoj opštini formirati tri nove ćelije. Tokom maja, od osam cetinjskih ćelija će se formirati tri, dok će se partijska ćelija u Bjelošima, zbog netrpeljivosti članova rasformirati. Na kraju, partijska ćelija u Gradanima će se prikloniti partijskoj organizaciji u Crmnici, zbog bolje konekcije ove oblasti sa Crmnicom. Đuro Vujović, nav. djelo, str. 29. U Rvašima je došlo do formiranja dvije partijske ćelije jer je put Podgorica-Cetinje dijelio selo na pola. Kasnije su formirane i dva gerilska odreda, a dijelu sela sa lijeve strane ceste, koje je bliže Skadarskom jezeru, pripojeno je obližnje selo Bobija. UNJ, *Ilija Kostić: Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 202.

³¹ Riječ je o policijskom pisaru Petru Tomaševiću i policijskom činovniku Vladu Uličeviću. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 53.

³² Puk se zvao „Njegoš“, a u svom sastavu je imao veliki broj komunista. Zbog toga su ga nazivali i „crveni puk“. UNJ, *Boško Brajović: Sjećanje na Aprilski rat i prve dane okupacije*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 221.

³³ UNJ, *Špiro Lagator: Među prvim ustanicima*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 337.

skog rasula uspjeli da sklone potrebni materijal za podizanje ustanka. Policija je pokušala da spriječi odnošenje oružja, čak su i neki oficiri zapucali, ali bez uspjeha.³⁴ Na dan ulaska italijanskih trupa, za nepuna dva sata, magacini sa oružjem su otvoreni i ispražnjeni.³⁵ Izvlačenju oružja pomagao je i Radoje Dakić Brko, član MK KPJ Beograd, koji je bio vojnik u autočeti na Cetinju.³⁶ Osim oružja, iz grada je iznesena i određena količina lijekova i sanitetskog materijala. Praksa sklanjanja oružja je nastavljena i poslije kraja Aprilskog rata, budući da je na sastanku PK KPJ za CG, Boku i Sandžak održanom 24. aprila u Veljem Brdu odlučeno da se formira *Komisija za prikupljanje i sklanjanje oružja, municije i drugog ratnog materijala*.³⁷ Jovo Kapičić je dobio zaduženje da rukovodi ovom akcijom za cetinjski, barski i bokotorski srez.³⁸ Pod uticajem ovog sastanka, opštinski komitet KPJ na Riječi Crnojevića 26. aprila donio je odluku da se počinje sa sklanjanjem oružja i tehnike, kao i da se utiče na stanovništvo da ne predaje oružje Italijanima. Ujedno bi počela i obuka skojevaca sa ciljem njihovog osposobljavanja da rukuju oružjem.³⁹ Koliko je bila uspješna ova akcija govori i činjenica da su Italijani poslije preuzimanja vlasti redovno tražili od stanovništva da preda oružje, budući da su zatekli prazne magacine. Uslov iz kapitulacije da se sva vojna oprema preda Italijanima ma će bila, u cetinjskom srezu nije ispunjen.⁴⁰ KPJ je takođe postavila svoje ljude na ulaze u Cetinje, kako bi presretali seljake koji su željeli da predaju oružje i odvrćali ih od takve namjere.⁴¹ Izvlačenje namirnica je teklo teže, jer je u metežu narod stihijski otvorio magacine i sklonio većinu životnih namirnica. I pored toga, do početka ustanka oformljeni su magacini namirnica u Ceklinu, Bokovu i Štitarima.⁴² Hranu su prikupljali odbori *Narodne pomoći*, koji su se početkom jula transformisali u *Narodnooslobodilačke fondove*. Za rukovodioca sreskog NOF-a bio je određen Vojo Ražnatović.⁴³ Tokom maja određena su mjesta za skladištenje oružja i sa njegovim skladištenjem i sakupljanjem se završilo do kraja mjeseca.

³⁴ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 52.

³⁵ UNJ, *Špiro Lagator: Među prvim ustanicima*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 340.

³⁶ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd 1960, str. 32.

³⁷ Članovi komisije su bili: Blažo Jovanović, Bajo Sekulić, Jovo Kapičić i Boško Đuričković. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 14.

³⁸ UNJ, *Boško Brajović: Sjećanje na Aprilski rat i prve dane okupacije*, knjiga 1, Beograd 1964, str. 434.

³⁹ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 15.

⁴⁰ UNJ, *Špiro Lagator: Među prvim ustanicima*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 340.

⁴¹ UNJ, *Simo Džaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 726.

⁴² UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 53.

⁴³ Isto, str. 56.

Skladišta su napravljena širom cetinjskog sreza, a najveće se nalazilo na Očinićima, đe je smješten i najveći dio materijala uzet sa Cetinja.⁴⁴ Za taj magacin je bio zadužen Veljko Marinović.⁴⁵ Jedino se u Katunskoj nahiji nije skladištilo oružje, ali se znalo koliko ga i kod koga ima.⁴⁶ Osim odbora za prikupljanje hrane i oružja, KPJ je oformila i štabove za prihvata, smještaj i ishranu izbjeglica, budući da su Crnu Goru preplavili izgnanici iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije i sa Kosova. Jedan od tih štabova nalazio se i u Cetinju.⁴⁷

U Donjem kraju (Cetinje) je 28. maja održano savjetovanje MK KPJ za Cetinje na kojem su prenesene direktive o potrebi da se formiraju vojni odredi. Te vojne odrede trebalo je da čini od 10 do 30 ljudi. Svaka oformljena grupa bi imala svog vojnog i političkog rukovodioca. Odlučeno je da se formiraju i vojne komisije pri opštinama. Već krajem maja je u samom gradu formirano 20 takvih odreda, a formirani su i u ostalim djelovima sreza.⁴⁸ Za organizovanje odreda u srezu bio je zadužen Vojo Biljanović, delegat Pokrajinskog komiteta za vojna pitanja.⁴⁹ Pristupilo se obučavanju omladinača u korišćenje oružja. Snažan podstrek organizovanju ustanka stigao je 22. juna, kada su sile Osovine napale Sovjetski Savez. KPJ u proglasu povodom invazije poziva narod Crne Gore, Boke i Sandžaka da „zbiju redove i ostvare čvrsto jedinstvo u borbi protiv okupatora“⁵⁰. Uz to, partija je organizovala i snažnu propagandnu kampanju, kako bi sebi privukla što više ljudi. Takođe su radili sve kako bi okupatoru poljuljali moral. Tako je krajem juna Pokrajinski komitet izdao antifašistički letak na italijanskom jeziku sa ciljem da se dijele italijanskim vojnicima i u njihovim redovima stvori pometnja. Grupa Cetinjana je uspjela da letke ubaci u kasarnu na Cetinju.⁵¹ Odgovor italijanskih vojnih vlasti je bio žestok, i već sutradan su strijeljana dva vojnika i jedan oficir kod kojih je pronađen ovaj propagandni materijal.⁵²

⁴⁴ UNJ, *Simo Đžaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 726.

⁴⁵ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 38.

⁴⁶ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 33.

⁴⁷ Kod Crnogoraca se, zbog situacije sa izbjeglicama, javio bijes koji je zabrinuo i Macolinija, pa o tome piše svom Ministarstvu spoljnih poslova u nekoliko navrata. Radoje Pajović, nav. djelo, str. 42-43.

⁴⁸ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 33-34.

⁴⁹ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 56.

⁵⁰ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, knjiga 1, Beograd 1950, str. 14.

⁵¹ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 55.

⁵² Letke su dijelili Tomaš Žižić, Luka Ivanišević i Simo Đžaković, po naredbi sekretara Nika Rolovića. UNJ, *Simo Đžaković: Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 4, Beograd 1964, str. 733.

Politbiro CK KPJ sastao se 4. jula 1941. godine u Beogradu i donio odluku o podizanju opšteg ustanka. U Crnu Goru je upućen Milovan Đilas, koji je dobio zadatak da bude opunomoćenik partije i zajedno sa crnogorskim rukovodstvom rukovodi ustankom.⁵³ Radi što boljeg organizovanja ustanka, održan je 8. jula sastanak PK KPJ u Stijeni Piperskoj. Na sastanku je odlučeno da ustanak počne što prije. Bilo je potrebno da postojeće vojne formacije prerastu u gerilske odrede, koji bi imali zadatak da napadaju italijansku infrastrukturu, karabinjerske stanice, manje italijanske vojne kolone i sl.⁵⁴ Odluke sa ovog sastanka iznesene su na sastanku MK KPJ – Cetinje 10. jula. Sastanku su prisustvovali Bajo Sekulić i Niko Vučković (tada član okružnog komiteta KPJ za cetinjski srez), a održan je u kući Voja Ražnatovića⁵⁵. Složili su se da treba podići ustanak što prije, ali ne prije nedelje 13. jula. Do tada bi (12. uveče) svi „kompromitovani“ simpatizeri i članovi partije napustili grad i pridružili se gerilskim odredima, dok bi „nekompromitovani“ ostali u gradu i čekali dalja naređenja za sprovođenje akcija.⁵⁶ Polovina bombi iz partijskog magacina (25 kom) je ostavljena za grad, a ostalo je izvučeno van grada.⁵⁷ U početku je stigla direktiva da se ne ruše putevi, kao i da se ne prekida poštanski i civilni saobraćaj. Direktiva je promijenjena 12. jula, kada je naređeno da se blokiraju putevi ka Cetinju.⁵⁸ Smatra se da je do izbijanja ustanka na području cetinjskog sreza bilo dvadeset sedam odreda sa 1.050 boraca spremnih za borbu protiv okupatora.⁵⁹

Kao što je bilo planirano, MK je napustio Cetinje i preselio se na Bokovo 12. jula uveče. Veza sa gradom se održavala preko radnika Leke Markupa i studenta Sveta Martinovića. Sjedište okružnog komiteta je bilo na Gornjem Ceklinu.⁶⁰ Ustanak u cetinjskom srezu počinje u noći 12/13. jula, kada su gerilske jedinice blokirale put Čevo–Cetinje u reonu Simunje–Čekanje, dok su u Čekličima prekinuli telegrafsko-telefonske veze. Akcije počinju 13. jula u 2.30 h, kada su odredi iz Čeva, Bjelica i Cuca⁶¹ napali posadu

⁵³ Batrić Jovanović, nav. djelo, Beograd 1960, str. 73.

⁵⁴ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 33–34.

⁵⁵ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 58.

⁵⁶ Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 26.

⁵⁷ Isto. str. 27.

⁵⁸ Isto. str. 26–27.

⁵⁹ Odredi su formirani na Cetinju (3), Bajicama (1), Ljubotinju (4), Građanima (1), Radomiru (1), Donjem Ceklinu (4), Gornjem Ceklinu (3), Sokolskoj opštini (3), Konaku (1), Njegušima (2), Čekličima (1), Cucima (1), Čevu (1) i Bjelcima (1). Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 54–55.

⁶⁰ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 60.

⁶¹ Četiri odreda: Cucki, Bjelički, Velestovsko-zagrebsko-markovski i Ubalski u jačini od 150 ljudi. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 62.

na Čevu u jačini od 10 karabinjera i 5 žandarma. Posada je bila smještena u zgradi bivše osnovne škole i u lokalnoj žandarmerijskoj stanici.⁶² Dan prije, Čevo je napustio odred od 40 crnokošuljaša, što je pomoglo ustanicima u borbi.⁶³ Italijani su se ubrzo predali i bivaju razoružani. Ustanici formiraju komandno mjesto i postavljaju Aleksandra Aca Vukotića za komandanta. Po prestanku borbi, u Čevu se okupilo oko 150 seljaka, kojima su Blagota Mićunović i Peko Dapčević održali govore.⁶⁴ Sa zбора, gerilci su se uputili ka Cetinju. Razoružali su italijansku posadu u Resni i u Čekličima.⁶⁵ Do kraja dana, ustanici su presreli i porazili Italijane koji su popravljali telefonske linije i koji su patrolirali, da bi uveče zauzeli pozicije na reonu Čekanje–Dubovik. Time je prekinuta veza Cetinja sa Kotorom, Danilovgradom, Njegušima i ostatkom Katunske nahije.⁶⁶ Iako je bilo planirano⁶⁷, na Njegušima nije došlo do likvidacije italijanskog odreda. Karabinjeri su dobili informaciju da se sprema napad.⁶⁸ Razlog nesprovođenja akcije je bio u snažnoj agitaciji proitalijanskih elemenata u selu, koji su ubjeđivali gerilce da nije momenat za akciju. Time je otežan posao odredima koji su blokirali Čekanje.⁶⁹ Operativni plan za njegušku opštinu je ispunio samo čavorsko-kustudijski odred, koji je uništio italijansku stražu na Ivanovim koritima i porušio puteve Lovćen – Cetinje i Lovćen – Kotor.⁷⁰

Na putu Cetinje – Podgorica operisali su odredi iz riječke i sokolske opštine, koji su napadali italijanske patrole iz zasjede. Tako je patrola iz Rijeke Crnojevića upala u zasjedu odreda iz Meteriza na Pavlovoj strani i bila razoružana i zarobljena.⁷¹ Italijanske patrole poslate prema Cetinju takođe su odbijene. U reonu Mekavac – Dobrsko selo, sokolski i gornjoceklinski odred su uhvatili u zasjedu italijansku patrolu iz pravca Cetinja i uništili je.⁷² Uporedo sa ovim akcijama, jedan odred iz Gornjeg Ceklina je u reonu Koščela napao motorizovanu kolonu crnokošuljaša.⁷³ Ova motorizovana kolona krenula je iz Podgorice. Rvaški i Drušići nijesu uspjeli da je zaustave i kolona je neometano ušla u Rijeku Crnojevića. Nakon kratkog zadržavanja, krenula

⁶² Đuro Vujović, nav. djelo, str. 42.

⁶³ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 40.

⁶⁴ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 42.

⁶⁵ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 44–45.

⁶⁶ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 62.

⁶⁷ Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 28.

⁶⁸ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 116.

⁶⁹ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 62.

⁷⁰ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 44, Straža je napadnuta u noći između 13. i 14. jula. Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 117.

⁷¹ UNJ, *Nikica Janković: Naš gerilski odred u prvoj godini rata*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 450.

⁷² Đuro Vujović, nav. djelo, str. 42–43.

⁷³ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 43.

je dalje ka Cetinju, da bi je u Košćelama poslije kraće borbe uništio pomenu- ti gornjoceklinski odred.⁷⁴ Prolazak crnokošujaškog odreda kroz Rijeku od- godio je ustanički napad na naselje za pola sata, budući da je bilo dogovore- no da akcije počnu u 15.00 h.⁷⁵ Napad je bio žestok i poslije pola sata borbe, Italijani se predaju.⁷⁶ Istovremeno se posada u Žabljaku Crnojevića predala skoro bez borbe.⁷⁷ Oslobođenjem Rijeke Crnojevića uspješno je završen prvi dan borbi odreda iz riječke i sokolske opštine.

Ustanički odredi su 13. jula oko 6 sati ujutro zauzeli položaje na putu Cetinje – Budva. Oni su napali nekoliko italijanskih patrola i uništili ih, čime je i ovaj putni pravac bio u blokadi.⁷⁸ Razvoj situacije je uznemirio Italijane i oni su poslali jedan bataljon sa šest tenkova u ovom pravcu. Italijanska ko- lona se sukobila sa ustaničkim odredima kod Obzovice. Iako nijesu bili spre- mili zasjedu, ustanici prihvataju borbu. Italijani su uspjeli da odbace ustani- ke i poprave oštećenu cestu. Nastavili su za Budvu, a tenkovi su se vratili ka Cetinju. Tenkovi su u povratku upali u zasjedu koju su napravile Konadžije i poslije kraće borbe nastavili ka Cetinju. Tom prilikom su bombama ošteće- na dva italijanska tenka. U borbama na Obzovici poginuo je Petar Banović, prva žrtva Trinaestojulskog ustanka⁷⁹

Borbe su u cijelom cetinjskom srezu, izuzimajući Njeguše, 14. jula dobile masovni karakter. Kada se čulo za prve akcije, stanovništvo koje nije bilo u vojnim odredima počelo je da pristiže u pomoć ustanicima. To je do- prinijelo masovnosti ustanka, ali je i stvorilo problem organizatorima, jer ni- jesu računali na tako veliki odziv. U izvještaju MK KPJ – Cetinje članovi se žale da su se zbog pristupa novih boraca gerilski odredi raspali i da je borba dobila frontalni karakter. Time je popustila disciplina, koja je krasila manje gerilske odrede.⁸⁰ Pokušaji partijskih članova da reorganizuju novopridošle mase tekao je sporo⁸¹, a među borcima se javila i želja da se napadne Ceti- nje⁸². Međutim, nakon bombardovanja i italijanskog paljenja nekih sela, mor- al je počeo da opada.

Ustanak je iznenadio Italijane. Macolini izvještava svoje nadređene da njegove obavještajne strukture, kao ni poslanici na Petrovdanski sabor,

⁷⁴ UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 63

⁷⁵ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 43.

⁷⁶ UNJ, *Janko Lopičić: Trinaestojulski ustanak pod Obodom*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 730

⁷⁷ Isto, str. 730.

⁷⁸ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 42.

⁷⁹ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 45.

⁸⁰ Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 28.

⁸¹ Isto, str. 28.

⁸² UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 161. To bi bilo tekško izvodljivo, budući da se po nekim procjenama u Cetinju nalazilo od 1800 do 2000 italijanskih vojnika. UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 141.

nijesu imali saznanja da će doći do ustanka.⁸³ Italijani su se brzo oporavili od početnog šoka i odmah su pristupili organizovanju borbe protiv ustanika. Već 14. jula *Operativno odjeljenje vrhovne komande* donosi „mjere za suprotstavljanje situaciji u Crnoj Gori“. Mjerama je predviđeno da se italijanske snage u Crnoj Gori pojačaju trupama iz armija koje se nalaze u Albaniji i na Kosovu. Naređeno je da se probije blokada Cetinja iz pravca Podgorice i Bara. Dan po početku ustanka pristižu odredi iz Skadra i Elbasana u Podgoricu sa ciljem da služe kao podrška probijanju komunikacije ka Cetinju.⁸⁴ Takođe je odlučeno da se jedna eskadrila iz Skadra prebaci u Podgoricu, kako bi lakše djelovala po ciljevima.⁸⁵ Sa blokiranim Cetinjem je uspostavljen „vazdušni most“. Jedan mali avion je svakodnevno donosio poštu i druge materijale za civilni komesarijat i komandu divizije *Mesina*.⁸⁶ Na Cetinju je uveden policijski čas (od 21:00 do 5:00), određeno vrijeme rada lokala i radnji (od 7:00 do 20:00), a naređeno je građanima da predaju svoje radio prijemnike u roku od dva dana. U suprotnom prijetila je kazna zatvora od 6 mjeseci i novčana kazna od 5.000 lira.⁸⁷ Italijani su shvatili opasnost od širenja ustanka, jer je prema njihovim izvještajima „teritorija Crne Gore veoma surova i teška“ i ako se „gerila pravovremeno ne uguši, mogla bi prouzrokovati velike neugodnosti“. Smatrali su da postoji opasnost i od povezivanja ustanika sa nezadovoljnim stanovništvom iz „stare Srbije i Hrvatske“, što bi prouzrokovalo eskalaciju sukoba i stvorilo dodatne probleme za Italijane.⁸⁸

Italijanski napad protiv crnogorskih ustanika je prva velika ofanziva okupatora na prostoru nekadašnje Kraljevine Jugoslavije koja je pokrenuta poslije kapitulacije. Na gušenju ustanka u Crnoj Gori pokrenut je XIV armijski korpus, podržan avijacijom i mornaricom. Za gušenje ustanka određeno je ukupno više od 100.000 vojnika.⁸⁹ Pircio Biroli, komandant oružanih snaga u Albaniji, 15. jula izdaje naredbu za gušenje ustanka u Crnoj Gori, uz riječi da ono bude „krajnje strogo i primjerno“.⁹⁰ Gušenje ustanka povjereno je generalu Luidiju Mentasiju. Glavnina italijanskih snaga je grupisana u širem reonu Podgorice, odakle je lako mogla da napreduje u svim pravcima. Za operacije prema Cetinju opredijeljene su divizije *Pulsterija* (koja je treba-

⁸³ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 233 On u svom dopisu tvrdi da pobuna nije izraz nezadovoljstva, već je nastala po „široko zasnovanom planu komunističkog i sveslovenskog obilježja“.

⁸⁴ Isto, str. 115.

⁸⁵ Isto, str. 123.

⁸⁶ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 100.

⁸⁷ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 47.

⁸⁸ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 128.

⁸⁹ Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd 1988, str. 38.

⁹⁰ Radoje Pajović, nav. djelo, str. 86.

la iz pravca Podgorice da se probije do Cetinja), *Taro* (koja je prebačena morem do Herceg Novog, Kotora i Bara, sa ciljem da se njeni djelovi probijaju ka Cetinju iz pravca Bara i Kotora) i *Mesina* (čiji su se djelovi nalazili u blokiranom Cetinju sa zadatkom da učestvuju u deblokadi grada).⁹¹ Italijanska komanda je smatrala da je za slamanje ustanka najvažnije uspostaviti kontrolu nad „pravougaonikom Boka Kotorska-Nikšić-Podgorica-Bar“ a u centru tog „pravougaonika“ se upravo nalazio cetinjski srez.⁹²

I prije koncentracije ovih jakih snaga, Italijani su pokrenuli ofanzivu protiv ustanika. Ustaničke položaje su napali iz pravca Podgorice. Prvi na udaru Italijana, u ranim jutarnjim časovima 14. jula, našli su se Rvaši. Poslije duge borbe, divizija *Mesina* uspijeva da u popodnevnim časovima odbaci gerilce od puta Rvaši-Drušići-Pavlova strana-Šindon i da oko 23:00h tog dana uđu u Rijeku Crnojevića.⁹³ Prema svjedočenju učesnika ove borbe, napravljena je greška, jer su i pored boljeg položaja, ustanici ranije nego što je trebalo napali italijanske trupe. Time su otkrili svoj položaj i Italijani su ih zasuli minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Pod takvim pritiskom bili su primorani da napuste položaje. Nakon toga Italijani ulaze u Rijeku Crnojevića.⁹⁴ U ovom prodoru napadači su upali u sela Rvaše, Drušiće i Šindon, đe su ubijali civile i palili kuće.⁹⁵ Dok su trajale borbe oko Rvaša, cijeli 14. jul italijanska artiljerija je iz Cetinja gađala sela duž puta za Rijeku Crnojevića, sa posebnom pažnjom na teritoriju od Dobrske ploče do Koščela.⁹⁶ Tokom noći između 14. i 15. jula, italijanski motorizovani bataljon krenuo je iz Rijeke Crnojevića ka Cetinju. Ustanici su napravili zasjedu u mjestu Koščele, na 5 kilometara od Cetinja.⁹⁷ Prvi Italijani su se pojavili oko jedan sat poslije ponoći.⁹⁸ Bitka je otpočela i trajala je cijelu noć i jutro. Završila se oko podna 15. jula, kada su se Italijani zbog velikih gubitaka, bezizlazne situacije i

⁹¹ Mladenko Colić, nav. djelo, str. 39.

⁹² Biroli je u svom izvještaju od 23. jula 1941. godine pisao da je napredovanje u crnogorskom kraju veoma otežano zato što je „crnogorsko zemljište 4/5 planinsko, sa ostrim i strmim liticama“, koje se može uporediti sa „najtežim kraškim reonima između Klane i Kastava“ (danas se ova dva mjesta nalaze u Hrvatskoj). Teren onemogućava uspješno korišćenje artiljerije i avijacije. Neprijatelj je „ratoboran i fanatičan“ i opasno je prodirati u dubinu ako se ne obezbijedi pozadina. Smatra da ni uz pomoć Oskara, italijanskih kolonijalnih trupa iz sjeverne Albanije, ne bi moglo brže da se nastupa. Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 188-189.

⁹³ UNJ, *Ilija Kostić: Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 206.

⁹⁴ UNJ, *Nikica Janković: Naš gerilski odred u prvoj godini rata*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 452.

⁹⁵ UNJ, *Ilija Kostić: Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 206.

⁹⁶ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 50-51.

⁹⁷ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 116.

⁹⁸ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 51.

velike vrućine predali.⁹⁹ Poginulo je 70, ranjeno 440 a zarobljeno 800 italijanskih vojnika. Zaplijenjena je velika količina ratnog materijala.¹⁰⁰ Dio automatskog materijala Italijani su prije predaje oštetili i demontirali, a djelove razbacali po bojištu.¹⁰¹ Zaplijenjeni vojni materijal nije samo podijeljen odredima u cetinjskom srezu, već je poslat i drugim vojnim gerilskim formacijama u Crnoj Gori, a dio vojne opreme stigao je i u Hercegovinu.¹⁰² Oko 80 vojnika i oficira je uspjelo da pobjegne prema Ulićima, ali su ubrzo pohvatani u reonu Dobrske ploče.¹⁰³ Zarobljeni Italijani sprovedeni su u Ljubotinju¹⁰⁴ i Crmnicu, dok su teški ranjenici prebačeni u Rijeku Crnojevića.¹⁰⁵ Zarobljenim Italijanima je Peko Dapčević održao propagandni govor na španskom u kojem je objasnio ciljeve borbe crnogorskog naroda i pozvao vojnike na neposlušnost prema oficirima i fašističkoj komandi.¹⁰⁶ Dok su sprovedeni, Italijani su, prema svjedočanstvu učesnika, počeli da pjevaju „Avanti popolo“.¹⁰⁷ Među zarobljenim Italijanima nalazili su se i crnokošuljaši, koji su pokušali da se kamufliraju tako što su se prije zarobljavanja skinuli i ostali u potkošuljama.¹⁰⁸ Jedina greška gerilaca dogodila se nakon bitke. Komanda je odredila borce koji su morali da unište automobile i kamione, budući da se ova mehanizacija nije mogla koristiti za potrebe gerilskog ratovanja na ovom po-

⁹⁹ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 159.

¹⁰⁰ Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 54.

¹⁰¹ Zbornik radova, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, Titograd 1988, str. 299.

¹⁰² UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 160.

¹⁰³ Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 118.

¹⁰⁴ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 159. Riječ je o italijanskoj socijalističkoj pjesmi, koja je poznata i kao „Bandiera rossa“.

¹⁰⁵ UNJ, *Andrija Prlja: Ustanak u Ljubotinju 1941. godine*, knjiga 6, Beograd 1964, str. 29.5

¹⁰⁶ UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 149. Govor je održan na španskom zbog sličnosti italijanskog i španskog jezika. Borba je u broju od 15. novembra 1941. prenijela navodne djelove ovog govora: „Vi braćo, dovedeni ste ovdje od strane fašista, neprijatelja i vašeg i našeg naroda, da ubijate i hapsite Crnogorce, koji se bore za slobodu i vašu i našu... Setite se vaših majki, vaše dece, koja gladuju u Italiji i koje niste videli evo pet godina, otkako vas je Musolini bacio u Afriku, Španiju, pa evo i ovde kod nas doveo... Mi smo braća... Mi vas puštamo da idete kućama, da razbijete lance koji vas okivaju... Pozdravite našu braću radnike i seljake u Italiji...“ Istorijski arhiv KPJ, *Borba 1941*, tom 1, knjiga 1, Beograd 1949, str. 270.

¹⁰⁷ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 159. Riječ je o italijanskoj socijalističkoj pjesmi, koja je poznata i kao „Bandiera rossa“. Iako su pjevali pjesmu i uzvikivali komunističke parole, može se smatrati da je većina njih to radila iz straha za svoj život, budući da su u represalijama koje su uslijedile poslije gušenja ustanka prednjačili zarobljeni Italijani. Đuro Vujović, nav. djelo, str. 67.

¹⁰⁸ UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 160.

dručju. Borci koji su pristupili izvršenju zadatka ipak mu nijesu bili dorasli. Oni su, ili zbog neznanja,¹⁰⁹ ili zbog nedostatka vremena¹¹⁰ bezuspješno pokušali da unište vozila. Kamione i automobile su sjekirama i maljevima lupali, noževima i bajonetima sjekli gume, uništavali akumulatore i druge lomljive djelove.¹¹¹ Tako oštećene kamione su Italijani veoma lako mogli da poprave, što su kasnije i uradili.¹¹² Zbog ovog propusta, borci koji su sprovodili zadatak su kritikovani od partijskog rukovodstva, a njihov rukovodilac Stevo P. Mašanović je partijski kažnjen.¹¹³

Istog dana kada se vodila borba na Koščelama, italijanska kolona je malo poslije 5:00 časova ujutro krenula iz Kotora ka Njegušima.¹¹⁴ Dan ranije, komanda na Njegušima je dobila ultimatum da se preda, jer će u protivnom biti uništena.¹¹⁵ Zato je organizovana kolona koja je imala zadatak da očisti put Kotor – Njeguši, donese odredu na Njegušima jedan sanduk bombi i da nakon toga očiste putni pravac Njeguši – Cetinje i uspostave vezu sa gradom. Za potrebe ove akcije obezbijedili su i 4 laka tenka.¹¹⁶ Kolona je marširala bez prekida do posljednje serpentine, kada su naišli na prepreke¹¹⁷ postavljene od odreda pod komandom Jola Vrbice¹¹⁸ noć prije.¹¹⁹ Prepreke su uklonjene, kuće u Žanjevom Dolu i Krstcu pretresene i italijanska kolona je ušla u Njeguše. Uspostavljena je veza sa Kotorom i kolona je nastavila dalje ka Cetinju.¹²⁰ Stigli su u selo Čekanje, gdje su krenuli sa pretresanjem kuća.¹²¹ Oko 11:00 sati napadaju ih ustaničke snage sa Čeva i iz Bjelica. Počela je tročasovna borba. Kada su vidjeli da im prijeti uništenje, Italijani su oko 14:00 krenuli u proboj ka Duboviku i Cetinju. Predveče Italijani stižu na Cetinje, a njihove snage su prepolovljene. I pored toga što su se Italijani probili do Cetinja, blokada je nastavljena. Jedini uspjeh ove akcije je bilo čišćenje puta Kotor – Njeguši i uspostavljanje telefonske veze između dva mjesta.¹²²

¹⁰⁹UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Koščelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 151.

¹¹⁰UNJ, *Đoko Vukčević: Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 160.

¹¹¹UNJ, *Andrija Pejović: Borba u Koščelama (15. jul 1941)*, knjiga 2, Beograd 1964, str. 151.

¹¹²Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 119.

¹¹³Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, str. 301.

¹¹⁴Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 196.

¹¹⁵Đuro Vujović, nav. djelo, str. 55.

¹¹⁶Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 197.

¹¹⁷Isto, str. 197.

¹¹⁸Jole Vrbica je u toku jenjavanja ustanka pao u ruke Italijanima, koji su ga strijeljali. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 70.

¹¹⁹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 45.

¹²⁰Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 197.

¹²¹Isto, str. 198.

¹²²Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 55.

Dva dana kasnije (17. jula), motorizovani odred crnoškošuljaša je krenuo od Bara ka Budvi, u koju stiže uveče. Sljedećeg jutra uputio se ka Cetinju sa ciljem da iz ovog pravca deblokira grad.¹²³ Bataljon je napredovao ka Brajićima uz sadejstvo artiljerijske paljbe sa italijanskih brodova i bombardovanje terena iz tri aviona tipa „savoja“.¹²⁴ Kada su Italijani ušli u Brajiće, počeli su da pale kuće.¹²⁵ Ustanici su zasjedu postavili na izlazu iz sela. Nakon pola sata, Italijani kreću ka Cetinju. Iako su se ustanici dogovorili oko trenutka otvaranja vatre, brajićki ustanici su, vjerovatno revoltirani italijanskim paljenjem njihovog sela, preuranjeno otvorili vatru na italijansku kolonu.¹²⁶ Ostali ustanici koji su čekali u zasjedi, prihvatili su borbu. Ona je trajala do 15:00 časova.¹²⁷ Svi pokušaji da se uz pomoć brodske i avionske paljbe probije obruč bili su bezuspješni i italijanski bataljon se predao. Jedan zarobljeni oficir je smatrao da je za poraz kriva avijacija, koja ih je pogrešno obavijestila da su položaji oko Brajića čisti.¹²⁸ Ovo je posljednja pobjeda ustaničkih snaga u cetinjskom srezu tokom Trinaestojulskog ustanka.

Dan prije bitke na Brajićima, divizija *Pulsterija* uputila se iz Podgorice ka Cetinju, sa ciljem da na ovom pravcu deblokira grad. Do kraja dana, italijanski vojnici su stigli na Barutanu, đe su prenoćili. Put nastavljaju sljedećeg jutra i to u dvije kolone. Jedna se kretala preko Rijeke Crnojevića, a druga pravcem Carev laz-Meterizi-Jankovići-Ulići-Dobrska ploča.¹²⁹ Na svom napredovanju, Italijani nijesu nailazili na otpor. Razlog je u tome što je tog dana odredima stigla direktiva PK da se neprijatelj ne napada. To je dovelo do povlačenja gerilskih odreda pred nastupajućim neprijateljem.¹³⁰ Direktiva je donesena sa ciljem da se frontalno ratovanje zamijeni gerilskim akcijama, jer je postojao strah da će se izgubiti kontrola nad masama. Transformacija ustaničke vojske u gerilske odrede mogla se postići jedino rasformiranjem ustaničkih jedinica i stvaranjem gerilskih odreda. Ovakva odluka je imala negativne posljedice i snažno je uticala na moral ustanika.¹³¹ Na drugoj strani, *Pulsterija* je nastavila napredovanje ka Cetinju. Njene dvije kolone su se u 17:00 časova sastale na Dobrskoj ploči i krenule dalje ka gradu. Vojnici divizije *Mesina* izlaze iz grada sa ciljem da se što prije sastanu sa nastupajućim italijanskim

¹²³Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 143.

¹²⁴Đuro Vujović, nav. djelo, str. 75.

¹²⁵UNJ, *Vladimir Rolović: Crmnica u prvim danima rata*, knjiga 1, Beograd 1964, str. 711.

¹²⁶Đuro Vujović, nav. djelo, str. 75-76.

¹²⁷Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 144.

¹²⁸UNJ, *Marko Stanišić: Borba kod Brajića 18. jula 1941. godine*, knjiga 5, Beograd 1964, str. 785.

¹²⁹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 73-74.

¹³⁰Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 28.

¹³¹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 74. Komanda je brzo utvrdila da se napravila greška u vezi transformacije odreda, ali bilo je kasno. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 68.

trupama U kasnim večernjim satima spajaju se vojnici dvije divizije.¹³² Time je Cetinje, na prelazu iz 18. u 19. jul deblokirano. Razbijanju blokade dosta je pomogla direktiva PK o izbjegavanju borbi, ali i pored toga, ustanički bataljoni bi se teško izborili sa napredujućim italijanskim snagama.

Italijanski vojnici su veoma surovo postupali prema crnogorskim civilima i selima. Još u prvim borbama tokom ustanka, oni su redovno palili sela koja im se nađu na putu. Odmah su stradali već pomenuti Rvaši, Drušići i Šindon. Praksa je nastavljena u narednom periodu, a čak se protiv toga bunio Macolini, smatrajući da će netrpeljivost Crnogoraca samo porasti i da će Italijani izgubiti „i ono malo naklonosti što su imali“.¹³³ Žestina represalija čudi kada se vidi da su se ustanici fino ophodili prema zarobljenim italijanskim vojnicima, kojih je u cetinjskom i barskom srezu bilo oko 1000.¹³⁴ Oni su zarobljenicima pružali medicinsku pomoć i puštali ih na slobodu, dok je bila praksa da se italijanski oficiri zadrže.¹³⁵ Sa mrtvih se skidalo samo oružje, a satovi i drugi predmeti nijesu dirani.¹³⁶ Jedino se oštro postupalo prema crnokošuljašima, koji su redovno strijeljani na licu mjesta.¹³⁷ Po deblokadi grada nastupile su represalije prema građanima Cetinja. Prvo su 19. jula strijeljali dva Strugara, zbog oružja koje su posjedovali.¹³⁸ Istog dana donesena

¹³² Đuro Vujović, nav. djelo, str. 74.

¹³³ Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 175-

¹³⁴ Đuro Vujović, nav. djelo, str. 65.

¹³⁵ Isto, str. 66.

¹³⁶ Takvo ponašanje je izazivalo čuđenje Italijana. UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 67.

¹³⁷ O tome piše i Pircio Biroli u svom izvještaju Vrhovnoj komandi od 2. avgusta 1941. Navodi primjer Brajića da su svi zarobljeni crnokošuljaši strijeljani, ali napominje da su vojnici regularne vojske redovno puštani na slobodu. Za postupanje prema crnokošuljašima krivi propagandu koja ih prikazuje kao „pljačkaše i silovatelje“, što je po njemu „potpuno lažno, bez potrebe da se dokazuje“. Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 250. U našoj historiografiji postoji razmimoilaženja oko toga da li su gerilci ubijali zarobljene crnokošuljaše. Tako Đuro Vujović navodi koliko je crnokošuljaša pobijeno poslije bitke na Brajićima i đe (nav. djelo, str. 77), dok Andrija Pejović smatra da ni jedan crnokošuljaš nije ubijen tokom julskih dana i da su se strijeljanja dešavala kasnije, poslije akcija „čišćenja terena“. On navodi da su ustanici na Brajićima zbog opasnosti od zaraze spalili tijela italijanskih vojnika zajedno sa kamionima, a da je Biroli to namjerno naveo kao da su ustanici ubijali sve zarobljene crnokošuljaše. (Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom* str. 304). Mišljenja sam da je verzija događaja kako je opisao Đuro Vujović bliža istini, budući da se temelji na arhivskim dokazima i svjedočenju ustanika (Sjećanje Boža Mitrovića). Sam bih iznio jedan argument koji ide u prilog Vujovićevoj tezi. U dokumentarnom filmu *Dnevnik julskih dana* (TV Titograda 1977), jedan od učesnika navodi da je Niko Vučković sa Prekornice poslije bitke na Košćelima vodio jednog „crnokošuljca“ i na pitanje: „Đe ćeš sa njim Niko?“ odgovorio: „Boga mi ovi neće daleko ođit e ću ga salit.“ Pritom su i na Košćelima i na Brajićima, crnokošuljaši prije zarobljavanja skidali košulje, kako bi ih ustanici teže identifikovali. Sve ovo navedeno ide u prilog tezi da su ih ustanici strijeljali.

¹³⁸ Glas Crnogorca, *Dvije smrtne kazne*, 21. jul 1941, br. 10, str. 4.

je doluka da svi građani moraju sve italijanske oficire i funkcionere u uniformi da pozdravljaju fašističkim salutiranjem. U suprotnom prijete kazna od 10 dana zatvora i do 500 lira.¹³⁹ Zatim se krenulo sa hapšenjem stanovništva i tom prilikom je uhapšeno 2000 građana, od 6500 koliko je Cetinje brojalo stanovnika.¹⁴⁰ Uhapšeni Italijani su smjestili u zatvor u Bogdanovom kraju i u zgradu nekadašnjeg italijanskog poslanstva.¹⁴¹ Nakon uzimanja izjava o „lojalnosti“ pušteni su građani koji su imali preko 30 godina (većinom činovnici). Jedan manji dio je zadržan u zatvoru, dok je ostalima dozvoljeno da spavaju u svojim kućama, ali su morali svaki dan, od 7 ujutro do 7 uveče da provode vrijeme u dvorištu italijanskog poslanstva. Tamo su prinudno vježbali u stroju, a slali su ih i na popravke puteva.¹⁴² Početkom avgusta krenuli su prvi transporti zatvorenika u logore Klos i Kavaja u Albaniji, sa ciljem da se isprazne pretrpani cetinjski zatvori.¹⁴³ Ujedno, italijanske trupe su dva dana pljačkale cetinjske građane i tek su reakcijom Macolinija one prestale. Ali druge represalije su nastavljene.¹⁴⁴

Italijani su u početku praktikovali javna strijeljanja u gradu. Prvo suđenje Vanrednog vojnog ratnog suda sprovedeno je 22. jula, kada su na smrt osuđeni Leon Levi i Vaso Kovačević, dok je šest rodoljuba dobilo vremenske kazne.¹⁴⁵ Isti sud je 30. jula na smrt osudio zarobljene gerilce iz cetinjskog sela Bjeloši: Luku i Boža Jovanovića i Luku Perovića.¹⁴⁶ Organizovano je javno strijeljanje koje je trebalo da bude opomena okupljenom narodu. Strijeljanje je izvedeno pored zgrade Crkvenog suda¹⁴⁷. Trojica mladih gerilaca su pjevajući pošli na strijeljanje, odbijajući da budu strijeljani u leđa i da im se stavljaju povezi na oči.¹⁴⁸ Dok su puške pucale, oni su pjevali. Najmlađi od njih, Perović je teško ranjen nastavio da pjeva sve dok nije izdahnuo. Dva italijanska vojnika iz streljačkog voda gledajući Perovića su se onesvijestila.¹⁴⁹ Ovakvo držanje ostavilo je jak pečat na okupljeni narod, i raspirilo još veću mržnju prema okupatoru. Italijani su već sutra pokušali opet da javnim strijeljanjem uplaše Cetinjane. Ovog puta pred streljački vod izvode tro-

¹³⁹Glas Crnogorca, *Naredba broj 122*, 21. jul 1941, br. 10, str. 4.

¹⁴⁰Dušan Martinović, nav. djelo, str. 78.

¹⁴¹Osim Bogdanovog kraja, sve veće zgrade u gradu su pretvorene u zatvore. To je bio slučaj sa: Vladinim domom, Crkvenim sudom, Italijanskim poslanstvom, Sreskim sudom, zgradom policije i dr. Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, str. 515.

¹⁴²Dušan Martinović, nav. djelo, str. 78.

¹⁴³Zbornik, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, str. 519.

¹⁴⁴Đuro Vujovic, nav. djelo, str. 88.

¹⁴⁵Isto, str. 90.

¹⁴⁶Dušan Martinović, nav. djelo, str. 79.

¹⁴⁷Današnja zgrada Bogoslovije Sv. Petar Cetinjski

¹⁴⁸UNJ, *Danica Marinović-Pejović: Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3, Beograd 1964, str. 71.

¹⁴⁹Batrić Jovanović, nav. djelo, str. 228–229.

jicu Martinovića, ali i to demonstriranje sile im se obilo o glavi. Uhapšeni su pljuvali Italijane. Najmlađi od njih, Sveto, student prava, je pjevao, dok je Bajo, oficir jugoslovenske vojske, uspio vezan da udari i onesvijesti italijanskog oficira. Psihološki efekat zaplašivanja stanovništva nije uspio, tako da nakon toga okupator više nije vršio javna strijeljanja, već je to rađeno tajno, u okolini.¹⁵⁰ Uz to, Italijani su u nekoliko navrata ubijali ljude i bez suđenja.¹⁵¹

Dok su sprovodili represalije nad građanima, čistili su okolinu grada od ustanika. Od 20. do 22. jula 2. alpinska grupa *Vale* je izvršila tri prepada u reonu Lopičića, Bokova, Petrovog Dola i na Čekanje, i zajedno sa divizijom *Taro* u mjestu Krstac razbila blokadu i otvorila put prema Kotoru. Divizija *Pulsterija* je čistila reon između Rijeke i Vugnjevića. Dvadesetog jula italijanska avijacija je bombardovala selo Komarno, Boljeviće, Limljane, Ugnje, Očiniće, Vrela, Petrov Do i Čekanje.¹⁵² Njeguši i Majstori su bombardovani 23. jula¹⁵³, a osam dana kasnije je divizija *Mesina* upala u Majsore i opustošila ga. Par dana kasnije, u selo dolazi divizija *Taro* i spaljuje preostale kuće.¹⁵⁴ Selo Čavori je granatirano 26. jula.¹⁵⁵ Snažan pritisak italijanskih trupa i represalije koje su uslijedile su uzroci slabljenja ustanka u cetinjskom srezu. *Cetinjski vojni komitet* je zahtijevao od komandanata početkom avgusta da otpočnu sa novim akcijama protiv neprijatelja, ali nijesu uspjeli da spriječe slabljenje ustanka.¹⁵⁶ Italijanska reokupacija terena je završena sredinom avgusta.¹⁵⁷ Kako bi održavali red, na Cetinju se od 25. jula nalazi i Pircio Biroli, koji je preuzeo vlast umjesto Serafina Macolinija.¹⁵⁸ Kasnije, 3. oktobra 1941. on će stati na čelo *Guvernatorata za Crnu Goru*, smještenog na Cetinju. Guvernatorat će biti direktno podređen Ministarstvu spoljnih poslova Kraljevine Italije.¹⁵⁹

U narednim mjesecima, ustaničke snage će se reorganizovati i 10. oktobra se formira štab Lovćenske NOP brigade (koja je krajem oktobra preimenovana u Lovćenski NOP odred). Četiri dana kasnije, MK KPJ – Cetinje je pozvao narod na borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Formiranje bataljona koji bi bili u sastavu Lovćenske NOP brigade teklo je sporo. Po-

¹⁵⁰Dušan Martinović, nav. djelo, str. 80.

¹⁵¹Đuro Vujović, nav. djelo, str. 90.

¹⁵²Isto, str. 80–81.

¹⁵³Njeguši su bombardovani zabunom. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 89

¹⁵⁴Đuro Vujović, nav. djelo, str. 88.

¹⁵⁵Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 205.

¹⁵⁶Riječ je o naredbi Privremenog cetinjskog vojnog komiteta od 9. avgusta 1941. i o pozivu istog komiteta narodu cetinjskog sreza od 11. avgusta 1941. Zbornik, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, str. 29–32.

¹⁵⁷Zbornik, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, str. 261.

¹⁵⁸Isto, str. 202.

¹⁵⁹Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, nav. djelo, str. 133.

teškoće u formiranju odreda su bile u Katunskoj nahiji, dok su se u Riječkoj nahiji formirala dva bataljona: „Carev laz“ i „Bajo Pivljanin“. Do sredine novembra Lovčenski NOP odred je brojao oko 500 boraca. Ovaj odred će krajem mjeseca krenuti ka Srbiji, kako bi učestvovao u borbama oko Užica. Tom prilikom su neuspješno napali Pljevlja. Sa odlaskom odreda, antiokupatorske akcije u srezu slabe, a početkom 1942. počće protiv njih zajednička ofanziva Italijana i njihovih domaćih pomagača. Sredinom godine partizani će napustiti teritoriju cetinjskog sreza i on će biti oslobođen tek 13. novembra 1944. Za to vrijeme njegovi stanovnici će učestvovati u svim većim bitkama narodnooslobodilačkog rata.

Filip KUZMAN

CETINJE DISTRICT IN THE 13TH JULY UPRISING

Summary

The topic of the article is the Thirteenth of July uprising on the territory that belonged to the Cetinje district in 1941. Chronologically, the article covers the period of eight months between the April War and the Battle of Pljevlja, that is, from the first days of the occupation, through preparations for the uprising and the battles between the rebels and Italians, to the suppression of the uprising and the creation of Lovćen partisan unit. The focus of the article is on the battles during the month of July, and special attention was dedicated to the most important battles and Italian reprisals that followed in response to the uprising.

LITERATURA

Monografije:

- Andrijašević Živko, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006
Bojović Jovan, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori*, Cetinje 1976
Colić Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Beograd 1988
Godić Federiko, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941–1943*, Podgorica 2017
Jovanović Batrić, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd 1960
Lakić Zoran, Pajović Radoje, Vukmanović Gojko, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945 – hronologija događaja*, Titograd 1963

- Martinović Dušan, *Cetinje, buntovno i revolucionarno*, Cetinje 2003
 Pajović Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret*, Cetinje 1977
 Vujović Đuro, *Lovčenski NOP odred i područje njegovog djelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945*, Cetinje 1976

Novine:

Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta

Posebne publikacije:

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II, Beograd 1938, str XII
Ilustrovani zvanični almanah-šematizam Zetske banovine, Cetinje 1931, str. 54
 Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, *Karta Zetske banovine*, Kr. III 10

Zbornici:

- Istorijski arhiv KPJ, *Borba 1941*, tom 1, knjiga 1, Beograd 1949
 Zbornik dokumenata i podataka NOR-a naroda Jugoslavije, *Dokumenti kraljevine Italije 1941*, knjiga 1, Beograd 1969
 Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, *Borbe u Crnoj Gori 1941*, knjiga 1, Beograd 1950
 Zbornik radova, *Revolucionarni pokret u srezu cetinjskom*, Titograd 1988

Ustanak naroda Jugoslavije, knjige 1-6, Beograd 1964. Sljedeći tekstovi:

- Brajović Boško, *Sjećanje na Aprilski rat i prve dane okupacije*, knjiga 6
 Džaković Simo, *Rad KPJ na Cetinju poslije okupacije 1941. godine*, knjiga 5
 Ilija Kostić, *Rvaši – prve brigade ustanika na cesti Podgorica – Cetinje 13. jula 1941*, knjiga 3
 Janković Nikica, *Naš gerilski odred u prvoj godini rata*, knjiga 6
 Lagator Špiro, *Među prvim ustanicima*, knjiga 5
 Lopičić Janko, *Trinaestojulski ustanak pod Obodom*, knjiga 2
 Marinović-Pejović Danica, *Cetinje u julskom ustanku*, knjiga 3
 Pejović Andrija, *Borba u Košćelama (15. jul 1941)*, knjiga 2
 Prlja Andrija, *Ustanak u Ljubotinju 1941. godine*, knjiga 6
 Rolović Vladimir, *Crmnica u prvim danima rata*, knjiga 1
 Stanišić Marko, *Borba kod Brajića 18. jula 1941. godine*, knjiga 5
 Vukčević Đoko, *Ljubotinjsko-građanska opština u julskom ustanku*, knjiga 5

Video:

Dnevnik julskih dana, TV Titograda 1977.

Nenad PEROŠEVIĆ*

NIKŠIĆKI SREZ U USTANKU 13. JULA I
ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI
(JUL–DECEMBAR 1941)

ABSTRACT: Preparations for the fight against the Italian occupier in the County of Niksic started almost immediately after the April War was over, when the Kingdom of Yugoslavia was defeated by the superior enemy, and its territory was occupied and divided between Germany (Third Reich), Italy, Hungary and Bulgaria. The territory of the then County of Niksic had an immense geostrategic position. The County of Niksic covered a large area of 2.118 km² with approximately 45.000 inhabitants and with the region of Durmitor and western Boka it represented a unique geopolitical and operational territory. This region made a link between the National Liberation Movement of Montenegro with the same Movement in Bosnia and Herzegovina and in Sandzak (Raska) and Serbia. After the initial successful battles against the Italian occupier in the Uprising of 13th of July, and the temporarily suppressed uprising in the middle of August 1941 by the occupier, there were no battles in the County of Niksic until the end of October 1941 when battles and diversions gained momentum again. The experience gained in July and August against the occupier was valuable in further development of the anti-fascist movement and the fights which continued at the time.

KEYWORDS: Uprising of 13th of July, County of Niksic, Montenegro, anti-fascism.

Nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu u Beču 25. marta 1941. godine i vojnog puča, koji je izvela grupa oficira jugoslovenske vojske a osmislile i potpomogle pojedine velike sile (prije svih Velika Britanija, SAD, pa i SSSR), u Beogradu u noći između 26. i 27. marta, i demonstracija 27. marta koje su bile najmasovnije u Beogradu, uslijedio je brz i su-

---

* Autor je vanredni profesor Filozofskog fakulteta UCG, Nikšić.

rov odgovor Njemačke (Trećeg rajha) i njenih saveznika. Nadmoćne snage Njemačke, Mađarske i Italije, raspoređene u 52 divizije, izvršile su agresiju na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, da bi 17. aprila bila potpisana безусловna kapitulacija Kraljevine Jugoslavije u Beogradu. Nakon vojnog poraza uslijedila je okupacija i rasparčavanje jugoslovenske teritorije, a Nezavisna država Hrvatska (NDH) proglašena je dok je rat još bio u toku (10. aprila).¹

Na dan potpisivanja безусловne kapitulacije, u Crnu Goru su ušle italijanske (17. korpus) i njemačke (glavnina 8. tenkovske divizije iz sastava 2. armije) oružane snage. Ove oružane jedinice su se ubrzo povukle iz Crne Gore, a okupaciju i organizovanje vlasti preuzela je italijanska divizija „Mesina“, nekoliko samostalnih jedinica bataljonskog sastava i jedinice mornarice sa štabom u Tivtu – ukupno oko 18.000 vojnika. Italijanski okupator je za sjedište divizije „Mesina“ odredio Cetinje, a u gradovima je uspostavio garnizone i vojne posade, karabinjerske i finansijske stanice.²

Teritorija ondašnjeg nikšićkog sreza, sa opštinama banjanska, vučedojska, golijska, grahovska, župska, kočanska, lukovska, nikšićka (grad), pješivačka, rudinsko-trepačka i trebješka, zahvatala je znatnu površinu od 2.118 km², sa oko 45.000 stanovnika. Tokom kratkotrajnog aprilskog rata, teritorija nikšićkog sreza nije pretrpjela veće gubitke u ljudstvu i materijalna razaranja, osim gubitaka jednog broja aktivnih oficira, podoficira i vojnika koji su se zatekli pod njemačkom okupacijom. Oni su ubrzo internirani u Njemačku i Austriju, dok se istovremeno znatan broj bivših oficira jedno vrijeme držao podalje od svojih kuća, poučeni iskustvom iz Prvog svjetskog rata. Od sredine aprila do sredine maja 1941. godine, bježeći od nasilja, na teritoriju nikšićkog sreza pristigao je veći broj porodica bivših kolonista sa Kosova i Metohije, kao i jedan broj iz Beograda i drugih jugoslovenskih mjesta.³ Shodno svojim interesima, italijanski okupator je rasparčao teritoriju Crne Gore tako što je Albaniji, svom protektoratu, priključio Ulcinj sa okolinom, dio podgoričkog sreza (Tuzi, Hoti, Gruda, Zatrijebač, Vranja, Vladanj

¹ Više o međunarodnim prilikama i položaju Kraljevine Jugoslavije, uticajima velikih sila na martovske događaje i aprilski rat sa silama Osovine vidi u: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd 1988, 361–371; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Beograd 2010, 431–435; Milutin Marković, Nikola Mraović, Jovan Vujošević, *Drugi svetski rat*, Beograd 1972, 56–57.

² Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945. Hronologija događaja*, Titograd 1963, 11; Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Podgorica 1997, 23–24

³ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, Nikšić 1969, 11, 19; Gojko M. Kilibarda “Nikšićki partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvislinškim zatvorima 1941–1945. godine”, u zborniku: *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Nikšić 1983, 382.

i Kodrabudan), dio andrijevičkog sreza (Plav i Gusinje sa okolinom), dio bebranskog sreza (Rožaje sa okolinom), Boka Kotorska je anektirana, a izvršena su razgraničenja sa Njemcima na teritoriji Raške (Sandžaka) tako što su pljevaljski i bjelopoljski srez došli pod italijansku kontrolu. Razgraničenje sa NDH izvršeno je 27. oktobra 1941. godine, povlačenjem linije koja je najvećim dijelom pratila crnogorsko-austrougarsku granicu iz 1914. godine. Civilni komesarijat za Crnu Goru koji je vodio grof Serafino Macolini (kasnije nazvan Visoki civilni komesarijat za Crnu Goru) bio je najviši organ vlasti u okupiranoj Crnoj Gori. Grof Macolini je uz to dobio i rang opunomoćenog ministra.⁴

U prvih mjesec-dva po ulasku u Crnu Goru, okupator je izdao više naredaba kojima je htio da učvrsti vlast a koje su se odnosile na predaju oružja, o ograničenom kretanju stanovništva po gradovima, o sekvestiranju privatnih vrijednosti, gotovine, obveznica, dragocjenosti, poštanskih maraka, prijavi prevoznih sredstava, industrije i druge imovine koja je pripadala Kraljevini Jugoslaviji, o zabrani nošenja uniformi (izuzev žandarmerijskih) itd. Donijete su i sprovedene mjere u oblasti sudstva i prosvjete.⁵

Nakon što je početkom maja 1941. godine u Zagrebu održano savjetovanje rukovodećeg kadra Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), krenulo se sa jačim pripremama na podizanje ustanka protiv okupatora. Slijedeći uputstva, pripreme za podizanje ustanka su kontinuirano sprovedene i u Crnoj Gori. Uoči Trinaestojulskog ustanka, tokom posljednja tri mjeseca broj članova Partije u Crnoj Gori je udvostručen (oko 1.800 članova, raspoređenih u 13 mjesnih odnosno sreskih komiteta). Tokom maja, na području nikšićkog sreza formirane su partijske ćelije u svim opštinama, izuzev golijske.⁶

Zapadni dio nikšićkog sreza (opštine grahovska, banjanska, vučedolska i golijska) naslanjao se na hercegovačku teritoriju, što je imalo posebnog odraza na stanje u ovom dijelu sreza u predustaničkom periodu. Pogromi srpskog stanovništva od strane ustaša u istočnoj Hercegovini, koji su otpočeli 3. juna 1941. godine, izazvali su spontani otpor ugroženog stanovništva istog dana u selu Udrežnje kod Nevesinja, što je istovremeno bio signal stanovništvu susjednih sela i srezova istočne Hercegovine da se prihvate oružja i pokrenu prvi ustanak u okupiranoj Kraljevini Jugoslaviji. Otpori i borbe srpskog stanovništva ustaškoj vlasti u Bosni i Hercegovini poče-

⁴ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, 48–49; 56.

⁵ Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, 24.

⁶ Batrić Jovanović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd 1960, 27–30; Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*; 30; Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919-1969*, g., 76.

li su već u aprilu i maju, da bi u junu poprimile masovni karakter.⁷ Zločin ustaša nad srpskim stanovništvom u Koritima, selu uz granicu sa Crnom Gorom, 4/5. juna, kada je pobijeno najmanje 167 civila koji su bačeni u Golubiju jamu, doveo je do talasa pobune u gatačkom srezu. Tokom ustaničkog naleta od 6. do 9. juna uništene su ustaške žandarmerijske stanice i ustaške i domobranske snage koje su bile odgovorne za teror i pljačku. Osim zločina u Koritima, ustaše su počinile i zločine u okolini Ljubinja, u Popovom polju (23. jun), kod jame Šurmanci itd.⁸ Uznemirujuće vijesti o dešavanjima u istočnoj Hercegovini brzo su se širile pograničnim krajevima Crne Gore. Kao pomoć, na strani hercegovačkih ustanika našlo se više desetina naoružanih boraca sa teritorije nikšićkog sreza, većinom s područja golijske opštine. Osim pomoći ustanicima u Hercegovini, cilj naoružanih grupa iz Golije u prvo vrijeme je bio i da se spriječe naoružane vojne jedinice NDH da pređu crnogorsku granicu.⁹

Stečeno iskustvo u borbama u istočnoj Hercegovini i povezivanje i saradnja boraca nikšićkog sreza sa ustanicima u Hercegovini, biće dragocjeno borcima u nikšićkom srezu u vremenu Trinaestojulskog ustanka.

Vijest o napadu Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine brzo se pronijela kroz sve krajeve okupirane države. Vladalo je uvjerenje, posebno među komunistima, da će rat ubrzo biti završen i da treba što hitnije pripremiti narod na ustanak.

Pripremajući se za oružani ustanak, odlučeno je da se vojne komisije po srezovima preimenuju u vojne komitete kao vojna rukovodstva u ustanaku, što je urađeno tek kad je ustanak počeo. Pokrajinski komitet (PK) i druga partijska rukovodstva su, pozivajući narod na ustanak, istovremeno pre naglašavali klasno-revolucionarni i socijalni karakter buduće borbe po ugledu na sovjetsku praksu, što je odbijalo jedan dio stanovništva da se priključi ustaničkoj borbi.¹⁰ Slijedeći partijske direktive, u nikšićkom srezu su do početka jula bile završene pripreme za prikupljanje oružja i opreme za predstojeći ustanak. Nakon sjednice Centralnog komiteta (CK) KPJ održane u Beogradu 4. jula 1941. godine, na kojoj je upućen poziv narodima na opšti ustanak, već 6. jula je kod Nikšića (na Đapi kraj rijeke Zete, u Studencima) odr-

⁷ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, 76; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Beograd 2010, 446–447.

⁸ Više o ustanku u Bosni i Hercegovini: Zdravko Antoni, „Srpski narod u Bosni i Hercegovini 1941. Između genocida i borbe za slobodu”, u zborniku: *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije*, knj. I, Podgorica 1997, 648–650; Đorđe Piljević, “Oslobodilački pokret u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu”, u zborniku: *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije*, knj. I, Podgorica 1997, 660.

⁹ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, 77–78.

¹⁰ Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, 33.

žan skup na kojem je Veljko Zeković govorio o napadu Njemačke na SSSR, o potrebi da se što prije podigne ustanak i da se jedan dio ljudstva, budućih ustanika, iz predostrožnosti skloni iz grada. Okružni komitet (OK) KPJ Nikšić održao je svoju prvu sjednicu (u Riđanima) uveče 12. jula, istog dana kada je na Cetinju u organizaciji italijanskog okupatora proglašena nezavisna Crna Gora u obliku ustavne monarhije.¹¹ Poslije upoznavanja o direktivi o podizanju ustanka, odlučeno je da Sava Kovačević rukovodi borbom na području grahovskog i hercegnovskog komiteta i saraduje sa ustaničkim snagama istočne Hercegovine; Milinko Đurović i Krsto Popivoda dobili su zadatak da rukovode ustankom na ostalom dijelu teritorije nikšićkog sreza. Pored toga, odlučeno je da OK KPJ za Nikšić pošalje svoje instruktore po opštinama, radi pomoći u rukovođenju borbom. Uoči ustanka, na području nikšićkog sreza bilo je spremno 38 udarnih grupa, sastavljenih od 15 do 40 boraca, naoružanih uglavnom puškama i pokojim puškomitraljezom. Udarne grupe u gradu Nikšiću bile su naoružane pištoljima i sa malo ručnih bombi. Nakon okupacije Italijani su preuzeli žandarmerijske posade koje su pripadale četi stacioniranoj u Nikšiću: Grahovo, Crkvice, Vilusi, Velimlje, Gornje Polje, Krstac (Golija), Gvozd, Bukovik, Župa nikšićka, Bogetići i Trubjela. Jedan broj ovih stanica bio je bez ljudstva (Grahovo, Trešnjevo, Kuside, Boan i Donja Brezna) da bi tokom maja 1941. godine Italijani formirali i jedan broj karabinjerskih stanica (Bogetići-Pješivci, Krstac-Golija, Velimlje-Banjani, Grahovo, Vilusi i Crkvice) želeći da postignu veću sigurnost na terenu. Jačina karabinjerskih stanica u srezu kretala se od 10 do 20 vojnika naoružanih puškama i automatskim oružjem, dok se u Nikšiću nalazio redovno jedan bataljon pješadije i jedna baterija artiljerije, povremeno ojačani jednim brojem lakih tenkova.¹²

Ustanak u Crnoj Gori počeo je 13. jula, najprije u cetinjskom i barskom srezu, da bi se u nikšićkom srezu prva ustanička borba desila 14. jula, u Pješivcima, na terenu sela Stubica (južno od Nikšića), kada je napadnut italijanski kamion sa karabinjerima. U ovoj akciji zarobljeno je šest karabinjera i 10 žandara, dok su dva karabinjera uspjela pobjeći; ustanici su prošli bez gubitaka. Na Poviji je gerilski odred uspio da zarobi šest italijanskih vojnika, a sjutradan, 15. jula, gerilci iz Povije, Cerova i Stubice su u okršaju sa motorizovanom italijanskom kolonom zarobili 23 karabinjera i zaplijenili dva mitraljeza, puškomitraljez, nekoliko pušaka i drugu opremu. U ovoj borbi gerilci su imali dva poginula i dva ranjena borca. Istina, ima mišljenja da je prva ustanička borba u srezu bila napad ustanika na žandarmerijsku stani-

¹¹ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, 77–78; Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941–1945.* 72–73.

¹² Jovo D. Vukotić, *Ustanak u nikšićkom srezu 1941.* Nikšić 1974, 9, 25, 28.

cu na Bukoviku (sjeveroistočno od Nikšića), takođe 14. jula u večernjim satima, kada je nikšićki gerilski odred sa ustanicima iz Lukova izvršio napad na žandarmerijsku stanicu i razoružao njeno ljudstvo. Narednog dana, 15. jula, počinju masovne akcije oko grada Nikšića napadima na žandarmerijske stanice na Vidrovanu (sjeverno od Nikšića) i Bogetićima (južno od Nikšića); napadnuti su stražari kod preduzeća „Omble“; izvršene su diverzantske akcije na pruzi kod Trubjele (zapadno od Nikšića); pokidane su telefonske veze koje su išle od Nikšića prema Danilovgradu, Šavniku i Bileći. Dvije veće ustaničke akcije izvedene su na Pandurici (pješivačkoj) i u Slivlju (jugoistočno od Nikšića), obje 15. jula. Na Pandurici je napadnuta italijanska kolona karabinjera od tri kamiona. Rezultat je bio pogibija i zarobljavanje 23 karabinjera (jedan kamion se uspio probiti za Nikšić) i pogibija dva ustanička borca. Na Slivlju se nalazio mali aerodrom sa školskim avionima koji su se tu zatekli nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Iako su stražari likvidirani a avioni zarobljeni, zbog nesporazuma u komandovanju kod ustanika avioni nijesu uništeni, kao ni rezervoari sa gorivom. Sjutradan su Italijani prebacili avione na veći aerodrom na Kapinom polju, zapadno od Nikšića. Na tlu grahovske opštine ustanici su izveli prve akcije protiv okupatora 17. jula, a noću između 17. i 18. jula u Župi (jugoistočno od Nikšića), na Mačku likvidirana je žandarmerijska stanica. Prema podacima ustanika, njih je u ovim borbama na Mačku bilo više od 100. Time je praktično za nekoliko dana na teritoriji nikšićkog sreza došlo do uništenja svih žandarmerijskih stanica izuzev onih u Nikšiću, Grahovu, Krscu i Vilusima. Veliki uspjeh ustanici su postigli osvajanjem Grahova (24. jula), kada je zarobljeno 50 italijanskih oficira i vojnika, uz pogibiju četiri i sedam ranjenih vojnika. Zaplijenjene su veće količine ratnog materijala i oružja, a u ovoj akciji zabilježeno je i dejstvo prvog partizanskog topa zvanog „pito“ (kalibra 37 mm) na području sreza. Ustanici su imali samo jednog ranjenog borca. Ustanička slobodna teritorija nikšićkog sreza 24. jula obuhvatala je površinu od oko 2.000 km², ili jednu sedminu ukupne teritorije Crne Gore. Broj ustanika u nikšićkom srezu na njegovom vrhuncu procjenjivao se na oko 5.000. Nakon Grahova ustanici su pokušali da osvoje i Viluse (27. jula), ali su italijanski vojnici dobro utvrdili odbrambene položaje, a ubrzo im je i avijacija pružila podršku bombardujući ustanike. Uz pojačanje Italijani su uspjeli da odbiju ustanike od glavnih komunikacija. Četvorodnevni napad na Viluse nije uspio, pa se tako Grahovo opet našlo u okupatorskim rukama. Štab nikšićkog odreda planirao je da se izvede napad na Nikšić noću 26/27. jula, međutim, kako je istog dana jedna italijanska divizija deblokirala grad i produžila prodiranje predviđenim pravcima, od napada se odustalo.¹³

¹³ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, 80–81; Jovo D. Vukotić, *Ustanak u nikšićkom srezu 1941*, 25–31; Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko

Ofanzivna snaga ustanka u Crnoj Gori počela je da slabi nakon kontraofanzive italijanske vojske, koja je već od sredine jula počela sa izvođenjem akcija protiv ustanika. Osim toga, na neodlučnost ustanika uticala je i direktiva Milovana Đilasa. Đilas je formalno konsultovao članove Pokrajinskog komiteta, nakon čega je izdao direktivu područnim rukovodstvima da se ne napadaju niti zauzimaju gradovi, da ostanu kao vojska samo gerilski odredi a ustanici da se vrate kućama i da borba zadrži prvenstveno gerilsko-diverzantski karakter. Negativan efekat direktive, koja je već 18. jula stigla na Cetinje i u Kolašin, uz strah od kaznenih mjera nastupajućih italijanskih snaga, nanio je štetu ustanku koji su Italijani, nakon borbi, savladali sredinom avgusta. Ipak, ne može se poreći da je u ustanku (oko 18. jula) bilo oko 32.000 boraca, i da su u borbama bili oslobođeni svi veći gradovi izuzev Podgorice, Nikšića, Cetinja i Pljevalja. Oslobođena teritorija obuhvatala je jedno kraće vrijeme oko 10.000 km², sa oko 250.000 stanovnika. U toku ustanka izbačeno je iz stroja oko 4.800 neprijateljskih vojnika i oficira (od toga oko 1.800 poginulih i ranjenih). Procjene o broju italijanskih i kvislinških trupa angažovanih na gušenje ustanka kreću se od 60.000 do 150.000 vojnika. Prema nepotpunim podacima, gubici ustanika se procjenjuju na 72 poginula i 53 ranjena, ne računajući žrtve koje su pale u represalijama okupatora.¹⁴

Još dok su se vodile borbe u Trinaestojulskom ustanku, ustanici iz Vučjeg Dola (mjesto uz samu granicu sa Hercegovinom u Oputnim Rudinama), u julu i avgustu, potpomagali su odbranu susjednih srpskih sela u Hercegovini (Trnica, Baljci, Vlajinja, Deleuše, Miruša) tokom upada ustaša. Već oko 1. avgusta, grupa gerilaca iz Vučjeg Dola poklonila je hercegovačkim ustanicima manju količinu oružja i municije koje je zaplijenjeno u Grahovu od Italijana. Saradnja crnogorskih i hercegovačkih ustanika dodatno je ojačana 21. avgusta kada je održano savjetovanje u Ublima (u Vučjem Dolu) crnogorskih i hercegovačkih ustaničkih prvaka, gdje je odlučeno da crnogorske ustaničke jedinice pruže pomoć hercegovačkim ustaničkim jedinicama. Samo dva dana kasnije, ustaše i domobrani iz Bileće izvršili su napad na Vlajinju, Čepelicu i Miruše. Zajedničkom akcijom hercegovačkih i crnogorskih ustanika ovaj napad je odbijen.¹⁵ Poslije ove akcije, udružene snage ustanika krenule su u opkoljavanje Bileće, da bi 27. avgusta ustaničke snage porazile ustaško-domobransku pukovnicu koja se kretala iz Velimlja ka Bileći, nani-

Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945. Hronologija događaja*, 89, 92; Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, 34.

¹⁴ Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, 37–40; Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941–1945*, 87; Batrić Jovanović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, 258–259.

¹⁵ Batrić Jovanović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, 292–294.

jevši joj gubitke kod sela Moska od oko 150 poginulih vojnika i oficira i oko 111 zarobljenih vojnika i oficira. Ustaniци su imali samo dva ranjena borca. Pad Bileće spriječila su italijanska pojačanja, pristigla 29. avgusta.¹⁶

U drugoj polovini avgusta, kada je usljed pritiska šest italijanskih divizija došlo do jenjavanja ustanka u Crnoj Gori, naredjenjem Vojnog štaba pri OK KPJ – Nikšić, formiran je jedan odred gerilaca (oko 30 boraca) od gerilaca u Gornjem Polju. Po ovom naredjenju formirani su još Kočanko-miločanski gerilski vod i Nikšićki gerilski gradski vod. Od ova tri gerilska voda formiran je Kombinovani nikšićki gerilski odred. Za komandanta odreda postavljen je Radojica Rončević, za zamjenika komandanta Vojin Pavičević, a za političkog komesara Ljubo Vušović. Ovaj odred je ubrzo dobio zadatak da pomogne gatačkim ustanicima u namjeri da se zauzme Gacko. Oblasni komitet za Hercegovinu predočio je PK KPJ za Cnu Goru, Boku i Sandžak, tešku situaciju u okolini Gacka i istočnoj Hercegovini i posebno ukazao ustaške zločine u Koritima u junu. Udruženi napad na Gacko je izvršen 5/6. septembra. I pored početnih uspjeha nije rezultirao padom Gacka, između ostalog i zbog pojačanja koja su stigla opkoljenim ustaškim snagama. Iako neuspješan, ovaj napad i čitava akcija su učinili da se još više afirmiše antifašistička borba u narodu u Hercegovini i nikšićkom srezu, postavljajući dobar osnov i za kasniju saradnju rukovodstava ustaničkih pokreta. Kombinovani nikšićki gerilski odred napustio je gatački kraj sredinom septembra 1941. godine i vratio se na svoj teren.¹⁷

Nakon gušenja Trinaestojulskog ustanka, skoro čitav septembar protekao je bez većih akcija na području sreza. Pošto je bilo nastupilo relativno zatišje, Okružni komitet je uputio partijskim ćelijama direktivu o oživljavanju diverzantskih akcija i napada na okupatorske kolone na drumovima. Na diverzantske akcije 24/25. septembra između Vilusa i Grahova kada su presječeni telefonski kablovi; 26/27. septembra na putu preko Pješivaca kada su ubijena tri italijanska vojnika, desetak ranjeno i zaplijenjena manja količina oružja i opreme, okupator je 27. septembra reagovao odmazdom nad stanovništvom Međeđe (ubijena dva civila i spaljen veći broj kuća) i 29. septembra kada su u selima Stubice i Paprati spalili 30-ak kuća a jedan civil je živ spa-

¹⁶ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, 83. U akciji kod Bileće u borbi protiv Italijana i ustaša zaplijenjen je prvi partizanski top nazvan „Nenad”. Iako bez nišanskih sprava njime se kasnije deštvovalo sa četiri-pet granata po ciljevima u okupiranom Nikšiću. Nakon povlačenja sa slobodne teritorije i odlaska Nikšićkog odreda u pravcu Bosne, top je sklonjen da bi se ponovo upotrebio tokom bitke na Sutjesci 1943. kada je i završio svoj ratni put. Jovo D. Vukotić, *Ustanak u nikšićkom srezu 1941.*, 59.

¹⁷ Pero Raičević, „Kombinovani nikšićki gerilski odred u napadu na ustaško-domobranksko uporište Gacko 5/6. septembra 1941. godine”, u zborniku: *Nikšićki srez u NOR-u*, Nikšić 1982, 123–141.

ljen. Tokom septembra, na teritoriji sreza sprovedene su značajne mjere za učvršćivanje partijskih redova: osnivane su nove partijske ćelije (npr. u Goliji), obavljene su pripreme za buduće mjesne konferencije (koje će se održati u oktobru), itd. Konsolidovanje partijskih redova, donošenje zaključaka za budući rad i analiza prethodnog djelovanja imaće presudan značaj za dalji razvitak NOB-a u nikšićkom srezu. Međutim, u početku jedinstveno ustaničko jezgro počelo je već krajem jeseni da se dijeli na više frakcija, kada se pojavljuje i prvi kvislinški pokret u nikšićkom srezu. U Goliji je vrlo rano došlo do previranja, pa je već oko izvođenja ustaničkih akcija u istočnoj Hercegovini došlo do oštrijeg razlaza, da bi se u novembru formirale i vojne jedinice suprotstavljenih ciljeva. Uporedo sa partizanskim bataljonom formiran je i nacionalistički bataljon. Nacionalističku struju idejno su vodili pop Radujica Perišić, Minja Višnjic i drugi.¹⁸

Nakon savjetovanja u Stolicama kod Krupnja (26. septembra 1941), nastavilo se sa organizacionim mjerama kako bi se učvrstila i razvijala antifašistička borba. U duhu tih direktiva, krajem 1941. godine na teritoriji sreza postojale su veće jedinice, nad kojima je komandu objedinjavao Štab Durmitorskog a kasnije Nikšićkog odreda: Grahovski NOP bataljon, Banjsko-vučedolski NOP bataljon, Pješivački NOP bataljon, Kočansko-miločanski NOP bataljon, Trebješki NOP bataljon, Golijski NOP bataljon „Pecirep Lazar”, Župski NOP bataljon, Lukovski NOP bataljon, Orjenski NOP bataljon, Rudinsko-trepački NOP bataljon, i Nikšićka samostalna četa „Đuro Đaković“. Iz sastava ovih jedinica u drugoj polovini novembra formirana je kombinovana jedinica bataljon „Peko Pavlović“, da bi nakon bitke za Pljevlja (1. decembar 1941) ljudstvo iz ove jedinice ušlo u sastav terenskih bataljona i manji dio u sastav Prve proleterske brigade. Nakon zatišja i konsolidacije sopstvenih redova, počele su partizanske akcije protiv okupatora u nikšićkom srezu: 30. oktobra srušen je most na Moštanici; 6. novembra rastjerana je ustaško-domobranska straža koja je čuvala hidrocentralu Parež, a samo postrojenje je demolirano; 12-14. novembra odbijen je italijanski napad na Gornje Polje gdje se nalazio Štab nikšićkog NOP odreda. Jedna italijanska okupatorska kolona je 24. novembra, sa oko 40 vojnika i četiri tenka, pokušala da se probije od Grahova ka Vilusima, ali je kod Osječenice bila suzbijena i prinuđena da se vrati u Grahovo. I 25. novembra iz Grahova je jedan okupatorski bataljon, pojačan tenkovima, pokušao prodor preko Osječenice, ali je bio odbačen nazad. Istog dana uveče iz Bileće je krenula druga i jača italijanska motorizovana kolona (oko 140 vojnika, četiri tenka, četiri kamiona i dva motocikla) sa zadatkom da se probije komunikacijom preko Vilusa ka Grahovu i Nikšiću. Uveče 25. novembra, oko 23 časa, kolonu su napa-

¹⁸ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969*. g., 84, 88–89.

li borci Nikšićkog NOP odreda kod Petrovića. Poginula su tri neprijateljska vojnika i jedan oficir, jedan tenk i jedan kamion su se vratili u Bileću, a veći ostatak kolone produžio je prema Vilusima. Jedinice Grahovskog NOP bataljona su 26. novembra napale ovu italijansku kolonu kod Vilusa nanijevši joj težak poraz u dvočasovnoj borbi. Pobjeda na Vilusima, pod komandom Save Kovačevića, koja je izbacila iz stroja kompletnu neprijateljsku jedinicu od 120 vojnika i oficira, pojačanu sa tri tenka, najveća je pobjeda ustanika na teritoriji nikšićkog sreza od početka ustanka. Italijani su imali 11 poginulih, 21 ranjenog, 77 zarobljenih vojnika i pet oficira, među kojima i jednog potpukovnika, komandanta garnizona u Bileći. Uz to zaplijenjena su tri tenka, tri kamiona, jedan motocikl, 110 pušaka i druga oprema. Dobivši informacije o porazu na Vilusima, Italijani su istog dana (26. novembra) uputili nova pojačanja iz Trebinja i Bileće ka Vilusima, ali su i ona suzbijena u žestokim borbama kod Klobuka (kod Velikog Kuka, blizu Lastve Trebinjske) od Grahovskog bataljona Nikšićkog NOP odreda i kod Počekovića (27. novembar) prema Bileći, od Banjsko-vučedolskog bataljona.

Ovi uspjesi doveli su do širenja slobodne teritorije, pa su počeli da se formiraju i prvi organi vlasti – narodnooslobodilački odbori (NOO). Krajem novembra i tokom decembra na području sreza formirano je 10 opštinskih NOO. Odmah zatim, 30. novembra održana je u Piperima prva pokrajinska konferencija Crnogorske narodne omladine na kojoj je učestvovalo 1.718 omladinaca iz nikšićkog sreza. Tokom decembra, borci sa teritorije nikšićkog sreza učestvovali su u neuspjelom napadu na Pljevlja (1. decembar); vodili su borbe protiv okupatora na sektoru Grahovo-Krivošije; na sektoru Pješivaca; oko Grahova (koje će ponovo biti oslobođeno 27/28. decembra kada su se Italijani evakuisali) i Crkvice, a Nikšić je i dalje držan u opsadi. Krajem ratne 1941. godine, nakon formiranja Prve proleterske brigade u Rudom (21. decembar) u njen sastav ušao je i jedan dio boraca iz Nikšićkog NOP odreda, koji su se poslije bitke za Pljevlja priključili proleterima. Time je oslobodilački rat ušao u novu fazu, a veći dio boraca nikšićkog NOP odreda nalazio se na drugima terenima (Krivošije, Hercegovina) i uz sam grad Nikšić. Ukupno je s teritorije nikšićkog sreza u 1941. godini poginulo 98 boraca, ne računajući žrtve italijanske odmazde i terora.¹⁹

¹⁹ Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969. g.*, 86–98; Jovo D. Vukotić, *Ustanak u nikšićkom srezu 1941*, 62–63, 168–175; Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945. Hronologija događaja*, 159–160, 167–168.

Izvor: Jovo D. Vukotić, *Ustanak u nikšićkom srezu 1941*, Nikšić 1974.

Grupa boraca nikšićkog odreda sa zaplijenjenim italijanskim tenkom na Vilusima 26. novembra 1941.

Izvor: *Nikšić*, monografija, Zagreb 1972.

Nenad PEROŠEVIĆ

THE COUNTY OF NIKSIC IN THE UPRISING OF 13TH OF JULY
AND IN THE ANTI-FASCIST STRUGGLE
(FROM JULY TO DECEMBER 1941)

Summary

The Uprising of 13th of July in 1941 in Montenegro was a response to the occupation of Montenegro and the division of its territory after the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia in the short April War. In the Uprising battles, which started on the 14th of July in the County of Niksic, virtually the entire territory of the County was liberated when Grahovo was conquered on the 24th of July. The occupying forces of the County managed to survive only in Niksic, Krstac and Vilusi. At that time, the free territory of the County of Niksic amounted to about 2,000 km² or one-seventh of the total territory of Montenegro, while the number of insurgents was estimated at about 5,000 fighters. After the disintegration of the Uprising in August 1941, the battles in the County continued near the end of October 1941. The geostrategic position of the territory of the County of Niksic made it

possible that the fighters from the County of Niksic participated in the battles on other territories (eastern Herzegovina, Krivoshije, attack on Pljevlja) as well both during the Uprising and until the end of 1941. The military and political experience gained in the battles in the Uprising of the 13th of July was of great significance for the further development of the anti-fascist and national liberation struggle in the following wartime years.

Literatura:

Zdravko Antičić, „Srpski narod u Bosni i Hercegovini 1941. Između genocida i borbe za slobodu“. U zborniku: *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije*, knj. I-II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti – Srpska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 1997.

Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Evro-Giunti, Beograd 2010.

Izdavački odbor, *Nikšić*, monografija, Grafički zavod Hrvatske i Monos Beograd, Zagreb 1972.

Batrić Jovanović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno delo“, Beograd 1960.

Gojko M. Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti pedesetogodišnjice SKJ 1919–1969*. g., Odbor za proslavu pedesetogodišnjice SKJ, SKOJ-a i SSJ Opštine Nikšić, Nikšić 1969.

Gojko M. Kilibarda, „Nikšićki partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvilinskim zatvorima 1941–1945“. U zborniku: *Nikšić u predratnom i revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“, Nikšić 1983.

Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945. Hronologija događaja*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd 1963.

Milutin Marković, Nikola Mraović, Jovan Vujošević, *Drugi svetski rat*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1972.

Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941–1945*. Istorijski institut SR Crne Gore, Cetinje 1977.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I-III, Nolit, Beograd 1988.

Đorđe Piljević, „Oslobodilački pokret u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu“. U zborniku: *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije*, knj. I-II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti – Srpska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 1997.

Pero Raičević, „Kombinovani nikšićki gerilski odred u napadu na Gacko 5/6. septembra 1941. godine“. U zborniku: *Nikšićki srez u NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“, Nikšić 1982.

Jovo D. Vukotić, *Ustanak u nikšićkom srezu 1941*, Zajednica kulturnih ustanova – Nikšić, Nikšić 1974.

Đuro Vujović, *Crna Gora u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*. Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 1997.

Vukota VUKOTIĆ*

ILEGALNI RAD KPJ U NIKŠIĆKOM SREZU UOČI TRINAESTOJULSKOG USTANKA 1941. GODINE

ABSTRACT: The Communist Party of Montenegro began its activities immediately after the end of the First World War. Very quickly, its organization spread to all major places in Montenegro. Among them, from the very beginning, is Nikšić, as one of the most important cities. The CPY network branched out both in the town and in the wider area of the county, encompassing all smaller towns and villages in the wider area. The work of the CPY in the underground contributed to strengthening the awareness of citizens about the importance of the existence of their own nation and made an overture to one of the most important events in Montenegrin history - the Thirteenth July Uprising.

KEYWORDS: CPY, Nikšić, illegal work, federalists, uprising, July 13th

Jedan od najistaknutijih događaja u crnogorskoj istoriji svakako je opštenarodni ustanak 13. jula 1941. godine protiv okupacionih snaga fašističke Italije. Ovaj jedinstveni primjer narodnog jedinstva, kako u našoj tako i u evropskoj istoriji, postavio je Crnu Goru i njen narod visoko na ljestvici otpora fašizmu u svijetu. Ocjena istorijske nauke o ovom događaju je sljedeća: „Trinaestojulski ustanak je prvi oružani ustanak naroda protiv fašističkog okupatora u Evropi. Otpočeo je i predvođen KPJ, kada su fašističke sile bile na vrhuncu svoje moći i kada je porobljena Evropa pognute glave i u strepnji iščekivala dalji tok događaja na svjetskoj sceni.“¹ Uloga u organizovanju i vođenju ustanka Komunističke partije je ključna i faktor bez kog definitivno ne bi bilo moguće njegovo podizanje. Njeno iskustvo u ilegalnom radu

---

* Autor je istoričar, Državni arhiv Crne Gore.

¹ Milija Stanišić, Trinaestojulski ustanak – jedinstveni fenomen II svjetskog rata, Istorijski zapisi, godina XXIV, knjiga XXVIII, Titograd, 1971, str. 22.

tokom perioda između dva svjetska rata pokazalo se kao najvažniji element u pripremi ustanka. Takođe, velika rasprostranjenost članstva Komunističke partije po gradovima i drugim mjestima Crne Gore uticala je na masovnost opšteg narodnog ustanka. Zbog toga je važno proučavati razvoj Komunističke partije u Crnoj Gori u međuratnom periodu, kako bismo shvatili značaj i uspjeh opšteg narodnog ustanka 13. jula.

Gubitak državnosti 1918. godine zaustavio je crnogorski narod u njegovom prirodnom društvenom razvoju. Patriotski ustanak u januaru 1919. protiv odluka nelegalne Podgoričke skupštine, doveo je zemlju u stanje opšte nestabilnosti i podijeljenosti u narodu. To je samo pojačano kriminalnim djelovanjem i odmazdama srpskih okupacionih snaga nad civilnim i neboraćkim stanovništvom. U takvim uslovima u Crnoj Gori počinje polako da se formira svijest o socijalnim i klasnim razlikama i potrebi djelovanja na tom polju. Mada su i za vrijeme Kraljevine Crne Gore postojala radnička udruženja, socijalistička svijest u narodu nije bila velika. Prvo takvo društvo osnovano je u Baru 1903, sa 240 članova, da bi nakon toga uslijedilo obrazovanje radničkih udruženja u Podgorici, na Cetinju i u Nikšiću, 1907. godine.² Specifične odlike crnogorskog društva i ekonomski egalitizam doprinosili su slaboj razvijenosti političkih pokreta i udruživanja, tako da su svjetske ideje ostajale samo na nivou individualnih koncepcija. Kasni i nedovoljno razvijeni parlamenatni život u Crnoj Gori sveo je političku borbu na sukobljavanje pristalica i protivnika kralja Nikole I Petrovića. Sporadični upadi pojedinaца sa drugačijim političkim i revolucionarnim idejama svodili su se na pokušaje susjednih zemalja da destabilizuju Crnu Goru.³ Kraj Prvog svjetskog rata i prinudno utapanje u Kraljevinu SHS drastično je promijenilo stvari u ukupnom javnom životu Crne Gore. Društvena kriza na svim nivoima donijela je potrebu da se djeluje na političkom nivou radi reafirmacije i antiasimilacije crnogorskog naroda u novoj južnoslovenskoj državi. Osim federalističkog pokreta pristalica dinastije Petrović Njegoš, jedini politički pokret koji je u svom programu imao uspostavljanje ravnopravnog statusa crnogorskog naroda sa ostalim narodima Kraljevine SHS bila je Komunistička partija. Zato se ideja o socijalističkoj borbi za pravo naroda u Crnoj Gori počela razvijati od 1919. godine, kada počinju da se vraćaju brojni internirci i drugi emigranti koji su u inostranstvu došli u dodir sa komunističkim pokretom. Takođe, u tom procesu razvijanja i ukorjenjivanja socijalističke misli u Crnoj Gori, veliki zamah donosi i činjenica da je u Rusiji, kao tradicionalnom savezniku, pobijedila boljševička revolucija. Tako su u Crnu Goru pristigli iz Francuske i Italije nosioci ove ideje poput Jovana Tomaševića, Boška Radanovića, Bogdana Vujoševića, Miloša Jovanovića, Vuja i Radovana Pulevi-

² Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, III, Nikšić, 1988, str. 10.

³ Vukota Vukotić, Šumadijski nihilisti.

ća, Labuda Kusovca, Boža Ljumovića, Vasa Srzentića. Iz Rusije su došli direktno: Vukašim Marković, Petar Ž. Dragović i Žarko Milanović. Iz logora širom Austro-Ugarske vratili su se u zemlju: Pavle Žižić, Marko Mašanović, Miljko Bulajić, Petko Miletić, Niša Milanović i drugi.⁴ Vrlo brzo počela je da se širi mreža komunističkih ćelija po gradovima i drugim mjestima u Crnoj Gori, da bi izašli na izbore 1921. Međutim, zbog iznenađujuće dobrog rezultata na izborima za ustavotvornu skupštinu, kada je Komunistička partija sa 200.000 glasova postala četvrta politička snaga u zemlji, vlasti SHS odlučuju da zabrane njen rad.⁵ Od samog početka Komunistička partija je u Crnoj Gori dobila veliku podršku, naročito u Podgorici. Delegacija koju su činili Mihailo Vojnović, Marko Mašanović, Vuk Pulević, Miljko Bulajić, Miloš Jovanović i Adolf Muk predstavljala je Crnu Goru i Boku na partijskom kongresu ujedinjenja, 20-23. aprila. 1919. godine, na kojem je stvorena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Već naredne godine, održana je Prva pokrajinska konferencija Socijalističke radničke partije (komunista) za Crnu Goru, 4. 4. 1920, na kojoj je izabrano rukovodstvo sa Jovanom Tomaševićem na čelu, sa ciljem priprema za predstojeće izbore.⁶ Najbolji rezultat u crnogorskim srezovima KPJ je ostvarila u Nikšiću. Od ukupno 3.737 birača, glasalo je 2.425 ili 64,89%, a Komunistička partija je dobila 1.812 glasova, što znači preko 74%. Neočekivano veliki izborni rezultat i ubjedljiva pobjeda KPJ u Crnoj Gori, tadašnja propaganda je pokušala da pravda tako što je tvrdila „da su sve pristalice kralja Nikole glasale za komuniste“.⁷ Naravno, ovo ne može biti dalje od istine, jer pripadnici zelenaškog pokreta nису ni izašli na izbore, jer su vodile oružanu borbu protiv nametnutog režima.

Nakon prelaska u ilegalu, Komunistička partija nastavila je sa radom i širenjem svoje infrastrukture u Crnoj Gori. Djelovala je u sklopu šire jugoslovenske organizacije i njeni predstavnici su učestvovali na svim kongresima Partije. Samim tim, vodstvo KPJ je znalo da među crnogorskim narodom, koji je u to doba jednako ilegalan koliko i komunisti, ima značajno uporište. Komunistička aktivnost u ilegali bila je usmjerena na podizanje svijesti naroda o ideološkoj borbi za narodna prava i kulturnom uzdizanju naroda. Tako su u skoro svim gradovima Crne Gore, u periodu između dva svjetska rata, počele da niču radničke organizacije, sindikati, udruženja sa sekcijama, sportski klubovi, koji su okupljali radnike i omladinu. Sve to je KPJ vješto koristila za širenje svoje propagande, literature, letaka, proglašenja, kako bi pripremala narod za početak socijalističke revolucije. Zahvaljujući tome, unutar članstva Komunističke partije i na njenom čelu našli su se

⁴ Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, III, Nikšić, 1988, str. 15.

⁵ Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, tom I, Beograd, 1988, str. 176.

⁶ Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, III, Nikšić, 1988, str. 16.

⁷ Isto, str. 22.

brojni intelektualci poput: Jovana Tomaševića, predsjednika, Nikole Kovačevića, Niše Milanovića, Boža Ljumovića, Jovana Marinovića, Nikole Lekića, Blaža Jovanovića, koji su bili sekretari. Kako se pokret razvijao, tako su organizovani mjesni komiteti, a u Nikšiću su na njegovom čelu stajali sekretari: Ljubo Vušović, Pavle Kovačević, Aleksa Popović Ćuk, Veljko Zeković, Dragutin Radović i Miloš Lalović.⁸ Ipak, rad iz ilegale, nakon Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi,⁹ odvijao se u izuzetno teškim uslovima, pa je radnički pokret na narednim izborima, 1923, pretrpio težak poraz. No, to nije pokolebalo njegovo rukovodstvo koje nastavlja rad i uspijeva da za svoje ciljeve privuče veliki dio omladine, kako na univerzitetima, tako i u gimnazijama. Organizacija SKOJ učlanjivala je brojne ljude u svoje redove, koji će kasnije biti udarna pesnica u narodnooslobodilačkoj borbi.

Kako smo naveli, organizovanje pripadnika kominističke ideologije u Nikšiću počelo je među prvima u Crnoj Gori. Vrlo brzo, u gradu je postojalo članstvo dovoljno veliko za formiranje, ne samo partijskih ćelija, već i čitavog mjesnog komiteta. To nije važno samo za grad Nikšić, već se na teritoriji opštine ili tadašnjeg sreza formiraju i lokalni komiteti u Šavniku i na Grahovu. Tako su u Šavniku članovi lokalnog komiteta: Radovan Golović, Jakov Ostojić, Vojin K. Jauković, Milivoje Durković, Batrić Žugić, Danilo Grbović, Ćetko Baturan, Radovan Dakić, Vuksan Gagović, Miro Kecejević, Pelagija Žugić, Stanka Glomazić i drugi.¹⁰ Isto tako, na Grahovu je od samog početka komunističkog rada u Crnoj Gori napravljena jaka organizacija na čijem čelu su: Gojko Samardžić, Miljko Bulajić i Nikola B. Kovačević, jedni od najistaknutijih članova KPJ. Njihova organizacija je formirana u oktobru 1920, kao legalna, i odnijela je pobjedu na izborima za ustavotvornu skupštinu. Prelazak u ilegalu nije omeo rad organizacije u Grahovu. Osnovano je pjevačko društvo „Svetozar Marković“ 1921. godine, koje je okupljalo simpatizere KPJ. Od 1923. na Grahovu rade dvije ilegalne partijske ćelije, sa velikom aktivnošću, da bi tek 1928. bio osnovan mjesni komitet, sa proslavljenim komunistom Pavlom Kovačevićem na čelu. U međuvremenu, u ljeto 1922, osnovano je Udruženje Grahovljana u Beogradu, pod direktnom kontrolom Partije, koje će imati značajnu ulogu u pomaganju partijskih aktivnosti na samom Grahovu. Ubrzo će se ispostaviti da je partijska organizacija na Grahovu jedna od najbolje uređenih i vođenih u Crnoj Gori, sa dubokim korijenima u narodu. Za razliku od svih drugih lokalnih komiteta, sem možda onog na Ceklinu sa Markom Mašanovićem na čelu, grahovski ima tokom

⁸ Isto, str. 54.

⁹ Prema ovom zakonu bio je zabranjen rad KPJ i komunistička djelatnost po cijenu čak i smrtne kazne.

¹⁰ Isto, str. 43.

cijelog perioda između dva svjetska rata kontinuirano podršku naroda na izborima. Odlično organizovan i vođen grahovski mjesni komitet dočekao je Trinaestojulski ustanak sa ukupno 11 čelija, 93 člana i 8 kandidata za člana KPJ.¹¹ Ovakvi rezultati na Grahovu su posebno imponantni kada se uzme u obzir činjenica da je tokom Prvog svjetskog rata stanovništvo grahovskog sreza doživjelo nevjerovatna razaranja i žrtve.

Uporedo s tim, u Nikšiću Partija nastavlja rad u ilegali. Krajem 1925. formiran je Pokrajinski komitet SKOJ-a za Crnu Goru i Boku, a u maju 1927. održana je i prva pokrajinska konferencija SKOJ-a. Ogroman rad je uložen u osnivanje radničkih udruženja i klubova, kako bi se okupljala i dogmatizovala omladina. Kao rezultat toga, partijska organizacija sve više se širi i jača. Pokrajinski komitet KPJ donosi odluku o osnivanju časopisa pod nazivom „Radni narod“, čiji prvi broj izlazi 1. jula 1927. godine. Redakciju su sačinjavali članovi Sekretarijata Pokrajinskog komiteta Nikola Kovačević, dr Blažo Raičević i Stanko Dragojević, no kako su oni bili proskribovani od vlasti, kao glavni i odgovorni urednik postavljen je Milan Radan, službenik iz Nikšića, a kao vlasnik lista se predstavljao Luka Nikolić, zemljoradnik isto tako iz Nikšića.¹² List je izlazio svakih 15 dana, u tiražu od 1.000 do 1.500 primjeraka. „Radni narod“ se kao nezvanični list Komunističke partije održao godinu dana, kada je zabranjen i odigrao je značajnu ulogu u širenju revolucionarne misli.

Nakon zavođenja šestojanuarske diktature, dodatno se pogoršavaju uslovi za bitisanje Partije. U Nikšiću zbog toga partijske redove napuštaju Boco Lazović i Milan Radan. To je bio veliki udarac za Mjesni komitet čiji je rad izgleda bio sveden na minimum, naročito nakon gašenja lista „Radni narod“. Ilegalnu aktivnost nastavljena je, posebno nakon dolaska Marka Mašanovića u Nikšić, 1927. godine, da bi poslije dvije godine došlo do reorganizacije. Na čelo Mjesnog komiteta postavljeni su Marko Veljić, Kosta Perišić i Milan Radan. Organizovano je izdavanje ilegalnog lista „Revolucionar“ koji se po nekoliko desetina primjeraka izvlačio na šapirografu, tokom 1929. i 1930.¹³ U godinama neposredno po uvođenju diktature komunistički pokret se primiruje i povlači dublje u ilegalu, a aktivnosti se obavljaju u uskom krugu članova i simpatizera, poput profesora Ljuba Vušovića i Jovana Lubarde, advokata Radovana Pulevića i Gojka Garčevića u drugih. Prema svjedočenju nekoliko članova tadašnje Partije, partijske aktivnosti skoro su zamrle do jeseni 1931.¹⁴ I tako, Mjesni odbor prati rad i aktivnosti drugih djelova Po-

¹¹ Isto, str. 36.

¹² Isto, str. 62.

¹³ Vojo Nikolić, Obnavljanje revolucionarnog pokreta u Nikšiću poslije šestojanuarske diktature i demonstracija u maju 1932. godine, u Zborniku radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 18

¹⁴ O tome svjedoče Boco Lazović i Mirko Trapić. Isto, str. 19.

krajinskog komiteta i organizuje manje demonstracije u Nikšiću pred izbore u novembru 1931. godine. Jedan od bitnijih događaja u kojem je učestvovala Komunistička partija zbio se 20. maja 1932. U Zanatskom domu u Nikšiću organizovano je predavanje na kojem je učestvovao i Jevto Pavić. Nakon njegovog oštrog govora protiv režima kralja Aleksandra, masa je nastavila da demonstrira na ulicama, a Pavić je bio uhapšen. Demonstracije su nastavljene i narednih dana.¹⁵ Za govornika je Mjesni komitet odredio studenta Blaža Mrvaljevića, koji je svoj govor održao na pijaci, a prisustvovala je i grupa gimnazijalaca. Nažalost, vlast je odmah prekinula govor i nakon masovne tuče Mrvaljević je uhapšen.¹⁶ Ti su događaji imali velik odjek širom Jugoslavije, a na Cetinju je održan sličan protest. To je iskoristila Partija da izda proglas koji je upoznao narod o događanjima. Posljedica svega je bilo dalje snaženje partijskog uticaja i porast broja članova.

Belvederski događaji 26. juna 1936. godine

Jedan od najvažnijih događaja u međuratnoj istoriji Komunističke partije, svakako su demonstracije na Belvederu, nadomak Cetinja, 26. juna 1936. Ovaj datum biće zapamćen kao jedan od najtragičnijih u cijelom istorijatu Partije u Crnoj Gori. Nažalost, o ovim događajima i pogibiji koja se tamo desila, malo se govorilo kod nas, sem u posljednje vrijeme. Čak se i poslijeratna komunistička historiografija malo okretala prema ovom pitanju. Belvederske demonstracije imaju veze i sa partijskom organizacijom u Nikšiću. Ovi događaji, koji su kulminirali stradanjem naroda od žandarmerije i vojske, imao je i predistoriju.

Naime, pred izbore 1935. počelo je formiranje opozicionog bloka pod nazivom Narodni front slobode. Njegov početak računa se od velikog narodnog zbora održanog u Nikšiću 5. avgusta 1935, na kome su učestvovali komunisti, republikanci, radikali Aca Stanojevića, zemljoradnici i demokrate. Na zboru je bilo oko 4.000 ljudi, a donesena je rezolucija na kojoj se traži ukidanje Zakona o zaštiti države, agrarna reforma, uvođenje više demokratskih sloboda i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim savezom.¹⁷ Nakon zbora u Nikšiću održan je još jedan u Baru, na kom je govorio komunist Boško Strugar.¹⁸ U Podgorici, 26. septembra, održane su masovne demonstracije na kojima je intervenisala policija, a vojska je blokirala grad. Jedan radnik je ubijen bajonetom, a uhapšeno je 39 demonstiranata. Ipak, orga-

¹⁵ Isto, str. 20.

¹⁶ Isto, str. 21.

¹⁷ Slobodna misao, br. 26, 11. avgust 1935. godine; pogledati u: Niko S. Martinović, Masovna hapšenja u Crnoj Gori i Belvederski događaj 1936. godine, Istorijski zapisi, 1953, str. 141

¹⁸ Slobodna misao, br. 28, 25. avgust 1935. godine.

nizacija Narodnog fronta i dalje ujedinjenje opozicije sve jače se ostvarivalo i pored represalija vlasti. Rukovodstvo Partije u Crnoj Gori umnogome je radilo na tom cilju, posebnu je težinu imala odluka da se uđe u savezništvo sa Federalističkom strankom. Ovu činjenicu poslijeratna historiografija gledala je da ospori ili umanjuje njen značaj.¹⁹ Posljednji pokušaj održavanja masovnih demonstracija bio je na Cetinju, 26. oktobra 1935, ali je policija osujetila njegovo održavanje. Pojačano organizovanje opozicije i ilegalnih aktivnosti Partije, dovelo je do većih policijskih akcija. U jednom izvještaju policijskih snaga za Crnu Goru kaže se da su, tokom 1935. i 1936. godine, otkriveni mjesni komiteti u Nikšiću, Šavniku, Grahovu, Trebinju, Bogetićima, Gornjem Polju, Pivi i Ostrogu i tom prilikom pohapšena 44 lica.²⁰ Policijska istraga utvrdila je da su komunisti intenzivno radili na uspostavljanju veze sa federalistima i da su naročito bili u kontaktu sa bivšim ministrima Kraljevine Crne Gore Petrom Plamencem i Savom Vuletićem i advokatima Sekulom Drljevićem i Dušanom Vučinićem.²¹

Kao rezultat ove saradnje Komunističke partije i Federalističke stranke, bilo je predviđeno održavanje velikog protesta na Cetinju u junu 1936. godine. Čelnu ulogu u organizaciji takvog skupa preuzeli su Petar Plamenac i federalisti, što će na kraju dovesti do krvavih događanja na Belvederu, 26. juna. Na Cetinju je formiran inicijativni odbor u koji su ušli predstavnici federalista, komunisti i ujedinjene opozicije. Odbor je izdao i proglas preko kojeg poziva narod na okupljanje 26. juna, uz isticanje da se saziva protesni skup kako bi se zaustavilo hapšenje i prebijanje Crnogoraca, zaustavljanje žandarmerijskih hajki po Crnoj Gori, ukidanje diktatorskog režima i njegovih fašističkih metoda torture i vraćanje demokratskih prava narodu.²² Sa svoje strane, federalisti su poslali svoje objave narodu i tražili od svojih pristalica da se okupe na Belvederu u 10 sati ujutro. U pokušaju da osujeti i spriječi organizovanje skupa, policija je dan prije, 25. juna, uhapsila Petra Plamenca, dr Iva Jovićevića, komandira Sava Čelebića i Blagotu Martinovića, kao organizatore. Te mjere nijesu urodile plodom i narod je počeo da se okuplja na zbornim mjestima i kreće prema Cetinju. Iako je skup bio najavljen i odobren, vlasti Zetske banovine na sam dan održavanja zabranile su održavanje i na Belvederu postavile barikade. Masa naroda se zaustavila na Belvederu i poslata je delegacija da preinači odluku o zabrani skupa. Delegate sa advokatom Markom Vešovićem na čelu ban je odbio da primi i odlučeno je da se skup održi na Belvederu. Prema kazivanju očevidaca, ubačeni agent je pucao iz mase na poli-

¹⁹ Niko S. Martinović, Masovna hapšenja u Crnoj Gori i Belvederski događaj 1936. godine, Istorijski zapisi, 1953, str. 143.

²⁰ Isto, str. 145.

²¹ Isto.

²² Isto, str. 148

ciju, što je ova iskoristila kao povod i osula paljbu na demonstrante. Tom prilikom stradali su Jovo Šofranac, Marko Jovičević, Niko Petričević, Ilija Ražnatović, Stevo Vujović, Šunja Vukmanović, teško su ranjeni Dušan Baro Đurković, Jovan Janković i jedan Popović iz Kuča uz još 10 radnika, a lakše njih 20. Žandarmerija je uhapsila oko 100 demonstiranata. To je bio bilans krvavog događaja na Belvederu 26. juna 1936. godine.

Nakon toga formirane su partijske ćelije u Gornjem Polju, Pješivcima i Ostrogu, kao i organizacije SKOJ-a, da bi drug Mirko Traparić bio poslat u Trebinje, da tamo oformi partijsku organizaciju. Sa tako ojačanim kapacitetima i novim ljudima, KPJ je pozvala članstvo da izađe na izbore 1935. godine. Kako je bila zabranjena, prema direktivi Centralnog komiteta, članstvo i simpatizeri su pozvani da podrže listu Udružene opozicije. U Nikšiću je to značilo da se lokalna komunistička organizacija angažuje u kampanji i na predizbornim skupovima. Na taj način, u srezu nikšićkom Udružena opozicija dobila je 3.413 glasova, svega 161 glas manje od pobjedničke.²³ Već sljedeće godine, Mjesni komitet Nikšića se preko drugih opozicionih lista spremio za lokalne sreske izbore. U nekim opštinama u Crnoj Gori, KPJ je istupila samostalno. U nikšićkom srezu samostalno je istupila u grahovskoj opštini i njen kandidat Ilija Milović dobio je 500 glasova, a režimski kandidat Bulajić svega 231 glas. Milovićeva lista je bila vezana za listu Udružene opozicije. Kandidat KPJ u Nikšiću Jovo Grbović kandidavao se na građanskoj listi, koja nije bila vezana ni za jedan izborni blok. Za njega je glasalo 76 birača, ali je zato u proljeće 1936. izvršena velika „provala“ u Partiji, od vlasti, mnogi nikšićki komunisti su pohapšeni i cijeli njihov rad je žestoko opstruiran. Grboviću je onemogućeno održavanje konferencija i kontakata sa biračima. U Župi nikšićkoj komunistički kandidat na listi Udružene opozicije bio je Dimitrije Bojović. Za njega je glasalo 303 birača.²⁴ Ovakvi rezultati, pod uslovima i okolnostima u kojima je radila Partija, bili su zadovoljavajući. U ovom periodu jedna od značajnijih akcija Mjesnog komiteta u Nikšiću bila je organizovanje demonstracija povodom dolaska Milana Stojadinovića, predsjednika vlade Jugoslavije. On je posjetio Nikšić 11. septembra 1938, na dan oslobađanja Nikšića od Turaka, radi svečanog otvaranja pruge Nikšić – Bileća. No, kako je pruga bila u funkciji još od Petrovdana iste godine, KPJ je iskoristila priliku da napravi demonstracije. I pored velikih mjera obezbjeđenja, glavni protest je održan u Kočanama i kasnije u gradu kod zgrade Gimnazije.²⁵ Da bi mogao da učestvuje u političkom živo-

²³ Radisav Marojević, Iz revolucionarne aktivnosti KPJ na području nikšićkog sreza u godinama koje su prethodile slomu stare Jugoslavije, u: Zbornik radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 37.

²⁴ Slobodna misao 22. novembar 1936. godine.

²⁵ Jovan A. Abramović, Sjećanje na demonstracije protiv predsjednika kraljevske vlade

tu zemlje i približi se narodu na legalan način, Centralni komitet KPJ donio je odluku da osnuje Stranku radnog naroda. Predstavници Stranke radnog naroda vodili su pregovore sa Udruženom opozicijom za formiranje zajedničke liste, ali su to ovi odbijali. Umjesto toga upućivali su ih na listu Socijaldemokrata Živka Topalovića, ali to je rukovodstvo partije odbijalo. Šefovima Udružene opozicije bilo je poznato da komunisti imaju veliki ugled u narodu i među omladinom, pa su bili prinuđeni da dozvole ulazak kandidata Stranke radnog naroda na njihovu listu.²⁶ U okviru kampanje za izbore za Narodnu skupštinu, Mjesni komitet Nikšića je organizovao velike demonstracije na kojima je bilo oko 15.000 ljudi iz nikšićkog, šavničkog i danilovgradskog sreza. Pred same izbore u oktobru 1938, usvojen je stav KPJ da treba ići samostalno ukoliko se računa da kandidat Stranke radnog naroda može dobiti 300 i više glasova, a u sredinama gdje to nije izvodljivo, da se pruži podrška kandidatima Crnogorske federalističke stranke. Ovakav stav izlazi iz potrebe da se potvrdi stav Komunističke partije oko rješavanja crnogorskog nacionalnog pitanja.²⁷ U Nikšiću Partija je procjenjivala da njen kandidat može osvojiti oko 500 glasova, pa je bilo potrebno naći podesnu ličnost za to mjesto. U početku se mislilo da je najpovoljniji kandidat Gojko Garčević, ali on je prišao listi Saveza zemljoradnika. Nakon toga, pokušano je sa Savom Kovačevićem, ali je i on odbio kandidaturu jer je već odavno bio poznat vlastima kao komunist. Konačno, poslije dva partijska sastanka u Rastocima, odlučeno je da se podrži kandidat Saveza zemljoradnika Jefto Pavić. Međutim, ponovo je došlo do obrta, jer u novembru 1938. u Nikšić stiže Ivan Milutinović, koji oštro kritikuje takve odluke i izražava stav da je podršku trebalo dati kandidatu Crnogorske federalističke stranke Božidar Krivokapiću. Na kraju je prihvaćeno njegovo mišljenje i otkazana je podrška Paviću.²⁸ Tako su u predizbornoj kampanji komunisti djelovali zajedno sa federalistima u Nikšiću, a štampan je i jedan proglas koji je iznosio stavove da se KPJ zalaže za rješenje crnogorskog nacionalnog pitanja, a da federalistička stranka nema veze sa pristalicama separatne Crne Gore.²⁹ Na samim izborima, došlo je do cijepanja članstva, pa je dosta njih podržalo Pavića i Marka Vujačića, a za Krivokapića su uglavnom glasali članovi federalista.

Pored političkog angažovanja, mjesni komiteti KPJ u Crnoj Gori imali su aktivnosti na obezbjeđivanju pomoći narodu kroz Odbor crvene pomoći. U Nikšiću on je osnovan 1939. godine i činili su ga Boško Martinović, Mu-

Milana Stojadinovića 1938. godine u Nikšiću; u Zborniku radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 72

²⁶ Prema kazivanju Ivana Milutinovića, na sastanku krajem novembra 1938, u kući Ilije Martinovića u Nikšiću; u R. Marojević, op. cit. str. 41.

²⁷ R. Marojević, op. cit. str. 42.

²⁸ R. Marojević, op. cit. str. 44.

²⁹ Isto.

harem Asović, Radisav Marojević i Jovanka Kustudić. Glavni cilj Odbora je bio pomoć komunistima koji se nalaze u zatvoru ili izlaze sa robije, a lokalne vlasti nijesu smetale radu. Posebna aktivnost Odbora je bila prikupljanje sredstava i namirnica i njihovo slanje, paketima, za učesnike Španskog građanskog rata. Na tom pitanju, nikšićki odbor se i politički angažovao i uputio zahtjev predsjedniku vlade Mačeku za puštanje svih političkih zatvorenika u Jugoslaviji, što je potpisalo više stotina Nikšićana. Poseban odbor bio je formiran u Nikšiću zbog povratka španskih boraca, na čijem čelu je bio Aleksa Aleksić.³⁰ Kroz ovaj program socijalne pomoći narodu, KPJ je širila svoju bazu članova i simpatizera, što će doći do izražaja tokom NOB-a. Međutim, vlasti Kraljevine Jugoslavije uporno su se trudile da osujete rad Partije i na ekonomskom planu. Koristeći važeće zakonske propise, Partija je 1938. godine, osnovala u Crnoj Gori Zemljoradničku zadrugu „Seljačka samopomoć“, koja je imala ukupno 17 filijala. U nikšićkom srezu radile su dvije filijale u samom gradu i u Vilusima, koje su bile od velikog značaja zbog povezanosti Nikšića sa ostatkom Jugoslavije željeznicom. Prvi poslovođa zadruge bio je Milan Radan, a prema određenim podacima, zadruga je u Nikšiću imala oko 1.000 članova, a u Vilusima 480.³¹ Uvidjevši da se kroz rad zadruge širi uticaj Partije, vlasti su uradile sve kako bi osujetile njen angažman. U zadrugu su počeli da se upisuju i ljudi koji nijesu podržavali komuniste, što je dovelo do podijeljenosti prilikom izbora rukovodstva zadruge. No, Mjesni komitet Partije uspio je da izađe iz ovih problema i na skupštini zadrugara postavi na čelo zadruge svoga člana Aleksu Popovića Čuka. To je produžilo rad zadruge sve do izbijanja Aprilskog rata.

Pored seljačke zadruge, KPJ je u Nikšiću obrazovala i studentsku zadrugu pod imenom Studentska ekonomska zadruga „Samopomoć“ sa ograničenim jemstvom. Osnivačka skupština održana je u Nikšiću 1. septembra 1939, a za članove upravnog odbora izabrani su Milan Spasojević, Pero Lalović, Radisav Marojević, Dragiša Maksimović i Radmilo Tanović. Međutim, Okružni sud u Nikšiću odbio je da registruje zadrugu, kako bi spriječio širenje uticaja Partije. Ipak, uz prećutno tolerisanje upravnih organa, zadruga je polulegalno obavljala svoje zadatke sve do početka Aprilskog rata.³² Kroz rad ove zadruge, članstvo Partije je organizovalo kulturni život studenata i ukupno cijelog stanovništva Nikšića, preko brojnih predstava i drugih manifestacija. Uz to, korišćena je prilika da se kroz predavanja, poput onog Ratka Žarića, podigne svijest o političkom programu Partije ili da se iskaže nezadovoljstvo režimom. Predstave su održavane u sali Zanatskog doma. Pored toga, u Nikšiću je radilo amatersko društvo „Milutinović“, kojeg je osno-

³⁰ Isto, str. 51.

³¹ R. Marojević, op. cit. str. 56.

³² Isto, str. 58.

vao obučarski radnik Mirko Đurović, još 1920. godine. Rad društva je bio od velikog značaja za Nikšić, sve do ponovnog podizanja i pokretanja „Zahumlja.“ Osim toga, Partija je veliku pažnju posvećivala radu sa omladinom. Žarište tog rada svakako bila je Gimnazija u Nikšiću, u kojoj je vrlo rano oformljena organizacija SKOJ-a. Najviše aktivnosti na okupljanju učenika oko komunističke ideje imali su kroz rad literarne sekcije „Budućnost“. Nažalost, rad skojevaca u Nikšiću bio je jako otežan djelovanjem drugih organizacija, poput sokolske, ali i od lokalnih vlasti. Od profesora Gimnazije, članovi Partije bili su samo Milo Jovičević i Ante Šegvić, što je dodatno usporavalo razvoj organizacije.³³

Zaključak

Ideje socijalizma i izgradnje društva na osnovama komunizma u Crnoj Gori su zaživjele odmah po okončanju Prvog svjetskog rata. Radnički pokret i začeci komunističke partije nastaju sa novom državom u skoro svim gradovima i mjestima u Crnoj Gori. Samim tim, Partija je počela svoje organizovanje u Nikšiću, kao jednom od najznačajnijih gradova, uporedo sa Cetinjem, Podgoricom, Barom i Kotorom. Na osnovu sačuvanog arhivskog materijala i nekih radova učesnika u formiranju komunističkog pokreta u Nikšiću, vidimo da se ideja o socijalnoj pravdi i jednakosti klasa vrlo brzo i jako primila kod stanovništva ovog kraja. Zbog toga, kada se govori o razvoju Partije u Nikšiću mora se uzeti u obzir, ne samo grad, već i cijeli areal nikšićkog sreza, jer se partijske ćelije i lokalni komiteti javljaju u Vilusima, Župi, Šavniku, i na Grahovu. Masovnost članstva i simpatizera KPJ u nikšićkom srezu iznenadila je mnoge, a u socijalističkom periodu pokušano je da se naučno objasni ova činjenica. Nažalost, istorijska i druga istraživanja razvoja Komunističke partije u Nikšiću nikada nijesu bila izražena i obuhvatna, pa su izostali i precizniji rezultati, a sva priča se svela na ponavljanje ideoloških fraza o slobodarskom duhu Crnogoraca i istorijskoj privrženosti Rusiji. Potpuno su zanemareni uslovi u kojima se nalazilo crnogorsko društvo u to doba. Gubitak države i nacionalne suverenosti, ogroman broj stanovnika postradalih u Velikom ratu i rasutih preko pola Evrope zbog internacije i izbjeglištva, glavni su faktori pod kojima se formira svijest crnogorskog naroda u to doba. Svakako da je odjek Oktobarske revolucije u Rusiji imao određenog značaja za narod u Crnoj Gori, ali dominantni činioci koji su doprinijeli formiranju svijesti o klasnoj borbi kod Crnogoraca se moraju tražiti u represivnom režimu države Karađorđevića i posljedicama komitske borbe. Iako

³³ Vjera N. Kovačević, KPJ i omladina u Nikšićkoj gimnaziji pred Drugi svjetski rat, u: Zborniku radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 31.

je socijalistička literatura pokušala da umanjí značaj ovih procesa, u sklopu integrativnih jugoslovenskih težnji, on se jednostavno sam pojavljuje i nameće iz dostupnog materijala. Uostalom, o tome najbolje svjedoče iskustva i uspomene ljudi angažovanih u Partiji između dva svjetska rata, koji govore o povezanosti sa Crnogorskim federalističkim pokretom, tokom rada u ilegali. Iz ovoga se izvodi nedvosmisleni zaključak da je potreba da se odgovori i odbrani od „zuluma“ srpskih okupacionih vlasti u narodu dovela do traženja pokreta i alternativnih rješenja koji bi zadovoljili te potrebe. Najvažniji primjer te saradnje je organizovanje demonstracija širom Crne Gore, tokom 1935. i 1936. godine, koji će kulminirati događajem na Belvederu 26. juna 1936. Tek mali značaj ovom događaju davan je od dosadašnje historiografije, upravo zbog aktivne saradnje Partije sa federalistima. Zbog toga, od početka nove Kraljevine SHS, kako u Nikšiću, tako i u cijeloj Crnoj Gori jača komunistički pokret, upravo zbog spremnosti da u svoj politički program unese i rješavanje pitanja crnogorske nacije. Stoga, mada je u našoj historiografiji prenebregnuta, i te kako stoji opaska slavnog britanskog historičara i komuniste Erika Hobsbauma da je „crnogorski narod na gubitak nacionalne slobode reagovao masovnim prelaskom na komunizam.“³⁴

Ilegalni komunistički pokret u Nikšiću brzo se razvio u periodu između dva svjetska rata i nije nimalo zaostajao za onim u drugim crnogorskim gradovima. Pokrivajući veliku teritoriju bio je uticajan i značajan u radu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. U naznačenom periodu njegova uloga je bila da se politički angažuje u udruživanju radničke klase i širenju svijesti o potrebi borbe za socijalna prava radništva. Kao što smo vidjeli, Mjesni komitet u Nikšiću je sve vrijeme radio na obavljanju svojih zadataka, u jako teškim uslovima i pod stalnim pritiskom vlasti. Ipak, postigao je značajne rezultate na okupljanju radnika i seoskog stanovništva, njihovom političkom angažmanu prilikom izbora i kulturnom uzdizanju. Preko svojih zadataka uspijevao je da ekonomski pomogne i učini život snošljivijim brojnim domaćinstvima. Svi ti rezultati će se na najbolji način odraziti tokom Trinaestojulskog ustanka i dalje oslobodilačke borbe, kada će narod nikšićkog sreza masovno prići KPJ. Zato moramo da zaključimo da je Partija u Nikšiću, iako u ilegalnim uslovima rada, ispunila svoj zadatak i namjere.

³⁴ Erik Hobsbaum, Doba ekstrema, Beograd, 2004.

Vukota VUKOTIĆ

ILLEGAL OPERATIONS OF THE CPY IN THE NIKŠIĆ DISTRICT
ON THE EVE OF THE 13TH JULY UPRISING 1941

Summary

Communist Party in Montenegro started its activity just after the end of WWI. Her activism met with great approval and acceptance among the people, already tortured after the Great War and occupied by the Serbian army. This enabled significantly faster growth and mass in Montenegro than in other parts of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The KPJ section for Montenegro was established in Cetinje, but it was spreading rapidly in all cities, towns and villages in Montenegro, despite the fact that it soon had to go illegal. Among them, from the very beginning, is Nikšić, as one of the most important cities. The KPJ network branched out both in the town and in the wider area of the county, encompassing all smaller towns and villages in the wider area. Activism of KPJ in Montenegro was very much alive during period between two World Wars. It took place in several phases and in different fields. The most important part of this work is certainly political, but we must not forget the social, cultural and humanitarian activism of the KPJ in that period. The work of the Communist Party of Yugoslavia illegally contributed to strengthening the awareness of citizens about the importance of the existence of their own nation and made an overture to one of the most important events in Montenegrin history - the Thirteenth July Uprising.

Literatura:

- Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, tom I, Beograd, 1988.
Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, Nikšić, 1988.
Erik Hobsbaum, Doba ekstrema, Beograd, 2004.
Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, zbornik radova, Nikšić, 1983.
Niko Matrinović, Masovna hapšenja u Crnoj Gori i Belvederski događaj 1936 godine, Istorijski zapisi, Titograd, 1953.
Milija Stanišić, Trinaestojulski ustanak – jedinstveni fenomen II svjetskog rata, Istorijski zapisi, knj. XXVIII, Titograd, 1971.
Vukota Vukotić, Šumadijski nihilisti, Zapisi Arhiva Šumadije, Kragujevac, 2016.
Slobodna misao, list.

Др Жарко ЛЕКОВИЋ*

ПЉЕВАЉСКА БИТКА – УВОД У ГРАЂАНСКИ РАТ

ABSTRACT: With the general uprising of July 13, 1941, the people of Montenegro rejected Italian policy, which sought to include Montenegro in the sphere of interest of Italy by creating an independent Montenegrin state. The breadth of the uprising, its unexpectedness and the strength of the first coup paralyzed the Italian occupation administration. The logical sequence of events from this uprising, which was suppressed in August 1941, is the Battle in Pljevlja on December 1 of the same year. This battle has attracted the attention of domestic and foreign historiography for decades. Differences in data are evident. The expected conquest of Pljevlja did not take place. The city was defended by fighters of the elite Italian division „Pustertia“. Huge omissions in the tactical sense were punished by a large number of victims, while the reprisals against the innocent population were horrific. The defeat in Pljevlja was a sad sign of hopelessness, an introduction to the atmosphere that once again justified the forces of political realism. The road to accomplishing that right was hard. If the suppression of the July uprising shook the people's faith in the possibility of expelling the occupiers, the terrible consequences of the Battle of Pljevlja buried the last hope for a speedy liberation. Unfortunately, the scenes of panicked retreat and mass desertion brought great unrest. The people became aware that they were endangered by this adventure. The disappointment was huge.

KEYWORDS: *Pljevlja, Italy, army, battle, defeat, partisans.*

Побуну од 13. јула су подстакли бивши официри, великосрби и комунисти. На самом почетку устанак је био спонтан и хаотичан израз народног протеста који није имао централно вођство. Но, с обзиром на то да се у земљи налазило мало италијанских војника, устанак се брзо ширио. Ослањајући се на велику количину скривеног оружја и муни-

---

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

ције коју су склонили војници бивше југословенске војске, устаници су ухватили неспремног окупатора који није ништа сумњао. Генерал Алесандро Пирцио Бироли је наредио гушење устанка „крајње оштро и примјерно озбиљно, али без одмазде и беспотребне суровости“. Бироли је потом увидио да су његове снаге извршиле „беспотребно насиље“, па је ублажио репресивне мјере наредбом од 8. августа. Већ 12. августа, ред се вратио у настањена подручја, док су кршевите области остале у неком нејасном стању. Но, нико у Црној Гори није био разоружан. Пирцио Бироли је био свјестан да је италијанска војска лоше обавила гушење побуне.¹

Након реокупације читаве Црне Горе, један број устаничких чета остао је по шумама, док се већина расула и помијешала с народом. После слома устанка дошло је до отворенијег разлаза између комуниста и националиста и међусобних оптужби око тога ко је крив за брзи слом устанка. Чак су и највиши органи КПЈ критиковали рад црногорских комуниста. Дошло је и до затишја у војној активности усљед бојазни од даљих одмазди окупатора, али и усљед почетног диференцирања снага. Устанак у Црној Гори оживио је у јесен 1941. године и зиму 1941–1942, када је поново почела да се ствара слободна територија. Пораз италијанске колоне код Јелиног Дуба октобра 1941. године означио је почетак нових борби, чији је значај за развој устанка Покрајински комитет посебно наглашавао.²

Трећег октобра 1941, Мусолини је увео звање гувернера Црне Горе. Као гувернер, Пирцио Бироли је командовао оружаним снагама. Пошто нису познавали планинско ратовање, војници су изводили дужности у гарнизону. Бироли је успоставио колаборационистичку владу, прогласио општу амнестију, ослободио интерниране и ухваћене у потјерама. Партизани су имали тридесет дана да предају оружје и да се врате кућама. Обећао је да ће казнити сваког италијанског војника који буде малтретирао затворенике. Његова влада била је влада закона. Помирљива политика Пирција Биролија изазвала је талас критике. И сам Пирцио Бироли се убрзо предомислио. Првог децембра, након жестоког напада на Пљевља, забиљежио је да помирење умјесто да доведе до смиривања, даје „јалове“ резултате. Од тада ће села за која се сумњало да скривају побуњенике бити потпуно спаљена, а њихова стока одузета.

¹ Х. Цејмс Бергвин, *Империја на Јадрану - Мусолинијево освајање Југославије 1941–1943*, Службени гласник, Београд, 2007, 89, 91 (у јулском устанку погинуло је око 5000 Црногораца, око 7000 је рањено, а 10000 је депортовано у концентрационе логоре. Италијани су претрпјели губитак од 1079 мртвих и рањених. Фатута сматра да је Италија укупно имала 4000 жртава, трећину окупационих снага, мртвих, рањених или несталих.)

² Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, друга књига, Београд, 1988, 122.

Војном гувернеру је наређено да избегава да користи колаборационистичке организације као сараднике у репресији. Он ће пар мјесеци касније најавити да ће за сваког убијеног или рањеног италијанског официра умријети педесет Црногораца.³

Почетком октобра 1941, црногорски партизани су се спремали за одлазак у Србију. Према реконструкцији Шпира Лагатора, одлука о образовању Црногорског народноослободилачког одреда за дејства у Санцаку донијета је 14. новембра 1941, на савјетовању у Главном штабу Црне Горе. Тада је одлучено да се заузму Пљевља, гдје је био најјачи окупаторски гарнизон у Санцаку, а да се затим нападну остали гарнизони у долини Лима и са дијелом бораца пређе у Србију. Одред је у покрету према Санцаку извршио кретање према предвиђеном плану. У путу није имао никаквих сметњи, изузев неколико бораца који су услед назеба морали остати по приватним кућама ради опоравка. Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку је одмах по одласку бораца издао наређење свим одредима на њиховој и санцачкој територији да руше и контролишу путеве како би омели непријатељско кретање у правцу Санцака.⁴ Италијани су се из Жабљака повукли крајем октобра 1941, не чекајући снијег. У овој зони су се осјећали врло несигурно. Језеро-шаранске партизанске јединице добиле су задатак да будно чувају своју ослобођену територију, јер је требало да скоро све црногорске јединице намијењене за операције у Санцаку пређу преко ове територије.⁵

Догађаји у Србији имали су великог одјека на стање у Црној Гори. Криза НОП-а у Србији је наступила онда када је он у Црној Гори биљежио успјехе и називан „други устанак“. Зато је црногорски одред који је био упућен према Санцаку у западној Србији очекиван са великим нестрпљењем. Његов пораз на Пљевљима, почетком децембра, снажно је утицао на продубљивање кризе устанка.⁶ Сазнање да је пропао и устанак у Србији и нестручно вођени одред на Пљевљима представља психолошку прекретницу у рату. У извјештају о акцији чишћења комуниста, који је Шумадијски корпус био упутио Милану Недићу 15. децембра, каже се да угрожени комунисти свуда ишчекују помоћ Црногораца. У преокрету који је наступио помоћ је узвраћена, али обрнутог смјера и карактера. Павле Ђуришић је 20. децембра 1941. у штабу Драже

³ Х. Цејмс Бергвин, *Империја на Јадрану – Мусолинијево освајање Југославије 1941–1943*, Београд, 2007, 92,93,94.

⁴ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V1-3(41)

⁵ Мијушко Шибалић, *Језеро-шарански батаљон у бици на Пљевљима децембра 1941. године*, Историјски записи, свеска 4-6, април-јун 1951, 186–193.

⁶ Милија Станишић, *Стратегијско-оперативни аспекти Пљеваљске битке, Токови револуције у Црној Гори*, Никшић, 1980, 227–255. (У овом свом раду аутор указује на велики утицај пораза на Пљевљима на развој прилика у Црној Гори.)

Михајловића добио упутства која су имала смисао јасне антикомунистичке стратегије. Помоћ из Србије стигла је српским националистима у Црној Гори у вријеме када им је била најпотребнија, па су већ у јануару 1942. само у беранском и андријевичком срезу нарасли на 800-900 људи.⁷ Пљеваљски пораз и акција Драже Михајловића на успостављању везе са Црногорцима, која је текла од средине 1941, подстакли су стварање четничке организације не само у сјеверним него и у другим крајевима Црне Горе. Четници су искористили ове поразе, а затим и промашаје у виду лијевих скретања, устали су против партизана, позивајући народ да се ослободи партизанске страховладе.

Црногорски народноослободилачки партизански одред или само Одред сачињавало ј 9 батаљона и то: Језерско-шарански (306 бораца), Ускочко-дробњачки (297) и Пивски (261) - сви из шавничког среза, Зетски батаљон (453) и батаљон „18. октобар“ (405) оба из подгоричког среза. Комски батаљон (641) сачињавали су борци из беранског, андријевичког и колашинског среза. Батаљон „Пеко Павловић“ (506) борци из никшићког среза. Батаљон „Бијели Павле“ (480) са територије даниловградског среза. Ловћенски батаљон (341) борци из цетињског и барског среза и нешто бораца из Боке. У саставу Одрода било је и око 300 товарних грла намијењених за преузимање ратног плијена. Одред је имао укупно 3690 бораца. Под оружјем је било 2965, од чега са пушкама 2919, 14 митраљеза је опслуживало 28 бораца, 7 пушкомитраљеза 14 бораца, и четири борца су опслуживала један топ калибра 45 мм. Без оружја је било 725 бораца. Највећи дио борачког састава Одрода био је лоше обучен. Мијушко Шибалић у наведеном раду пише да је Језерско-шарански батаљон имао 306 бораца сврстаних у три чете. Од наоружања 275 пушака са 14043 метка. Затим 55 ручних бомби и један тешки митраљез. Одред је био под командом Арса Јовановића и са Бајом Секулићем као комесаром. У нападу није учествовао партизански одред из среза бјелопољског, јер је имао задатак да спријечи евентуално наступање Италијана из Бијелог Поља и Берана, као и да спријечи евентуално продирање Муслимана из Бродарева и Комарна у Вранешку долину.⁸ Партизани из Пљеваљског партизанског одреда су били распоређени као водичи црногорског Одрода.⁹

Сви рањеници на овој територији од почетка устанка па до напада на Пљевља лијечени су по кућама. По наређењу Главног штаба за Црну Гору и Боку, основана је на Жабљаку 26. новембра 1941. Срес-

⁷ Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд, 1985, књига I, 123.

⁸ Радомир Матовић, *Свједочанства једног времена*, Пљевља, 2002, 29.

⁹ Вуксан Мрдак, *Записи једног патриоте*, Подгорица, 1998, 122.

ка војна болница, која ће касније прерасти у Централну партизанску болницу. Рачунајући да ће Пљевља бити ослобођена и да ће се у њима организовати главни болнички центар за Црну Гору и Санџак, болница у Жабљаку предвиђена је да буде мања, помоћна болница за прихватање рањеника и помоћ околном становништву. За евакуацију рањеника са Пљеваља у Жабљак мобилисано је више десетина сељака са коњима. Рањеници из села Адровићи евакуисани су правцем Маоче – Косаница – Ђурђевића Тара – Жабљак, док су рањеници из села Готовуше евакуисани правцем Хоћевина – Глибаћи – Ђурђевића Тара – Жабљак. Велики број рањеника отежавао је брзу евакуацију.¹⁰ Након битке рањеници су пуштани кућама по савјету љекара и по одобрењу команде. У болници на Жабљаку био је само један љекар.¹¹

Напад на Пљевља је организован и извршен ради ослобођења овог града и смјештања Врховне команде Главног штаба НОВ и ПОЈ-а, те и Централног комитета КПЈ са Брозом на челу, и стварања једне велике оперативне базе за вођење даљих борби партизана, послије повлачења из Ужица. Заузимањем Пљеваља дошло би се до богатог ратног плијена, а гарнизони у окружењу постали би лак плијен, јер је цјелокупна логистичка подршка ових гарнизона била базирана у Пљевљима. По паду Пљеваља требало је заузети Прибој и Рудо, а онда наставити чишћење Санџака, Пријепоља, Нове Вароши, Бијелог Поља и продужити ка Беранама, Колашину и Андријевици. Крајем октобра у Црну Гору је из Ужица послат Иван Милутиновић. Ослобађање Санџака био је главни задатак његове мисије. Као делегату Врховног штаба повјерено му је да припреми Одред и упути га према Санџаку. У јеку припрема Одред, 19. новембра у село Маоче стиже делегација Главног штаба за Црну Гору и Боку у саставу: Арсо Јовановић, Бајо Секулић и Душан Обрадовић, који заједно са Велимиром Јакићем, Мићом Зорићем, Будимиром Милићевићем и Милом Перуничевићем, на састанку у кући Маринка Голубовића, доносе детаљан план напада на Пљевља. Милутиновић је овом задатку приступио крајње лакоумислено. Успјех напада на Пљевља уопште се није доводио у питање. Међу партизанима владао је невиђени оптимизам.¹² Према Вуксану Мрдаку, овај напад је припреман у школи у селу Маоче, и у његовој припреми су учествовали Арсо Јовановић, Велимир Терзић, Владимир Кнежевић Волођа и Велимир Јакић. Радо-

¹⁰ Јован Р. Бојовић, Партизанска болница у Жабљаку 1941–1942., Историски записи, Титоград, 1961, 443–474.

¹¹ Државни архив Црне Горе архивско одјељење Подгорица, НОБ, VI2-76(41) i VI2-82(41).

¹² Слободан Радовић, Божидар Касалица, *Вријеме братоубилаштва - Грађански рат у Пљевљима 1941–1951*. Пљевља, 2016, 96.

мир Матовић пак тврди да је састанак у Маочу одржан у кући Милоша Перуничича. Волођа је био против напада јер је сматрао да је то неизводљиво и изузетно ризично.

Последње окупљање црногорских јединица пред долазак на територију пљеваљског среза догодило се на Његовуђи, гдје је 27. новембра издата заповијест о нападу свим батаљонима. Напад на Пљевља је предвиђен за 30. новембар у 4 часа ујутро, али како сви батаљони нису могли да заузму почетне положаје за напад, читава операција је помјерена за 24 часа.¹³

Италијански гарнизон у Пљевљима био је веома јак и јако утврђен, како у самом граду тако и по околним брдима - Доловима, Голубињи, а посебно на Стражици. Табија на Стражици је била централна одбрамбена тачка. То је мала зараван на самом врху. Имала је два јака рефлектора, који су отежавали повлачење између 1. и 2. децембра. Са ње се контролише цијели град. Није јасно зашто Стражица није нападана. За одбрану су прилагођене и зграде џамија. Италијани су узимали елементе за ноћно гађање, скоро свих прилаза граду. Зато није случајно да је једини топ наших снага са Плијеша испалио само једну гранату, био је одмах откривен и погођен са Балибеговог брда. Окупатор је, обавијештен о нападу, неколико дана прије напада, на Балибегово брдо довео јаку артиљеријску јединицу са 38 оруђа која раније није била у Пљевљима. Недјељу дана прије напада наређено је потпуно замрачење града и уведен је полицијски час. Окупаторски гарнизон сачињавале су јединице и дјелови јединица Пете алпске дивизије „Pusteria“ која је ратовала у Етиопији, Француској и Југославији, са командантом генералом Ђованијем Еспозитом. Одбрану града су сачињавали и пјешадијски батаљони „Trento“ и „Bellano“, мјешовити инжињеријски батаљон, шеснаеста ојачана батерија петог артиљеријског пука, два ојачана вода алпинских краљевских карабињера. Нешто више од 2100 људи. Имали су више десетина возила типа „Сага“.¹⁴ Од овог броја свега једна трећина је била намијењена за чисто борбена дејства, а остало су биле јединице за снабдијевање и опслуживање.

Напад је почео 1. децембра 1941. године у 2 часа. Титова наредба да се Пљевља не нападају издата је 26. или 27. новембра 1941, условљена тешком ситуацијом у западној Србији, а на положај ју је донио Војо Лековић 30. новембра 1941. увече, када је већ било касно да се напад обустави, јер су батаљони већ били кренули на извршење задатака.¹⁵

¹³ Исто, 100.

¹⁴ Радомир Матовић, *Свједочанства једног времена*, Пљевља, 2002, 30.

¹⁵ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, друга књига, Београд, 1988, 123. (Према Слободану Радовићу, одлуку да се Пљевља ипак нападну те ноћи доноси глав-

Напад је извршен ноћу и са свих страна. Партизани су, са свих страна, продрли у град и били га готово заузели, изузев упоришта и посебно најјачег утврђења Стражице које доминира читавим градом. По градским улицама је настао прави кркљанац. На партизанима су навалили са свих страна и из свих кућа Муслимани, о чему је писао Михаило Лалић. Они су на партизанима отворили ватру из митраљеза, пушака и пиштоља, бацали на њих бомбе и поливали их врелом водом. Повлачило се преко чистог простора јер је пљеваљска околина непошумљена права голет. Били су јасна и лака мета италијанским митраљезима, топовима и минобацачима, који су их немилосрдно тукли. До у освит зоре вођена је стравична борба у готово свакој улици и за сваку кућу. У зору је наступило масовно повлачење у страховитом нереду. До очекиваног освајања Пљеваља није дошло. У току битке открило се низ слабости: слаба обученост бораца, потцењивање непријатеља, неспособност руководиоца, слаба повезаност између батаљона. Штаб за операције у Санцаку чак није предвидио зборно мјесто у случају неуспјеха напада.

У саопштењу главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку од 21. децембра 1941, о походу на Пљевља између осталог пише: Развој партизанских акција и потребе предстојећих ослободилачких борби поставиле су задатак да се у току новембра поведу акције за Санцак. Први циљеви су ослобођење Пљеваља, повезивање са српским и босанским партизанима и осигурање залеђа даљих ослободилачких борби у Црној Гори. Након добровољне мобилизације чете су пошле са пјесмом и одушевљењем на далеки и одговорни пут. Према тачно утврђеном плану, напад на Пљевља и пљеваљска утврђења требало је да почне 1. децембра у 4 сата изјутра. Свим јединицама су додијелили задаци и батаљони су се у одређено вријеме почели примицати граду. Непријатељ није знао час напада, али је напад очекивао и био је у приправности. Неке наше јединице биле су примијећене око два и по сата по поноћи и на њих је отворена топовска, минометна, митраљеска и пушчана ватра. Ове јединице прекршиле су наређење да не одговарају на непријатељску ватру и не откривају саме себе. Тако је борба отпочела прије него што су све јединице могле да заузму своје положаје. Но, иако су наше јединице примиле борбу прије него што је требало, иако су неки водови били изложени скупној ватри, иако је било чета које су побјегле од првих плотуна, иако је било батаљона који су закаснили са нападом или нијесу потпуно извршили своје задатке, иако је батаљон Језеро-шарански на самом почетку борбе изгубио свог храброг команданта Душана Обрадо-

---

нокомандујући цијеле операције Арсо Јовановић.)

вића и храброг политичког комесара Вука Кнежевића, извјесне наше јединице, пред којима су крчили пут неустрашиви бомбаши, продрле су у Пљевља и заузеле касарне, официрски дом, затвор, војни округ, електричну централу, гимназију, итд. Отпор непријатеља био је очајнички и одлучан, ватра непријатељских топова, митраљеза и миномета била је страховита, али партизанске јединице које су биле продрле у град, нарочито херојски Ловћенски батаљон и двије чете Језеро-Шаранског батаљона пркосиле су својом храброшћу. Око 8 сати прије подне, стоји даље у саопштењу, велики дио наших снага захватила је чудна паника и оне су почеле да се повлаче из града. Јуриши на утврђења и продор у град стали су нас врло мало жртава. Али паника и повлачење стало нас је неколико стотина живота. Војска се повлачила дању, земљиштем које је непријатељ засипао страховитим огњем. Неодлучност јединица дала је непријатељу могућност да буде одлучан. Дезертерство није водило само у издају и срамоту, него и у смрт. Тако су губици код Пљеваља достигли број од 203 мртва и 269 рањених. Из Ловћенског батаљона погинула су 73 борца, рањено је око 60, из Језеро-Шаранског погинулих 52 рањених око 40, из Ускочко-дробњачког погинулих 20, рањених око 30, из Комског погинулих 10, рањених 42, из „Бијелог Павла“ погинулих 14, рањених 38, из Зетског (љешкопољско-љешанска чета) погинулих 9, рањених 17, из „Пека Павловића“ погинулих око 20, рањених 30, из Пиперског погинулих 3, рањених 3, из Пивског рањених 2, из Пљеваљске чете погинулих 2, рањених 7. Оволико жртава не би било да није било кршења наредби, недисциплине, неодлучности, неповезаности, панике и дезертерства. Старешински кадар, нарочито онај биран на скуповима, није се показао довољно одлучан. У саопштењу се истиче и да су наше снаге задале непријатељу снажне ударце: убијено је и рањено преко хиљаду непријатељских војника, заробљена су 84 војника и 4 официра, уништене су велике количине хране и осталих потреба, уништено је 11 непријатељских камиона, убијено је близу 20 непријатељских коња и мазги, убијена су два опасна непријатељска шпијуна (игуман Царић и директор гимназије Добросав Минић), заплијењена су три бацача мина, један митраљез, једна радио станица. Наше снаге отвориле су Пљеваљску тамницу и ослободиле много народних бораца. На крају саопштења главног штаба шаље се јасна порука: Ми нећемо објесити пушке док год не испунимо свети завјет друга Јосифа Стаљина: док год не омогућимо свом народу и свима народима „да у пуној слободи изграђују у својој земљи онакав живот какав сами хоће“.¹⁶

¹⁶ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, IV 2в-8(41). (Ликвидација игумана и директора гимназије представљају класичан образац са идеолошким противницима у времену још увијек индивидуалног терора.)

Ловћенски батаљон је кренуо из села Ораха 19. новембра. Преко Жабљака и моста на Левер Тари дошли су до Пљеваља, до села Крњаче. Јуришали су под сноповима рефлектора. Напријед су ишли бомбаша. Било их је 12. Батаљон није располагао тешким оружјем.¹⁷ У наредби број 1 Команде Партизанског Ловћенског батаљона за 7. 12. 1941. године у Крњачи стоји: „Партизански батаљон Ловћенски на дан 30. новембра добио је задатак од Команде црногорског НОПО за операције у Санцаку, да 1. децембра, почев од 4 часа ујутро у садејству осталих батаљона нападне непријатеља у вароши Пљевљима и тај град заузму. Овај батаљон имао је најтежи задатак: да преко Сењака упадне у град, да изврши пробој утврђених коса између утврђења Малог Богишевца и Главнице те да овлада са касарнама, бившим војним округом, официрским становима, муслиманским гробљем, јужним касарнама, Официрским домом, помаже напад на утврђено Белинбегово брдо и да дијели касарне од вароши, постављајући се као брана између њих сијекући тако град на два дијела. Чета састављена од партизана из Љуботиња и Црмнице херојски се борила све до пада мрака, погинуо јој је командир и они имају заслугу што су изнијели из града велики број рањених. Друга чета састављена од храбрих Цеклињана, Добрљана и (? нечитко- прим. аут.) заузела је два објекта, зграду бившег војног округа и официрске станове. Тешко им је рањен заступник командира чете Милутин Пејановић и заступник политичког комесара Илија Костић са још 15 партизана. Животе је дало 17 бораца, док су два нестала. Трећа чета састављена од Катуњана и Цетињана из батаљонске резерве помагала је Бјелопавлићима у заузимању Малог Богишевца, а затим се забарикадирала на муслиманском гробљу и борила цио дан под најтежим околностима. Овдје су погинули политички комесар Ђорђије Марковић и водник првог вода Илија Гардашевић са још 15 бораца, док је рањен командир Саво Бурић, његов заступник Мироје Павићевић, заступник политичког комесара Лука Иванишевић, водник трећег вода Љубо Пејовић и заступник команданта батаљона Перо Попивоца са још 14 бораца, а 3 борца су нестала. Четврта чета састављена од Примораца и Соколаца по наређењу команданта батаљона кренула је из батаљонске резерве да овлада са баштама, јужним касарнама и официрским домом. Борили су се цио дан и ту је дао животе цио штаб чете: командир Миленко Медиговић, политички комесар Ђуро С. Вујовић, заступник командира чете Владо Ацић, заступник политичког комесара Нико Вуковић, водник првог вода Милутин Пејовић са још 23 борца, а рањено је 17 партизана. Храбри митраљески вод јуначки се борио са Малог Богишевца,

¹⁷ Владо Роловић, У Пљевљима 1. децембра 1941. године, Историски записи, 4-6, 1951, 179-185.

док су Бјелопавлићи то утврђење напустили, помажући свој и сусједни батаљон, а такође и други полувод помажући напад Никшићког батаљона на Главници.¹⁸ Очигледно је да је задатак био извршен. Запосједнуте су заузеле касарне. Међутим борба је добила обрнут ток. Знатан дио батаљона остао је у граду. Борба је трајала до следеће ноћи. Падом Малог Богишевца били су опкољени и под минобацачком и митраљеском ватром. Италијани су услед фанатичне одбране имали велике губитке. Борци Ловћенског батаљона су у сумрак направили отвор на жици, бомбама прокрчили пут и одступили, извлачећи рањенике са собом. Нити један није дезертирао, ни један није заробљен. Према Гојку Вукмановићу, у бици на Пљевљима Ловћенски батаљон је изгубио 78 бораца. Овдје су урачунати и тешко рањени који су касније подлегли ранама.¹⁹ Штаб Ловћенског НОП одреда 17. децембра 1941. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку пише да број жртава Ловћенског батаљона који је преполовљен у борбама утиче на масе тешко. Неке су чете изгубиле до 80% бораца, што мртвих, што рањених. Оволике жртве се приписују издаји Зећана, па народ говори: Зећани нам ископаше гробницу на Пљевљима. Штаб је приступио заказивању заједничких покајања за све погинуле из једног села гдје би се у говорима политички објашњавала цијела ствар. У Катунској нахији су заказана покајања за 20, 21. и 22. децембар. У селу Штитари, гдје има 14 мртвих, заказано је покајање за 25. децембар. Готово да нема села гдје нема по неки погинули.²⁰ Окружни комитет Цетиње извјештава Покрајински комитет 16. децембра да већ неколико дана пролазе рањеници из Пљеваља и да велики број жртава, а још више неуспјех, уносе немир у народ. Из Штитара је, према овом извјештају, од 26 партизана који су отишли, погинуло 13. Даље, стоји у извјештају, чује се приговор, али више од појединаца да их је опет Србија преварила, да су изгинули идући да помажу Србијанцима и слично. Али и поред утучености, став већине је да се не може ослободити без жртава. Фамилије погинулих већином се држе добро. Морал код рањених партизана је добар.²¹ Покрајински комитет за Црну Гору,

¹⁸ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, IV 3а-77(41). Наредбу су потписали политички комесар Јован Капичић и командант Петар Петковић

¹⁹ Гојко Вукмановић, Број погинулих бораца Ловћенског батаљона у бици на Пљевљима 1. децембра 1941. године, Историјски записи, 3-4 Титоград, 1970, 405-408.

²⁰ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ V2-15(41) (У извјештају стоји и да се спроводе у живот одлуке о ликвидацији тзв. Народне војске с успјехом.)- Шпиро Лагатор и Ђуро Батрићевић који су дали најцеловитији приказ ове теме у монографији објављеној 1990. године на основу испитивања око 150 учесника саме битке, архивске грађе и дотадашњег историографског стваралаштва наводе да је битка однјела 238 живота, од којих највећи број из Ловћенског батаљона - 82. Истичу и цифру од 270 рањених војника.

²¹ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, III2-7(41)

Боку и Санцак већ 20. децембра шаље директиву Окружном комитету Цетиње да с обзиром на велике жртве у борбама за Пљевља које су пале из Ловћенског одреда, неопходно је одмах појачати политички рад у масама. Неуморним и правилним политичким радом сузбиће се утицај и опасност од пете колоне.²² Окружни комитет Цетиње обавјештава Покрајински комитет 31. децембра да су одржане комеморације у Велестову, на којој је било око 1000 душа, на Загради гдје је било присутно око 700 људи, у Ублима (Гардашевићима) 500-600 душа, у Чеву са око 500 учесника. На свим комеморацијама је говорио представник партије. На Љуботињу ће се, према извјештају, одржати заједничка комеморација 1. јануара, у Штитарима и Доњем Цеклину 10. јануара.²³ Према другом извјештају, комеморацији у Велестову у Катунској нахији је присуствовало око 1000 душа. Од тога 500 партизана под оружјем.²⁴ Главни штаб НОПО за Црну Гору и Боку у извјештају штабу Ловћенског НОПО од 9. децембра, а с обзиром на то да је један велики број дезертера прошао преко њихове територије и ширио панику причајући нарочито о огромним губицима, о распаду одреда о дивљем бјекству, наводи између осталог: у првом налету наших храбрих партизана успјели су да непријатеља разбију, да заузму пола вароши, али услед непријатељског и издајничког држања Муслимана развила се улична борба у Пљевљима.²⁵ Треба истаћи и да је пет дана након битке за Пљевља, један дио Ловћенског батаљона напао код села Лисине и Калуђеровића јак непријатељски одред, гдје му је нанио губитке од 100 бораца и много стоке и материјала. Овдје је погинуо заступник командира чете Зарија Јоветић.²⁶

Задатак Језеро-шаранског батаљона био је: ликвидирати спољну одбрану града на правцу Бездан – Читлук, потом продријети у град. Једном четом напасти у садејству са Комским батаљоном италијанско упориште у гимназији. Десним крилом у јачини једне чете продријети у центар града правцем: Требовина – Велика џамија. Посјести све тврде зграде са западне и сјеверне стране нове основне школе. Заузети кућу Шећеровића у којој је био стан италијанског генерала, команданта одбране и заробити га. Првим плотуном био је погођен командант Душан Обрадовић, недуго затим смртно је погођен и политички комесар Вук Кнежевић. Овај батаљон је заузео и цркву и зграду друштва „Братство“.

²² Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П2-20(41).

²³ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П2-11 (41)

²⁴ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П2-9 (41)

²⁵ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, IV2a-50 (41)

²⁶ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, IV3a-77 (41) (Батаљон је наставио борбу у саставу Прве пролетерске бригаде)

Дробњачко-ускочки батаљон се пробио уз Шевери, заузео електричну централу, зграду Среског начелства, затвор и одатле су ослободили затворене родољубе. У поподневним часовима свакоме је било потпуно јасно да су у нападу на Пљевља претрпјели неуспјех. Из града су се повлачили по мраку, кроз улице, кроз дворишта, кроз воћњаке.²⁷

Постојало је мишљење да је руководство подгоричке чете криво што није на вријеме ушло у борбу и зато је морало доћи до повлачења. Задатак подгоричко-зетске чете био је да заузме болницу, али то им није успјело јер она није улазила у борбу.²⁸ Друга чета љешкопољско-љешанска добила је наређење за напад на касарне. У борби су се задржали око 1,5 сат, а затим су по наређењу одступили. Свака је чета имала свој задатак. Командир је слао курире код команданта да види шта ће да раде, али га они нису могли наћи. Тада су одлучили да изврше јуриш на касарне. Пошто су извршили јуриш нашли су се опкољени од непријатеља и били су принуђени да одступе или да се предају. Тада су одступили иза брда и тамо нашли команданта. Приликом напада није било дезертерства. Касније су политички комесар и командант покушали да реорганизују свој батаљон, али им није успјело јер је војска дезертирала бојећи се непријатеља који је наступао. Дезертирао је велики број Љешкопољаца. Након битке, у селу Глизнице се нашао цио остатак батаљона, око 140 бораца, од којих је било око 70 Зећана заједно са својим командним кадром. Мишљење бораца било је да би успјели у заузимању Пљеваља да су све чете извршиле свој задатак, али по цијену великих жртава.²⁹

У извјештајима стоји и да је било појединих јединица које су се врло рђаво држале. Арсо Јовановић у свом извјештају пише да је најнездравија појава била код батаљона „Бајо Пивљанин“. То је била неорганизована скупина. Категорички је захтијевано да се врате кући, мада нису учествовали у борби. Повјерене рањенике које су требали пренијети за Жабљак остављали су путем. Коње су крали испод рањених бораца. Пљачкали су дуж Санцака што су нашли и оставили су врло лош утисак. Свађали су се међусобно. Штаб црногорског одреда је сматрао да се тај батаљон не може употребити ни за акције на домаћем терену, а камоли изван Црне Горе. Ту треба темељито измијенити старјешински кадар и прочистити редове. Батаљон „Пеко Павловић“ у борби се дјелимично добро држао. Међутим, послје борбе потпуно је отказао по-

²⁷ Мијушко Шибалић Језеро-шарански батаљон у бици на Пљевљима децембра 1941. године, Исторички записи, свеска 4-6, 1951, 186-193. (По њему, у бици за Пљевља из Језеро-шаранског батаљона погинула су 52 борца.)

²⁸ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, VI2-75(41)

²⁹ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, VI2-75(41)

слушност и прекршио сва наређења. Уз то није било дисциплине коју захтијевају овако тешке уличне борбе. Пошла је у напад и маса ненаоружаних (па и ради пљачке), која је прва унијела извјестан неред.³⁰ У извјештају штаба црногорског одреда стоји да напад на Пљевља није успио и да су имали осјетне губитке који се крећу око 400 мртвих и рањених. Узроци неуспјеха су недовољно познавање терена од стране јединица и недораслост старјешина за овакве борбе. Одведена војска није имала чврсту војничку дисциплину, дјелови су подлегли паници, плашили се бомбардовања. Тако се и догодило да неколико Италијана најури у бјекство читав зетски батаљон, док су други при наиласку на прву ватру одступили и тако деморалисали остале. У првим борбама пао је добар дио руководећег кадра, а није се нашло чврстих руку за вођење јединица. Старјешине су били хероји као борци, али се нису снашли као старјешине. Дио становништва (Турци и Усташе) отежали су уличне борбе. Непријатељ је био потпуно обавијештен о акцији мада су батаљони ноћним маршевима прешли Санцак. Због чврстог отпора непријатеља партизани су се почели колебати. Иако је непријатељ био јак (3000), могли су заузети Пљевља, да су јединице и старешине озбиљно схватиле свој задатак. Само три батаљона су извршили своје задатке: цетињски, бјелопавлићки и пиперски (који је штитио комуникацију Пријепоље – Пљевља и задобио диван плијен и 70 заробљеника, имао је три мртва), никшићки дјелимично. Сви остали батаљони подбацили су, мада је било херојског држања. Дјелови који су продрли у варош бранили су се читав дан у зградама, па су се тек ноћу повукли. Осјетиле су се слабе организационе тачке код батаљона: комског, пивског, никшићког и код оних из Шавника. Иначе су продрли до у сред вароши. Били су заузели два важна утврђења, требало је заузети још два, али се ту старешине не снађоше... Дуги маршеви заморили су трупе. Исхрана је свугдје подбацила због држања у тајности. Грешка руководства је што на појединим правцима нису одређени по два до три таласа, па ако се један поколеба, следећи га задржи и понесе акцију. Напад са свих страна није једновремено услиједио па су Италијани ватру концентрисали редом против појединих група. Утврђења која су заузели Цетињски и Бјелопавлићки батаљон нису била гора од оних која друге трупе нису зазеле. Послије неуспјелог напада, сви добровољци напустили су јединице.³¹

Борци пљеваљског краја у великом броју учествују у овом нападу. Поред водича у нападу учествује јединица јачине 135 бораца која је на положај кренула последије заклетве положене у Крупицама. Велимир Јакић са јединицом јачине око шездесетак бораца обезбеђивао је пра-

³⁰ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V2-29(41)

³¹ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V2-22(41)

вац Пљевља - Чајниче. У нападу на град, самоиницијативно учествује више од 100 бораца – грађана, од којих су добар дио њих последије напада Италијани стријељали. Италијанске снаге јачине око 300 војника са 12 камиона крећу 1. децембра доста рано из Пријепоља у помоћ Пљеваљском гарнизону. Када је чело колоне изашло из Савина лакта, комплетно је упало у добро организовану засједу бораца батаљона „18. октобар“. Развила се жестока борба у којој је непријатељ имао 59 погинулих и рањених. Подаци о броју погинулих се разликују. Заробљена су 73 италијанска војника, а међу њима и хирург Ђовани Бава, који је последије тога радио у болници у Жабљаку и обилазио болнице у Шавнику, Боану, Колашину и Пиви.³² У овој бици уништено је свих 12 камиона и 1 мотоцикл. Приликом другог покушаја да се из Пријепоља пробију до Пљеваља, на мјесту одигране борбе, Италијани своје погинуле налазе сложене у крстине, без одјеће, унакажених лица и гениталија. Батаљон „18. октобар“ имао је 3 мртва и 3 рањена борца, од којих је један касније подлегао ранама. Батаљон „18. октобар“, или како се још звао кучко-пиперски, је при формирању Прве пролетерске бригаде ушао у њен састав.³³ На другој страни, према извјештају генерала Ђованија Еспозита од 10. децембра 1941. године, погинуло је 14 официра, 6 подофицира и 54 војника, док је 170 лица рањено. Заробљени италијански (73) војници и официри предати су Дурмиторском одреду, и налазили су се на Жабљаку и околини. Када је, неколико мјесеци касније, стигла вијест да су заробљени италијански војници на Жабљаку побијени, гнијев окупатора је био велики. Дана 4. маја 1942. године стријељана су 33 становника Пљеваља.

По повратку са положаја борци су у резервним четатам затекли колебљивост, која је све више јачала, јер ни сама команда није одлучно иступила и наредила партизанима да не смију никуда да се удаљавају. Колебљивци су ово искористили, умакли у даља села и отишли својим кућама, тако да накнадно наређење које је команда издала за забрањивање повратка кућама без њеног одобрења, није могло да се сваком стави до знања, јер их је приличан број дезертирао. Остатак је пошао у правцу Рудог Поља да спречи долазак италијанских појачања Пљевљима код мјеста Адравићи. Био је заједно са командом све до момента када је требало ићи за Србију. Одлазак за Србију био је 11. децембра.³⁴ посљедње групе деморалисаних бораца повукле су се из града трећег дана од почетка битке. Народ из оближњих села је прихватао рањенике.

³² Јован Р. Бојовић, Партизанска болница у Жабљаку 1941.-1942.(Историски записи, 3, 1961,443-474.

³³ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V2-32(41)

³⁴ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, VI2-77(41)

Одмах по прогјеривању партизана улиједиле су репресалије. Бајо Секулић обавјештава Врховни штаб 6. децембра да Италијани пале села на путу ка Пљевљима. Трећег децембра Италијани излазе из својих склоништа и почињу да претресају скоро сваку православну кућу. Свуда гдје су нашли и најмањи траг партизанског присуства стријељају читаве породице. Нарочито су страдали мјештани Црљеница. Убијено је њих 38, док је између 150 и 200 људи одведено у привремени логор у мјесту Грабље. На Јабуци је похватано и стријељано 15 жена и 9 дјецe, у селу Михајловица убијено је двадесетак Терзића.

Моша Пијаде пише Титу са Жабљака 7. децембра 1941. да се још налази у Жабљаку, јер је то засад једини ослобођени срез гдје функционише партизанска власт. Међутим, с поласком људи у Санцак расположиве снаге су се још више смањиле, док су послови напротив порасли. Он сматра да би требало повести истрагу да се утврде кривци неуспјеха код Пљеваља. Неке јединице су по његовим ријечима извршиле издају, напустиле фронт и разбјежале се кућама остављајући оне јединице које су водиле уличне борбе у Пљевљима да тешко искрваре. Подгоричани и Бијели Павле нарочито су бројно дезертирели и „нисмо их ни овдје могли зауставити нити све разоружати“. Даље пише: „Нећу себи никад опростити што нисам стријељао неколико дезертера“. Саопштава Титу да чине све да врате што више људи у Санцак, што је с обзиром на њихову ситуацију неопходно. Обавјештава га да су у Жабљаку уредили једну болницу, али је посљедња три дана навала рањеника огромна па су доведени у страховите тешкоће. Сматра да је добар дио рањеника могао бити задржан по селима у Санцаку.³⁵

Штаб Црногорског одреда (политички комесар Бајо Секулић и командант Арсо Јовановић) 15. децембра подноси извјештај о распореду мањих снага: батаљон 18. октобар штити комуникацију Пријепоље – Пљевља. Јачина батаљона је 400 бораца. Батаљон је имао велике успјехе. Комуникацију Рудо – Пљевља штите Пријепољска чета (јачине 70 бораца) и Ловћенски батаљон (јачине 200 партизана). Пријепољска чета се налази у тјеснацу ријеке Сутјеске, а Ловћенски батаљон 12 километара сјеверно од Пљеваља. Батаљон Бијели Павле јачине 250 партизана налази се код села Адровићи, 15 километара сјевероисточно од Пљеваља. Упућен је 15. децембра у 10 часова у село Бабине да заштити правац Пријепоље – Барице. Комски батаљон јачине 200 бораца налазио се на територији Коврен – Граб – Павино Поље, за заштиту прав-

³⁵ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ V4-1(41). (Пијаде наводи у писму да није њега било да би на Жабљаку била катастрофа, јер четири-пет људи што руководи млади су, неискусни и још не умију да раде, па се у таквим тешкоћама без њега апсолутно не би снашли.)

ца Бијело Поље – Пљевља. Дјелови Бјелопољске чете (60 партизана) и дјелови из Колашинског среза (око 100 партизана) блокирали су Бијело Поље и руше комуникацију Бијело Поље – Пријепоље. Једна чета јачине 50 партизана налазила се у селу Озаци. Она је блокирала Пљевља са јужне стране и штитила комуникацију Пљевља – Ђурђевића Тара – Шавник. Осјетне снаге, јачине 400 партизана, распоређене су за блокаду Пљеваља са главнином по линији: Готовуша – Адровићи – Вијенац–Отиловица. Сагледава се ситуација и врше се мања прегруписавања. Непријатељ се налази у варошима и одбачен је са свих комуникација. У извјештају даље стоји да је послје неуспјеха на Пљевљима, једна половина људства и поред великих настојања да се задржи, напустила јединице и отишла кућама. То су били добровољци. Сви су се партизани задржали. Дакле, они сада располажу са 1000 партизана. Уз то, предузели су мјере за мобилисање извјесних снага у Санцаку.³⁶

Одлазак Одред у Санцак био је врло важан и у Црној Гори се много од тог похода очекивало. Дезертери који су првих дана почели да стижу унијели су страховито велику панику у мјеста кроз која су пролазили. Зато је Иван Милутиновић послао Пека Дапчевића, члана Главног штаба, да на терену помогне у овој тешкој ситуацији. Он је добио задатак и да врати Комски батаљон натраг.³⁷

У извјештају штаба црногорског одреда- главном штабу за Црну Гору и Боку (без датума) стоји: Од задржаног људства (свега 1600 партизана) блокирали смо све вароши у Санцаку: Пљевља, Пријепоље, с ове стране мост између Рудог и Прибоја, Бијело Поље, рушимо комуникације и везе. Морал код људства поправља се. У Србију ћемо упутити 1000 партизана по захтјеву Врховног штаба.³⁸

Покрајински комитет 15. децембра захтијева од обласног, окружних и мјесних комитета да писмено саслушају партијце у року од 5 дана од пријема директиве: када су посљедњи пут видјели командни састав своје јединице, какво су наређење добили од њих, како је дошло до тога да извјесне јединице напусте борбу.³⁹

Неуспјех на Пљевљима нанио је тежак ударац покрету. Послје тешких губитака у неуспјелом нападу, Одред се распао и од његових 3690 бораца борбу наставља у партизанским јединицама нешто око 670 бораца или 18%. од тог броја 320 улази у састав Прве пролетерске, 150

³⁶ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V1-14(41)

³⁷ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V1-12(41)

³⁸ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V2-22(41)

³⁹ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П2-22(41) (Посебно је скренута пажња и на питање која су лица разбијачки дјеловала, ширила деморализацију и панику и шта су они као партијци урадили да би то спрјечили.)

бораца улази у састав Санџачко-црногорског одреда а око 200 је враћено на терен у Црну Гору. Дио, око 3000 бораца, самовољно одлази кућама, а највећи дио њих ступа у састав тек формираних четничких јединица.⁴⁰

Након ове битке народни устанак преображавао се у грађански рат. Пљеваљска битка је оцијењена као велика војничка грешка и промашај, за чије су трагичне последице оптуживани Иван Милутиновић и Арсо Јовановић. Партизански покрет у Црној Гори је послије овог пораза запао у апатију и много му је требало да се опорави. Послије неуспјелог напада на Пљевља Тито је критиковао овај потез. Ова погибија изазвала је велику критику и партизанских противника који су битку на Пљевљима назвали „кланицом црногорске омладине“. Оно што партизани нијесу очекивали и чему се нијесу надали, јесте непријатељски став муслиманског живља, које је, наоружано од окупатора, помогло непријатељу да се напад партизанских јединица разбије.⁴¹ Такво држање Муслимана, уз стравичне одмазде окупатора над цивилним становништвом, неодлучност партизана и њихови злочини познати под називом „лијева скретања“, условили су снажење антикомунистичког расположења међу народом. Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак већ 12. децембра 1941. саопштава обласним, окружним и мјесним комитетима и бироима ћелија да без колебања и најенергичније уклоне све оно што у ма којој форми стоји на путу јединству и солидарности народа у борби против окупатора. „У историјској прошлости потурице су биле пета колона и вршиле исто тако издајничку улогу коју данас врше нове издајнице – пета колона. Зато као успомену на истребљење потурица које су извршили наши родољубиви претци оне историјске и славне бадње ноћи, нека идуће бадње вече 6. јануара 1942. буде прослављено у знаку борбе противу пете колоне и осталих народних непријатеља. Ову прославу треба да изведе народ скупа са нашим храбрим партизанима тако што ће се одржати заједнички сеоски зборови на којима ће се говорити о издајничком раду ових народних изрода и објашњавати у каквим се облицима појављује њихова издајничка работа.“⁴² Покрајински комитет пише Окружном комитету Колашин 20. децембра 1941. да се ситуација на подручју Колашина поправља и поред оне психозе послије неуспјеле акције на Пљевљима. Но, како је тамо ситуација још увијек врло озбиљна потребан је науморан и даноноћни рад у масама и енергична ликвидација петоколониша.⁴³ Управо на

⁴⁰ Радомир Матовић, *Свједочанства једног времена*, Пљевља, 2002, 44.

⁴¹ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V1-12 (41).

⁴² Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П2-19 (41).

⁴³ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П2-12 (41).

Бадње вече 1942. збио се по злу чувени злочин на пасјем гробљу у Колашину. Из окружног комитета пишу мјесном комитету у Шавнику 3. јануара 1942. да појачају политички рад против четника, јер имају конкретан примјер какви су они бандити, када се у њиховим редовима налазе Спасоје Дакић и компанија. Траже да им јаве шта је са Радомиром Томићем који је први дезертирао из акције на Пљевљима.⁴⁴

Главни штаб у извјештају од 11. децембра 1941. обавјештава о организовању неке „народне војске“, која би имала да води борбу против њих. Они отворено ступају у контакт с непријатељем. То се нарочито осјећа у срезovima беранском и андријевичком. Главни носиоци су Милутин Јелић, бивши директор гимназије, Филип Цемовић, бивши народни посланик и Ђорђе Лашић, бивши југословенски мајор. Главни штаб је зато у ове срезове послао појачање партијским организацијама, а са повратком Комског батаљона послали би и војно појачање.⁴⁵ Ову неорганизованост искористиле су четничке снаге које су у ноћи између 19. и 20. јануара 1942. опколиле а у зору нападе чете Комског партизанског одреда у Краљским Барама код Колашина. Међу 33 погинула партизана био је и Вукман Крушчић, секретар мјесног комитета КПЈ за Колашин, док је 80 партизана заробљено. Главни штаб је зато 30. јануара поручивао својим снагама да „силом спријече свако стварање четништва у Црној Гори, а њихове вође без милости треба искоријенити.“ Неколико дана касније тражила се потпуна ликвидација четника у Црној Гори и у Санцаку, што је 3. марта захтијевано и од Оперативног штаба за колашински сектор. У директиви од 10. марта речено је између осталог: „ликвидацији четничке банде и пете колоне морамо посветити сву пажњу. Док не ликвидирате четнике, борбу са Италијанима избјегавајте, а примите је само онда када је не можете избјећи или када сте сигурни да ћете доћи до плијена у оружју и муницији.“

Прилог

К.П.Ј. Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санцак шаље Обласном, окружним и мјесним комитетима 20. децембра 1941. саучешћа породицама погинулих партизана на Пљевљима. Исто тако шаље поздраве рањеним партизанима који треба да се прочитају по одјељењима у болницама, у присуству једног члана мјесног комитета, односно бироа хелије.⁴⁶

⁴⁴ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, ПЗ-2 (42).

⁴⁵ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, V1-12 (41).

⁴⁶ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, П1-7 (41).

Породицама погинулих хероја парзизана на Пљевљима и осталим позицијама у борби против мрског фашистичког окупатора

Када је 13. јула планула прва црногорска пушка против фашистичког окупатора, огроман дио црногорског народа сматрао је ту пушку као бојни поклич за борбу, за свету народноослободилачку борбу. Црногорци као вјерни сљедбеници својих предака, све што се не хтје у ланце везати, отишли су са пушком у руци, спремни да на олтар слободе и части положије своје животе. На тим најважнијим народним питањима када се води борба – бити слободан Црногорац и Словен или не бити, у тој борби положише животе ваши синови и браћа ваша.

Ови народни хероји борећи се за народну ствар и у прошлости и данас у најсудбоноснијим часовима по народ и његову будућност са оним што је најдраже човјеку, са својим животима, показаше колика је била њихова љубав и оданост народу и његовој ослободилачкој борби.

Нема живота без слободе, то је била идеја водиља ових храбрих јунака, наших дичних партизана.

Проливена крв на Пљевљима и осталим позицијама против фашистичке тираније цементирала је братство и солидарност јужнословенских народа у борби против заједничког непријатеља – мрског фашистичког окупатора, а за заједничке идеале, за једнакост и братство међу народима. Ова проливена крв биће истовремено порука будућим покољењима како се вјерно служи народу и народним слободама, а истовремено опомена народним непријатељима да она неће престати да се лије до потпуног народног ослобођења.

Родитељи, браћо и сестре погинулих партизана – народних јунака! Умјесто суза подигните чврсто стиснуту песницу која показује спремност и снагу за освету и даљу борбу. Нека све жртве дате на олтар народних слобода буду нови бојни поклич за концентрисање народних снага у борби за коначно протјеривање окупатора са наше родне груди у заједници са моћном и непобједивом Совјетском Русијом и поробљеним народима Европе.

Комунистичка партија Југославије, Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санцак, изражавајући вам саучешће, рећи ће вам оно што сваког дана на дјелу показује – да ће освета браће наше и другова наших бити велика и тешка и да са борбом неће престати до посљедњег свог човјека, до коначног протјеривања окупатора и до уништења посљедње фашистичке хуље и да ће ове жртве Комунистичка партија задржати у вјечној успомени.

Слава палим жртвама у светој народно-ослободилачкој борби!

Смрт фашизму – Слобода народу!

Žarko LEKOVIĆ

BATTLE OF PLJEVA - A PRELUDE TO THE CIVIL WAR

Summary

Many books about the survivors of the event, as well as historians, have been published about the Battle of Pljevlja. Despite the great attention of domestic historiography to this event, the exact number of participants in the Battle of Pljevlja, as well as their military equipment, are still the subject of controversy. In this paper, I have tried to point out some crucial moments of this battle that caused the events that followed it, relying on literature and original material, i.e. documents from the State Archives of Montenegro - Archives Department of Podgorica. The events in Pljevlja confronted the Italians as never before with partisan dexterity. The forces of the Montenegrin detachment carried out a strong attack on the Italian garrison that was stationed there, and stormed the city. The Italians retaliated and captured the partisans who were desperately defending themselves. The attack on Pljevlja on December 1, 1941, ended in a catastrophic defeat, one of the largest during the entire war. This was the biggest battle of the liberation forces in 1941, but also the battle of big military oversights, political recklessness and a lot of things that did not go in its favor. According to the report of the headquarters of the Montenegrin detachment, it was a gigantic fight that the history of Montenegro does not remember. After the battle, General Esposito stated that the defense of Pljevlja would be written in golden letters in the annals of the division and Italian weapons. In the city, after the battle, the terror rose to unbearable. Despite Arsa Jovanović's proposal to exchange prisoners, all prisoners and wounded in Pljevlja were shot after being tortured by the occupiers and quislings. During this fight, the wounded were massacred on both sides. The occupier killed, after the battle, the elderly, women and children. Although the Italians inflicted a devastating defeat on the partisans, the fight against the insurgents did not stop. The immediate consequence of the Sandzak battles is the liberation of Nova Varoš, Sjenica and Goražde, and the establishment of ties and cooperation with the fraternal Serbian and Bosnian partisans. After the Battle of Pljevlja, the popular uprising turned into a civil war.

Извори и литература

Необјављена грађа:

Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, 1941.
Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Подгорица, НОБ, 1942.

Литература:

Бергвин Х. Цејмс, *Империја на Јадрану – Мусолинијево освајање Југославије 1941-1943*, Београд 2007.

Ђуретић Веселин, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд 1985.

Матовић Радомир, *Свједочанства једног времена*, Пљевља 2002.

Мрдак Вуксан, *Записи једног патриоте*, Подгорица 1998.

Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918-1988*, Београд 1988.

Радовић Слободан, Касалица Божидар, *Вријеме братоубилаштва – Грађански рат у Пљевљима 1941-1951*, Пљевља 2016.

Чланци, расправе:

Бојовић Р. Јован, *Партизанска болница у Жабљаку 1941-1942*, Историски записи, 3, Титоград 1961.

Вукмановић Гојко, *Број погинулих бораца Ловћенског батаљона у бици на Пљевљима 1. децембра 1941. године*, Историски записи, Титоград, 3-4, 1970.

Роловић Владо, *У Пљевљима 1 децембра 1941 године*, Историски записи, 4-6, 1951.

Станишић Милија, *Стратегијско-оперативни аспекти пљеваљске битке, Токови револуције у Црној Гори*, Никшић 1980.

Шибалић Мијушко, *Језеро-шарански батаљон у бици на Пљевљима децембра 1941 године*, Историски записи, 4-6, 1951.

Slavko BURZANOVIĆ*

”ZELENI PARTIZANI”

ABSTRACT: *The paper analyzes the propaganda use of the name “green partisans” for members and sympathizers of the Montenegrin Federalist Party and members of the Quisling military forces in Montenegro, which were commanded by Krsto Popović in the period 1942-1944. The origin of the term is related to an unnamed Italian intelligence officer and was initially used for members of the Chetnik leadership in Montenegro. Furthermore, the paper contains one, until now unpublished document relevant to the understanding of this issue, a copy of which is preserved in the State Archive of Montenegro in Cetinje.*

KEYWORDS: *Green partisans, Krsto Popović, The Lovćen Brigade, Chetniks, propaganda*

Fenomen individualnih i kolektivnih prelazaka sa jedne na drugu zaraćenu stranu nije rijedak u istoriji. Nije nepoznat ni crnogorskoj. Vojni i politički slom fašističke Italije septembra 1943. nagovijestio je približavanje kraja rata i stvorio vojne, političke i materijalne uslove za jačanje NOB-a u Crnoj Gori. Jedna od posljedica bila je prilaženje partizanskim snagama nemalog broja zelenaša, odnosno pripadnika *Lovćenske brigade*, kvislinške formacije. U četničkim redovima na zelenaško napuštanje zajedničkog anti-komunističkog fronta gledalo se kao na nimalo slučajan rezultat dvostruke, pa čak i trostruke političke igre. Za njene aktere federaliste, zelenaše, jedan italijanski obavještajac je iskovao, a od četničkih propagandista je prihvaćen, upečatljiv naziv „zeleni partizani“.¹

Istorijat odnosa komunista i federalista nije idiličan. Do sredine tridesetih godina prošlog vijeka, različito su gledali na karakter jugoslovenske države i način njenog nastanka. Godine 1918, za federaliste traumatične, crnogor-

* Autor je naučni saradnik u Istorijском institutu, Univerzitet Crne Gore

¹ S. Burzanović, *Zeleni partizani u NOB-u; Kako su komunisti zvali „poštene federaliste”* da im se pridruže, *Pobjeda*, 18. 7. 2021.

ski komunisti bili su istaknuti bjelaši ujedinitelji. Promjena stava Kominterne prema nacionalnom pitanju omogućila je da dođe do saradnje dva pokreta čiji najznačajniji rezultat su tragične Belvederske demonstracije juna 1936. godine.² Dijametralne stavove komunisti i federalisti imali su prema pokušaju restauracije crnogorske države kao satelita u okviru italijanske fašističke imperije. Federalisti uglavnom podržavaju ovaj čin, neki sa entuzijazmom a neki sa skepsom, dok komunisti na njega gledaju kao na čin kolaboracije. Na poziv SSSR-a odlučuju se na oružanu, bespoštednu antifašističku borbu, ne obazirući se na cijenu koju bi zbog toga mogli platiti i oni i Crna Gora.³ Ustanak protiv okupatora, za koji su crnogorski komunisti vršili pripreme praktično od aprila mjeseca odnosno od vojnog sloma jugoslovenske kraljevine, uslijedio je 13. jula 1941. godine, samo nekoliko sati nakon *Petrovdanskog sabora* na kom je proglašena obnova „nezavisne“ crnogorske kraljevine.

Od septembra 1941, Italijani nastoje da pacifikaciju Crne Gore postignu oslanjanjem na lokalne antikomunističke milicije i žandarmeriju, nudeći komandu nad njom zelenaškom vođi, brigadiru Krstu Popoviću. On, zajedno sa Novicom Radovićem i Petrom Plamencom, sa civilnim komesarom Rulijem postiže dogovor o formiranju crnogorske narodne vojske od 6.000 do 8.000 vojnika, sa kojima će za dva mjeseca uspostaviti i garantovati mir u zemlji. Pri komandi ove vojske traži se i formiranje civilnog odjeljenja. Kako navodi R. Pajović, zelenaško vodstvo bilo je jako motivisano da stvori svoju vojnu formaciju kao zalogu za rješavanje sudbine Crne Gore kada se rat završi. Htjelo je, takođe, „da odvрати okupatora od sprege sa predstavnicima velikosrpskih snaga u Crnoj Gori, koje je tokom čitavog rata smatralo glavnim neprijateljem“. Ono što je civilni komesar prihvatio a sa skepsom podržao i okupacioni vojni zapovjednik Pircio Biroli, odbacila je u decembru 1941 italijanska vlada. Iz Rima je došla poruka da je Crna Gora okupirana na osnovu ratnog prava i da će „do kraja rata imati ono što bude zaslužila svojim držanjem prema Italijanima“.⁴

Do ustaničkog vodstva doprle su informacije o pomenutim Popovićevim kontaktima, ali ono tokom oktobra, novembra i decembra 1941. godine ne odustaje od pokušaja da pridobije Popovića, jer ocjenjuje da upravo zbog njegovog uticaja, priliv boraca iz katunskog kraja nije masovan kao u drugim krajevima. U jednom partizanskom izvještaju iz prve polovine novembra 1941. se tvrdi: „U opštini cuckoj sve zavisi od Krsta Popovića, u koga

² D. Vujović, Politički život u Cetinju i njegovoj okolini 1918-1941, in: *Cetinje 1492-1982*, eds. Đ. Pejović, D. Vujović, Cetinje 1994, 180-183; M. Stanišić, Borba KPJ za vodstvo u crnogorskom nacionalnom pokretu, *Istorijski zapisi* 1 (1987), 156-160.

³ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941 -1945*, Cetinje 1977, 60-78.

⁴ *Isto*, 120

Cuce a i svi Katunjani slijepo vjeruju“.⁵ Nastoji se da se Popović sa Cetinja izvede na slobodnu teritoriju i sasluša ili da se u slučaju odbijanja raskrinka kao saradnik okupatora. Popović se nije odazvao ni pozivu i garancijama svog nekadašnjeg saborca i bliskog prijatelja Sava Čelebića, koji se nalazio u partizanima.⁶ U ovo vrijeme, saslušanje političkih neistomišljenika u ustaničkim štabovima kao epilog često je imalo likvidaciju. Velika sovjetska zimska kontraofanziva, kojom su njemačke snage odbačene od prilaza Moskvi, dala je nadu da se nacistička ratna mašina može zaustaviti. Crnogorski komunisti očekivali su da će Crvena armija brzo slomiti njemačku vojnu moć, te da će se stvoriti uslovi da oslobodilački rat preraste u obračun sa domaćim reakcionarnim snagama odnosno da pređe u revolucionarnu, takozvanu „drugu fazu“.⁷

Nakon teškog poraza u bici za Pljevlja, 1-2 decembra 1941, ustanički redovi se osipaju a četnički pokret snažno nastupa u Vasojevićima, a zatim i u drugim krajevima Crne Gore. Ustanike u martu 1942. napušta i pukovnik Bajo Stanišić i počinje otvorenu saradnju sa okupatorom. Nakon Stanišića, oružanu akciju protiv ustanika, uz podršku Italijana, preduzima i Krsto Popović. Na Cetinju se 10. marta osniva štab Crnogorske nacionalne komande. Komandant štaba bio je Popović, načelnik štaba Blažo Marković, a njegov zamjenik Risto Hajduković. Za propagandu bili su zaduženi Milivoje Matović i Novica Radović koji se starao i za štampu i finansije.⁸ Popovićeve jedinica organizovana je kao *Lovćenska brigada*. Imala je oko 1.650 boraca. Opremljena je i opskrbljivana od italijanskih okupacionih vlasti radi pacifikacije ustankom zahvaćene zemlje. Od marta 1942. do novembra 1943. djelovala je na prostoru Katunske, Riječke, Lješanske i Crmničke nahije, na području Bara i Budve. Sa izuzetkom gradova i teritorija koje okupator nije anektirao ili priključio Albaniji, ostali djelovi Crne Gore potčinjeni su na lokalnom nivou četničkim snagama.⁹

Nesporna je činjenica da četnici i zelenaši nijesu jednako doprinijeli krvavom zaplitanju crnogorske drame 1941–1945. Ni socijalistička historiografija (R. Pajović, Đ. Vujović) nije propustila da istakne da je, u zoni vojne odgovornosti generala Popovića, prema pripadnicima partizanskog pokreta, njihovim simpatizerima i porodicama, postupano sa više obzira.

U sadjejtstvu sa Italijanima, dva kolaboracionistička pokreta, četnici i sljedbenici Popovića, uspjeli su da do ljeta 1942. potisnu glavninu partizan-

⁵ V. Sjekloća, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Podgorica 1998, 165.

⁶ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 126-127.

⁷ Đ. Vujović, *O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata*, Titograd 1967, 29-45.

⁸ Z. Lakić, R. Pajović, G. Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945. Hronologija događaja*, Titograd 1963, 274.

⁹ R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 246-248.

skih snaga iz Crne Gore, ali ne i da uspostave odnos međusobnog povjerenja. Četnici se nijesu odricali ambicije da se nakon obračuna sa komunistima, koristeći svoju brojčanu nadmoć, obračunaju i sa „separatistima“, kako su kvalifikovali pripadnike i pristalice crnogorske federalističke stranke. Italijanima, koji su obeshrabrivali ovakvu namjeru, u više navrata su denuncirali pojedine Popovićeve sljedbenike, a i pokret u cjelini kao prikrivene partizane i komuniste. Krajem 1942. ili početkom 1943. godine, Blažo Đukanović podnosi o ovome iscrpan elaborat generalu Pirciju Biroliju u kom posebno optužuje Krsta Popovića i Dušana Vukovića. Birolji je već ranije, u novembru 1942. godine, protestovao kod Novice Radovića zbog zelenaško-partizanskih veza.¹⁰ U zaplijenjenoj četničkoj arhivi, koja se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, o tome postoji više dokumenata čiji se prepiri nalaze i u Državnom arhivu Crne Gore.

Jedno od ozbiljnijih iskušenja u odnosima Popovićevih zelenaša sa njihovim saveznicima Italijanima i četnicima desilo se u februaru 1943. godine, uoči četničkog pohoda u Bosnu u vrijeme Bitke na Neretvi. Popović je kategorički odbio da učestvuje u pohodu, tretirajući ga kao bratoubilački. Radi homogenizovanja svojih redova, zelenaši su organizovali nekoliko skupova na kojima se pjevalo: „Ovo kolo što se kreće u Bosnu ga ići neće“. U jednom zelenaškom letku izdatom tim povodom, oštro se osuđuje vođstvo crnogorskih četnika i pokolji koje su četnici izvršili nad Muslimanima u Sandžaku. Na pomenutim zborovima izbjegavane su osude partizanskog pokreta. Pokrajinski komitet KPJ nastojao je da iskoristi i produbi četničko-zelenaški sukob, nagovještavajući mogućnost oružane pomoći zelenašima u slučaju njihovog sukoba sa četnicima. Pokušaj četnika Jakova Jovovića da sredinom februara 1942. preko Zagarča prodru na Čevo i tamo izvrše mobilizaciju, zaustavljen je kod Bešina Ubla gdje je zamalo došlo do oružanog sukoba između saveznika.¹¹ U pismu Bajru Stanišiću od 28. februara 1943. Blažo Đukanović ukazuje na probleme sa „zelenbaćima“ i žali što ih prije pohoda nijesu oružano uništili.¹² Sredinom proljeća 1942, u redovima Popovićeve vojne formacije nalazi se više stotina boraca iz Podgorice, Zete, Zagarača, Komana, Lješanske nahije, Bjelopavlića. Prema ocjeni Đ. Vujovića, dio njih bili su saradnici i simpatizeri NOP-a, a dio ljudi koji su željeli da ostanu

¹⁰ Đ. Vujović, *Lovčenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje 1976, 430-433.

¹¹ R. Pajović, *Političke prilike u Crnoj Gori uoči i za vrijeme Bitke na Neretvi*, in: *Neretva - Sutjeska 1943*, Beograd 1969, 458-460.

¹² Đukanović piše Stanišiću: „Teškoća kao što znaš ima, najviše od ovih zelembaća. Ali se i to pitanje mora raščistiti po svaku cijenu. Pogriješili smo što prilikom polaska u Bosnu nijesmo postavili i taj uslov i uklonili ih silom oružja, pa onda poslali za Bosnu, ali što nije tada učinjeno učinjeće se sada, drugog izlaza nema“. Đ. Vujović, *Lovčenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje 1976, 437.

po strani od glavnih događaja. U tom smislu ilustrativan je slučaj formiranja bataljona „zelenaša“ u Kosovom lugu u kom zelenaša ranije nije bilo. Vujović ovu pojavu pripisuje aktivnosti lokalnih komunista koji su preko ove formacije sačuvali dio svojih simpatizera i pomagača i uspjeli da iz lokalnih zatvora oslobode i u bataljon uključe i pohapšene partizane. Nakon povratka četničkih snaga iz Bosne pripadnici ove formacije su se sklonili u Katunsku nahiju.¹³

Pomenuti pohod završio se teškim porazom četnika od kog se nikada nijesu oporavili. Jedinice Krsta Popovića držale su položaje uz bok četničkih snaga prema partizanima, ne upuštajući se u ozbiljnije sukobe, dozvoljavajući u nekim slučajevima partizanskim ranjenicima i nenaoružanim borcima da se sklanjaju na njihovoj teritoriji.

Četničke denuncijacije na račun zelenaša nastavile su se i nakon uspostavljanja njemačke okupacione vlasti u Crnoj Gori septembra-oktobra 1943. Protiv zelenaša četnici vode neobjavljeni rat. Njihove „crne trojke“ u gradovima likvidiraju ne samo pristalice NOP-a već i istaknute federaliste – zelenaše. Kako je *Lovćenska brigada* rasformirana u novembru, Krsto Popović i njegovi bliski saradnici Novica Radović, Petar Plamenac, sa Cetinja se sklanjaju u Katunsku nahiju. Blažo Krivokapić, četnički funkcioner, postavljen za šefa cetinjske policije, traži podršku od njemačkog zapovjednika Kajpera da obnovi *Lovćensku brigadu* odnosno njen dio pod komandom mlađih pročetničkih oficira.¹⁴ Feldkomandantu Vilhelmu Kajperu se obraća i Jakov Jovović. Piše mu 8. septembra 1944. da su „cetinjski zelenaši obični komunistički agenti prefarbani u zeleno da bi se kod Vas mogli skloniti“.

Slične sadržine je i jedan nedatirani i nepotpisani četnički izvještaj nastao krajem 1943. ili početkom 1944. godine, u kom se ističe da su djeca i bliski rođaci zelenaških vođa Krsta Popovića, Sava Čelebića, Novice Radovića, istaknuti komunistički rukovodioci: Nikola i Radovan Popović, Milovan Čelebić, Petar Radović. Za Petra Plamenca se navodi da na sličan način ima veze sa Britancima. Aludira se na njegovog sina Džona Plamenca, koji boravi u Londonu.

Tvrdi se da je likvidacija četničkih vođa Baja Stanišića i Blaža Đukanovića i njihovih saradnika u Ostrogu oktobra 1943. godine bila djelo Krsta i Nikole Popovića. Oni su navodno (krajem septembra ili početkom oktobra) imali sastanak u Cucama na kom je isplanirana ova akcija, a zatim je Nikola osam dana kasnije, kao komunistički rukovodilac, nametnuo partizanskom štabu.¹⁵

¹³ Đ. Vujović, *Lovćenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje 1976, 437-438.

¹⁴ *Isto*, 498-499.

¹⁵ R. Pajović, Likvidacija crnogorskog četničkog vodstva u Ostrogu oktobra 1943. godine

Autor ovih tvrdnji nije želio da uvidi da pojava „zelenih partizana“ nije bila rezultat nikakve zavjere, već očekivano prilaženje pobjedniku, koji je još u toku rata, odlukama ZAVNO-a, AVNOJ-a i CASNO-a, proklamovao i gradio novu Jugoslaviju kao federaciju ravnopravnih republika i ravnopravnih naroda, ostvarujući najvažnije programske ciljeve crnogorskih federalista. To su svojevremeno prepoznali i komunisti, pozivajući „poštene federaliste“ da se nađu u prvim redovima oslobodilačke borbe, jer je ona „pravi nastavak njihove borbe”.¹⁶

Prilog¹⁷

Od jednog italijanskog obaveštajnog oficira dobiven je sledeći izvještaj:

„Politička situacija u odnosu na „zelene nacionaliste u C.Gori“.

„Zeleni nacionalisti“ igrali su uvek duplu ulogu. Od vremena bivše Jugoslavije oni su potpuno saradivali sa komunističkom partijom u Jugoslaviji sa ciljem da miniraju jugoslovensku državu.

*13. VIII. 1941 godine 90% partizana bilo je sastavljeno od zelenaške partije i isti su uzeli vidnog učesća za sve vreme partizanske revolucije.*¹⁸

Šefovi i intelektualci koji su u većini bili stariji ljudi, ostali su za svaku eventualnost u varošima, da još i dalje održavaju vezu sa italijanskim vlastima.

Pretežni dio onih glavara, koji su ostali po varošima uvek su održavali vezu sa komunistima. /Krsto Popović, Novica Radović, Savo Vuletić, Savo Čelebić/ dok je jedan mali dio zelenaških glavara bio zaista protiv komunisti ali ne iz političkih, i kulturnih razloga, već iz prosto ličnih i religioznih /Jovan Vujović, Dušan Vuković, Petar Plamenac i pop Dubak/.

Masa zelenaša, kako ranije tako i poslednje vreme bili su komunisti, koji su se bili uvukli u njihove redove.

U julu i avgustu 1943. godine „zeleni partizani“ imali su parolu „živio Krsto i Nikola“.

s osvrtom na stanje u četničkom pokretu u Crnoj Gori poslije Bitke na Neretvi, *Istorijski zapisi* 2 (1965), 294-302.

¹⁶ Burzanović S., Zeleni partizani u NOB-u, Kako su komunisti zvali „poštene federaliste“ da im se pridruže, *Pobjeda*, 18 VII 2021.

¹⁷ Prepis dokumenta iz Vojno-istorijskog instituta u Beogradu koji se čuva u Državnom arhivu Crne Gore, CG DA 1 POD – AO za istoriju radničkog pokreta Podgorica, Dokumenta četnika i separatista Crne Gore 1941-1945. X1b-161 (49), broj 11754.

¹⁸ Vjerovatno se misli na 13. jul u prenesenom smislu, na dane ustanka.

Krsto Popović takozvani đeneral „zelenih“ održavao je vezu sa italijanskim vlastima na Cetinju dok je njegov sin Nikola od 23 godine, biv. student tehnike u Beogradu bio politički komesar komunističke vojske u zoni: lovcenska-katunska nahija. Dok Krsto živi na Cetinju, njegov sin živi sa majkom u njihovoj kući u selu Cuce.

Za vreme italijanske kapitulacije 1943. godine 95% prešli su Nikoli t.j. komunistima. Vidjevši da se Englezi ne iskrcavaju kao što su mislili, već na protiv da su došli Nemci, Krsto je pošao sa ostalim zelenašima u Podgoricu da razgovara sa nemačkim generalom, dok njegov sin i dalje komandovaše sa komunistima i zelenim koji bijahu prišli njemu, kao i sa dijelom Italijana koji su bili uzeli učešća protivu Nemaca iznad Boke Kotorske.

Sada Krsto pokušava, da prestavlja „Zelene nacionaliste“ i da prevari Njemce, dok u međuvremenu njegov sin komanduje u Katunskoj Nahiji i u ostalim krajevima gdje su komunističke pozicije.

Ako bi njemačke vlasti dale oružje zelenašima, to bi oružje prešlo verovatno od Krsta Nikoli.

Ista stvar se događa i sa ostalim glavarima, koje smo zajedno imenovali sa Krstom, pošto i Novica Radović drugi šef zelenaša, ima jednog svog nećaka Petra Radovića /studenta/ koji se nalazi sada u funkciji pol. komesara I proleterske brigade u Istočnoj Bosni. Takođe i sin četvrtog zelenog šefa bivšeg majora Sava Čelebića, koji se zove Milovan bio je pol. komesar II proleterske brigade, koji uživa pune simpatije famoznog Tita.

Zeleni su na taj način očevidno igrali triplu političku igru pošto jedan od njihovih šefova biv. crnogorski minister Plamenac, sa svoje strane ima izvesne ima izvesne veze sa Engleskom posrestvom jednog svog rodjaka /za koga ne znam dali je sin nećak ili drugo/, ali koji nosi njegovo prezime Plamenac, a koji je sekretar kod jugoslovenskog poslanstva u Londonu.

OSTROG. -Krsto Popović bez sumnje imao je jedan sastanak sa svojim sinom Nikolom u selu Cuce. Izmedju oca i sina bio je jedan dug razgovor. Prirodno ne može niko precizirati o čemu su razgovarali.

Ali zato možda interesantno to što se možda baca svetlo mnogo stvari i shvati kako su se razvijale u Ostrogu.

8 dana posle ovog sastanka izmedju oca i sina Nikola Popović u svojstvu političkog komesara nalazi se u Ostrogu i sa svojim uticajem ubjeđuje partizanske snage o potrebi hvatanja đenerala Đukanovića zajedno sa Bajom Stanišićem, naredjujući da budu pobijeni.

Važno je da se napomene da je Krsto Popović imao staru i veliku mržnju prema djeneralu Đukanoviću i Baju Stanišiću.

Mnogo osoba čvrsto veruju, da što se tiče onoga što se je u Ostrogu dogodilo u mnogome je odgovoran Krsto Popović, zajedno sa sinom i da su ova dvojica zajedno pripremili smrt dvojice imenovanih.

Slavko BURZANOVIĆ

THE GREEN PARTISANS

Summary

The collaboration with the Italian and German occupation forces in 1942-1944, as well as the anti-partisan stance of the Chetniks in Montenegro, and of 'the Greens', members of the Lovćen Brigade, a military formation commanded by Brigadier Krsto Popović, were not enough to erase the opposition stemmed from their different views on the national and state issue of Montenegro.

The Chetnik leadership considered the alliance with Popović's followers temporary, and a confrontation between them inevitable. For that reason, 'the Greens' were accused by the Chetniks of having secret connections with the partisan movement, calling them 'The Green Partisans' in front of Italian and German occupation authorities. The main proof of that was supposed to be the mass transfer of Popović's followers to the partisan ranks, beginning in the autumn of 1943.

Arhivski izvori i bibliografija

Arhivski izvori

Državni arhiv Crne Gore, CG DA 1 POD – AO za istoriju radničkog pokreta Podgorica, Dokumenta četnika i separatista Crne Gore 1941–1945.

Bibliografija

Burzanović S., Zeleni partizani u NOB-u, Kako su komunisti zvali „poštene federaliste“ da im se pridruže, *Pobjeda*, 18. 7. 2021.

Lakić Z., Pajović R., Vukmanović G., *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941–1945. Hronologija događaja*, Titograd 1963.

Pajović R., *Političke prilike u Crnoj Gori uoči i za vrijeme Bitke na Neretvi*, in: *Neretva - Sutjeska 1943*, Beograd 1969, 454-462.

Pajović R., *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje 1977.

Pajović R., Likvidacija crnogorskog četničkog vođstva u Ostrogu oktobra 1943. godine s osvrtom na stanje u četničkom pokretu u Crnoj Gori poslije Bitke na Neretvi, *Istorijski zapisi* 2 (1965), 277–303.

Sjekloća V., *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Podgorica 1998.

Stanišić M., Borba KPJ za vođstvo u crnogorskom nacionalnom pokretu, *Istorijski zapisi* 1 (1987), 143–163.

Vujović, D., Politički život u Cetinju i njegovoj okolini 1918–1941, in: *Cetinje 1492-1982*, eds. Đ. Pejović, D. Vujović, Cetinje 1994, 161–188.

Vujović Đ., *O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata*, Titograd 1967, 1-67.

Vujović Đ., *Lovčenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945*, Cetinje 1976.

Раденко ШЋЕКИЋ*

СИМБОЛИКА 1941. ГОДИНЕ И ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ ЦРНЕ ГОРЕ ОСАМ ДЕСЕНИЈА КАСНИЈЕ

ABSTRACT: *The area of Montenegro, although small and sparsely populated, felt in its worst form the year 1941, occupation, uprising, the beginning of fratricide, crimes. The spiral of mutual crimes began to spread to all conflicting parties and the tragedy of those events and consequences are still alive today, both in media discourse and in historiography. The use of the symbolism of certain personalities, their glorification or demonization from that period is often in collision with historical facts. Substitution of theses, misinterpretation, „taking out of context” - represent a general trend of political and media abuse of the Second World War in Montenegro eight decades later. There is a noticeable tendency to label and qualify public figures, political entities and even entire ethnic or religious groups in a negative context, that they are allegedly fascist, genocidal, pro-Ustasha, pro-Chetnik and the like - which is becoming a commonplace in the media and political life.*

KEY WORDS: *Montenegro, World War II, media, politics, revisionism.*

Увод

Простор Црне Горе, иако мали и са малим бројем становника, осјетио је у најгорем облику 1941. годину: окупацију, устанак, почетак братоубилаштва. Спирала међусобних злочина се тада проширила на све сукобљене стране, а трагика тих дешавања и последице су живе и данас, како у медијско/политичком дискурсу тако и у историографији.

Комунистичка/партијска историографија је након Другог свјетског рата (из своје визуре, по парадигми: „побједници пишу историју“) – настојала да у црно-бијелој слици прикаже ратна дешавања, као и тра-

---

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

гичну 1941. годину. С тим циљем су публиковане бројне књиге и чланци о Комунистичкој партији, НОП-у, али и намјерно минимизирани партијски злочини коришћењем еуфемизама. Са друге стране се настојало у што већој мјери сатанизовати дјеловање главног политичког опонента за освајање власти. Црногорска интелектуална елита, (поготово историчари), деценијама је, током социјалистичког периода, углавном представљала сервис и апологете актуелног режима. Историчари су тако постали дио државног и партијског система. Историографија, као дио образовања и колективног сјећања једног народа, такође је била терен за пропагандно дјеловање и обликовање „новог човјека, нове нације“, новог друштвеног устројства у складу са наметнутим идеолошким калупом.

Током друштвене кризе након Титове смрти, отворио се простор за израженију критику – не само система, већ и службене историографије на којој се деценијама темељила социјалистичка Југославија. Појављују се мишљења која доводе у питање службену интерпретацију историје Другог свјетског рата. Свеукупна економска криза и криза легитимитета створила је повољну атмосферу за критиковање комунистичких митова и стварање позитивнијих слика о њиховим идеолошким непријатељима.¹ Већ од средине 80-их година 20. вијека, почињу се јављати и чланци и књиге у којима се донекле критички сагледава период НОР-а и грађанског рата у Црној Гори. Нове, национално настројене републичке елите, почеле су да преокрећу дискурс сјећања који су деценијама одређивали комунисти. Кроз турбулентну последњу деценију 20. вијека – то већ постаје општи тренд. Долази до поступног напуштања интерпретације историје у складу са комунистичком идеологијом. Реверзибилни смјер у региону, на пољу историографије по овом питању је временом отишао у другу крајност: у својеврсну сатанизацију комунистичког покрета и рехабилитацију и величање других. Развио се нови наратив – према коме се комунистички опоненти реинтерпретирају као хероји и жртве, а комунисти – као негативци. Главни отклон према НОБ-у оправдано се испољава због злочина које су комунисти чинили против својих неистомишљеника и о којима се ћутало током четрдесет пет година комунистичке владавине. Превођење злочина у еуфемизам или „лијеве грешке“, „лијева скретања“ – грешка је самог некритичког система који је владао након Другог свјетског рата. Мада то не смије да буде полазна премиса у генерализовању да су „сви комунисти – злочинци“.

¹ Група аутора, *Југославија у историјској перспективи*, Хелсиншки одбор, Београд 2017.

НОР и братоубилачки рат у Црној Гори 1941-1945.

Устанак 13. јула 1941. године је први масовнији устанак против фашизма и феномен у европским размјерама. Намјерно се деценијама касније медијски манипулисало догађајима и процесима који су за црногорске прилике од великог значаја – Петровданска скупштина 12. јула, али и намјерно занемаривање доминантног учешћа бројних каснијих четничких првака у Тринаестојулском устанку на страни антифашиста.

Црна Гора је у Другом свјетском рату била прво под окупацијом фашистичке Италије, а потом нацистичке Њемачке. Вјековни слободарски дух као и њемачки напад на СССР је дао повод за устанак, због традиционално русофилног становништва. Устанак је избио 13. 7. 1941. године, непосредно након почетка формирања проиталијанске црногорске владе на тзв. „Петровданској скупштини“ 12. јула. Устаничке формације су, користећи изненађење, нападе италијанске снаге, задале им тешке губитке и преузеле власт над многим областима Црне Горе.² Италијанска војска је на то реаговала покретањем тзв. јулске офанзиве, те је, користећи надмоћ у техници, успјела брзо да оствари превласт. Плани за стварање домаће власти су, међутим, одгођени, иако су формиране зеленашке паравојне формације од којих је најпознатија „Ловћенска бригада“.³

У марту 1942. Италијани и четници покренули су одлучујућу офанзиву за уништење комуниста у Црној Гори. Усљед тешких борби, опште исцрпљености народа и опасности од глади, као и усљед непопуларних и претјераних егзекуција политичких противника, међу становништвом је опала подршка комунистичком ригидном курсу. Језгро комунистичких снага крајем маја и почетком јуна 1942. се повукло у граничну област југоисточне Босне, гдје је Врховни штаб од њих формирао „пролетерске бригаде“.⁴

² Херојски подвизи црногорске гериле током устанка одјекнули су тада и ван граница Црне Горе. У Кошћелама код Цетиња одред од 70 герилаца је напао моторизовани италијански батаљон. Заплијењено је 40 митраљеза и огроман ратни материјал. У Пиперима код Подгорице одред од 13 герилаца уништио је казнену експедицију од 70 фашиста који су хтјели да запале село. У Созини код Вирпазара одред професора Ива Новаковића од 53 герилца натјерао је у бјекство италијански алпски батаљон који имао 43 мртва и 150 рањених. - Извјештај британске мисије југословенској влади од септембра 1941. године.

³ Више у: Лакић Зоран; Пајовић Радоје; Вукмановић Гојко (1963). *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941-1945: Хронологија догађаја*. Титоград: Историјски институт.

⁴ Гојко Миљанић, Кадрови револуције 1941–1945. „Обод“ Цетиње, 1975.

У Тринаестојулском устанку је учествовало око 32.000 људи, што је чинило 66% војно способног становништва Црне Горе. Устаници су од 13. до 22. јула ослободили шест среских места: Андријевицу, Беране, Бијело Поље, Даниловград, Колашин и Шавник; као и пет варошица: Вирпазар, Грахово, Жабљак, Петровац и Ријеку Црнојевића – изузимајући градове Цетиње, Никшић, Подгорицу и Пљевља у којима је италијански окупатор имао јака утврђења. Осталих шест срезова били су дјелимично ослобођени. Срез никшићки ослобођен је читав, осим Никшића и Вилуса, у којима су били блокирани непријатељски гарнизони. Срез цетињски је такође био ослобођен читав, изузев Цетиња; срезови пљеваљски и подгорички, изузев Подгорице и Пљеваља. Муслиманске и албанске општине у подгоричком, беранском и андријевичком срезу биле су припојене Великој Албанији и у њима није било устаничког покрета. На приморју је само пар мањих мјеста било ослобођено. У устаничким борбама од 13. јула до 14. августа 1941. године погинуло је 735 италијанских војника, око 1.120 је рањено и око 2.070 заробљено. Устаници су имали, према непотпуним подацима, 72 мртвих и 53 рањених.⁵

Већ након слома устанка долази до сукоба идеолошких противника: комуниста и монархиста. Масовне ликвидације биле су пратећа појава идеолошког екстремизма, нарочито у Црној Гори и источној Херцеговини. У Црној Гори су обрачуни комуниста са четницима били посебно окрутни.⁶ Ликвидације су вршене не само по основи „издаје народноослободилачке борбе“, већ и простог сумњичења да је неко „класни непријатељ“, непријатељ „пролетерске револуције“.⁷ Груби обрачуни и егзекуције над стварним и измишљеним противницима изазвали су сасвим супротан ефекат од очекиваног, одбијајући од комунистичког покрета и његове дотадашње присталице. „Црвени терор“ изазива дубоке подјеле, изолацију покрета и сужавање његове друштвене основе. У средини гдје племенско-братствена осјећања имају дубоке ко-

⁵ Више у: Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941–1945. Војно-историјски институт, Београд 1964; Други светски рат 1939-1945. „Народна књига“ Београд, 1980, Историјски лексикон Црне Горе. „Вијести“, Подгорица 2006; Гојко Миљанић, Кадрови револуције 1941–1945. „Обод“ Цетиње, 1975.

⁶ Тако британски официр за везу Бил Хадсон примјећује: „У Црној Гори партизани су довели у питање политику помирења још у јесен 1941. Комунистичке окрутности тамо биле су претеране. Ликвидирано је 216 четника, док их је 40 погинуло од италијанског бомбардовања.“ – Вилијам Дикин, *Бојовна планина*, Нолит, Београд 1973.

⁷ Умјесто указивања на њихову конкретну дјелатност и извођење пред јавни суд, они су ликвидирани понекад и без претходне одлуке партије „на начин сличан обичном убиству: из засједе, кроз прозор у кући, па чак и у борбеном ланцу“. – више у: Обрен Благојевић, *Постанак, развитак и основни аспекти рада партијске организације у Пиви 1941–1942*, Историјски записи бр. 2–3, 1969, стр. 416–17

ријене, ликвидације припадника појединих братстава, нарочито за недоказана дјела – окрећу компактне групе против комуниста.⁸ „Левичарење“ комуниста се изражавало и у нападима на монархију, избјегличку владу, Енглеску, цркве и попове. Лијева скретања су изражавана кроз пјесму: „Партизани, спремите митраљезе да чекамо краља и Енглезе“, или „Краљу Петре, пета си колона, чекамо те пушком из Лондона“. Ова „лијева скретања“ комуниста увелико ће искористити окупатор и четничке снаге у Црној Гори. У четничком рјечнику партизани су постали „јамари“ и „убице“, које су се завјериле да униште све поштено, родољубиво и српско у Црној Гори.⁹

Послијератни попис утврдио је укупно 18.573 погинулих бораца, жртава фашистичког терора и цивилних жртава из Црне Горе. Овај попис није обухватио губитке група које су послератне власти сматрале непријатељским. У посљедње вријеме вршени су напори да се попишу и жртве ових група.¹⁰ Свеукупне жртве рата у Црној Гори биле су огромне. Према званичним подацима из 1945. године, током рата погинуло је или стријељано од окупатора – 40.500 лица, што износи око 10% становништва из 1941. године. Око 6.000 дјеце постала су сирочад, а њих 65.000 изгубило је храниоца. Када се овим подацима придода бројка од 95.000 људи који су били у затворима и логорима, као и жртве у редовима колаборантских снага и 26.000 ратних инвалида, закључујемо да у Црној Гори није било породице која у већој или мањој мјери није доживјела губитак или страдање током четири ратне године. Према државној статистици, 32% становништва Црне Горе сматрало се жртвама рата и окупаторског терора. Демографске процјене говоре да би Црна Гора, да није било рата, 1945. годину дочекала са 80-90.000 становника више него 1941. године. Од ове бројке, половина је страдала у рату, а половина би била рођена да није било рата. Други свјетски рат створио је у Црној Гори и велику идеолошко-политичку подјелу. Двадесетак година након прве велике црногорске подјеле у XX вијеку: зеленашко-бјелашке, настала је још једна: партизанско-четничка. За разлику од прве идеолошко-политичке подјеле, у којој су се супротстављене

⁸ О тим стријељањима Милован Ђилас 27. марта 1942. године пише друговима: „Стријељати некога то је техничко питање, како каже друг Црни, али је основно увиједити масу у неопходност тога стрељања.“ - Милован Ђилас, *Революционарни рат*, Београд, 1990.; АЦКСКЈ, ЦК КПЈ, 1942, К-7, Писмо М. Ђиласа друговима (ЦК КПЈ) од 27. марта 1942, Рег. бр. 147.

⁹ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Војноиздавачки центар, Београд 1992.

¹⁰ С. Греговић је на крају своје књиге дао поименични списак од преко 5.800 страдалих четника. - Саво Греговић: *Пуцај, рат је завршен*, Удружење „Открићемо истину“, Будва 2009. Споменица црногорским антифашистима 1941-1945, Обод, Цетиње 2001.

стране у понечему и слагале, у другој подјели у Црној Гори није било ниједног питања о коме су двије стране имале чак приближно слична становишта. Различит је био њихов приступ државном и политичком уређењу Југославије, став према националном питању, систем вриједности, различита вјеровања.¹¹

Битка на Кошћелима¹², Пљеваљска битка, прелазак на „другу фазу револуције“ како се еуфемистички називала стратегија освајања власти током рата, злочини комуниста¹³ у шавничком срезу, Горњем пољу, „пасје гробље“ у Колашину, злочин у Велици у коме су учествовали и дјелови Муслиманске милиције и Бали Комбетари, злочини „по пријетом суду“ Зидани мост, Кочевље у Словенији – само су нека од контроверзних историјских питања која су деценијама након Другог свјетског рата сагледавана из различите визуре.

¹¹ Током рата у великој мјери су уништена и материјална добра. У званичној процјени ратне штете наводи се податак да је уништено више од 22.000 кућа, 54.000 објеката за економску намјену и око 870 државних зграда, од чега 321 школа. Сматрало се да је 25 одсто становништва Црне Горе остало без смјештаја. Уништено је и око 80 одсто сточног фонда, који је био један од главних извора егзистенције црногорског становништва, као и велики број привредних и индустријских постројења. Државна комисија за процјену ратне штете саопштила је и податак да је оштећено 1.500 километара путева и око три стотине мостова. - Други свјетски рат оставио велике подјеле. 11. 5. 2016. <https://m.cdm.me/arhiva/10-godina/drugi-svjetski-rat-ostavio-velike-podjele/>

¹² Најславнија битка у Тринаестојулском устанку одиграла се 15. јула 1941. на Кошћелима, на путу Ријека Црнојевића – Цетиње. У публикацијама можемо наћи да пише следеће: „Два герилска одреда, Љуботињски и Горњо-цеклински, са око 80 бораца, сачekali су у засједи други батаљон граничне страже који је на камионима упућен из Подгорице да деблокира Цетиње. Мјесто засједе је зналачки одабрано, а герилци су вјешто распоређени. У жестокој осмочасовној борби (од 1 сат по поноћи до 10 прије подне) италијански батаљон се жилаво бранио али је уништен: погинуло је 70–80 војника и старјешина, а преко 700 заробљено а међу њима 110 тешко а 150 лакше рањених. Само група од 20–30 Италијана успјела је да се извуче на Ријеку Црнојевића”. То је била највећа битка у поробљеној Европи а командант устаничких снага био је Јаков Ш. Кусовац – мајор војске Краљевине Југославије, отац познатог историчара умјетности, Николе Кусовца. Мајор Јаков Кусовац се упокојио у Јужној Африци, у Јоханесбургу, 1959. године. – више на: <https://www.in4s.net/svetionik-istorije-drazin-oficir-bio-komadant-slavne-bitke-na-koscelama/>

¹³ Више у овој теми: Жарко Лековић, „Братоубилаштво на простору Сјеверне Црне Горе и Старе Херцеговине 1941–42“, Зборник радова са 23. Ђорђевићевих сусрета, Гацко 2021; Слободан Радовић, Божидар Касалица, *Вријеме братоубилаштва*, Пљевља 2017; Тадија Бошковић, Милош Војиновић, *Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941. и 1942. године*, Подгорица 2018; Драган Радевић, *Братоубилачки рат: (Црна Гора 1941–1945)*, Књижевна задруга Српског националног савјета, 2015; Бранислав Ковачевић, *Од Везировог до Зиданог моста*, Службени лист СРЈ, Београд 1993.

Политички и медијски дискурс

Будући да језик чини саставни дио културе и друштва, однос између језика и културе, односно интеракција између самог језика, мисли и поимања свијета, представља значајно мјесто у лингвистичкој науци.¹⁴ Без обзира на то којој друштвеној заједници или друштвеној групи припадају, говорници имају различите комуникацијске намјере, тако да коришћењем језика и одређених језичких принципа они остварују различита дејства у дискурсу.¹⁵ Дискурс у општем облику представља писану и усмену комуникацију. У књизи *Језик и моћ* (енгл. *Language and Power*), енглески лингвиста, Норман Ферклаф (2001)¹⁶ разматра однос између језика и друштва у свјетлу критичке науке, бавећи се односима моћи у савременом друштву, критичком свијешћу о језику, као и критичком анализом дискурса (енгл. *critical discourse analysis*). Када је ријеч о намјери да се испита улога језика у односима моћи у друштву, начини на које језик утиче на друштво и обрнуто – критичка социолингвистика и критичка анализа дискурса незаобилазне су научне дисциплине. Поменути Ферклаф је става да свако ко је заинтересован за односе моћи у савременом друштву, не може да игнорише језик. Критичка анализа дискурса испитује, пак, начине на које употреба језика или дискурс праксе репродукују и трансформишу односе моћи у друштву. Нагласак треба да буде на употреби језика, али на оној употреби језика која је замишљена као друштвено одређена, и то је оно што се назива дискурсом у критичкој науци.¹⁷

Аргумент да се моћ и доминација најчешће, мање или више, легитимишу помоћу идеологије, која на неки начин погрешно представља стварност или људско искуство, заснива се на претпоставци да се моћ остварује недостатком знања или посједовањем „лажног“ или неприкладног знања. Један елемент у овоме одређењу јесте идеја да доминацији треба одређени идеолошки легитимитет, другим ријечима: да се власт ослања на неку врсту консензуса на великим подјелама разлика у моћи. Овакво схватање умногоне се разликује од идеје да се моћ

¹⁴ Филиповић, 2009: Filipović, J. (2009). *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Београд: Задужбина Андрејевић, стр. 110.

¹⁵ Бугарски, Р. (1995). *Увод у општу лингвистику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 46.

¹⁶ Ферклаф, 2001: Fairclough, N. (2001 [1989]). *Language and power*. Second edition. Essex: Pearson Education Limited.

¹⁷ Више у: Јелена Ковач, *Когнитивни културни модели*, Филолошки факултет, Београд 2020. стр. 14.

остварује контролом друштвеног контекста и избора од стране самих људи.¹⁸ Идеологије су увијек засноване на културним моделима који се разликују од једне друштвене заједнице до друге, али их свака заједница посједује без изузетка. Идеологије нам уређују животе и усмеравају их у различитим правцима, о чему су и писали многи аутори. Усмјеравајући се на етницитет, однос рода и моћи, на ставове и претпоставке и начин на који они утичу на понашање људи, идеологије (и оне језичке) у директној су вези са идентитетом, са сагледавањем себе и своје друштвене заједнице, као и са увиђањем да су други различити од нас. Несумњиво, од идеологија се не можемо заштитити и често је немогуће не посматрати свет око себе кроз призму идеологије, будући да су оне присутне у свим друштвеним аспектима (у образовању, у политици, у медијима, у језику, итд).¹⁹

Државе настале на простору Југославије промовисале су наратив о „националном помирењу“. Суштински, грађански рат деведесетих на экс-ЈУ простору искоришћен је за националистичку хомогенизацију путем сировог популизма – против свега што је имало везе са југословенским наслеђем. Медијска и политичка интерпретација прошлости у бившој Југославији је наставак ратова другим средствима. Након распада Југославије ревизионизам често постаје нова државна идеологија. Такав тренд је настављен и у првим деценијама новог миленијума, гдје се историографска питања, историјски догађаји и личности – злоупотребљавају у дневнополитичке сврхе. Поражава чињеница да су бројни они из струке који појединачно или групно дају подршку и подлогу оваквим антинаучним аномалијама. Управо они који би требало да су са научног гледишта против антиисторијског перципирања догађаја и личности од прије више деценија. Овакав антинаучни приступ негира или релативизује историјске чињенице. Извлачи их из историјског контекста и методом замјене теза их употребљава у дневнополитичке сврхе и трује медијски дискурс. У таквој извитопереној антинаучној реалности, историјски доказани квинслишки покрети и личности – постају „хероји нације“ и „борци за отаџбину“ или борци за некакво наводно „право, част и слободу“. Иза ревизије историјских слика крију се различити мотиви: потрага за идентитетом, легитимација новог политичког поретка или пак жеља са сакупљање политичких поена. Историјске дебате изазивају и јаке емоције и покрећу гласаче. Могу се ко-

¹⁸ Вике, 2011: Vike, H. (2011). Cultural Models, Power and Hegemony, In: Kronenfeld, D. B., Bennardo, G., De Munck, V. C. & Fischer, M. D. (eds.), *A Companion to Cognitive Anthropology*. UK, USA: Blackwell Publishing, Ltd., pp. 376-392.

¹⁹ Јелена Ковач, *Когнитивни културни модели*, Филолошки факултет, Београд 2020. стр. 25.

ристити за дискредитацију политичких противника, а намјерне пројекције у прошлост скрећу пажњу са економског разочарања садашњицом. Путем стратегије „завади па владај“ – намјерно се иницирају инциденти и продубљују политичке, етничке или вјерске разлике. Конфесионалне, етничке, територијалне разлике би требало да представљају богатство а не разлоге за продубљивање подјела и медијски дириговани анимозитет.

Селективне елементе традиције, историјских догађаја и личности користе политичке елите за концептуализацију и осмишљавање прошлости, према својим интересима, користећи се при томе: комеморацијама, јубилејима, подсећањима на жртве итд. (Делетић, 2013:94) Свједоци смо, последњих година, правој „поплави“ обиљежавања историјских догађаја и личности. Подизању бројних споменика – умјесто отварања фабрика. Инфлација државних обиљежавања годишњица под политичким патронатом је својствена углавном аутократским/хибридним режимима који покушавају да агресивно наметну своје, идеолошко-митолошко, виђење историје или пак – несазрелих нација које имају потребу да убјеђују и вјерују у слику коју су сами о себи креирали. Сировим популизмом, квази-историографијом и свакодневним тровањем медијског простора – настоји се хомогенизовати одређена друштвена група. Страхом од оних других – неистомишљеника. Умјесто да мале или минималне разлике спајају – намјерно се настоје продубити и вјештачки увећати међу народом. Ријеч је о типичној политиканској манипулацији која подразумијева игнорисање укупног историјског контекста, произвољно тумачење селективно одабраних историјских извора и игнорисање извора који се не уклапају у понуђену тезу. Односно – ненаучне и произвољне историјске интерпретације у оквиру актуелне медијске манипулације. Агресивна реторика, манипулативне стратегије које апелују на емоције становништва и концепте, које задиру у подсвјесне нивое личности, доводе до поларизација друштва на свим нивоима. Ова се појава огледа како у медијима тако и у наступима политичара. Примјетно је наглашено фокусирање на старе историјске разлике и несугласице које се актуализују и доводе до дубоке подјеле црногорског друштва.

Једна од основних карактеристика политичког дискурса, да се противник представи у лошем свјетлу и дискредитује, добила је свој одраз и у карикатурама и непримјереним илустрацијама које су изван граница пристojности и лијепог укуса. Свој одраз у најгрубљем облику на друштвеним мрежама у којима се на недоличан начин дискредитује актуелна министарка просвјете добила је у двије мизогине илустрације, у којима се вријеђа не само њено достојанство, већ и религиозна припад-

ност. Уочљива је тенденција етикетирања и квалификација јавних личности, политичких субјеката па и цијелих етничких или вјерских група у негативном контексту, да су наводно фашистичке, геноцидне, проушашке, прочетничке и сл. – што постаје опште мјесто у медијима и политичком животу. Оно што је сасвим сигурно, јесте чињеница да све док је национализам приоритет у култури сјећања – ниједна национална историографија не жели се одрећи настојања да буде монументална, вишевјековна, са наводном хиљадугодишњом државношћу. У јавности се теорије тоталитаризма користе не зато да би се ојачала демократска политичка култура, него готово искључиво као политичко оружје за етикетирање других.

Историја јесте учитељица живота, али је за нашу анализу занимљиво да та учитељица различито тумачи прошлост, зависно од државе до државе, народа, односно политичког режима на власти. Памћење чини човјека човјеком, а лишен памћења, човјек се претвара у безобличну масу из које они који контролишу прошлост могу да обликују шта им је по вољи. Живимо у времену у којем многи претендују да буду ексклузивни тумачи „историјских истина“, нарочито ако су протеклих година конформизам, бенефите и опортуну приступ власти и функцијама ставили изнад професије. Како би рекао Леополд Ранке: (друштвена) „ангажованост – да, али под условом да се претходно буде наука“. Како истиче Шушњић: „Историја нас учи да не вјерујемо много појединим историчарима и што неки историчари могу, то историја никада није могла.“ У том смислу је још Орвел дао јасну и недвосмислену формулу – „они који контролишу прошлост, контролишу и будућност“, „ко контролише садашњост, контролише и прошлост“, док је руски историчар Покровски тврдио „да је Историја политика пројектована на прошлост“.²⁰

Политичари, попут добрих или слабијих глумаца, могу себи дозволити луксуз да „једно мисле, друго причају а треће раде“. Јер је политика прагматична а не етичка дисциплина. Вјештина могућег. Са друге стране, научник, историчар од струке, такав луксуз не може себи да приушти. Да пише и изјављује нешто што се коси са историјским фактима. Док се перманентно, у образовни систем и у простор медијасфере, агресивно индукују лажна тумачења историје, користе мистификације и псеудоисторијске теорије – намијењене ревизионистичком сагледавању историјских догађаја и личности.

²⁰ Више у: Раденко Шћекић, „Историјски ревизионизам“, Историјски записи 1/2 2019, Подгорица.

Закључна разматрања

Данас свједочимо успону радикалне деснице у цијелој Еуропи, у њеном средишту је повијесни ревизионизам. У јавности се теорије тоталитаризма користе не зато да би се ојачала демократска политичка култура, него готово искључиво као политичко оружје.²¹ Треба да се вратимо основној дефиницији фашизма, да је то ауторитарни систем, гдје не постоји слобода медија, гдје се велича нација, гдје нема мјеста за друге особе. Својеврсни нео-фашизам, кроз своје различите облике, посљедњих година постао је дио наше суморне стварности. Заживио је кроз отворену медијску мржњу и различите облике анимозитета. Таквим политичким елитама је циљ: да црногорско друштво остане „закључано у прошлости“, да се одржава перманентна нестабилност, на ивици ескалације. Намјерно се скреће пажња са актуелних тема, економије, вишедеценијске корупције и пажња јавности се дириговано усмјерава на теме од прије једног вијека или на дешавања из 90-их година у сусједним државама. Атмосфера се намјерно доводи до усијања злоупотребом историјских наратива, вађењем из контекста и замјеном теза. И антинаучном прилагођавању догађаја из прошлости – садашњим актуелним политичким потребама и циљевима.

Догађаји и личности из прошлости су производ тога доба. Свако њихово стављање у савремени контекст је антинаучно и политиканско. Манипулација личностима и догађајима од прије једног вијека – служи приземној политичкој мобилизацији. Црна Гора, с обзиром на своје богатство различитости, са својеврсном дихотомијом у своме доминантном корпусу, наравно да треба да има храбрости и мудрости да превазиђе покушаје анти-историјских медијских спинова, злоупотребе историје и запаљивог медијског дискурса. Посвећеност цивилизацијским идеалима општег просперитета и правде, инспирација је и за нашу државу – да одлучно наставимо борбу против и најмање назнаке овог зла подјела и покажемо да су слога, мир и солидарност темељне вриједности нашег друштва. А да богатство малих разлика треба да нас спаја, а не раздваја.

²¹ Тихомир Ципек, *Хисторијски ревизионизам у Босни и Херцеговини: социјалдемократска политика сјећања између два тоталитаризма*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Сарајево 2019.

Radenko ŠĆEKIĆ

SYMBOLISM OF 1941. AND THE SECOND WORLD WAR
IN POLITICAL DISCOURSE OF MONTENEGRO
EIGHT DECADES LATER

Summary

After the Second World War, communist / party historiography tried to show from its point of view, according to the principle “winners write history”, the war events in black and white, as well as the tragic year 1941. To that end, hundreds of books and articles about the Communist Party and NOP have been published to minimize party crimes in the form of the determinant “left mistake, left turn”. On the other hand, efforts were made to satanize the actions of the main political opponent for the conquest of power as much as possible. For decades, during the socialist period, the Montenegrin intellectual elite (especially historians) represented mainly the service and apologists of the current government. Historians have become part of the state and party system. Over the past decades, there has been a trend of gradually abandoning the communist ideology history interpretation, which opened the space for a more pronounced critique of the official / communist version of history. A new narrative developed, with revisionist tendencies. Eight decades later, we are witnessing that in media and political life, World War II events and personalities are being used for political purposes. Terms such as: “fascism, Chetnik ideology, Ustashas, clerical nationalism, communists, red terror, etc.”, are often used light motives of political discourse. Events and personalities from the past are a product of that time, and putting them in a contemporary context is anti-scientific and political. By manipulating personalities and events from a century ago - it serves a ground political mobilization.

Литература:

АЦКСКЈ, ЦК КПЈ, 1942., К-7, Писмо М. Ђиласа друговима (ЦК КПЈ) од 27. марта 1942, Рег. бр. 147.

Fairclough Norman, Language and power. Second edition. Essex: Pearson Education Limited, 2001.

Филиповић, Јелена (2009). Моћ речи. Огледи из критичке социолингвистике. Задужбина Андрејевић, Београд 2009.

Vike, H. Cultural Models, Power and Hegemony, In: Kronenfeld, D. B., Bennardo, G., De Munck, V. C. & Fischer, M. D. (eds.), A Companion to Cognitive Anthropology. UK, USA: Blackwell Publishing, Ltd., 2011.

Благојевић Обрен, Постанак, развитак и основни аспекти рада партијске организације у Пиви 1941-1942, Историјски записи бр. 2-3, 1969.

Бошковић Тадија, Војиновић Милош, Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941. и 1942. године, Подгорица 2018;

Бугарски, Ранко, Увод у општу лингвистику. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1995.

Греговић Саво: Пуцај, рат је завршен, Удружење „Открићемо истину“, Будва 2009.

Група аутора Историјски лексикон Црне Горе. „Вијести“, Подгорица 2006.;

Група аутора Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941-1945. Војно-историјски институт, Београд 1964.;

Група аутора, Други светски рат 1939-1945. „Народна књига“ Београд, 1980.,

Група аутора, Југославија у историјској перспективи, Хелсиншки одбор, Београд 2017.

Група аутора, Споменица црногорским антифашистима 1941-1945, Обод, Цетиње 2001.

Дикин Вилијам, Бојовна планина, Нолит, Београд 1973.

Ђилас Милован, Револуционарни рат, Београд, 1990.;

Ковач Јелена, Когнитивни културни модели, Филолошки факултет, Београд 2020.

Ковачевић Бранислав, Од Везировог до Зиданог моста, Службени лист СРЈ, Београд 1993.;

Лакић Зоран; Пајовић Радоје; Вукмановић Гојко (1963). Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941-1945: Хронологија догађаја. Титоград: Историјски институт.

Лековић Жарко, „Братоубилаштво на простору Сјеверне Црне Горе и Старе Херцеговине 1941-42“, Зборник радова са 23. Ћоровићевих сусрета, Гацко 2021

Миљанић Гојко, Кадрови револуције 1941-1945. „Обод“ Цетиње, 1975.

Петрановић Бранко, Србија у Другом светском рату 1939-1945., Војно-издавачки центар, Београд 1992.

Радевић Драган, Братоубилачки рат: (Црна Гора 1941-1945), Књижевна задруга Српског националног савјета, 2015.;

Радовић Слободан, Касалица Божидар, Вријеме братоубилаштва, Пљевља 2017.;

Ципек Тихомир, Хисторијски ревизионизам у Босни и Херцеговини: социјалдемократска политика сјећања између два тоталитаризма, Friedrich-Ebert-Stiftung, Сарајево 2019.

Шћекић Раденко, „Историјски ревизионизам“, Историјски записи 1/2 2019, Подгорица.

Danilo KALEZIĆ*

FRAMING 13 JULY UPRISING: THE CHANGING PERCEPTIONS IN THE HISTORICAL PERSPECTIVES

ABSTRACT: *The paper explores the narratives of the 13th of July Uprising in Montenegro in several historical phases and instances in the last 80 years. Research broadly identifies three distinct and fundamentally competing narratives which dominated the public sphere and (re)shaped popular attitudes towards this cornerstone event in the Montenegrin History. Distinct narratives are intrinsically linked to the following historical periods (1) 1945 – 1991, Yugoslav era and state-sponsored Marxist historiography; (2) 1991-2006, dissolution of Yugoslavia and democratic transition; (3) 2006-current, independent Montenegro. The paper postulates that the changing political context and ‘top-down’ value approach determined the radically different interpretations and contextualization of the Uprising in 1941, framing the event(s) accordingly. Differently than in other similar historiographical disputes evolving (changing) narratives brought significant differences in material interpretations of the causes, political agenda, and mainstream flow of events. Together with the nation-building effort in the last decades the Uprising received a gradually different shading which stands in the heart of the paper’s research.*

Keywords: Montenegro, Uprising, narratives, historiography, framing

The uprising in Montenegro, fondly referred to as the 13 July Uprising, was an insurgency against Italian occupation in Montenegro. Launched by the Communist Party of Yugoslavia in 1941, Italian authorities suppressed the uprising within six weeks owing to their military might and resource capabilities. However, the confrontations continued, albeit with comparatively lower momentum, until December 1941, during the Battle of Pljevlja.¹ The

---

* Autor je viši istraživač u Istorijском институту UCG.

¹ Leopoldo, Bonafulla, *The July Revolution: Barcelona 1909* (AK Press, 2021), p. 23.

leaders of the revolutionaries were mainly communist dissidents and former Royal Yugoslav Army generals from Montenegro who showed significant dissatisfaction with Italian inversion. Most of the generals who partook in the insurgency were formerly prisoners of war captured during Yugoslav inversion. The communist dissidents managed the rebellion and offered political advisory while offering military support. Historians opine that the entire nation was appalled, and the people boldly disregarded the privileged position extended to them by the occupying force.² The civilian majority refused to submit to the occupying power and resorted to fighting for Yugoslavia. Within weeks of an onslaught, the insurgents captured nearly all the territorial boundaries of Montenegro. Fierce fighting recorded in most parts of the country forced Italian troops to retreat from the battlefield and resort to their Pljevlja strongholds. The counter-offensive launched by the Italian forces suppressed the uprising in three weeks. Historians reckon the events of the 13 July Uprising in various perspectives, including worker's revolution, rejection of Italian aggression in the post-WWII era, the onslaught against fascism, and the pursuit of nationalism.³

At the beginning of spring 1941, Montenegro suffered the Italian invasion as part of Axis conquer of the Yugoslav Kingdom. Differently than the rest of the country, Montenegro was occupied by the Italians who sustain strong grip of power throughout their military presence.⁴ Historians reckon that the collapse of the Yugoslav military weakened the state. Consequently, the civilian majority had easy access to firearms and military equipment. By mid-1941, the Communist Party of Yugoslavia had recruited and acquired nearly 2,000 members with approximately 3,000 youth followers.⁵ The party had a widespread presence in the region featuring significant strongholds such as Kotor, Montenegro, and the Sandzak. By late 1941, the party had recruited enough firemen to launch an onslaught against the axis powers, particularly the Italians' occupying force.⁶ Grievances leading up to the war mainly revolved around the expulsion of Montenegrins and translated into other areas that served as a pivotal even in the fight of South Slaves against the Axis power, paving way to the formation of Yugoslav Partisan Resistance.

² James Burgwyn, *Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941-1943* (Enigma, 2005), p. 37.

³ Ibid, p. 38.

⁴ Stevan Pavlowitch and Dejan Djokic, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia* (Oxford University Press, 2008), p. 123.

⁵ Glenda Sluga, *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth Century Europe* (SUNY Press, 2001), p. 52.

⁶ Emanuele Sica and Richard Carrier, *Italy and the Second World War: Alternative Perspectives* (BRILL, 2018), p. 136.

Furthermore, the influx of refugees and prisoners of war from other parts of the region fleeing from terror and maladministration complicated the matter. Historians reckon that Montenegrins also utterly detested the Italians for annexing the crop growing and food-rich areas around Kosovo.⁷ Italians also occupied salt-manufacturing industries at Ulcinj, further worsening the situation. Arguably, these anxieties ran alongside the growing economic meltdown created by the temporary removal of Yugoslav banknotes from circulation in the market. However, one of the standard narratives around the event postulated that ultimate incident triggering the revolution was the proclamation and restoration of the Kingdom of Montenegro, governed by an Italian monarch and ruled by Montenegrin nationalist adherents.⁸ The directive reinstating the Kingdom came as an official announcement by the Italian Foreign Affairs Ministry. The ministry proclaimed the Italian convention comprising Montenegrin separatists on 12 July 1941, followed by the beginning of the uprising on 13 July 1941. That become part of the much disputed and controversial assessment of the even, essentially situating the Uprising as a reactive armed rebellion instead of a well-organized and planned maneuver to limit the military presence of the Italina forces. The motives for such reading of the event are best to be found in the later political developments which were burden by the attempts to downplay the role of the Communist Party, as well as other members of the worker movement cells inside and outside Montenegro. However, that is only the start of the complex and intriguing story of the changing narratives around the 13 July Uprising in the Montenegrin historiography. This overview is just a modest step in an attempt to conceptualize understanding of the most remarkable event in the 20th century Montenegrin history.

A large body of literature from various scholars and authorships has explored the narratives of the 13 July Uprising in Montenegro from different perspectives. These narratives exist in different historical contexts and experiences recorded over the years since the debut of the uprising. This paper identifies various narratives which have dominated public discourse and eventually shaped and reshaped popular opinion across different contexts. Fundamentally, these perspectives revolve around narratives such as the workers' revolution, rejection of Italian aggression in the post-WWII era, the onslaught against fascism, and the pursuit of nationalism.⁹ Research ex-

⁷ Nigel Thomas, Dusan Babac, and Shumate Johnny, *Yugoslav Armies 1941–45* (Bloomsbury USA, 2021), p. 172.

⁸ Robert Kennedy, *German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941-1944)* (Center of Military History, U.S. Army, 1989), p. 72.

⁹ Philip Morgan, *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War* (OUP Oxford, 2008), p. 127.

plores these distinct perspectives considering historical, recent, and current experiences.

Different historical contexts have had their fair share of these experiences, thus shaping their specific viewpoints. For instance, in the communist epoch, the uprising was viewed as a workers' revolution and an attempt toward self-determination.¹⁰ Arguably, this period also regarded the uprising as a bold rejection of Italian occupation and annexation of Montenegro.¹¹ Nonetheless, before the dissolution of Yugoslavia, the revolution was viewed as a rejection toward the continued Italian aggression during the World War II era.¹² However, after the dissolution of Yugoslavia, society partook a somewhat contradictory narrative, especially seeing the uprising under the lenses of nationalistic pursuits. Finally, in the post-independence Montenegro, beginning 2006 upwards, the viewpoint shifted toward antifascism and nation-building.

During the uprising, the revolution's focus was relatively clear, with society viewing it as a workers' revolution and an attempt to achieve self-determination. The occupying Italian force had interfered with virtually every aspect of life, encouraging forces with similar ambitions to regroup to launch an onslaught against the Italians.

Self-determination

The immediate reason that triggered the uprising was the quest for self-determination. Happening barely after the Italian Ministry of Foreign Affairs' proclamation to restore and reclaim the Kingdom of Montenegro, all evidence showed that the uprising was triggered by the popular will of the majority to recapture their independence.¹³ The proclamation by the Italians to render Montenegro as their colony created a growing fear that the occupying force was embarking on an expansionist mission. Triggered by the anxiety to lose their independence, the Communist Party rallied its forces and launched a violent onslaught on 13 July 1941.¹⁴ Even though the Communist party fronted a major offensive, the Italian military outnumbered their military equipment and armies. Arguably, this made it practically challenging for the Com-

¹⁰ Jeremy Black, *War in European History, 1494-1660: Essential Bibliography Series* (Potomac Books, Inc., 2011), p. 34.

¹¹ United States Department of the Army, *The German Campaigns in the Balkans (Spring, 1941)* (Department of the Army, 1953), p. 143.

¹² Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge University Press, 2017), p. 52.

¹³ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration* (Stanford University Press, 2002), p. 78.

¹⁴ Taylor and Francis, *The Italian Wars 1494-1559: War, State and Society in Early Modern Europe: Modern Wars in Perspective* (Routledge, 2014), p. 136.

munist Party adherents to maintain their foothold in the war.¹⁵ Consequently, the Italian forces subdued them and rendered their onslaught baseless within six weeks. The self-determination perspective holds because the Italian proclamation triggered the uprising to take away the people's independence.

The workers' revolution

The second perspective adopted by scholars and historians regarding the 13 July Uprising was the workers' revolution narrative. Historically, workers' rights have led to significant battles that have shaped world history. Especially where the occupying force is insensitive to workers' rights, the chances of revolutions become evident. In Montenegro's case, workers were appalled, especially after the Italians occupied the salt-manufacturing industries at Ulcinj.¹⁶ Arguably, this experience resulted in widespread anxiety as it rendered many people jobless and helpless. After conquering the salt mines and industries, the occupying force introduced new laws and unpopular working conditions. Besides, the subjugation of the economy resulted in widespread hunger as the occupying force assumed full control of the food-rich zones.¹⁷ Faced with hunger and impending poverty, the Communist Party rallied its forces and the civilian populations to take arms against the occupying Italian military.¹⁸ Hence, during much of the uprising and the Communist Part epoch, historians reckon that the uprising was triggered by the workers' quest to regain their jobs and attain economic independence.

Before the dissolution of Yugoslavia, the narrative about the uprising revolves around key concerns such as Italian aggression, foreign military occupation, and the pursuits of independence. During this epoch, there was growing anxiety in the region regarding the future of Montenegro. The overpowering appetite of the Italians to expand their hegemony was singular anxiety in Montenegro.

Rejection of Italian aggression

The narrative that once dominated the public sphere predominantly postulated that the 13 July Uprising was a bold and open rejection of Ital-

¹⁵ Pavlović V, *The Treaty of London and the creation of Yugoslavia*, *Acta Histriae*, 4, 2017, pp. 1030.

¹⁶ Charles O'Reilly, *Forgotten Battles: Italy's War of Liberation, 1943-1945* (Lexington Books, 2001), p. 128.

¹⁷ Taylor, F. L., *The Art of War in Italy 1494-1529* (CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015), p. 141.

¹⁸ Pavlović V, *Serbia and Italy in the Great War*, *Institute for Balkan Studies*. (Belgrade, 2019), p. 23.

ian occupation without contextualizing other important political and social issues. The fascist Italian administration saw Montenegro as a good part of Imperial Italy, which would extend over to the Adriatic coastline to northern Greece.¹⁹ Historians reckon that the Italian authority intended to recolonize the local populations and further forced them to relinquish their cultural identities and adopt Italian national identity.²⁰ The plans by the Italian authority infuriated the local population prompting the Communist Party of Yugoslavia to intervene. The growing resentment for the Italians made it possible for the Communist Party to grow in large numbers, recruit armies, and prepare for war. Arguably, this perspective holds in the sense that Italian aggression featured as an establishment that had to be confronted. A greater majority viewed Italians as aggressors committed to expansionist efforts post-WWII era.²¹ The post-war era witnessed growing anxiety against totalitarian regimes, which was the primary pivot of Italian-type administration. The urge to confront the Italians stemmed from a popular belief to rid the nation of tyranny and war.

Under these lenses, the proponents of the 13 July uprising reckon that the revolution was triggered by a growing desire to reject Italian occupation to safeguard the nation's independence, but the same time remaining loyal to the broader Yugoslav state. Thus, the differentiation between nation and statehood become apparent and pronounce, aiming to emphasize comfort the Montenegrin nation did enjoy within the borders of a state shared among all South Slavic nations. The occupying force had threatened to continue their expansionist efforts as viewed in the proclamation of the restoration of the Kingdom of Montenegro, governed by an Italian monarch and ruled by Montenegrin separatist adherents.²² The directive reinstating the Kingdom was a direct attack on the sovereignty of the people and the nation.

The pursuits of identity

Italian occupation in Montenegro directly confronted the population with the potential identity loss. National identity is a sense of belongingness bestowed to citizens through distinctive features and shared orientations such as culture, language, customs, and traditions.²³ The pursuits of identity mandated the local population and their armies to take to the battlefields

¹⁹ Mitja Velkonija, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* (A&M University Press, 2003), 52.

²⁰ Taylor, F. L, *The Art of War in Italy: Didactic Press Paperbacks* (CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016), p. 231.

²¹ Philip Michael Bell, *The Origins of the Second World War in Europe: Origins of Modern Wars* (Routledge, 2014), p. 29.

²² Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe* (The Lawbook Exchange, 2008), p. 23.

²³ Burgwyn, *Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941-1943*, p. 37.

to defend their cultural identities.²⁴ The battle of Pljevlja is particularly notable owing to its bloody nature and local resource mobilization.²⁵ After gaining initial success in the uprising, communist dissidents took charge of the war frontiers. Their administration antagonized a part of population in Montenegro, but at the same time allowed for political consolidation and formation of institutional framework that would remain in place even after the war. Partisans for that regard established a brief reign of terror but soon realized that such an approach to governance was unpopular and expensive.²⁶ Essentially, in the pursuit of national identity, the partisans laid various ambushes against the Italian administration to establish their authority.²⁷ Observers of the 13 July revolution reckon that the pursuit of identity motivated them to take arms against the Italian occupation. Depending on the narrative's personal experiences and perspective, the pursuit of identity suffices as a formidable viewpoint to analyze the uprising.

The dissolution of Yugoslavia stemmed from a series of economic and political upheavals. Conflicts and wars beset the region during much of the early and mid-1990s. The various states that made up the Socialist Republic of Yugoslavia, including Montenegro, Serbia, Slovenia, Bosnia, Croatia, Macedonia Republic, and Herzegovina, disintegrated between early 1991 and mid-1992.²⁸ The varied, complex reasons that triggered the disintegration of Yugoslavia ranged from differing cultural, religious, and political divisions and antagonism between different ethnic groupings in the countries.²⁹ More importantly, the memories of the atrocities witnessed during the Second World War committed by different sides, and the radical nationalistic forces made it hard for the nation to hold.³⁰ Furthermore, dissolution of the country meant a new understanding and framing of complex shared history including the said event.

The onslaught against fascism

Fascism espouses rulership by an oppressive dictator who typically governs by violently suppressing dissenting voices while also controlling

²⁴ David McCrone and Frank Bechhofer, *Markers and rules. Understanding National Identity*, (Cambridge University Press, 2015), p. 14.

²⁵ Giordano Merlicco, Between Old Austria and New Foes: Italy and the Yugoslav Project (1917-18). *Historical Records*, 94(1-2), 2021, p. 116.

²⁶ Matteo Milazzo, *The Chetnik Movement & the Yugoslav Resistance* (Johns Hopkins University Press, 1975), p. 71.

²⁷ Guibernau, Montserrat. Anothony D. Smith on Nations and National Identity: A critical assessment (*Nations and Nationalism*, 10(1-2), 2014), p127.

²⁸ Kenneth Morrison, *Montenegro: A Modern History* (I.B. Tauris, 2009), p. 24.

²⁹ Velkonija, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, p. 56.

³⁰ Arts, Wil and Halman Loek, *Value Contrasts and Consensus in Present-Day Europe: Painting Europe's Moral Landscapes* (Brill, 2013), p. 37.

all commercial activities and promoting racism. The war era exposed the dangers of fascism, which was the sole governing model wielded by Italians.³¹ Revolutionary dictators favored this governance model since it offered a shortcut to authoritarian rule. The oppressive fascist regime led to significant economic hardships. One of the framings included the synthesis of the fight between two ideological camps, moving the event into the arena of political theory but also aiming to portray the event in the similar manner as the Spanish Civil War.

Fascism negatively transformed the overall outlook of Italy in the estimation of the world. It characterized itself by an authoritarian police state with limited regard for the people's welfare and freedoms.³² Fascism created a humanitarian crisis in regions where it was practiced, including Italy, where it emerged. Fascism led to growing dissent in Montenegro as the locals increasingly grew anxious owing to Italian occupation.³³ Populations viewed the Italian administration as fascist, leading to a bold move to reject it altogether. Depending on the narrative's personal experiences and perspective, the onslaught against fascism suffices as a formidable viewpoint to analyze the revolution.

Following the disintegration of Yugoslavia in the early 1990s, Montenegro experienced a series of political instability before it declared its independence from the federation following the 2006 Referendum. The post-independence era provided a new angle to view the 13 July uprising.³⁴ Observers of this history reckon that the pursuits of nation-building and nationalism influenced the revolution. This perspective mainly stems from the submission that the country emerged from the experiences borrowed from the Italian confrontation some eight decades ago.³⁵ Similar experiences were witnessed in Montenegro where the urge to establish and maintain internal sovereignty was imminent. The existence of a foreign power headed by Italians posed a major threat of annulling the independence of Montenegro that had been in existence centuries before.³⁶ The popular uprising witnessed immedi-

³¹ Swansea University, *What Was the Impact of Fascist Rule Upon Italy from 1922 to 1945?* (<https://www.swansea.ac.uk/history/history-study-guides/what-was-the-impact-of-fascist-rule-upon-italy-from-1922-to-1945/#:~:text=>), par. 3.

³² Christine Shaw, *Italy and the European Powers: The Impact of War, 1500-1530* (Original from the University of Michigan, 2019), p. 25.

³³ Daniel Bar-Tal, Staub, Ervin. *Patriotism in the Lives of Individuals and Nations* (Nelson-Hall Publishers, 1997), p. 172.

³⁴ European Stability Initiative, *Picture Story: Realm of the Black Mountain July 2007*. (https://www.esiweb.org/pdf/esi_picture_story_-_realm_of_the_black_mountain_-_july_2007.pdf), p. 16.

³⁵ Paul Gilbert, *The Nationalism Project* (The Westview Press, 2006), p. 123.

³⁶ Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Cornell University Press, 1988). p. 27.

ately after the proclamation and restoration of the Kingdom of Montenegro, governed by an Italian monarch was a demonstration to safeguard nationalistic interests. Depending on the underlying experiences and viewpoints, the nationalistic narrative offers relevant viewpoints to analyze the uprising.

Nation-building

National building is an ongoing and increasing pursuit by a country's population to converge regardless of their orientational differences to assume the roles and responsibilities of enhancing the quality and overall outlook of their country. Italian occupation in Montenegro provided a litmus test for the country's citizens to chart out their course and destiny as one indivisible people.³⁷ The Italian establishment confronted Montenegrins with the challenge to attest their spirit and quest for nationhood. The spirit to build and sustain their internal self-governance culminated in a series of protests that yielded into the uprising. The popular uprising was a demonstration of the people's will to safeguard their country from annexation and champion a path towards economic and political freedom.³⁸ The Italian occupying force demonstrated particular interest in recapturing Montenegro and thwart their independence.³⁹ However, Montenegrins raised a strong objection to the advances of the foreign power that might render their independence obsolete.⁴⁰ The 13 July uprising mirrored the events happening in modern times as foreign powers take strategic positions in regional and global affairs directly threatening smaller nation, but also building the unique and specific identity as a reflection of the centuries long struggle for freedom. Current reading of the Uprising in the majority of the population of Montenegro, predominantly focuses on the morals and virtues of the event, elevating it to the level of philosophical substance of the existence of Montenegrin nation. Depending on the position within the current political landscape, the nation building narrative offers pertinent viewpoint to analyze and critique the revolution. There are numerous perspectives to analyze and critique the 13 July Uprising that occurred in Montenegro. These perspectives inform the narratives that exist both in public discourse and existing printed literature. Various experiences and historical contexts inform these viewpoints owing to the di-

³⁷ Pavlowitch and Djokic, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, p. 124.

³⁸ Djokić D. (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992* (Hurst & Co., 2003), p. 12.

³⁹ Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, p. 36.

⁴⁰ Lauren, P.G, *Power and Prejudice: The Politics and Diplomacy of Racial Discrimination* (Routledge, 2018), p. 12.

verse nature of the experiences across those contexts. Popular narratives revolve around workers' revolution, self-determination, rejection of Italian aggression, the onslaught against fascism, and the pursuit of nationalism and nation-building.

Danilo KALEZIĆ

FRAMING 13 JULY UPRISING: THE CHANGING PERCEPTIONS IN THE HISTORICAL PERSPECTIVES

Summary

The paper discusses the narratives of the 13th of July Uprising in Montenegro in several historical phases and events in the last 80 years. It argues that narrative change matches the social and political developments in Montenegro. Moreover, that is to say, the Uprising as a historical symbol became an integral part of the state-building narrative. Finally, the paper traces the changes in the perspective and provides a contextual understanding of all its aspects.

Bibliography

Arts, Wil and Halman Loek. *Value Contrasts and Consensus in Present-Day Europe: Painting Europe's Moral Landscapes*. Brill, 2013.

Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Cornell University Press, 1988.

Bar-Tal, Daniel; Staub, Ervin. Patriotism in the Lives of Individuals and Nations. Nelson-Hall Publishers, 1997pp. 171–172.

Bell, Philip Michael. *The Origins of the Second World War in Europe: Origins of Modern Wars*. Routledge, 2014.

Black, Jeremy. *War in European History, 1494-1660: Essential Bibliography Series*. Potomac Books, Inc., 2011.

Bonafulla, Leopoldo. *The July Revolution: Barcelona 1909*. AK Press, 2021.

Burgwyn, James. *Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941-1943*. Enigma, 2005.

Dilas, Milovan. *Wartime*. Translated by Michael B. Petrovich. Houghton Mifflin Harcourt, 1980.

Djokić D. (ed.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992*. Hurst & Co., 2003.

- European Stability Initiative. *Picture Story: Realm of the Black Mountain July 2007*. https://www.esiweb.org/pdf/esi_picture_story_-_realm_of_the_black_mountain_-_july_2007.pdf
- Fleming, Thoma. *Montenegro: The Divided Land*. Rockford, Illinois: Chronicles Press, 2002.
- Gilbert, Paul. *The Nationalism Project*. The Westview Press, 2006.
- Guibernau, Montserrat. Anothony D. Smith on Nations and National Identity: a critical assessment". *Nations and Nationalism*. 10 (1–2), 2014, pp. 125–141.
- Kennedy, Robert. *German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941-1944)*. Center of Military History, U.S. Army, 1989.
- Lauren, P.G. *Power and Prejudice: The Politics and Diplomacy of Racial Discrimination*. Routledge, 2018.
- Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe*. The Lawbook Exchange, 2008.
- McCrone, David and Frank Bechhofer, *Markers and rules. Understanding National Identity*. Cambridge University Press, 2015.
- Merlicco, Giordano. Between Old Austria and New Foes: Italy and the Yugoslav Project (1917-18). *Historical Records*, 94(1-2), 2021, pp. 115-118.
- Milazzo, Matteo. *The Chetnik Movement & the Yugoslav Resistance*. Johns Hopkins University Press, 1975.
- Morgan, Philip. *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War*. OUP Oxford, 2008.
- Morrison, Kenneth. *Montenegro: A Modern History*. New York: I.B. Tauris, 2009.
- O'Reilly, Charles. *Forgotten Battles: Italy's War of Liberation, 1943-1945*. Lexington Books, 2001.
- Pavlović V. (ed.). *Serbia and Italy in the Great War, Institute for Balkan Studies*. Belgrade, 2019.
- Pavlović, V. The Treaty of London and the creation of Yugoslavia. *Acta Histriae*, 4, 2017, pp. 1029-1050.
- Pavlowitch, Stevan and Dejan Djokic. *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. Oxford University Press, 2008.
- Rodogno, Davide. *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*. Cambridge University Press, 2006.
- Shaw, Christine. *Italy and the European Powers: The Impact of War, 1500-1530*. Original from the University of Michigan, 2019.
- Shimazu, Japan. *Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919*. Routledge, 1998.
- Sica, Emanuele and Richard Carrier. *Italy and the Second World War: Alternative Perspectives*. BRILL, 2018.
- Sluga, Glenda. *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth Century Europe*. SUNY Press, 2001.
- Swansea University. *What Was the Impact of Fascist Rule Upon Italy from 1922 to 1945?* <https://www.swansea.ac.uk/history/history-study-guides/what-was-the-impact-of-fascist-rule-upon-italy-from-1922-to-1945/#:~:text=>

Tanner, Marcus. *Croatia: A Nation Forged in War*. Yale University Press, 1997.

Taylor and Francis. *The Italian Wars 1494-1559: War, State and Society in Early Modern Europe: Modern Wars in Perspective*. Routledge, 2014.

Taylor, F. L. *The Art of War in Italy 1494-1529*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.

Taylor, F. L. *The Art of War in Italy: Didactic Press Paperbacks*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016.

Taylor, Frederick Lewis. *The Art of War in Italy: Prince Consort Prize Essay*. CUP Archive, 2017.

Thomas, Nigel and Mikulan Krunoslav. *Axis Forces in Yugoslavia 1941–45*. Osprey Publishing, 1995.

Thomas, Nigel, Dusan Babac, and Shumate Johnny. *Yugoslav Armies 1941–45*. Bloomsbury USA, 2021.

Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford University Press, 2002.

Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford University Press, 1975.

Uko-Ima, Barrister. *National Identity: Pragmatic Solutions for Democratic Governance in African Nations*. Xlibris. 2014.

United States Department of the Army. *The German Campaigns in the Balkans (spring, 1941)*. Department of the Army, 1953.

Velkonija, Mitja. *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. A&M University Press, 2003.

Yoonmi, Lee. *Modern Education, Textbooks, and the Image of the Nation: Politics and Modernization and Nationalism in Korean Education*. Routledge, 2012.

Zakić, Mirna. *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge University Press, 2017.

Dragana KUJOVIĆ*

ĆAMIL SIJARIĆ: OSLOBOĐENI JASENOVAC – PODIJELJENA TRAUMA ŽRTVE

ABSTRACT: *Ćamil Sijarić, a Montenegrin writer and participant in People's Liberation War, TANJUG reporter and journalist, was one of the first to enter Jasenovac concentration camp in April 1945, immediately after its liberation. In his writings *Oslobođeni Jasenovac*, between fiction and journalistic style, Sijarić testified a few decades later about the horrors and most terrible suffering of camp prisoners and shares with readers the traumatic memory of suffering, pain and misfortune of the persecuted. Most of them were not combatants of the national liberation movement. In his notes on the Jasenovac concentration camp, Sijarić follows the facts about the severe violence that took place there and inserts images of victims into the entire Yugoslav memories of war horrors, which surpass, as much as symbols, the particularity of historical memories.*

KEY WORDS: *Jasenovac, concentration camps, victims, suffering, testimonies, historical memories*

Prošlost, njeno usaglašavanje, prevladavanje njenog iskrivljivanja i otpora suočavanju sa njom, demistifikacija njenih sjenki, proces je koji traje i koji je otvoren. Svjedočenje o zločinima počinjenim u ratovima u bliskoj ili nešto daljoj prošlosti pokušava da nam otkrije dimenzije užasa, ali prikaz samog događaja nema i mogućnost njegove vjerne reprezentacije koja se nerijetko pretvara u njegovu banalizaciju. Osjećaj straha ili bol teško da mogu biti vjerno opisani, za to ne postoje odgovarajuće riječi koje bi mogle biti upotrijebljene. Smrt desetina ili stotina hiljada ubijenih u ratovima i onih koji godišnje prirodnom ishodom umiru možda se ne razlikuje u patnji i životnoj dobi, jer je užas svuda oko nas, ali razlikuje se u činjenici da je smrt ovih prvih zavisila od čovjeka i njegove odluke hoće li oni živjeti ili umri-

---

* Autorka je naučna savjetnica u Istorijском institutu UCG.

jeti. Preživjeli koji svjedoče o strahotama nemaju snagu potrebnu da formiraju racionalnu reprezentaciju svoje nesreće: oni je podnose¹. To znači da će istoriografsko tumačenje ili saopštena istorija, kontekstualizacijom neopravdanog nasilja, služiti, u konačnom, njegovom opravdavanju ili relativizaciji i vremenom ga izbrisati iz kolektivne imaginacije². Zastrašujuća iskustva teško se uklapaju u postojeće kognitivne sheme, i bivaju spremljena, u odnosu na blisko, predvidivo i očekivano, na drugačiji način u sjećanje, koje odbija njihovu integraciju. Trauma je konfrontacija sa užasom koji ne može biti smješten unutar konstrukata prethodnog znanja. Taj događaj ne postaje dio „narativnog sjećanja“, integrisanog u dovršenu priču o prošlosti³. „Istorija“ koju saopštavaju flešbekovi nema mjesta niti u prošlosti, u kojoj to iskustvo nije zaokruženo, niti u sadašnjosti, jer njene slike ostaju djelimično shvaćene. Transformisanje traume u narativno sjećanje, kojim će biti verbalizovana, komunicirana i integrisana u saznanje pojedinca ili svih ostalih o prošlosti, od značaja je kako za istorijsko razumijevanje i svjedočenje o prošlosti, tako i za pojedinačno ili kolektivno ozdravljenje; međutim, u tom procesu iskustvo doživljenog gubi na autentičnosti i intenzitetu, karakterističnim za traumatično sjećanje. Izgovoreni užas nudi zapravo mogućnost bijega od stravičnog iskustva pod okrilje njegovog neupitnog razumijevanja⁴. Istoričar Reinhart Koselleck, nekada njemački vojnik tokom Drugog svjetskog rata, koji je kao ruski zarobljenik dospio u Aušvic radi uklanjanja ruševina, govoreći o zločinima iz perioda njemačkog nacionalsocijalizma, upotrebljava izraz „bezdan“ ili „bezdanost“ (*Abgründigkeit*), suočen sa činjenicom apsurdnosti uspostavljanja moguće pravde koja bi bila primijenjena u sadašnje vrijeme u odnosu na ono što je učinjeno i što se dogodilo, jer se događao Bemsisao (*Sinnlosigkeit*), bez mogućnosti da bilo kakvo značenje bude dodato, kako bi zločini njemačkih nacionalsocijalista bili povezani, zaokruženi ili iskupljeni⁵. Po njegovom mišljenju, negativno sjećanje ima svoja dva aspekta: zastrašujući sadržaj i odbijanje da bude predato aktivnom sjećanju. Oni su blisko povezani i odatle se sa istorijskog aspekta postavlja pitanje kako

¹ George Bataille, Concerning the Accounts Given by Residents of Hiroshima, in C. Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 221–235, 226–229.

² Maria Paula Nascimento Araújo and Myrian Sepúlveda dos Santos, History, Memory and Forgetting: Political Implications, *RCCS Annual Review*, 1, September 2009: 77–94, 83.

³ Bessel A. van der Kolk and Onno van der Hart, The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma: Janet's Contributions, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 158–182, 160

⁴ Cathy Caruth, Recapturing Past: Introduction, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 151–157, 153–154

⁵ Reinhart Koselleck, Forms and Traditions of Negative Memory, in *Sediments of Time: On Possible Histories*, tr. and ed. by Sean Franzel and Stefan-Ludwig Hoffmann, Stanford University Press, 2018, 238–249, 240

se uopšte sjećati zločina⁶. Iskustva onih koji su bili u logorima su primarna, patnja koju su dijelili sa drugim logorašima je izvorna, kao i njihova neposredno oblikovana sjećanja, o njima čak mogu govoriti, ali je pogrešno izvoditi zaključak da je iz ovog primarnog iskustva mogla biti stvorena neka vrsta kolektivnog sjećanja u kojem participiraju i oni koji nisu bili pogođeni ovim iskustvom. Za Kosselecka, savremenici ovih mučenika ili oni koji su poslije rođeni, čija su iskustva svakako sekundarna, moraju da uče da prihvate negativnu poruku⁷. Zaista, iz tog negativnog sadržaja izvodi se sjećanje, koje ipak ostaje samo sekundarno i istorijski prenešeno ukoliko se upoređi sa autentičnim iskustvom žrtava. Problem negativnog sjećanja, primarnog i sekundarnog iskustva, može biti razmatran, prema pomenutom autoru, kroz tri pitanja: *Koga se sjećati?*, *Čega se sjećati?* i *Kako se sjećati?*⁸. Postavlja se i pitanje na koji način će se održavati slike o traumatičnom događanju, kada ne bude počinitelja, žrtava i posmatrača. Sigurno je da će desocijalizacija predstava o tome voditi njihovoj banalizaciji, pretvarajući se u metaforu zla, istorijski nepovezanu i bez njihovog pojedinačnog subjekta. Priča ispričana sredstvima umjetnosti aktualizuje događaj šireći krug učesnika, onih koji govore, razmišljaju i zauzimaju stav o njemu. Podaci o masovnim zločinima koji su se desili u 20. vijeku danas su manje-više dostupni svakome, o tim temama mogu biti obaviješteni na vrlo jednostavan način svi oni koji pokazuju interesovanje za tu oblast, ali vrlo je bitno šta će od toga biti izabrano da bude zapamćeno. U sjećanja o događaju se može sumnjati, ona su individualna i različita, i potpunu istinu o tome teško je ili nemoguće dosegnuti. Istina o koncentracionim logorima ne može se svoditi na zbir sjećanja ubijenih, prognanih i napaćenih, već i sjećanja njihovih mučitelja i svih onih savremenika koji su posmatrali i nisu htjeli da znaju, zapravo to je iskustvo cijele generacije. Nažalost, ta istina ostaje „nedostižna kao da je uopšte i nema“⁹. Ivan Ivanji kaže: „Prilično je obimna literatura o tome šta su rekle žrtve, **ali ne znamo šta misle i kažu dželiti**“¹⁰.

Ćamil Sijarić je, kao učesnik NOR-a, pisac i novinar, dopisnik TANJUG-a, bio jedan od prvih koji su aprila 1945. godine ušli u napušteni logor Jasenovac, neposredno nakon njegovog oslobađanja. Ono što je tada tamo vidio, prenio je u knjigu *Oslobođeni Jasenovac*. Slike koje je zabilježio u nizu od petnaest poglavlja, u rasponu između novinarskog i beletrističkog iskaza, svjedoče nekoliko decenija kasnije, o mjestu paklenog uža-

⁶ Ibid., 238

⁷ Ibid., 240–241

⁸ Ibid., 243

⁹ Ivan Ivanji, Moć sećanja i nemoć reči, u *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubijanju naroda*, priređivači Fokhard Knige i Norbert Fraj, Novi Sad, Beograd, 2011, 1–31. 16.

¹⁰ Ibid., 30

sa i masovnog ubijanja. On dijeli sa čitaocima traumatsko pamćenje stradanja, bola i nesreće progonjenih, mučenih i ubijanih, strahom paralisanih i nemoćnih da se brane, koji u najvećem broju nisu bili borci narodnooslobodilačkog pokreta. To je vrsta patnje koja lišava čovjeka nade i vjere, bezdan zla i očaja.

Na samom početku, Sijarić govori o lijepim danima aprila („nebo vedro, sunce grije“¹¹, tu je „sve široko – i Sava, i nebo, i tamo Slavonija“¹²), ali će vrlo brzo uslijediti susret sa izbezumljenim starcem koji je u logoru od onoga što je doživio izgubio pamet i nije mogao ni da govori ni da vikne, jer „kad bi samo imao snage da vikne, on bi vikao, ali ni za šta nije imao ni snage, ni volje, do da plače, i plakao je kao streha...“¹³. Zatim slijedi uvod u stravična svjedočenja: „To prolječno sunce danas nije veselo. Nego je danas to prolječno sunce tužno – jer ono pada po leševima!“¹⁴. Početna jednostavnost iskaza („prolječno sunce danas nije veselo“, „nego je danas prolječno sunce tužno“) postaje jeziva u njegovom završetku: „jer ono pada po leševima“¹⁴. Slike smrti su svuda oko njega („okretali smo se desno i lijevo i gledali ljudske leševe“¹⁵). Vide se lica mrtvih ljudi, vezane ruke, preklano grlo, naduvan trbuh, sagorjela koža. Rijeka je prepuna leševa, „voda ih nosi, okrene ih, prevrne“¹⁶. Tijela su uglavnom gola („na sebi nemaju gotovo ništa – komad haljetka... ili ni to, nego im na suncu sijevaju goli trbusi, kukovi, leđa, noge, šije – već kako kome i kako kad. Poneki je od njih ženski leš, a neki muški – a podjednako su goli svi“¹⁷). Slične slike se ponavljaju: „Nadnosim se nad klizavu obalu i gledam dolje u vrbak i vodu. I to što vidim – to je grozota! To su gomile golih leševa! Iz njih zaudara ljut zadah. To su oni što su gore na obali svučeni, pa im odijela i haljine zapaljeni, a oni goli – goli i mrtvi otisnuti niz ovu obalu strmu dolje u vodu“¹⁸; „Neki nemaju svoga lica. Nemaju glave. Neko nema ruke. Neko nema noge. Ili nema nijedne noge. A poneki i ne liče na ljudske leševe“; „Tako mrtvi i tako bez svojih dijelova – bez nogu, bez lica, šaka, ramena, peta, glava. Tek dijelovi, i ostaci ostataka“¹⁹. Užasne prizore bestijalno izmučenih, osakaćenih i degradiranih ljudskih tijela, prekida za momenat rečenicom: „A bili su ljudi!“²⁰, podsjećajući i sebe i čitaoca da ih je dželat izdvojio i zvjerski im oduzeo pravo da žive i budu ljudi. I opet

¹¹ Ćamil Sijarić, *Oslobodeni Jasenovac*, Sarajevo, 1983, 5.

¹² *Ibid.*, 6

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Ibid.*, 6–7.

¹⁵ *Ibid.*, 7

¹⁶ *Loc. cit.*

¹⁷ *Loc. cit.*

¹⁸ *Ibid.*, 22

¹⁹ *Ibid.*, 23

²⁰ *Ibid.*, 24

slike, kako kaže, „za užas, za strah“ („Kolika tamnina...!“)²¹, ali to nisu više samo gola tijela ili njihovi vidljivi djelovi. Pisac pokušava da, po prirodnom socijalnom refleksu i potrebi, u njima potraži, prepozna i razlikuje ljudska lica, i vidi „golu ženu, staricu – materinske nečije kosti“, mladu ženu, rasute crne kose, i drugu, koja se „pomiče uz vodu i niz vodu kao šetalica na časovniku“, ali obje vezane žicom oko grla. Ruke svezane žicom, i kad su grla preklana. I onda slika najveće strahote – raskomadana dječija tijela („djeca su se ovdje tijesno udjenula među one bezoblične leševe – među one bez glave, bez ruku, bez očiju i bez lica. Ali kad se bolje u njih zagleda, vidi se da i ta djeca nisu cijela, nego samo dio od djeteta – glava bez trupa, trup bez nogu, i tako – kao ono kad dječja lutka, poslije mnogo igre i čupanja, ostane bez svojih dijelova!“²²). Gdje god krene, pred njim su leševi u vodi, žrtve „bez života, bez imena, bez isprava, bez svojih muka... i voda im je još jedini njihov put kojim im valja putovati“²³, ili nailazi na tragove ubijanja – nekad jezivije i strašnije od onih natrpanih mrtvih tijela, kao sačuvano pismo nesaagledivog zla. To su krvavi ostaci odjeće, rublje, ženske košulje, čarape, odijela, obuća, sve od krvi slijepljeno u jednu gomilu. Pronalazi dječju čarapicu („Kaljava od zemlje i od krvi ukorubljena. Dijete je moglo imati dvije godine“²⁴). Drugi ostatak „zasužnjenog“ i ubijenog djeteta je „dječji siperčić“, i izgled te dječje maramice pisac detaljno opisuje, zamišljajući je vezanu oko djetetovog vrata: „Na njemu je crvenim koncem izvezen puž i kad god je dijete sagnulo glavu, moglo je da vidi na prsima puža. Rogovi mu veliki, ispruženi naprijed, na leđima njegova kućica. A pred njim je – pred tim pužem, još jedna slika. To je slika patuljka. I ona je, kao i puž, izvezena crvenim koncem. Taj patuljak za sobom vodi puža. Privezao mu za rogove konic, i vodi ga. Ko zna kuda, na koji put...!“ i nakon ovog opisa, dodaje: „Ali ovdje im je put prekinut – i djetetu, i majci, i patuljku, i pužu; jer ovo je bila krajnja tačka puta svih koji su ovamo dovedeni!“²⁵, bez razlike. Leševi niz Savu stalno pristizu, „matica ih dobacuje u kraj, i evo ih...! Svrću ovdje u ovo zatišje kao putnici u prenoćište. Prenociće, predaniće i ostati ko zna koliko dugo ovdje, a onda se opet pustiti na put...!“²⁶ On se prisjeća jedne pjesme „o utopljenici kojoj brat veli: Premnogo ti je vode, draga sestro, pa se ne usuđujem da pustim suzu svoju“ i tu misao „premnogo ti je vode...“ prosljeđuje prema starcu koji traži među bezobličnim leševima sina, jer je „voda danas ovdje grob. Bezmjeren grob – ne kopan, ne mjeran, ne ograđen. Ide

²¹ Loc. cit.

²² Ibid., 24–25

²³ Ibid., 7

²⁴ Ibid., 19

²⁵ Ibid., 19–22

²⁶ Ibid., 23

odavde do druge zemlje, do pod drugo nebo – dotle dokle idu vode ove rijeke. Ide pokraj sela i pokraj gradova²⁷. Područje u koje je zakoračio je Slavonija, mjesto u koje je stigao je Jasenovac. Strašna riječ koju izgovara nekoliko puta: „Jasenovac, Jasenovac...“ („kud god se okreneš, sve crno: crna čađa, crn katran, crni ugarci“), i tada i u daljem tekstu uvijek naglašena **pustoš i tišina** („**mučna, toliko mučna i neizdržljiva pustoš i tišina da od toga čula zaboje**“²⁸, to je „onaj bezbroj puta izgovoreni Jasenovac, nad kojim se naplaskalo milion očiju, milion srca natugovalo, milion jezika proklelo ga“ i prije nego će proći logorom podsjeća: „eto te tačke – posljednje tačke na putu onih oko 700 hiljada ljudskih nogu što su prošle ovom istom ulicom, da se više njom ne vrate – ni njom, ni drugom!“²⁹ Pitanjima o rodbini i bliskim ljudima usužnjenih u logoru („Koliko je u ove četiri ratne godine poslano pisama u ovo mjesto! Sinu, bratu, ocu, mužu, ženi, sestri! I koliko ih je suza pokapalo! Kad se lijegalo, kad se ustajalo, kad se jelo, putovalo, mislilo se na ovo mjesto, na Jasenovac, na nekoga svoga u njemu – na sina, na kćerku“³⁰), napreže se da briše njihovu bezimennost i stanje u kojem su svedeni na patnju i predmet bezmjernog izivljavanja, bezuspješno pokušavajući da im gradi stazu prema nekadašnjem životu, jer tada je ovo mjesto bilo „daleko, predaleko! Mogla su, ili nisu ni ona mogla, da ga nađu samo pisma. Pisma se odavde nisu vraćala!“³¹. U pustoši, najzad susret sa jedinim živim stvorenjem, „u ovome mjestu koje je nosilo ime grada“³². To je roda na nekom visokom odžaku, koja gleda ispod sebe opustjelo naselje. Ona je u svom gnijezdu, kao u Nojevom kovčegu, jedina preostala od svijeta pod njom, „koji je izgledao kao da je doživio potop“³³. Drugi znak života je kvočka sa piladima, i on broji „malu goluždravu družinu“ i nabraja jedanaestoro – „za sjeme, za rod, za plod na pustojoj zemlji poslije potopa dosta!“³⁴ Pred njim se zatim ukazuje logor i kapija sa dva slova „UO“ („Ustaška obrana“) i dalje se pruža širok i dug logorski prostor, ograđen sa tri strane visokim zidom, a četvrtu stranu čini Sava, ograđena u dužini bodljikavom žicom. Vidi sa te strane lokomotivu sa vagonima, „ona što je dovezla posljednje žrtve ovoga logora – oko trista pedeset Sarajlija“ i uz to pominje da na njoj čita i natpis „Oslobodila 24. brigada 45. divizije II armije“³⁵. Uporedo sa tom slikom je i prizor prazne i prevrnutе ustaške stražarnice. Na ulasku u logor, atmosferu autorovog sudara sa

²⁷ Ibid., 33

²⁸ Ibid., 10

²⁹ Ibid., 9

³⁰ Ibid., 8

³¹ Loc. cit

³² Ibid., 11

³³ Loc. cit.

³⁴ Ibid., 14

³⁵ Ibid., 17

mjestom užasa pritiska najprije osjećanje straha („kao kad otvaram mrtvački sanduk“; „kao da se preda mnom otvara pakao“)³⁶. U opisu su dalje opet naglašeni **tišina, mir**, ali i smrad i gnjilež, i to će biti ponovljeno („**neka gluha tišina** na cijelom ovom prostoru koji ograđuju visoki zidovi“, „**tišina gluha, i mir**, i gnjiloća, i zadah, i smrad – smrad od blata, od truleži, od kisjeline, od gasova, od zemlje same i svega što je ovdje na njoj – a na njoj je trag ubica!“³⁷). Zadržava misao na prostoru logora, kao komadu utabane, jadne, crne, ćutljive slavonske zemlje, koja je mnogo propatila, „kao kakvo živo a jadno biće“, jer je u nju „utisnuto za četiri godine preko sedamsto hiljada ljudi“³⁸ - to je mjesto gdje su svari nadživljavale ljude, „jer stvari su ostajale, a ljudi su umirali“³⁹. Vojnici koji su mu bili kao pratnja dodijeljeni u komandi mjesta ubrzo ga napuštaju, jer „ne mogu da gledaju taj užas“. Dalje ni sam nije mogao⁴⁰. Nailazi na dio Save, gdje rijeka duboko zasijeca u prostor logora, ali je u njoj „toliko glava, leđa i nogu“, da iako bi ovdje voda trebalo da je mirna, široka i duboka, ona „niti je široka, niti duboka“, od natrpanih „ljudskih tjelesa“ tako „da je nad vodom suho!“⁴¹ Duboko u logoru prizor jezera, napunjenog leševima, i kao u rastrojstvu, gotovo karikaturno, pisac izdvaja sliku jedne jedine noge sa cokulom, među bezbroj bosih nogu koje „strče gore“, i izvrnutu stražarnicu, koja mu „nekako izgleda smiješno u svemu oko nje tužnom“⁴². I onda susret sa živim ljudima koji traže svoje. Bilježi im imena, mjesta iz kojih su i one koje traže, i nakon nekoliko rečenica u kojima nabraja tragove dželatove orgije („...cipela, kapa, nogavica, ognjište – oko ognjišta nedogorjeli dijelovi ljudskog tijela, nedogorjele prnje. Kraj ognjišta, kao ugarak koji nije dogorio, leži polovina ljudske noge – koja je gorjela pa se ugasila“), završava: „Neće Ivan iz Kraljeve Velike naći ‚dvadeset četiri‘ osobe iz svoje kuće. Neće Mara iz Plesna naći svoju kćerku i snahu. Neće onaj naći svoju sestru“. I ponavlja: „Premnogo ti je vode avaj! pa se ne usuđujem da pustim svoju suzu“⁴³. Ovdje se prekida piščevo svjedočenje i dalje o logoru govori jedan od preživjelih zatočenika, Martin Sedlar, za koga kaže „da je umirao i eto opet oživio, jer takav je njegov izgled“⁴⁴. Bio je to grobar u logoru, prvi svjedok logorskih smrti, ali to je bio grobar koji je sahranjivao i „žive i mrtve“. Za sebe kaže da je bio čovjek zdravih čula, ali se ona u logoru „jednostavno okrenu“ „i ono što nekad ne biste učinili ni za

³⁶ Loc. cit.

³⁷ Ibid., 18

³⁸ Ibid., 18

³⁹ Ibid., 19

⁴⁰ Ibid., 28

⁴¹ Ibid., 29

⁴² Ibid., 34

⁴³ Ibid., 34–35

⁴⁴ Ibid., 38

živu glavu, sad činite sasvim mirno – jer vi više niste čovjek koji ima svoja zdrava čula, nego čovjek koji nema čula – ili su vam čula bolesna⁴⁵. Ovdje se raspoznaje i nagovještaj prirode njegovog svjedočenja – ispovijest čovjeka otupjelog na patnju, koji o strahotama govori „mirno i sabrano“, preko marama u koju slaže pribor za brijanje („Pričam i gledam vas kako to primajte. Da vi imate bolesna čula, vi biste sve to slušali mirno – ovako mirno kao što ja pričam, ali su u vas čula zdrava pa ste nemirni. A vidite, u logoru čovjek se smiri. Na svašta se navikne, jer otupi, ogluvi. Pa se pomiri čak i sa tim da bude grobar⁴⁶). Ono što govori taj čovjek je niz retrospektivnog iznošenja činjenica dok opisuje funkcionisanje logora ili pokušaj da kaže nešto o patnji ljudi zatočenih u njemu („A sve to trpe oni koji su ležali pokraj vas. Znaite ih sve. Znaite im imena. Znaite odakle su i kakvi su. A sad su eto tamo. U onoj vatri. Odsjaj njenog plamena bljeska po zidovima... A oni što su ostali – od onog sjaja što dolazi s druge strane vode kriju rukama oči. Pa se tako mole bogu u ruke. Mole se glasno bogu, pa glasove pomiješaju sa glasovima onih koje spaljuju, i vi čujete nešto što niste nikad čuli. Ulaze vam ti glasovi u uši, ulaze vam pod kožu – i vi ne možete da dišete⁴⁷). Logorski grobar Martin Sedlar, na momente svoje izlaganje prekida, najčešće baveći se opisom zvukova kojih se sjeća da su sa gubilišta dolazili do njega i onih koji čekaju da tamo budu odvedeni. Ti jezivi zvukovi smrti, koje gradira po stepenu užasa, zadržali su se, ako ne kao jedine, onda kao najživlje i najsnažnije slike u njegovom sjećanju: „plotun pušaka“, „kad se mjesto pušaka čuju glasovi“, „oni ljudski glasovi koji znače užas“, „kada zapomažu, kad od bola vrište – kada noć ispune jecajima“, „to nisu bili ljudski glasovi, a ni životinjski“, „mnostvo glasova“, „jedva čujni glasovi onih što umiru“, „ako bi rekli da je plač ... – to nije plač... ako bi rekli da je zapomaganje... – nije ni to“, „beskrajno mrmorenje u noći“, „ljudski glasovi smiješani u noći“, „bezbrojni muški i ženski glasovi kako zapomažu“, „piska i jauci do u zoru“. Mnogi od onih koji čuju „one jauke preko vode ...“, ne čekaju drugu noć, svoju noć – noć takvu... nego se sami ubijaju...“⁴⁸. Jauci su ulazili u svaki nerv; gdje god bili, i šta god radili, u ušima im je „jaukalo, zapomagalo, vrištalo“.⁴⁹ Martin Sedlar je ubjedljiviji sagovornik. On, logorski grobar, koji je sa drugim grobarima u logoru na hiljade njih zakopao – „mrtvih, živih, mladih, smrznutih, zadavljenih“⁵⁰, čini se, izlaže autentični kontinuitet logorske stvarnosti, jer je primarni svjedok. Dotadašnje autorovo gnušanje, zgađenost i naprezanje da

⁴⁵ Loc. cit.

⁴⁶ Ibid., 39

⁴⁷ Ibid., 43–46

⁴⁸ Ibid., 46

⁴⁹ Ibid., 47

⁵⁰ Ibid., 40

u viđenom, osim očitovanja smrti, sagleda obrise cjeline užasa na koji je naišao, zamjenjuje, u potpunosti, uvođenje svjedoka, imenom i prezimenom, kako bi onaj zatečeni pakao dobio svoju istoriju. Svjedoci su u daljoj naraciji svakako potrebni, jer čitalac bez živog svjedočenja teško da bi povjerovao u zbilju nabrojanih užasa i autorova umjetnička riječ bila bi prevedena u izmišljeni košmar. Imena Martin Sedlar i Živan Vasiljević, i ne samo njihova, ne znamo jesu li izmišljena, ali u svijetu nasilja i carstvu smrti u koji je Sijarić zakoračio, sva ta svjedočenja i pominjanja trebalo bi da prošire utisak pouzdane istinitosti i svih drugih autorovih kazivanja. Trauma koju iz logora nose svjedoci transponuje se nizanjem činjenica o funkcionisanju logora, načinima masovnih ubijanja, uglavnom bez zadržavanja na pojedinačnim sudbinama, i to na nivou faktografije koja može da se preda kolektivnom pamćenju i podijeli sa drugima. Sa druge strane, lični užas koji je doživio Martin Sedlar (onaj koji „niko ne umije kazati“⁵¹, i o tome ne može da se govori, jer „vam oni ubiju čula“, osim jednog: „onog koje ga podsjeća na smrt – koje mu kazuje da će umrijeti“⁵²) ostaje izvan „narrativnog sjećanja“, koje bi moglo postati dio dovršene priče o ratnoj prošlosti. Martinovo prizivanje u sjećanje različitih zvukova koji dolaze od umirućih ljudi zapravo je njegov zapamćeni lični doživljaj neopisivog straha od bliske smrti i mučenja. Trauma koju je doživio zakopavajući žive ljude za njega je nepojmljiva, neshvatljiva, ali čovjek, kako kaže, „tamo u logoru poživinči“, jer „zamire ono što je ljudsko u vama“⁵³ („Mislite da mi je bilo teško kad sam iz barake iznosio svoga oca da ga ukopam – nije prijatelju... Nisam se mnogo ni pitao je li to moj otac“⁵⁴). Ipak, autor ne želi da pomogne sagovornku da skućenim izborom riječi, koje se ponavljaju, intenzitet doživljenog, spremljen da bude podijeljen kao iskustvo o dešavanju smrti „trećih“, ne izgubi na snazi, jer bi time izašao iz zadatog okvira citatnog i dokumentarnog iskaza. Naprotiv, u tom simplifikovnom opisu očituje se Martinov strah i oprez da mu se neće povjerovati u strahote o kojima govori, jer nadživljava patnju, možda i samog sebe, iako ljudski, zatomljenim očajem slomljen. Drugi svjedok, Živan Vasiljević, logorski brijlač, u opisu ubijanja, kao i Martin Sedlar, počinje nabrojanjem zvučnih slika „jauk, plač, piska, zapomaganje“, ali dodaje i snažan vizuelni doživljaj („vidjelo se da se u tom osvjetljenom krugu na ledini između voza i Save nešto prevrće, gužva, davi“), završavajući i podvlačeći ga slikom ustaškog dželata, koji je „htio da zapuši, ali nije mogao jer su mu ruke bile krvave i od krvi mokre“ i digao obje šake „i sa njih olizao krv, gutajući je“⁵⁵.

⁵¹ Ibid., 39

⁵² Ibid., 41

⁵³ Ibid., 40

⁵⁴ Loc. cit.

⁵⁵ Ibid., 85

Svjedok ili autor, svojim izborom da se zadrži samo na toj zastrašujućoj slici dželatove bestijalnosti, bez isticanja i unošenja svjedokovih ličnih utisaka i emotivnog iskustva, pokušava da krajnjom banalizacijom dželatovih postupaka postigne kontrast sa jezivom zbiljom učinjenog zločina i njenu gotovo vjernu reprezentaciju.

Najgoru degradaciju umiranja u logoru Jasenovac, prema svjedočenju Sijarićevog Martina Sedlara, doživljavaju zatočenici logora „3C“, odjeljenja koje je bilo namijenjeno za političke krivce, gdje se brojno stanje nije mijenjalo – odjeljenje se stalno praznilo i onda opet punilo. Sijarić, kroz svoje i svjedočenje logoraša, upozorava, kao i mnogi autori prije njega u sličnim razmatranjima, da je u logoru bilo ugroženo prije svega dostojanstvo smrti. U logoru ljudi žive za smrt („tu si zato da čekaš, a to što čekaš ... to je smrt“⁵⁶), „jer tamo gdje se misao na smrt materijalno ozbiljuje, gdje je smrt trivijalna, birokratska i svagdanja ... nerazlučivim postaju, kako smrt tako umiranje, kako umiranje tako i njegovi načini, kako smrt tako i fabrikacija leševa“⁵⁷. Razmatrajući izraz „fabrikacija leševa“, kao imenovanje smrti u logorima, posebno u vezi sa onim što se dešavalo u Aušvicu, Giorgio Agamben govori o „leševima bez smrti“, zapravo o „degradaciji smrti“, koja je bila posebna uvreda, koju je Aušvic nanosio – vlastito ime njegovog užasa⁵⁸. Sijarićev Martin Sedlar opisuje kako izgleda kad u logoru čovjeku „ubiju čula“: „I to je prvo što nastoje da postignu, i kad to postignu, vi vidite kako je čovjek zanijemio. Kako najednom pada u ćutnju – ne zbori, ne misli, ne plače, čak se i ne miče sa svoga mjesta sem kad mora, kad ga tjeraju... Pa vam tako čovjek liči na kamen. Sjedi kao kamen i nekud gleda, gleda tupo, a poslije glupo, pa sve gluplje, pa sve luđe, i najzad mu je svejedno... dokle mi grobari ne dođemo po njega i ne odnesemo ga“⁵⁹. Za takve ljude ni smrt nije smrt, oni su „živi leševi“ – „mrtvi na odsustvu“⁶⁰, njima još samo slijedi fizičko pogubljenje („razlika je između živih i mrtvih samo u tome, što su mrtvi već prešli Savu, a živi imaju tek da je pređu!“⁶¹; „jer tu se ne živi za život nego za smrt“... „i da počem imate sat, vi biste stalno gledali u brojke da vidite koliko kasnite“⁶²) i ovdje je sasvim primjereno koristiti definiciju takvih smrti: „ljudi ne umiru, nego bivaju proizvedeni kao leševi“⁶³. Smrt u logorima bila je „nešto beskonačno uvredljivije od smrti“⁶⁴. Tako, za ljude koji su

⁵⁶ Ibid., 41

⁵⁷ Giorgio Agamben, *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok*, Zagreb, 2008, 53

⁵⁸ Ibid., 50

⁵⁹ Ćamil Sijarić, op. cit., 41

⁶⁰ Loc. cit.

⁶¹ Ibid., 42

⁶² Ibid., 41

⁶³ Giorgio Agamben, op. cit., 53

⁶⁴ Ibid., 50

išli u gasnu komoru Agamben navodi slikoviti opis Prima Levija, nekadašnjeg logoraša Aušvica, koji govori o ljudima za koje u tom trenutku ne postoji prošlost, njihov život je kratak, njihov broj neizmjeran i čine jezgro logora, bezimeno mnoštvo koje se potpuno obnavlja i uvijek je identično, izdvajajući za tu masu „nekadašnjih ljudi“, kao neku vrstu simbolične identifikacije, lik suhonjavog čovjeka, „pognute glave i pogurenih ramena, na čijem se licu i u očima ne može naslutiti trag misli”⁶⁵.

Postavlja se pitanje koliko u knjizi Sijarić uopšte ima namjeru da koristi fikciju i koliki je stepen njegovog „umjetničkog oblikovanja“ u odnosu na zadati cilj – saopštiti činjenice, bez posebnog fokusa na estetske utiske. U Sijarićevoj priči o logoru „Jasenovac“ teško se može govoriti o granici između „svojeg“ i „tuđeg“, on stvara utisak da „autorskim postupkom dovršava tuđa svjedočenja”⁶⁶, jer su fragmenti „tuđeg“ dobro uklopljeni u cjelinu koja počinje autorovim ulaskom u napušteni logor, njegovim suočavanjem sa tragovima masovnih ubijanja, zatim se nastavlja pričama očevidaca i konačno razrješava najprije kazivanjem o proboju logoraša i napokon simboličnim izlaskom iz logora, ali ipak, da bi otišao u sljedeći – Staru Gradišku. Naposljetku, ovdje su svjedoci podjednako i autor, ubijena i oskrnavljena tijela, okrvavljena odjeća, i svi njegovi sagovornici. I zaista, sve što je kazano poredano je i saopšteno u umjetničkom postupku kao sjećanje (autora) Ćamila Sijarića. Ipak, može li sjećanje ne biti neka vrsta fikcije i koliko autorove zabilješke, iz perioda skoro četiri decenije prije njihovog objavljivanja, mogu imati neutralisan trag ličnog i dnevničke ispovijesti? Smijemo li govoriti o fikcionalizovanim autorovim zabilješkama i donekle upitnoj transdiskurzivnosti napisanog? Sijarić predaje čitaocima zabilješku nakon gotovo četiri decenije od doživljenog i pitamo se za razlog njihove aktualizacije. Protokom vremena, sigurno je da se sjećanje na užasne slike i svjedočenja briše i iščezava zbog svog jezivog i nesagledivog besmisla. Pisac kaže: „Išao sam u logor Jasenovac da opišem to što ću tamo vidjeti“ i zapisao je ono što je vidio, spremajući u arhivu svih naših „sadašnjosti“ pakao koji su stvorili ljudi. Autor kaže da je posjeta Jasenovcu bila njegov zadatak, ali svojstvo u kojem je poslat da posjeti logor ne znamo. Njegove svjedoke znamo imenom i prezimenom. Svoj identitet - profesionalnim, nacionalnim, vjerskim, političkim ili zavičajnim određenjem niti jednom riječju ne pominje. Međutim, privilegiju da budu imenom pomenuti imali su ljudi koji u logoru traže svoje, ustaški zapovjednici, jedan sveštenik, politički zatvorenici ili istaknuti pojedinci. Za ostale u Sijarićevim zapisima postoji ili nacionalno određenje: „Srbi“, „Jevreji“, „Cigani“, „Hrvati“, „Muslimani“ i brojevi uz njihovo pominjanje

⁶⁵ Ibid., 30–31

⁶⁶ Vidjeti: Boris Postnikov: Između fikcije i svedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić, *Kultura*, br. 156, 2017

(„trojica“, „petorica“, „desetorica“, „desetak“, „tridesetak“, „šezdeset“...) ili su u upotrebi samo apelativi „čovjek“, „ljudi“, „žene“, „djeca“, „zatočnici“, „đaci“, studenti“, „leševi“. Sijarićev svjedok izdvaja i posebno identifikuje grupu od tri stotine šezdeset ubijenih Sarajlija i napominje da su „skoro sve sami Muslimani“⁶⁷. Sijarić istu ovu grupu Sarajlija pominje na samom početku, prije susreta sa logorskim grobarom, kao „posljednje žrtve logora“. Zašto su personalizovane političke žrtve i zatočnici, zašto je naglašeno, npr. stradanje grupe Sarajlija? Pokazuje li pisac posebni interes za ove grupe zatočnika, tako da se to očituje u svjedočenjima njegovih sagovornika? Autorovi sagovornici, ukoliko ih smatramo istinskim svjedocima, ili naslućuju njegovo interesovanje i daju mu podatke za koje im se čini da mu mogu biti zanimljivi, ili zapravo govore o tome da je logor spremao u svoj pakao mnogo više od onih za koje se znalo i očekuje da su tu u najvećem broju dovođeni, ne da bi radili, nego da bi bili uništeni, „da tu umru“, jer je tu „najviše umiralo Srba, Jevreja i Cigana“⁶⁸? Ipak, mišljenja smo da svaka personalizacija, izdvajanje i naglašavanje iz tolike mase bezimernih žrtava znači i utisak direktnog autorskog prisustva, odnosno raspolaganja podacima i određeni stepen subjektivizacije ove priče.

U čije ime govore svi oni? Oni govore o svojoj patnji ili užasu koji su doživjeli, ali pokušavaju da govore i o stradanju drugih, onih koji nisu preživjeli. Međutim, to izvorno iskustvo ovdje naravno izmiče opisu, jer pripada smrti i neizrecivom, oni što ga prenose nisu pravi svjedoci, jer ga nisu doživjeli. Sijarićevi svjedoci – logorski grobar i briač, nisu bili obični logoraši - oni u ime kojih svjedoče. Oni su logorski izuzeci. Patnja ubijenih ostaje neposvjedočena, jer da su vidjeli i doživjeli ono što i oni, ne bi bili među preživjelima. Martin Sedlar će, kao da se pravda, reći da se čudom spasio, jer „biti grobar i jedan dan pa živ na kraju ostati – to je bila jedna mogućnost u logoru“⁶⁹ i pitamo se nazire li se ovdje apsurdni osjećaj krivice ili neke vrste srama, jer je živ, kod toliko mrtvih u logoru, iako to „sam sebi ne može odgonetnuti“? Na to pitanje autor će odgovoriti na kraju priče o logoru, kada Sijarićev drugi sagovornik prekida svoje svjedočenje. On razumije besmislenost daljeg nabiranja istih ili sličnih strahota („ko bi stigao sve to da ispriča“), i priznaje: „I sam bih mu rekao da nam više ne priča. Neka se s nama raduje što je živ“⁷⁰. Izlazak iz logora prati misao da treba poći do još jednog logora – u Staru Gradišku, koja nije daleko, nego je blizu („tako blizu, a već dva logora!“⁷¹). Ponovo spominje „majske dane“, „godinu 1945“, „voj-

⁶⁷ Sijarić, op. cit., 74

⁶⁸ Ibid., 55

⁶⁹ Ibid., 77

⁷⁰ Ibid., 90

⁷¹ Loc. cit.

ske koje prolaze putevima“. Vraća se u mislima na krvavi dječji siperčić „sa patuljkom i pužem izvezenim crvenim koncem“ i završava sliku rečenicom da se ta mala družina nikada neće vratiti. Sve se opet vraća na sami početak piščevog sjećanja: i dalje je maj i trava je i odnekud vojske, ali sada, umjesto zlokobnih najava - sva je zemlja čudna i „kao da nije ona stara zemlja, nego neka nova, koja dolazi samo jednom, i samo s proljeća“⁷².

Sijarić u svom kazivanju o patnji i smrti nemoćnih logorskih žrtava ima za cilj da proširi sjećanje na njih izvan okvira „pogođene grupe“, jer se jedino umnožavanjem njegovih nosilaca pomen na viktimološku žrtvu integriše u kolektivni i univerzalni etički sud ili etički aspekt sjećanja zajednice. U svojim zapisima o stradanju u logoru Jasenovac, iako ne pripada nijednoj od dominantno pogođenih nacionalnih grupa, slijedi manirom umjetničkog pripovijedanja činjenice o patnji bezimnih koja se tamo dešavala i u svekoliki jugoslovenski zbir sjećanja na ratne užase unosi slike o mučenicima, koje nadilaze, koliko i simboli, partikularnost istorijskih sjećanja. Umiranje u logorima nije bilo *umiranje za* i nije imalo odgovor *zbog čega*. Vrlo je teško pronaći „kulturološki oprobani obrazac recepcije“⁷³ viktimološke žrtve, jer priznanje traumatskog iskustva podrazumijeva dug put do njegovog prihvatanja kao dijela istorijskog znanja i kolektivnog pamćenja. Viktimološka žrtva odvođena je u smrt i patnju bez svoje krivice i svjedočanstvu za taj čin neophodni su javno priznanje, javna reakcija i „garancija sigurnosti u formi etičkog sjećanja, tj. sjećanja koje prevazilazi grupne interese“⁷⁴, čime se žrtvi traume vraća dostojanstvo. Sijarić je kazivanjem o Jasenovcu dao doprinos javnom priznanju jasenovačkog traumatskog iskustva. Njegova knjiga *Oslobođeni Jasenovac* objavljena je 1983. godine, nekoliko decenija nakon njegovog ljudskog i novinarskog suočavanja sa strahotama ovog logora. Nepunih deset godina od objavljivanja ove knjige, ponoviće se pakao na jugoslovenskim prostorima i oni isti zločini o kojima je pisac svjedočio. Kao da njena svjedočenja, i toliko drugih napisanih, niko nije čitao.

⁷² Ibid., 91

⁷³ Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011, 89

⁷⁴ Ibid., 92

Dragana KUJOVIĆ

ĆAMIL SIJARIĆ: *OSLOBOĐENI JASENOVAC* – SHARED
VICTIM'S TRAUMA

Summary

Testimony about crimes committed in wars in the recent or somewhat distant past tries to reveal the dimensions of the horrifying crimes committed, but the account of the event itself does not have the possibility of its faithful representation, which often turns into its banalization. Feelings of fear or pain can hardly be described faithfully because there are no appropriate words that could be used. Sijarić in his account of the suffering and death of helpless victims by multiplying its bearers, integrates the memory of the victimological sacrifice with a collective and universal ethical judgment or ethical aspect of collective memory. In his notes on suffering in the Jasenovac concentration camp, he follows, in the manner of artistic storytelling, the facts about the suffering of the nameless that took place there, and in the entire Yugoslav collection of memories of the war horrors he introduces images of victims. Dying in the camps was not *dying for* and had no answer to the question: "why?". By telling about Jasenovac, Sijarić gave his contribution to the public recognition of traumatic experience in this concentration camp. His book *Oslobođeni Jasenovac* was published in 1983, several decades after the journalist confronted with the horrors of this camp. Less than ten years after this book was published, the same crimes and violence that the writer testified about were repeated.

Spisak literature

Agamben, Giorgio, *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok*, Zagreb, 2008.

Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011.

Bataille, George, Concerning the Accounts Given by Residents of Hiroshima, in C. Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1995, 221-235.

Caruth, Cathy, Recapturing Past: Introduction, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 151-15.

Ivanji, Ivan, Moć sećanja i nemoć reči, u *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubijanju naroda*, priređivači Fokhard Knige i Norbert Fraj, Novi Sad, Beograd, 2011: 1-31.

Koselleck, Reinhart, Forms and Traditions of Negative Memory, in *Sediments of Time: On Possible Histories*, tr. and ed. by Sean Franzel and Stefan-Ludwig Hoffmann, Stanford University Press, 2018, 238-249.

Nascimento Araújo, Maria Paula, Myrian Sepúlveda dos Santos. History, Memory and Forgetting: Political Implications, *RCCS Annual Review*, 1, September 2009, 77-94.

Postnikov, Boris, Između fikcije i svedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić, *Kultura*, br. 156, 2017.

Sijarić, Ćamil, *Oslobođeni Jasenovac*, Sarajevo, 1983.

Van der Kolk, Bessel A, Onno van der Hart, The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma: Janet's Contributions, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 158-182.

Božena MILJIĆ*

TRINAESTOJULSKI USTANAK I NOP U OKUPATORSKOJ ŠTAMPI NA TERITORIJI CRNE GORE TOKOM 1941. GODINE

ABSTRACT: *After the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia and the April war, the occupation authority of fascist Italy was established on the territory of Montenegro. The revolt of a part of the population culminated on July 13, 1941, when a mass uprising broke out. Even after the collapse of the uprising, members of the People's Liberation Movement continued to resist the occupier - first the Italian, then the German authorities. The occupying power also established control over the press, as a means of informing the population.*

The focus of this paper will be on how the press, which was under the supervision of the occupying authorities, presented (or rather, did not present) the Thirteenth of July Uprising and how throughout 1941 the newspapers reported on the actions of members of the partisan movement. It is interesting to follow how the occupation propaganda functioned, through newspapers available to the ordinary population, with which they wanted to impose a different view of reality in Montenegro.

KEYWORDS: *Thirteenth of July Uprising, Montenegro, Italian occupation. Newspaper, propaganda, People's Liberation Movement*

Kraljevina Jugoslavija je kapitulirala u Aprilskom ratu 1941. godine i time prestala da postoji. Nekadašnje banovine su transformisane i, kao interesne sfere, stavljene pod okupacionu vlast članica Trojnog pakta. Teritorija Crne Gore, dotad u sastavu Zetske banovine, potpala je pod okupacionu vlast Italije, koja je nastojala da Crnu Goru „obnovi kao nezavisnu i oslobođenu državu“ pod svojim protektoratom.¹ Djelovi Crne Gore

---

* Autorka je viša istraživačica u Istorijskom institutu Crne Gore.

¹ *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1, 1, 19. 4. 1941, 1.

uz granicu sa Albanijom su pripali novonastaloj fašističkoj tvorevini Velikoj Abaniji, dok je Boka Kotorska pripojena direktno Italiji, kao dio Guvernerata Dalmacija.² Iako je nova vlast svoje prisustvo predstavljala kao prijateljsko i bratsko, a nikako okupatorsko, suštinski Crna Gora je stavljena pod direktnu kontrolu fašističke Italije, koja je u ovom malenom protektoratu na Balkanu organizovala civilnu, a poslije ustanka 13. jula i vojnu apsolutnu vlast.

Kulturne, istorijske i dinastičke veze dvije države „olakšale“ su donekle tranziciju vlasti u narodu i, zaista, okupacija od strane Italije je naišla na solidnu podršku među građanima Crne Gore, prvenstveno među federalistima i bivšim zelenašima, koji su u novoj situaciji vidjeli priliku za konačno oslobođenje Crne Gore od srpske vlasti i obnovu sanjane nezavisnosti. Takođe, italijanska vlast je podršku dobila i od nacionalistički orijentisanih građana, od kojih će se većina tokom 1941. godine priključiti četnicima. I jedni i drugi figuriraće kao saradnici okupatorske vlasti sve do kapitulacije Italije 1943. godine.

Želeći da u društvu fingira atmosferu normalnosti i uobičajenog, bezbjednog života, okupaciona vlast je veoma brzo u pogon stavila državni aparat i medije, preko kojih je organizovala snažnu propagandu. U tom smislu novine i časopisi predstavljaju dragocjen izvor informacija - ne samo o opštim događanjima tokom trajanja rata, već i o načinu života u Crnoj Gori za vrijeme okupacije- stanju u društvu, principima funkcionisanja države koju je okupaciona vlast uspostavila, a na kraju i ono što je tema ovog rada - o odnosu prema „državnim neprijateljima“, odnosno pripadnicima Narodnooslobodilačkog pokreta. U Crnoj Gori je izlazila i domaća i okupatorska štampa, odnosno izdanja italijanskih, a poslije 1943. godine njemačkih vlasti, kao i bilteni i novine koje su izdavali lokalci naklonjeni okupacionoj vlasti. Nećemo pominjati glasila Komunističke partije Jugoslavije koja su favorizovala partizanski pokret i Narodnooslobodilačku borbu.

U radu ćemo se fokusirati na štampu koja je izlazila prvenstveno 1941. godine i pokušaćemo da iz tih vijesti izvučemo segmente koji najbolje odlikavaju i predstavljaju ovu tematiku. Treba naglasiti da o crnogorskim komunistima u novinama nema pomena prije Trinaestojulskog ustanka, iako se naširoko pisalo o štetnim uticajima svjetskog komunizma, što je bio vid antipropagande usmjeren ka onom dijelu građanstva koje je podržavalo KPJ na prostoru Crne Gore, a čiji broj nije bio zanemarljiv.³ O komunistima i parti-

² Milija Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005, 28-29.

³ Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS održanim 28. 11. 1920. godine, prvima na kojima je KPJ učestvovala, komunisti su u Crnoj Gori osvojili 10.900 glasova, od 28.650 ukupno, čime su postali najjača politička partija u Crnoj Gori. U: Batrić Jovanović,

zanima se sporadično piše tokom cijele 1941. godine, jer su pokreti (i narodnooslobodilački i kvislinški) na teritoriji Crne Gore, pa i Jugoslavije, tada još uvijek bili u formiranju. Međutim, antikomunistička propaganda se vremenom pojačavala, pa otvorene tekstove i novine u cjelini posvećene ovoj tematici srećemo već u prvoj polovini 1942. godine i to prvenstveno u štampi koju su objavljivali domaći protivnici NOP-a, dok se okupacione vlasti distanciraju od lokalnih tema.

Novine koje se vremenski i tematski odnose na period o kojem je u radu riječ su: *Zeta*, *Glas Crnogorca*, *Glas Crnogorca-La voce del Montenegro* (organ Civilnog komesarijata za Crnu Goru), *Glas Crnogorca/La voce del Montenegro* (organ Ureda za štampu vojničkog generalmana), *Radio-Cetinje*, *Bocche di Cattaro* i *Pljevaljski vesnik-Notiziario di Pljevlje*. Iako fokus ovog rada jeste na 1941. godini, ne možemo da ne pomenemo nekoliko izdanja štampanih narednih godina. Među njima se ističu *Glas nacionalista* (1942) i *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori* (1943). Tokom 1943. godine izašla su i tri broja časopisa *Durmitor*, koji je bio osmišljen kao mjesečna kulturna revija da „podstiče razmjenu između italijanske i crnogorske kulture“.⁴

Italijani su u Kotoru pokrenuli i novinu *Poljoprivreda Boke Kotorske*, osmišljenu kao stručnu reviju. Mitropolija crnogorsko-primorska je štampala *Ostrog* - kalendar za prostu 1943. godinu, koji je uređivao mitropolit Jonikije Lipovac. Na kraju, tu je i *Gazzeta ufficiale del Governatorato del Montenegro/ Службене новине Гувернерства за Црну Гору*, iz 1942/1943. godine. Ove novine su štampane u svega sedam brojeva, a figurirale su kao službeni glasnik, knjiga naredaba i uredaba.

Poslije kapitulacije Italije 1943. godine vlast u Crnoj Gori je preuzela nacistička Njemačka. U to vrijeme, najpoznatiji kvislinški politički list je bio *Crnogorski vjesnik*. On je izlazio na Cetinju, od novembra 1943. godine do septembra 1944. godine, ali nije poznato ko je bio izdavač niti čiji je organ ovaj list bio.⁵

Prva novina štampana u okupiranoj Crnoj Gori bila je *Glas Crnogorca*, glasilo Privremenog crnogorskog komiteta. (Sl. 1) Ovaj komitet bio je administrativno tijelo sastavljeno od protivnika režima Karadorđevića, dominantno zelenaša koji su se zalagali za obnovu crnogorske samostalnosti pod italijanskim protektoratom. Od ovog tijela je 13. maja uspostavljeno Savjetodav-

Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919–1941, Vojno delo, Beograd, 1959, 71.

⁴ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija II-1*, odrednica *Durmitor*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1985, 64.

⁵ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija II-1*, odrednica *Crnogorski vjesnik*, 79.

ГЛАС ЦРНОГОРЦА

ОРГАН ПРИВРЕМЕННОГ ЦРНОГОРСКОГ КОМИТЕТА

БРОЈ 1
ГОДИНА 1

Пратовања годишње Дин. 30.—
Појединач. Брш. Лист 4.—
Одласек службених и приватних по тарифи
Градских се не издржава

Цетиње, 19 априла 1941

Високи Привремени Црногорски комитет
Имава право издати
Уредбу КОМИТЕТ

ЖИВЈЕЛА СЛОБОДНА ЦРНА ГОРА!

ПРОГЛАС ПРИВРЕМЕННОГ УПРАВНОГ ОДБОРА ЦРНОГОРСКОМ НАРОДУ

ЦРНОГОРЦИ!

Улазан у Цетиње и у Црну Гору трупа Осовине ослобођава наш земљи од 20 годинашег југословенског ропства и побуђује у нама наду једног востављања старе, племените и поносне Црногорске државе. Привремени Управни одбор који се, са заштитом италијанских војних власти, успоставио у Владиној палати и почео његово дјело грађанске изградње, позива све Црногорце, сваког реда и положаја, да сарађују на повратку нормалних прилики.

ЦРНОГОРЦИ!

Окупите се и стисните се чврсто око витешког барјакца наше Домовине и чекајте с пошрвеним одлуке велике Италије, с чијом Владом уједино Крњом има вежу осјећајан живот оушувљења, особито на племенити и трагу особу Краљине и Царине Јелене, кћери наше земље.

Молимо смо Вођу Италије и Фашизма да чује повик наших срца да востављање Црне Горе, као што је била вјековима. Уједињени смо, да ће наш повик, који је такође и Ваши, бити прихваћен.

Градите с миром и тишином, не пустите се завадати истинаним вјештама стављеним у општаја од стране зловајерних, умичите да гомору у вама, послеје толико година подјармљивања и тлачења, осјећај слободне Домовине.

Привремени Управни одбор

ДОГАЂАЈИ

Цетиње, 18 априла 1941 г.
Јуче са уласком победничких италијанских трупа у црногорски пријестоницу, јуначки и витешки народ Црне Горе који никада није изгубио наду да ће поново добити своју слободу, који је била за други пут од 20 година угрожавана од оних истих окова што су са њиховом свјештошћу потајани Европу и проузроковали данашњу европску слободу, имао је превелику радост да поново види више својих победоносних барјака на Краљевском Двору, на Владиној палати и на Општини града Цетиња, поред тројорке племенитог Италијанског народа.

Италијанске трупе, предвођене од заслуга политичких и војних власти и од Комитета за ослобођење Црне Горе ушле су у град Цетиње дана 17 априла, у 12 сати, и биле су свечано дочекане од народа. Одмах има тога италијанске трупе заузеле су све државне и сам управне установе у граду. Једномлико власти су у Општини града Цетиња окупиле важније личности позивајући их да образују један привремени административни комитет, који ће имати у својој дужности да под контролом војних и цивилних власти обезбеди интересе

грађана и нормално функционисање њеног живота.

Одмах има овај Комитет је приступио развијању италијанске грађанске и црногорске барјака на Краљевском Двору и на јуначки грађанској присуству сваког постојећег савјета, који је том приликом изражава велику своју радост и наду која још се овим чином пружила да њим постигнуће обнове Црногорске државе. Комитет је има овога поводом обичног југословенског бана Зетске бановине и заузео Владино палату и разне грађанске установе још увијек са тиме својим Комитет е упутио Цр. В. Краљу Италије и Цару Етхиопије Јелан поздравни поздрав у којима је израдио своју донајност, можећа Га да Цр. В. Краљина и Царина Јелена израде грађане поздраве црногорског народа. Један поздравни телеграм је сарађује упутио Вођи францкога Републику Мусолинију у којима се изражава задовољност овог јонајног витешког народа, што га је ослободио од сријанског угњетавана у чијем оближавању Црногорске државе. Један сличан телеграм упутио је министру иностраних послова Краљевине Италије грофу Галеасу Кјупи.

Овдје наносимо текст о оснивању Привременог административног комитета који гласи:

АДМИНИСТРАТИВНИ КОМИТЕТ

Дана: 17 априла 1941 год. на дан уласка славних Италијанских трупа у Цетиње, бив. престоницу Краљевине Црне Горе, конституира се под заштитом фашистичке Италије Привремени административни Црногорски Комитет од следећих личности:

- 1. Ј. Ј. ЈОВО ИОНОБИЋ, овуком, министар у вемени
- М. ХАМИЛО ИВАНОВИЋ, војска Председник у Министар у вемени
- ДУШАН ПУЧИНИЋ, адвокат
- БОДИН ИВАНОВИЋ, нач. Школа, одјелена банке управе
- Др ЈОВАН КЛИСИЋ, начелник савјешта банке управе
- САВО МИЛУНОВИЋ, пензионер
- ПЕТАР ЈУМПАР, пензионер
- Др ИВО ЈОВИЋЕВИЋ, пензионер
- КРСТО ПЕТРОВИЋ, чинов. Управе Музеја
- БУРО ВУРИЋИЋ, учитељ
- ИВО РАДОЈИЋ, пензионер
- ВАСО БАЊОВИЋ, војска
- БУРО ПОПОВИЋ, партизан

Овај Комитет замјенио је власт бивше Југословенске државе од силе Осовине и у сарадују са војним италијанским властима, изражава жељу да оствари нормално функционисање живота и благодина Земље.

Комитет тражи да своје, жеље већ подстицајуће ДУЧЕУ за слободу Црне Горе изражава његову жељу да востави своју државу да би се остварило воставиошћине изградње. Народу Краљевине, који је у својој дужности и славној војска изградње доказао да заслужује слободу, коју му је нешто бивши Врховни диктатор.

У шо име Комитет позива Цетињане да овај долајај од највећег историјског значења за Црну Гору у њен Народ слави обилно како ми се и долажу, ше да свако без разлике на доба и положај буде задовољан своје дужности са добром Црне Горе и њеног надалеког Народа.

Комитет

Целокупни Црногорски народ сигурно ће прихватити са највећом радошћу ове вјести. У разним центрима наше сава се образују подкомитети, којима ће се привремено повласти обављање свих грађанских административних послова.

Вриједност динара

Цетиње, 18 априла 1941.
Милењање југословенске валуте који се од данас у италијанску валуту у односу 1 динар на 48 пара италијанске лире. Милењање југословенске у афричку валуту успоставља се на 15 динара 1 афричке францке.

ОЈАВА

По наређењу војне власти ивидна особа која није снабђена са прикладним дозволама појне власти не може да носи оружја и оружја по граду иза осам часова увече.

Постављење

В. Д. УРЕДНИКА
Привременог г. Председника Привременог Црногорског комитета постављени је за в. д. уредника „Гласа Црногорца“ г. Игор В. Сидовић, новинар са Цетиња.

ОЈАВА

Краљевска Италијанска Војна Команда Места на Цетињу упозорава становништво, да је рок за предавање оружја у већи Наређење од 17 IV 1941-XIX пројектом тако да успоставио пуног реда Цетиња има предати сво оружје без одлагања до пола ноћи дана 21 априла о. г. а становништво оружја до пола ноћи дана 22 априла о. г.
По истом наређењу рочи ко се задрже у поседу оружја биће проглашени. Поном суду и најстроже кажњен.
Цетиње 19 IV 1941. Бр. 31/11
Привремени Црногорски Комитет

ДЗВОПЕ САОБРАЋАЊА

Ко год жели поћи изван града Цетиња био прешине живота средњом војска мора надзетственици прилику дозволу којима власти приклањају мјеста града Цетиња који се налази у касарни на Области Пољани.

В. д. уредника Игор В. Сидовић

Штампана Утварница „Обон“ Цетиње

Sl. 1. „Glas Crnogorca“, glasilo Privremenog crnogorskog komiteta

no vijeće Crnogoraca pri Civilnom komesarijatu (Konsulta).⁶ Novina je trebalo da izlazi po potrebi, međutim, štampan je samo jedan broj, 19. aprila 1941. godine, na jednoj stranici, ćirilčno. Pod uredništvom Igora V. Sidovta, novina je bila zamišljena kao list crnogorskih separatista odanih okupacionoj vlasti.⁷ Niko Simov Martinović navodi da ovaj *Glas Crnogorca*, kojeg naziva eksperimentom, nije zaživio jer je okupator pokušao da predstavi novinu kao organ Privremenog crnogorskog komiteta, iako je u suštini potpunu kontrolu imala nova okupaciona vlast, koja je pokušavala da preko lokalnih uglednih ljudi, odanih Italiji, vrši propagandu i utiče na crnogorski narod.⁸

Novina *Zeta* je izlazila do početka napada na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine (što je broj 15, godina 12), a zatim je obnovljena u promijenjenoj redakciji od 24. aprila do 22. juna 1941. godine (39. broj). Uređivao ju je u Podgorici Jovan P. Vukčević, koji je po izbijanju rata obustavio izlaženje lista, a kasnije pošao u partizane i poginuo.⁹ (Sl. 2) Poslije *Zetu* preuzimaju separatisti naklonjeni italijanskoj vlasti zadržavajući i ime i numeraciju, ali dajući joj novi politički izraz. Novinu je uređivao Redakcioni odbor, a novi odgovorni urednik je postao Milivoje Matović iz Podgorice. Novina je štampana ćirilicom.¹⁰ *Zeta* je, zbog nedovoljnog interesovanja u javnosti, prestala da izlazi 24. juna 1941. godine.¹¹

Redakcija *Zete* slavila je obnovu crnogorske državnosti pod italijanskom vlašću i na stranicama lista prenosila naredbe Privremenog crnogorskog komiteta u Podgorici.¹²

Govoreći o položaju Crne Gore u bivšoj Jugoslaviji, uz podsjećanja na slavnu crnogorsku istoriju i njen nepravedan položaj u Kraljevini SHS i Jugoslaviji, zaključeno je da je italijanska vojska tu nepravdu ispravila i da je *danas Crna Gora jedan najsrećniji i najmirniji kutak na Balkanu*.¹³ U svim brojevima *Zete* dat je pregled crnogorske istorije i istaknuto njeno vjekovno pravo na nezavisnost.

⁶ Slavko Burzanović, *Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija*, Matica, X, 39, 2009, 81–92.

⁷ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija*, II-1, odrednica *Glas Crnogorca*, 64.

⁸ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1943*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1965, 208.

⁹ *Isto*, 209.

¹⁰ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija* II-1, odrednica *Zeta*, 65.

¹¹ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe*, 209.

¹² Naslovna strana broja 15 započinje proglasom: *Crnogorski narode, Srećna ti slobodna Crna Gora!* koji završava porukom: *pošteni Crnogorac uživaće sva prava slobodnih građana Slobodne Crne Gore. U to ime kličemo: Da živi slobodna Crna Gora! Da žive prijateljske Sile!* U: *Zeta*, Podgorica, 15, 24. 4. 1941, 1.

¹³ *Zeta*, Podgorica, 16, 27. 4. 1941, 2.

Sl. 2. Novina „Zeta“, naslovnica

Glasilo Zeta je takođe davalo i pregled političkih događaja - uspostavljanje okupacionih vlasti u bivšim banovinama, ili ratna dešavanja u Grčkoj. Tako redakcija novine sa najvećom radošću pozdravlja uskrućue slobodne

Hrvatske.¹⁴ Novina je pratila i dolaske važnih ličnosti u Crnu Goru.¹⁵ Rijetko kad je u *Zeti* bilo tekstova na italijanskom jeziku - to se dešavalo samo ukoliko su integralno prenošeni određeni izvještaji ili telegrami.

Glas Crnogorca-La voce del Montenegro je štampan kao organ italijanskog Civilnog komesarijata za Crnu Goru.¹⁶ Prvi broj je izašao 18. maja 1941. godine, a posljednji, broj 10, 21. jula 1941. godine. Štampan je većinom na crnogorskom i dijelom italijanskom jeziku. Na broju 8 je naznačen urednik - dr Volfgango Palvereli, a na brojevima 9 i 10 je u podnaslovu dodato: Izdavač Italijanski visoki komesarijat za Crnu Goru, kako se titula Serafina Macolinija u međuvremenu promijenila u Visoki civilni komesar.¹⁷ Glasilo je naglašavalo navodnu brigu Italijana o Crnogorcima, o snabdijevanju zemlje hranom i namirnicama, obnavljanju kulturnog i društvenog života, tako da se, listajući ove novine mogao steći utisak da je Crna Gora konačno slobodna a ne okupirana zemlja, kojoj su ispunjene sve vjekovne težnje i koja je, u vrtlogu Drugog svjetskog rata, uživala povlašćen položaj i osiguravala svojim građanima mir i blagostanje. *Glas Crnogorca* je redovno izvještavao i o grandioznim pobjedama sila Osovine na svjetskim frontovima, na taj način kreirajući sliku da će italijanska vojska pobjednički uvesti Crnu Goru u novi život i novi poredak.

Glas Crnogorca - La voce del Montenegro je prenosio naredbe koje se tiču predavanja ličnog oružja, ali i radio aparata.¹⁸ Radio stanice su bile dragocjen izvor informacija o ratnim dešavanjima. Kako je radio bio medij važan koliko i novina, te potencijalno „opasno“ sredstvo propagande, okupacione vlasti su se trudile da smanje, koliko je bilo moguće, dostupnost radijskih informacija.

Do ustanka vijesti objavljivane u *Glasi Crnogorca* su se uglavnom odnosile na aktivnosti grofa Macolinija, kao civilnog komesara u Crnoj Gori, prenoseći uredbu koje je ova institucija izdavala za Crnu Goru, a prenošene su i Dućeove izjave.¹⁹ Treba primijetiti da su italijanske vlasti preuzele dis-

¹⁴ *Zeta*, Podgorica, 18, 4. 5. 1941, 1.

¹⁵ U novini je izašla čestitka dobrodošlice italijanskom kralju: *Živio veliki prijatelj Crne Gore Nj. V. Kralj i car Emanuelo III. I dobro nam došao!*, *Zeta*, Podgorica, 23, 19. 5. 1941, 1.

¹⁶ Civilni komesarijat za Crnu Goru sa sjedištem na Cetinju formiran je 28. aprila 1941. godine. Za civilnog komesara je postavljen grof Serafino Macolini, visoki funkcioner italijanskog Ministarstva inostranih poslova. U: Milija Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka*, 29.

¹⁷ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija II-1*, odrednica *Glas Crnogorca-La voce del Montenegro*, 64.

¹⁸ Naredbom br. 58, čl. 1 određeno je da ko god posjeduje emisioni radio-aparat obavezan je da ga preda u roku od dva dana. Članom 3 je *zabranjeno slušanje radio-emisija koje potječu sa stanica neprijateljskih i neutralnih zemalja, a prekršitelji ove naredbe biće kažnjeni*. U: *Glas Crnogorca - La voce del Montenegro*, Cetinje, 1, 6, 24. 6. 1941, 2.

¹⁹ Između ostalih, objavljena je i Musolinijeva poruka da *Crna Gora ponovo dobija svoju*

kurs crnogorskih separatista odnosno federalista o obnovi crnogorske nezavisnosti nakon *22 godine ropstva* u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji.²⁰ O istinskoj nezavisnosti u tom trenutku suviše je govoriti, jer je vlast u zemlji držala Italija, odnosno Civilni komesarijat, dok je u međuvremenu traženo konačno rješenje o budućem uređenju crnogorske države s obzirom na to da je prestolonasljednik, princ Mihailo, sin princa Mirka Petrovića Njegoša, odbio crnogorsku krunu, ne želeći da se zamjeri Beogradu iz kojeg mu je stizala redovna apanaža.²¹

Broj 9 bio je posvećen Crnogorskom saboru, održanom na Petrovdan 12. jula 1941. godine, na kojem je proglašena *slobodna i nezavisna kraljevina Crna Gora*, pod italijanskim protektoratom.²² (Sl. 3) Međutim, državna tvorevina izglasana na Petrovdanskom saboru nikada nije zaživjela jer su već idućeg dana, 13. jula 1941. godine, u rano jutro, oni koji se sa kvislinškom politikom nijesu slagali, podigli prvi opštenarodni masovni ustanak u Evropi protiv okupatora.

Sadržaj desetog broja *Glasa Crnogorca* je gotovo u potpunosti posvećen osudi ustanka i proglasima „protiv izdajica crnogorskog naroda“. To je bio i posljednji broj ove „varijante“ *Glasa Crnogorca*. Novina je prestala da izlazi poslije Trinaestojulskog ustanka, kada Macolini napušta Crnu Goru. Izdavanje novine će biti obnovljeno tek u novembru 1941. godine, ovaj put pod direktivom Guvernerata okupacionih snaga pod komandom generala Alesandra Pircija Birolija.²³

Sa naslovnice broja 10 je krupnim slovima poručeno: *Neizbježna kazna izdajnicima crnogorskog naroda (Inesorabile giustizia contro i traditori del popolo montenegrino)*. (Sl. 4) U tom tekstu uredništvo poručuje narodu još jednom da su italijanski vojnici u Crnu Goru ušli ne kao okupatori, već kao braća, otvoreno dijeleći hljeb sa crnogorskim narodom i u želji da sprovedu u djelo Musolinijevu težnju da *vрати slobodu rodnoj grudi Petrović-Njegoša*, a kao odgovor na sve to *šaka plaćenih odmetnika odbjegla je u brda. Skrivena po gudurama počela je da sije smrt u redovima oslobodilačkih trupa, napadajući ih kukavički iz zasjede. U času kad je Crna Gora stupila ponovo u novi evropski poredak, neko od njenih sinova izvršio je oceu-*

nezavisnost i ulazi u italijansku sferu. U: *Glas Crnogorca - La voce del Montenegro*, Cetinje, 1, 5, 20. 6. 1941, 1.

²⁰ *Glas Crnogorca - La voce del Montenegro, Crna Gora u novoj Evropi*, Cetinje, 1, 1, 18. 5. 1941, 1.

²¹ Slavko Burzanović, *Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija*, 81-92.

²² *Glas Crnogorca - La voce del Montenegro*, Cetinje, 1, 9, 13. 7. 1941, 1.

²³ General oružanih snaga Albanije (IX armije) Alesandro Pircio Birolji, preuzeo je vojnu i civilnu vlast u Crnoj Gori 26. jula 1941. godine i rukovodio je gušenjem ustanka. Na čelu Guvernerata okupacionih snaga ostao je do 15. jula 1943. godine. U: Radoje Pajović, *Opštenarodni ustanak koji je zadivio Evropu*, Matica, 74, 2018, 141–158.

ГЛАС ЦРНОГОРЦА

LA VOCE DEL MONTENEGRO

ГОДИНА I
БРОЈ 9
ЦЕТИЊЕ
13 Јуна 1941 — XIX
Цијена Дина. 1.—

ЦРНОГОРСКИ САБОР ПРОГЛАСИО ЈЕ

СЛОБОДНУ И НЕЗАВИСНУ

КРАЉЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ

L' Assemblée Nazionale Constituyente ha proclamato il Montenegro Stato libero ed indipendente

СВЕЧАНО ЗАСИЈЕДАЊЕ САБОРА У ЗЕЛСКОЈ ДАМУ

Цетиње, 12 јуна. Црногорски народ је данас доживио дан, који ће остати незабораван, а жеља и национални, у његовој националној историји. Ђерни својим традицијом, ти кописи и горди горшташа, који су вјековима знали јуначким срцима, да се супроставе непријатељу у најтежој борби, умјели су да спроведу вјеру у бољу судбину, којом је данас позарили највећи даров: слободом, правдом и независношћу.

Црна Гора, исцурена и једне колонијске сатане прилима, достојно највеће прилика и највеће мушкости, ступа данас високо чело, смјелом своје сигурне будућности, сигурна да има узасе исцрпна, моћна и пашенита пријатеља, велику Француску Италију, која данас оруђем у руци води свету борбу за права народа.

Слободна Црна Гора није је додас издржала те борбе, коју је Дуње покренуо пред двадесет година, да би уједињено српске народне Београд, Ослобођена од непријатељског Јарма, јуце, свечано чиним уједињена је сепане обнови своје државе и нарајата жељу ступања црногорске Нације у националну слободу Рима.

Васкрела Црна Гора објавила је овим историјом свечаним чиним оставитињу свога црвога Краља.

НОВА ПРИЈЕСТОЛИНИЦА У АНАКУ СЛОБОДЕ

Цетиње, историјски пријестолница црногорске државе, устала је данас, аором уз знамену авона. Заставе су се виале на славу јунака и напредности, и ма да је јутро било кишно зелено-сива умала позно цетињске гора, оживјела је несвакидневном боја. Народ, који се окупио око поворната, ступа уреду у којој је заједно Сабор, одређена лица ичељанима је јединствена свечаност.

Тачно у 10 сати, у позорницу, у коме су се већ били сакупљени претставници цијелог црногорског народа, наобрали мјесту књижевника, уједителка, научника и јуака који су дали многоструку допору за мјесту црногорства, започело је свечано засиједање Сабора. Преди позоришном аградом налазила су се двије команије Црне Кошуле. 15 деценија „Месина“ су мачком. У часу када је Љ. С. Ђиски Комисар за Црну Гору, Граф Мансфелд, свлазио са својом пратњом из

ЧЛАНОВИ ЦРНОГОРСКОГ САБОРА У ЗЕЛСКОЈ ДАМУ

зграде бивше бановине, књижевније у ставу мирно, одвајале су пречаст да у историјске мучнава је нитомира „Беннецу“. Ђиски Комисар није је извршио смотру лонских чета и пошто је позарио амбала ком панија, упутио се у пратњи Француски генерала, команданте Берг дане дивизије, г. Туца, у позорницу чреду придржаним акцијарним Сабором и народом који је, из штељавике италијанских кољом и шашином званици дужом и чиним позорнице. Црногорске и аталијанске асатане преворњале су лонке и позорницу, које су, уз поносне мојине мојидина претставника, давале расхисни магала дајала расајеленим дивизија,

ЗАСИЈЕДАЊЕ САБОРА

Узасеа Бисовеније Мацијанија позариштелије про-уженим астауама и покидима Италије и црногорства. Засиједане Сабора, које је одмах затим отворено, започело је објавом њем рада Сабора од стране Претједника г. Михалца Нанозина, аслинег црногорског народна окојом Краља Николу.

Ријеч је мотам узео јавнијачи саборски говорник, исто тако стари саралине. Краља Николу и даја пута Мансар Краљевине Црне Горе. „Слоба Драљеви“. Трочим гласом г. Драљеви је рекао:

ЦРНОГОРСКИ САБОРЕ,

Поченио од владење Давида на до Краља Николу црногорски сабори доносили су одлуке о слава питањима, која су била од животнога значаја за црногорски народ и његову слободу. Овај историји Црне Горе најпознатије Сабор који је одржавао своје сједиште под вјештом владење Давида, кад се је узелери да нема јуригиса и келда, ослужно је да у крајни линијо јавије мајора Гора и приредно је баљевеице, које је Црне Горе и црногорски народу дали живот, слободу и славу.

Сабор чел Острога у ланини доио је одлуку, која је

црногорском народу дана Буковачкој слави, и Бомбеничким Краљу Николу титулу, летиш од слух на свијету, титлу чуда јунака.

Знамо, да је нажда била мисли и да је данас независностијана одлука црногорског народа, да своју будућност неже неиздржано и чредо за ту срочу нарављениу проишност. Ђерни тој мисли и тој одлуци ми смо сазнали овај Црногорски Сабор и отајаноме наклања срдијана омогућили му, да дај мјесту, који ће бити вјером јунак жеље и воље црногорског народа.

ЦРНОГОРСКИ САБОРЕ,

Нема мислота у Црној Гору, ко не има, коме припада прва ријеч овога Сабора. Нема инајача у Црној Гори ко не зна, која је заслуга, да су се крајем прошлога столећа најтежаким највећим пријесном гајди Европе, који ће јавијачи стачком позаријети Црну Гору и њена дрла. Сви Црногорци знају, коме се има захвалити позната ијава омдијанета моћном Русама Империјом, да је маја Црна Гора у слави већа од цијеле Русије. Ставном црногорске славе, отач црногорске Краљевине, при црногорски Краљ, умро је ван своје домовине борба се да златојета паса за Црну Гору и њену слободу, при са ратним непријатељима, а засије са њеним нејерним савезницима. Јурије се чредо мучним колонијата мјестјата и нејерне. Неиздржана се мизада Црне Горе и њене слободу данас, чини овога Сабор, постаје неопходне.

Познати Цта, да одија ништу успомени Београда Краља устајанем и узеланом: Слава Му! Једнако има је дужност са најтежаким сачети се јерне судитијни бесмртнога Краља, Краљине Милене, и одати пошту Нацији успомени овога слава Јој.

Не бисмо били јерно узелане ослети црногорског народа, када се не бисмо са поштованом и вјештом савија слава вјештом, који оследило до краја црногорству црени и дајине своје ажитоте у борба за Црну Гору и њену слободу. Нема ми је вјерна слава!

ЦРНОГОРСКИ САБОРЕ,

Иако исподина чреду дужности, да поједном Сабор, да својој рачио захвалношћу јавија, која омогућила славу јавије овога Сабора и успоставу независности Црногорске Државе.

Нема је маја Нацијом Београдисту славноме Краљу и Црну моћне и пријатељске историјске Николу Београдисту славу III.

Sl. 3. „Glas Crnogorca- La voce del Montenegro” prenosi odluke Petrovdanskog sabora

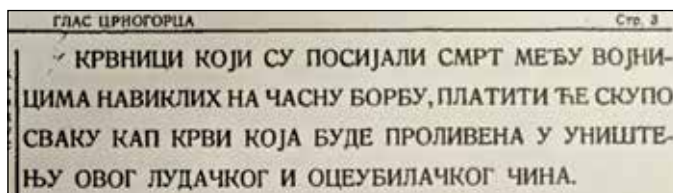

*bilački čin. Na pobunjenike i na njihove jatake svetiće se pravda svojom neminovnom presudom...*²⁴

*Crnogorci! Slavna vojska moćne italijanske Imperije došla je u Crnu Goru ne da ju zarobi, nego da uspostavi nezavisnu crnogorsku državu, koju je Crnogorski sabor proglasio na Petrovdan. Na poziv Moskve, a potsticani i novčano pomagani od beogradskih i londonskih agenata, komunisti su se odmetnuli i iz zasjede uspjeli, u prvi mah, ubiti nekoliko italijanskih vojnika, koji su svojim bratskim ponašanjem Crnogorce za vazda zadužili...*²⁵

Na strani 3, uz druge vijesti i prenošenje naredbi Civilnog komesarijata, koje se odnose na regulacije svakodnevnih obaveza naroda te na obaveze građana, još jednom je ponovljeno da *krvnici koji su posijali smrt među voj-*

Sl. 5. Poruka ustanicima u „Glasu Crnogorca-La voce del Montenegro”

*nicima naviklih na časnu borbu, platiti će skupo svaku kap krvi koja bude prolivena u uništenju ovog ludačkog i oceubilačkog čina.*²⁶ (Sl. 5)

Na posljednjoj stranici nalazi se uokviren ponovo sličan tekst, koji služi za rekapitulaciju događaja i pojačavanje poruke, prije nego što čitalac zatvori novinu: *Italijanski vojnici došli su u Crnu Goru kao braća. Osigurali su crnogorskom narodu nezavisnost, pravdu i slobodu. Nekoliko izdajnika i krvnika pucalo je kukavički, iz zasjede, na vojnike Italije, osramotivši time viteške tradicije svoje Zemlje. Na krive, i na njihove jatake, pasti će neizbježna pravedna osveta italijanske Vojske.*²⁷

Glasilu *Радио „Цетиње“ / Radio „Cetinje“* je izlazilo povremeno, u formi komentara pojedinih emisija sa Radio Cetinja kojeg je poslije okupacije osnovala italijanska vlast. Izašla su svega 3 broja. U tekstovima su prvenstveno komentarisane opšte internacionalne teme - svjetska ratišta, stanje na frontovima, različite ideologije, komentarisane su politike koje su vodile velike sile. U takvim tekstovima opšteg karaktera pisac (nikad nema potpisa autora, ali se iz konteksta i načina obraćanja čitaocima, da naslutiti da su autori bili predstavnici italijanske vlasti) poredi situaciju u svijetu sa stanjem u Crnoj Gori, dajući osvrt i na dešavanja u državi. Tako je, između ostalog, poručeno Crnogorcima: *...Svratite pomljivo pogled na druge evropske države*

²⁴ *Glas Crnogorca - La voce del Montenegro*, Cetinje, 10, 21. 7. 1941, 1.

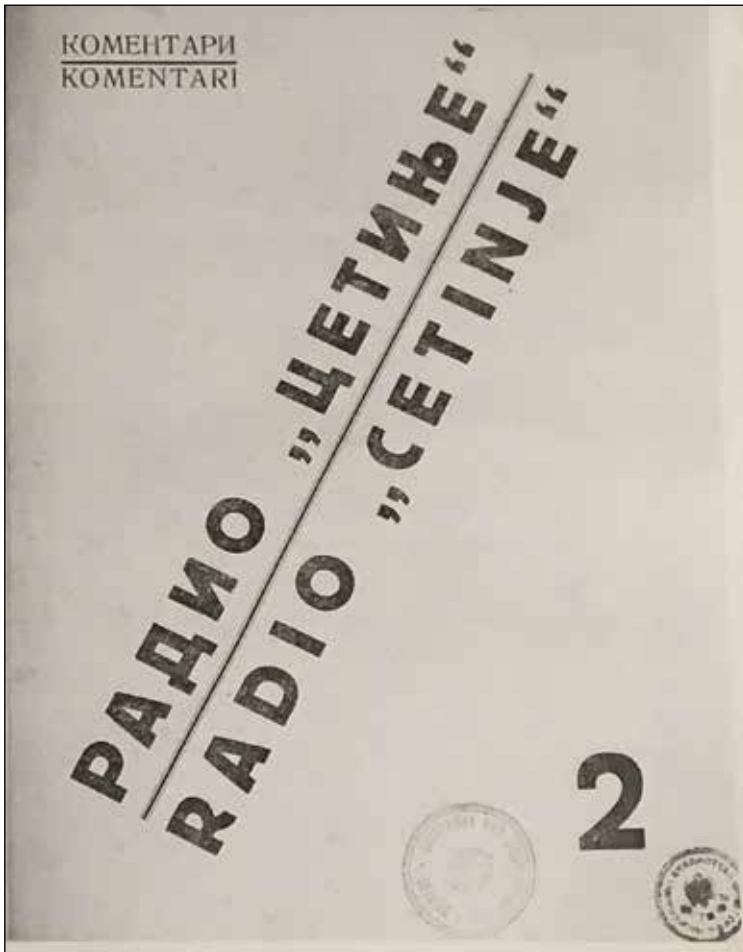
²⁵ *Isto*, 1.

²⁶ *Isto*, 3.

²⁷ *Isto*, 4.

*i prosudite da li je itko u takvoj geografskoj i ekonomskoj skromnosti, toliko sretan kao vi, što ste već danas - da se opća pamet u Crnoj Gori nije poremetila - mogli normalno da uđete u sferu italijanskog državnog organizma i da imate, uz živežne namirnice, apsolutni mir i potrebnu socijalnu slobodu.*²⁸

Ne govoreći direktno o ustanku koji je podignut protiv italijanske okupacije 13. jula, niti o akterima događaja, ipak se u ovom tekstu autor na to posredno osvrtće komentarom „da se opća pamet u Crnoj Gori nije poremetila“. (Sl. 6)

Sl. 6. Glasilo 'Radio Cetinje'

²⁸ Радио „Цетиње“ / Radio „Cetinje“, *Crna Gora i strahote rata*, Cetinje, 1, 10. VIII-1941-XIX.

Takođe, u tekstu „Zabrinutost Engleske radi napredovanja Njemaca u Rusiji“, koji naslovom ne otkriva svoju sadržinu, ponovo se autor osvrće na ustanike: *...Iako poznajemo crnogorskog vojnika kao junaka, ipak bilo je lako vidjeti da šaka pobunjenika ne može da jednoj sili kao što je Italija zadade toliko brige. Otpor je mogao i da još potraje, ali mu je trajanje moglo unaprijed da bude određeno, pošto je potrebna i dobra organizacija pozadine, spremnih elemenata, oružja, a što je najteže izvjesna količina hrane... Treba imati samo malo zdravog razuma i analizirati glupe izmišljotine što su Vam agitatori nudili u zamjenu za vaš lijepi mir, za vaše kuće, i za Vaš mladenački život. Oni se nijesu žacali da umnože zamamne laži, za koje će inkasirati od svog političkog gospodara grdni para, nijesu se kolebali pred izdajničkim pothvatima i pred odgovornošću što su na sebe primili tjerajući Vas u besmislen pokolj... Ali Bog je veliki i rado prašta kad u očima pokajnika vidi tračak skrušenog pokajanja...*²⁹

Iako je ustanak podignut 13. jula skršen, okupaciona vlast je naučila lekciju o otporu, tvrdoglavosti i mentalitetu borbenih Crnogoraca i nije zaboravila da su za borbu u ovoj malenoj državi, koja nije trebalo da predstavlja problem u sferi italijanskog uticaja, morali ipak da angažuju značajne dodatne snage. U Crnu Goru je poslato još 6 divizija, 4 pukovske grupe, 8 bataljona, 130 000 italijanskih i oko 20 000 neregularnih albanskih i muslimanskih vojnika, mornarica i avijacija.³⁰ Ustaničku borbu, nakon konsolidacije snaga, zamijenio je partizanski način ratovanja u kojem je učestvovalo i dalje nekoliko hiljada aktivnih boraca (do kraja 1941. godine formirani su partizanski odredi i vojska je osvežena novim kadrovima).³¹ S obzirom na to da su se ustanici i partizani oslanjali prvenstveno na lično oružje, vlastima je bio imperativ da se iz domaćinstava konfiskuje sve oružje, kako ne bi došlo u ruke ustanika. Naredbe za predaju oružja bile su redovne i u Glasu *Crnogorca*, gdje su davane u formi kratke naredbe civilnog komesara (odnosno guvernera kad je vojna komanda preuzela vlast nakon ustanka). I *Radio Cetinje* je, kroz svoje tekstove, propagirao predaju oružja. Istina, uz malo drugačiju naraciju od drugih okupatorskih glasila. Autor je ovdje iznio zanimljivo objašnjenje – da Crnogorci imaju tradiciju nošenja oružja i vezanosti generalno za pušku, ali da civilizovan svijet ne gleda blagonaklono na takve arhaične pojave u savremenom društvu, te da se treba tih tradicija odreći, kako bi se uhvatio priključak sa modernim zemljama i uhvatio korak sa modernim svijetom u kojem se ne nosi puška na ramenu, usred najvećih ratnih dešavanja koja je svijet doživio. Naravno, u suštini, problem je bio prikupljanje i

²⁹ Радио „Цетиње“/ *Radio „Cetinje“*, *Zabrinutost Engleske radi napredovanja Njemaca u Rusiji*, Cetinje, 2, 15-VIII-1941-XIX, 7/8.

³⁰ Radoje Pajović, *Opštenarodni ustanak koji je zadivio Evropu*, Matica, 74, 2018, 141–158.

³¹ *Isto*, 141–158.

gomilanje ličnog oružja od strane komunista i partizana za gerilsku i kasnije otvoreniju borbu protiv okupatora.³²

Iako naslov ne odaje takvu namjeru, fokus teksta „Engleska dvolična politika“ je zapravo na crnogorskim prilikama i akcijama partizana protiv italijanskih snaga. U tekstu se govori o bratskoj namjeri Italije da Crnu Goru unaprijedi i poboljša i lošoj namjeri ustanika da taj novi poredak unište. Početni dobronamjerni ton obraćanja Crnogorcima raste do otvorenih prijetnji, ukoliko se ne bude saradivalo sa vlastima i ukoliko se bude davala podrška „bolesnim fanaticima i plaćenicima“. Nikada se ne navode kao komunisti, ustanici ili bilo koja vojna formacija, već im se umanjuje moralna vrijednost prije svega, nazivima: plaćenici, razbojnici, izdajnici... Takođe, uvijek se naglašava da su njihove borbe i akcije pojedinačne, unaprijed propale i bez podrške u narodu.³³

Novina *BOCCHÉ DI CATTARO. Quindicinale della Federazione dei fasci di combattimento della provincia di Cattaro* je prenosila vijesti Guvernerata Dalamcija, čiji je Boka Kotorska bila dio. Prvi broj je iz štampe izašao 30. 6. 1941, a posljednji (godina treća, broj 31, 4. avgusta 1943. godine). Urednici novine su bili Orazio Lo Martire (za brojeve 1-19), Pietro Asti

³² Po običaju, u glasilu se daju najprije pregled stanja na svjetskim ratištima i komentari borbi, da Crna Gora treba da bude dio novog sistema i pobjedničkog svijeta, ali da „ne može ova nova evropska zajednica da primi pod svoje okrilje narod koji neće da priznade zakonske potrebe i civilne navike... Čemu onda puška? Čemu skriveno oružje?... Pošto nema osnove da u iskrenost tih namjera posumnjate, zašto uporno i tvrdoglavo ostajete pri ideji, koja samo obrazuje nepovjerenje i neiskrenost, bez čega nije moguće da se svrsta i crnogorski narod u kategorije razumnih i dobronamjernih elemenata nove evropske zajednice. Dok se oružje ne pokupi nema mira, a bez mira nema ni razumijevanja prema vašim materijalnim i moralnim potrebama. Kao što vam je Italija ponudila nezavisnost - a da je ni tražili niste, tako će vam priskočiti u pomoć i uvažiti i druge potrebe, koje vlasti već uviđaju, ali za njihovo ostvarenje manjka onaj jedini, neophodni preduslov – predaja oružja! U: *Paduo „Цетиње“/Radio „Cetinje“*, *Privilegovani socijalni slojevi u demoplutokratskom sistemu*, Cetinje, 2, 22-VIII-1941-XIX, 5.

³³ *Od vas se traže ništa drugo nego mir i saradnja pri rješavanju vaših interesnih pitanja, Italija nije okupirala Crnu Goru da upotpuni svoje gospodarstvo već da vas pomogne i da sa vama podijeli bratski sve što ima i čime raspolaže... Bolesni ideali fanatika i plaćenika nijesu sigurno dostojan uzvrat, napadaje iz zasjede nijesu blagodarni izrazi crnogorske plemenitosti, nijesu odraz Vašeg starog junaštva... Tim više pak čemu sve to vodi kad nema podloge u narodu niti mogu ni iz daleka da te pojedinačne podle akcije ugroze namjere italijanskih vlasti i da se suprotstavi italijanskoj vojsci... Dokle može sve to da ide? Sve dotle dok Vrhovna vojna komanda ne izgubi strpljenje. A onda... Onda će prijeki sud punom parom proraditi i možda će bezobzirni vrtlog krvavih represalija zahvatiti - što je najgore - i mnogo civilnih lica, što sa tom suludom opozicionom akcijom neće imati ništa zajedničkog... njihova mizerna i podla djela ne mogu da zaustave ili promijene tok povjesnih događaja što se odigravaju u Evropi i svijetu... Saradujte i pomognite naše vlasti da se tim plaćeničkim elementima stane na kraj i da ih se konačno uništi, jer su opasni i štetni. U: *Paduo „Цетиње“/Radio „Cetinje“*, Cetinje, 3, 28- X-1941-XIX, 12,13.*

(od broja 17 do broja 30), Francesco Ponti (za brojeve 30-39), zatim ponovo Orazio Lo Martire (brojevi 40-42 i 1-10 tokom 1943. godine), a posljednji historiografiji poznati urednik je bio Arigo Monti, koji je uređivao brojeve 11-30 iz 1943.godine. Pored Italijana, za časopis su povremeno pisali, kao saradnici, i pristalice fašističke vlasti u Boki.³⁴ (Sl. 7)

Sl. 7. Naslovnica novine „Bocche di Cattaro”

Cijela novina je na italijanskom jeziku, ali ukoliko su prenijete određene naredbe - prenošene su i na italijanskom i na lokalnom jeziku (u novinama nije precizirano koji je to jezik). *Bocche di Cattaro* donosi vijesti sa svjetskih ratišta. Boljševičku Rusiju predstavlja kao neprijatelja civilizacije, prenosi Dućeove izjave, daje isječke o fašističkoj kulturi, vijesti sa italijanskog područja, a tu su i redovne servisne informacije: o autobuskim, trajektnim, avio linijama, kao i oglasi za dobijanje stipendija u Italiji za bokeške studente. Svaki broj ima stalnu rubriku „Cronaca della Città di Cattaro“ o istoriji Boke Kotorske. U novinama se ne mogu pronaći izvještaji o dešavanjima u Crnoj Gori ili Jugoslaviji, kao ni o ustanku ili njegovim pokretačima. Za razliku od *Glasa Crnogorca*, koji je u ovakvoj nezavisnoj Crnoj Gori imao zadatak da podstiče organizovanje kvislinga oko nove vlasti i obračun sa neprijateljem, cilj *Bocche di Cattaro* je bio da promovise istorijsku opravdanost aneksije Boke od strane fašističke Italije.³⁵

Ipak, jedna od rijetkih vijesti vezana za ustanak, a koja je prenijeta u novinama, odnosila se na suđenje i strijeljanje ustanika Luke Jovanovića, Luke Perovića i Boža Jovanovića, zbog napada na italijanske trupe i predstavnike vlasti u Bjelošima od 13. do 18. jula. Vijest je objavljena na italijanskom jeziku:

*In nome di sua maestà Vittorio Emanuele III per grazie di dio e per volontà nazione RE D'ITALIA E D'ALBANIA IMPERATORE D'ETIOPIA - Sentenza nella causa contro Jovanović, Perović i Jovanović.*³⁶ (Sl. 8)

³⁴ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija*, II-1, odrednica *Bocche di Cattaro*, 59,60.

³⁵ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe*, 209.

³⁶ *Bocche di Cattaro, Sentenza*, Kotor, 5, 25. 8. 1941, 2.

Sl. 8. Vijest o kažnjavanju ustanika u Bjelošima u novinama „Bocche di Cattaro“ (25.8.1941. godine)

Glasi kancelarije divizije „Pusteria“ bilo je *Pljevaljski vesnik* (Пљеваљски весник. Недељни весник припрема канцеларија „П. дивизија“ „Пустерија“) koje je štampano i na italijanskom jeziku *Notiziario di Pljevlje. Foglio settimanale a cura dell'ufficio P. div. Pusteria.* (Sl. 9 i 10)

Glasi je štampano na jednoj stranici. Prvi broj je izašao 13. oktobra 1941. godine, a posljednji, broj 71 štampan je 26. aprila 1943. godine. Kako navodi Niko S. Martinović, nakon toga su Italijani ustupili dalje izdavanje lista Gligoriju Božoviću, naklonjenom nedičevskoj politici.³⁷ List je sadržao uvodnu riječ/rubriku, naredbu okupacionih vlasti ili servisnu informaciju, a na dnu stranice - razne vijesti, uglavnom sa svjetskih ratišta ili inostrane politike.

U broju 3 dato je saopštenje koje se odnosi na partizane i ustanike - da ukoliko se distanciraju od komunista zločinaca i ako se prijave i predaju oružje da će ih vlasti pomilovati: *Crnogorci! - Tražite od vaših pretsednika opština, koji su dobili odredbe, kako će se postupati sa onima, koji su bili u odmetništvu, a koji nisu izvršili nikakvo okrutno delo, da bi stekli pomilovanje od Italijanskih vojnih vlasti. Savetujte ih za dobro Crnogorskog naroda, da bi se izdvojili od komunista-zločinaca, koji su mnoge domove u crno zavili i toliko bede narodu naneli. Neka se s puno poverenja prijave, sa oružjem, pretsednicima opština: spasiće i život i slobodu.*³⁸

U tekstu „Anti-komunistički pakt“ kazano je: *Komunizam je pak svuda otkriven kao jedna od najvećih opasnosti po čovečanstvo. On je mogao da se održi samo usled pomoći engleskog zlata i jevrejskog kapitala, koji nisu ništa drugo do eksploatori pravog*

³⁷ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe*, 209.

³⁸ *Pljevaljski Vesnik*, Pljevlja, 3, 27. 10. 1941.

Sl. 9. i 10. „Pljevaljski vesnik” je bilo dvojezično izdanje koje je pripremala kancelarija divizije „Pusterna”

*i istinskog radnog naroda. Stoga je ovaj umoran od teškog bremena prevara i neće se dozvoliti više da bude obmanut takođe i u slučaju ako agitatori pokušaju kao poslednji adut da dadu ovom pokretu čisto komunističkom izgled nacionalne borbe i pokreta.*³⁹

Iako se rad fokusira na 1941. godinu, sljedeća vijest je objavljena 1942. godine, ali se odnosi na akcije iz prethodne, odnosno iznuđena je borbama sa partizanima tokom prethodnih mjeseci. Kako su se akcije partizana pojačavale i postajale opasnije, objavljena je Naredba Guvernera Crne Gore:

da u slučaju atentata protivu lica koje pripada italijanskim oružanim snagama

³⁹ *Pljevaljski Vesnik*, Pljevlja, 4, 1. 12. 1941.

- 1) za 1 ranjenog ili ubijenog italijanskog oficira bude streljano 50 (pedeset) civilnih osoba.
- 2) za 1 italijanskog podoficira ili vojnika ubijenog ili ranjenog bude streljano 10 (deset) civila.⁴⁰

Gazzeta ufficiale del Governatorato del Montenegro / Службене новине Губернерства за Црну Гору u izdanju Guvernerstva počela je da izlazi kao mjesečnik od 1. avgusta 1942. godine na Cetinju. Štampano je sedam brojeva. Glasilo je sadržalo naredbe guvernera, dekrete i direktive, figuriralo je kao službeni glasnik, knjiga naredaba i uredaba - oko hrane, duvana, omogućavanja rada organima i ustanovama. Štampano je u „Obodu“ Cetinje, a za 1943. godinu je poznat urednik- Đuzepe Rizo.⁴¹

LA VOCE DEL MONTENEGRO / GLAS CRNOGORCA (podnaslov: *Politički nedjeljni list izdaje Ured za štampu vojničkog guvernera*)

Ova verzija *Glasa Crnogorca* izlazila je od 1. novembra 1941. godine do 10. septembra 1943. godine (Anno 1 (1941, 1942) brojevi 1-52 i Anno 2 (1942,1943) do broja 80). Kao direktor glasila je naveden Leopoldo Serpico, koji je uređivao italijansko izdanje. Urednici izdanja na našem jeziku su bili Đino Biadi i Marino Soglian.⁴² Novina je sadržala isključivo informacije sa stranih frontova za 1941. godinu, tek u kasnijim brojevima su objavljivali neke zanimljivosti vezane za Crnu Goru, njenu prirodu, kulturu, ne i za politička dešavanja. (Sl. 11)

Karakteristično je potpuno odsustvo komentara političke i vojne situacije u Crnoj Gori. U prvom broju govori se o pobjedi „nove Evrope“ nad komunizmom.⁴³ Međutim, ne pominje se, kao što je to recimo slučaj u tekstovima biltena *Radio Cetinje*, nigdje situacija sa komunistima u Crnoj Gori niti se direktno pominje „opasnost“ koja u njoj prijete od komunizma, iako se da naslutiti da je poruka teksta da, ako je komunizam poražen u Evropi, sigurno će biti poražen i drugdje (odnosno u Jugoslaviji).

Povremeno se ipak potkrade i poneki tekst u antikomunističkom duhu, kao što je slučaj sa člankom naslovljenim „Vesele svaštice“ : *Izvjeshni broj mladih nadri-inteligentnih osoba obaju polova, koje svojim otmenim komunistofilskim idejama naslađuju predjele ove nespokojne i napaćene zemlje, pronašao je novi oblik... terorizma, u namjeri da zastraši i oneraspoloži poštene i miroljubive građane, iskorišćujući njihovu uobičajenu neupućenost...*

⁴⁰ *Pljevaljski Vesnik*, Pljevlja, 9, 12. 01.1942.

⁴¹ Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija* II-1, odrednica *Gazzeta ufficiale del Governatoro del Montenegro- Službene novine Guvernerstva za Crnu Goru*, 63.

⁴² *Crnogorska bibliografija*, II-1, odrednica *La voce del Montenegro*, 63.

⁴³ *La voce del Montenegro/Glas Crnogorca, Pobjeda nove Evrope nad komunizmom*, Cetinje, 1, 1.11.1941, 1.

Sl. 11. Naslovnica novine „La voce del Montenegro-Glas Crnogorca”, čiji je izdavač bio Ured za štampu vojničkog gubernemana

*Oni znaju da Italiju ovdje pretstavljaju Oružane snage, koje će nastaviti sa svojom odbrambenom akcijom i radom bez obzira na najodvratnije i najsramnije dokaze nezahvalnosti od strane onog crnogorskog banditizma koji je u svako doba nastojao da svojim zločinstvima pomrači gostoljubive i junačke tradicije stare, Crne Gore i time joj nanese sramotu. Ozloglašena nadri-inteligentna komunistofilska omladina zaboravlja da spontana saradnja, ponuđena, naročito u ovom trenutku, italijanskim vlastima, pretstavlja čin crnogorskog rodoljublja i građanske svijesti. Prihvatanje ovakve saradnje je počast koju Italija odaje svakome ko umije da bude lojalan, iskren, disciplinovan i radan, u interesu svoje sopstvene zemlje.*⁴⁴

Ovaj članak je izostavljen iz italijanske varijante, što znači da je osmišljen isključivo da utiče na crnogorski narod, kao dio propagande protiv „nadri-inteligentne komunistofilske omladine“.

Kao izdanje ovog *Glasa Crnogorca* posebno je važno istaći list *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*, koji je izašao u osam brojeva tokom 1943. godine. Iako urednik nije bio potpisan, Martinović navodi da je to bio Stevan Rajković.⁴⁵ Dok je *Glas Crnogorca* objavljivao pretežno zvanične podatke i prenosio vijesti iz svijeta i sa svjetskih frontova, *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori* je bio koncipiran tako da se isključivo bavi antikomunističkom propagandom. (Sl. 12)

Antikomunističkom propagandom bile su ispunjene i stranice novine *Глас националиста* (podnaslov: *Лист за националну политику и пропаганду*). Novina je bio vezana za pokret Dimitrija Ljotića „Zbor“, i prvenstveno se fokusirala na aktivaciju borbe protiv partizana.⁴⁶ Počela je da izlazi 22. marta 1942. godine u Nikšiću, štampana je na ćirilici, ali su izašla svega dva broja.

U prvom broju bilo je riječi o stanju u kojem se država nalazila - o siromaštvu, gladi, zapuštenosti zemlje. Italija je pomagala hranom, ali teške ratne prilike pogoršavale su situaciju. Dok su nacionalisti i Italijani „brinuli“ o Crnoj Gori i njenom narodu, s druge strane „partizan“ *ne misli o naciji, već misli o belom svetu. On je internacionalan, bez doma, bez ognjišta, bez familije, jer je tako vaspitan... Sv. Sava, sv. Jovan Vladimir, sv. Petar Cetinjski, sv. Vasilije Ostroški- za njih su stvari na koje se ne pazi. Ovih dana poginuše dva brata, dva partizana, nakon uvrede svetinje... A šta znači komunizam? Znači uništenje familije, familijarnog života, ugleda domaćinovog, oduzimanje privatne svojine, uništenje mirnog ognjišta.*⁴⁷

⁴⁴ *La voce del Montenegro/Glas Crnogorca, Vesele svaštice*, Cetinje, 6, 6. 12. 1941, 1.

⁴⁵ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1943*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1965, 209.

⁴⁶ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1943*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1965, 209.

⁴⁷ *Glas nacionalista*, Nikšić, 1, 22. 3. 1942, 2.

Sl. 12. List „Pakao ili komunizam”, posebno izdanje novine „La voce del Montenegro- Glas Crnogorca” (1943)

Bez obzira na to što se u ovom radu prvenstveno bavimo štampom iz 1941. godine, smatramo da je bilo potrebno osvrnuti se i na novine koje su štampane nešto kasnije, ali u istom, antikomunističkom duhu, pod uticajem razvoja događaja u Drugom svjetskom ratu na teritoriji Crne Gore. Takođe, vidno je da su novine koje je na teritoriji Crne Gore štampala „nacionalistička“ strana gotovo u potpunosti posvećene antikomunističkoj tematici, dok to sa okupacionim novinama nije bio slučaj.

Italijanske novine iz 1941. godine gotovo u cjelini su posvećene dnevnim temama u „sređenoj“ državi Crnoj Gori pod njenim protektoratom. Po red uredaba, dnevnih dešavanja, okupaciona štampa je prenosila vijesti sa svjetskih frontova na kojima su sile Osovine ostvarivale velike pobjede, a takođe su prenosili i govore Benita Musolinija, pozdrave kralja i kraljice te događaje od lokalne važnosti. Izuzeci su jedino učinjeni u *Glasu Crnogorca* izašlom iz štampe odmah poslije Trinaestojulskog ustanka, u nekoliko brojeva biltena *Radio Cetinje*, a poneki komentar o komunistima našao se i u lokalnoj novini *Pljevaljskom vesniku*, koji su štampali organi italijanske divizije Pusteria.

Božena MILJIĆ

THE THIRTEENTH OF JULY UPRISING AND THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE OCCUPATION PRESS ON THE TERRITORY OF MONTENEGRO DURING 1941

Summary

Considering the time of newspaper publishing in Montenegro during the Italian occupation in 1941, very little space was dedicated to the Thirteenth of July Uprising. On the one hand, some newspapers, such as 'Zeta', were shut down before the uprising even broke out and before the People's Liberation War began openly. The 'Pljevaljski vesnik' was first published in October, and until the end of 1941, it mentioned the insurgents only in the context of the announcement of abolition of those who repented for their participation in the uprising. The newspaper 'Bocche di Cattaro' did not write about the uprising in Montenegro nor about the Montenegrin situation in general. The only exception was the news about the verdict against the insurgents in Bjeloši. 'Glas Crnogorca-La voce del Montenegro' dedicated its tenth issue to the uprising, after that issue the newspaper was shut down. The renewed 'La voce del Montenegro /Glas Crnogorca', now under the control of Alessandro Birzio Birolli published news from around the world. On the other hand, the short-lived collaborating 'Glas nacionalista' and 'Pakao ili komunizam u Crnoj Gori' were entirely dedicated to anti-communist and anti-partisan propaganda.

Literatura

Štampa:

- Bocche di Cattaro*, Kotor, 1941, broj 5.
Glas nacionalista, Nikšić, 1942, broj 1.
Pljevaljski Vesnik, Pljevlja, 1941, brojevi 3, 4; 1942, broj 9.
Glas Crnogorca - La voce del Montenegro, Cetinje, 1941, brojevi 1, 5, 6, 9, 10.
Падуо „Цетинье“ / Radio „Cetinje“, Cetinje, 1941, bilteni 1, 2 i 3.
La voce del Montenegro/ Глас Црногорца, Cetinje, 1941, brojevi 1, 6.
Zeta, Podgorica, 1941, brojevi 15, 16, 18, 23.

Monografske i serijske publikacije:

- Burzanović, Slavko, *Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija*, Matica, X, 39, 2009, 81-92.
Jovanović, Batrić, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919–1941*, Vojno delo, Beograd, 1959.
Luketić, Miroslav, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija II-1*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1985.
Martinović, Niko S, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1943*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1965.
Pajović, Radoje, *Opštenarodni ustanak koji je zadivio Evropu*, Matica, 74, 2018, 141–158.
Stanišić, Milija, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005.

Tatjana KOPRIVICA*

VIZUELNA SVJEDOČANSTVA O ITALIJANSKOJ OKUPACIJI CRNE GORE 1941. GODINE

ABSTRACT: *The paper discusses visual testimonies, photographs, and video material, photographed in Montenegro in 1941, by the Italian cameramen and photographers, as a source of propaganda and documentary evidence. The corpus of photographs and video footage analyzed in this paper is preserved in Italian state and private archives in Rome and Milano, as well as in private collections.*

KEY WORDS: *Montenegro, Cetinje, fascists, Giesepe Bottai, Archivio Storico istituto Luce, Luigi Zavagli*

O uspostavljanju italijanske okupacione vlasti u Crnoj Gori 1941. godine¹ u crnogorskim arhivskim, muzejskim i bibliotečkim institucijama sačuvano je malo vizuelnog materijala.² Za proučavanje ovog segmenta crnogorske istorije, utoliko su dragocjenija vizuelna svjedočanstva koja se čuvaju u italijanskim institucijama.

U *Archivio Storico istituto Luce* u Rimu čuvaju se dva filmska žurnala i više serija fotografija iz 1941. godine koji se odnose na Crnu Goru, koja predstavljaju prvorazredna svjedočanstva o njoj.

---

* Autorka je naučna saradnica u Istorijskom institutu, Univerzitet Crne Gore.

¹ O italijanskoj okupaciji Crne Gore 1941. godine cf. R. Pajović, *Kontrarevolucionarni pokret u crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977; F. Caccamo, *L'occupazione del Montenegro: dai progetti indipendistici alla collaborazione con i četnici*, in: *L'occupazione italiana della Jugoslavia, 1941-1943*, a cura di F. Caccamo e L. Monzali, Firenze 2008, 133-219; S. Burzanović, *Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, Matica* 39 (2009), 81-92; F. Godi, *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941-1943*, Podgorica 2017.

² Manji broj fotografija iz 1941. godine čuva se u Istorijskom muzeju na Cetinju; JU Narodni muzej Crne Gore, *Izveštaj o sprovedenoj reviziji fonda Istorijskog muzeja organizaciona jedinica stalna postavka*, Cetinje 2018-2019, *Zbirka fotografija NOB-a 4223 jedinice*, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija XVII (2021), 244.

U filmskom žurnalu naslovljenom *Cettigne, la capitale occupata dalle nostre truppe. L'alza bandiera. I principali edifici* od 1. maja 1941. godine, namijenjenom, prije svega, italijanskoj publici, zabilježen je trenutak ulaska djelova italijanske divizije *Mesina* u već okupirano Cetinje.³ Narator žurnala naglašava da se radi o jedinicama koje su prethodno okupirale Bar i Ulcinj. Nakon sekvenci na kojima je smotra jedinica na Dvorskom trgu, prikazani su kadrovi sa italijanskim vojnim zapovjednikom i mitropolitom Joanikijem Lipovcem, koji su se uputili ka Dvorcu kralja Nikole, na kom se, kao i na drugim javnim zdanjima, uz italijansku trobojku, nakon 22 godine, kako se u žurnalu posebno notira, ponovo uzdiže crnogorska zastava.

Žurnal najavljuje obnovu crnogorske autonomije u krilu fašističke Italije. O Crnoj Gori govori se sa simpatijama, kao o domovini italijanske kraljice Jelene Savojske.

Među kadrovima koji prikazuju izgled nekadašnje crnogorske prijestonice, zanimljiv je onaj na kome je zabilježen spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću, autora Ivana Meštrovićeva, koji su u julu 1941. godine srušile italijanske inženjerske jedinice.⁴

Italijanske vlasti su, povodom ulaska svoje vojske na Cetinje, propagandnu poruku pripremile i za crnogorsku javnost. U Tirani je 18. aprila 1941. štampano specijalno izdanje lista *Tomori* na italijanskom i crnogorskom jeziku.⁵

U filmskom žurnalu *Cettigne - La visita del Re Imperatore* od 27. maja 1941. godine, zabilježena je posjeta italijanskog kralja Viktora Emanuela III Cetinju 16. maja 1941. godine.⁶ Viktor Emanuel se na Cetinju kratko zadržao. Njegov dolazak bio je samo epizoda posjete Albaniji.

Prije ulaska u Cetinjski manastir, italijanski kralj razgovarao je sa mitropolitom Lipovcem. Više detalja o njegovom bavljenju u manastiru sadrže

³ *Archivio Storico istituto Luce*, Roma, Giornale Luce, C014002, *Cettigne, la capitale occupata dalle nostre truppe. L'alza bandiera. I principali edifici* - YouTube (pristupljeno 13. februara 2022.). Ovaj filmski žurnal ima dužinu 1:53. Tadašnji naziv institucije bio je *Istituto Nazionale Luce*.

⁴ O Meštrovićevom spomeniku kralja Aleksandra Karađorđevića na Cetinju cf. D. Martinović. *Tuga Feniksa. Mirnodopska degradiranja Cetinja*, Cetinje 1997, 184-186; T. Koprivica, Spomenici i pobjednici, in: „*Za prvo, čast i slobodu Crne Gore, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 90. godišnjice Božićnjeg ustanka crnogorskog naroda*, Cetinje 2009, 192-196. Kako Serafino Macolini navodi u svojim dnevničkim zabilješkama, bilo je predviđeno da se na istom mjestu podigne spomenik kralju Nikoli Petroviću Njegošu. Macolini S., *Iz kraha u krah: Od Tripolija do Crne Gore* ed. S. Burzanović, prevod D. Piletić, Matica 39 (2009), 133.

⁵ *Tomori*, n. 29, Tirana, 18 aprile 1941, 1.

⁶ *Archivio Storico istituto Luce*, Roma, Giornale Luce, C014703, *Cettigne - La visita del Re Imperatore* - YouTube (pristupljeno 15. februara 2022.). Ovaj filmski žurnal ima dužinu 1:20. Tadašnji naziv institucije bio je *Istituto Nazionale Luce*.

listovi *Glas Crnogorca* i *Zeta*, koji su o ovoj posjeti pisali u pozitivnom kontekstu. Iz njih saznajemo da se Viktor Emanuel III poklonio grobu Mirka Petrovića i na njega položio snop crvenih ruža.⁷ Žurnal sadrži i scene lokalnog stanovništva koje oduševljeno pozdravlja italijanskog kralja.⁸ Italijanski civilni komesar za Crnu Goru, Serafino Macolini u svom dnevniku je zapisao: „Kakav trijumfalan dan za pamćenje!“⁹

Umjetnički direktor ova dva žurnala bio je Bazilio Frankina (Basilio Franchina, 1914-2003), koji će kasnije postati uspješan reditelj, scenarista, producent.¹⁰

U *Archivio Storico istituto Luce* u Rimu čuva se i serija fotografija nepoznatog autora, nastala 15. juna 1941. godine, koja sadrži više snimaka Cetinja – centra grada sa istaknutim italijanskim zastavama na dvorcu kralja Nikole i nekadašnjem britanskom poslanstvu¹¹ i puta od Cetinja prema Boki Kotorskoj.¹²

Od velike vrijednosti je serija fotografija¹³ koju je snimio italijanski fotograf Luidi Zavalja (Luigi Zavaglia) 12. juna 1941. godine na Cetinju. Zavalja je fotografisao Petrovdanski sabor, na kome je, u uslovima italijanske okupacije, proglašena „nezavisna Crna Gora“. Bio je uspješan italijanski fotograf, koji je svojom kamerom svjedočio o značajnim manifestacijama italijanskog fašističkog režima.¹⁴ Zavaljin zadatak bio je da dokumentuju trenutak u kome italijanska pobjedonosna vojska obnavlja jednu državu kao dio svog fašističkog carstva.

Zavalja je zabilježio pozdravljanje italijanske zastave i slušanje italijanske himne ispred zgrade Zetske banovine u kojoj je bilo sjedište Visokog civilnog komesarijata i kolaboracionističkog *Savjetodavnog vijeća Cr-*

⁷ *Glas Crnogorca*, n. 1, Cetinje, 18. maj 1941, 3; *Zeta*, n. 23, Cetinje, 19. maj 1941, 1-2.

⁸ Dio dočeka trebalo je da budu i pravoslavni sveštenici u svečanim odeždama na liturgiji u Cetinjskom manastiru, čemu su se usprotivili protojerej Nikola Marković, član Crkvenog suda na Cetinju i protojerej Ilija Popović. Mitropolit Lipovac protiv njih je sproveo disciplinski postupak, Markovića je kaznio ukorom, a Popovića opomenom; Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001, 71.

⁹ Macolini S., *Iz kraha u krah: Od Tripolija do Crne Gore* ed. S. Burzanović, prevod D. Piletić, *Matica* 39 (2009), 105.

¹⁰ R. Quaglia, *Sotto l'obiettivo del regime*, *Rivista Biellese*, luglio 2017, 11.

¹¹ *Archivio Storico istituto Luce*, Roma, Foto attualità/Dalmazia – aspetti caratteristici – Gravosa: Palazzetto Veneziano – Isola di Curzola – Cettigne – Lowcen (A00132824, A00132825, A00132826, A00132827, A00132828 i A00132829).

¹² *Ibid.*, (A00132830, A00132831, A00132832, A00132833 i A00132834).

¹³ Dio fotografija objavljen je u publikaciji V. Jovanović, *Petrovdanski sabor 1941*, Cetinje – Podgorica 2011, 53-65.

¹⁴ Bio je jedan od fotografa koji su radili za *Istituto Nazionale Luce* i fotografisali Benita Mussolinija i važne događaje i ličnosti koje su posjećivali Rim. Fotografisao je i posjetu Adolfa Hitlera 1938. godine; A. A. Swan, *Photographing Mussolini. The Making of a Political Icon*, Palgrave Macmillan 2020, 98-99.

nogoraca.¹⁵ Na njegovim fotografijama vide se brojne italijanske i crnogorske ličnosti: ulazak generala Tučija i italijanskih zvaničnika u Zetski dom,¹⁶ svečana ceremonija u Zetskom domu, ukrašenom crnogorskim i italijanskim zastavama i portretima kralja Nikole i italijanskog vladarskog para, Jelene i Viktora Emanuela III, delegati i gosti sabora, obraćanje dr Sekule Drljevića i Serafina Macolinija, Predsjedništvo Petrovdanskog sabora,¹⁷ svečani ručak nakon sabora¹⁸, zajedničke fotografije delegata i gostiju,¹⁹ kao i italijanskih oficira u službenim kancelarijama i sa delegatima sabora.²⁰

Petrovdanski sabor, General Tuči, mitropolit Joanike Lipovac, delegati i gosti, Cetinje, 12. jul 1941, © Archivio Storico Istituto Luce, Rim

¹⁵ *Archivio Storico istituto Luce, Roma, Foto attualità / Montenegro – Insediamento Consiglio Nazionale della reggenza a Cettigne*, A00134197, A00134198, A00134199, A00134200.

¹⁶ *Ibid.*, A00134201, A00134215.

¹⁷ *Ibid.*, A00134202, A00134203, A00134204, A00134205, A00134206, A00134207, A00134208, A00134209, A00134210, A00134211, A00134212, A00134214. Članovi predsjedništva koji su prikazani na bini su Tomo Kršikapa, Mihailo Ivanović, dr Ivan Jovičević, Staniša Mučalica, Dušan Vučinić, protojerej Simo Martinović, Jovan Popović, dr Sekula Drljević; V. Jovanović, *op. cit.*, 54.

¹⁸ *Ibid.*, A00134216, A00134217, A00134218, A00134219.

¹⁹ *Ibid.*, A00134221, A00134222, A00134223. Zahvaljujemo se Matteo Zannoni i Alessandra Egidi iz *Archivio Storico Istituta Luce* iz Rima, jer je, po odobrenju od 9. marta 2022, omogućeno publikovanje fotografije A00134221. Nije dozvoljeno ovu fotografiju preuzimati ili reprodukovati bez odobrenja vlasnika autorskih prava.

²⁰ *Ibid.*, A00134225, A00134226, A00134227, A00134228.

Ove fotografije, dobrog kvaliteta, čine značajnu galeriju portreta italijanskih oficira, delegata i gostiju sabora. Razumijavanje sadržaja ovih fotografija olakšava okupaciono izdanje *Glasa Crnogorca* od 13. jula 1941. u kome je iscrpno pisano o *Petrovdanskom saboru* i njegovim akterima.²¹

Serijski od 17 fotografija iz *Archivio storico Istituto Luce* iz Rima, nepoznatog autora, snimljena 18. avgusta 1941. godine, u graničnom području Crne Gore, prikazuje vjerski obred ispred crkve i lokalno stanovništvo, u prisustvu italijanskih oficira.²²

Italijanski novinar, član Nacionalne fašističke partije, visoki fašistički oficir, ministar, profesor, Đuzepe Botaj (Giuseppe Bottai, 1895-1959)²³ ostavio je iza sebe bogatu arhivsku zaostavštinu, koja se čuva u *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, a u vlasništvu je porodice Botaj (Bottai). U njemu se nalazi i serija fotografija koje se odnose na Botajevu posjetu Crnoj Gori u aprilu 1941.²⁴

Botaj je u Crnu Goru došao iz Albanije, u kojoj je, u vrijeme posjete, imao funkciju *Ispettore generale delle forze irregolari albanesi*. Botaj je, sa saradnicima, 17. aprila posjetio Tuzi,²⁵ 18. aprila Podgoricu,²⁶ 19. aprila Ulcinj,²⁷ Bar²⁸ i Cetinje,²⁹ 20. aprila Cetinje,³⁰ Lovćen,³¹ Budvu³² Kotor,³³ u

²¹ *Glas Crnogorca [La voce del Montenegro]*, n. 9, Cetinje, 13. jul 1941, 1-4.

²² *Archivio Storico istituto Luce, Roma, Reparto Albania/Montenegro: Festa religiosa* (AL00005249, AL00005250, AL00005251, AL00005252, AL00005253, AL00005254, AL00005255, AL00005256, AL00005257, AL00005259, AL00005260, AL00005261, AL00005262, AL00005263, AL00005264, AL00005265, AL00005266).

²³ [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_(Dizionario-Biografico)/) (preuzeto 24. februara 2022.)

²⁴ Fotografije se čuvaju u *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, Milano, a autorska prava na njihovo korišćenje i publikovanje ima porodica Bottai. Zahvaljujemo se Anđelu Polimeno Botaju (Angelo Polimeno Bottai), koji nam je, za potrebe ovog rada, 1. marta 2022. godine, odobrio autorska prava za četiri fotografije koje publikujemo u radu. Nije dozvoljeno reprodukovanje ili preuzimanje publikovanih fotografija bez odobrenja vlasnika autorskih prava. Sve fotografije su dimenzija 13 x 18 cm (srebrni bromid/papir).

²⁵ *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, Milano, Fondo Giuseppe Bottai, A15_B21_F01, A15_B21_F02, A15_B22_F01, A15_B22_F02, A15_B22_F03.

²⁶ *Ibid.*, A15_B23_F01, A15_B23_F02, A15_B23_F03.

²⁷ *Ibid.*, A15_B27_F01, A15_B27_F02, A15_B28_F01, A15_B29_F01, A15_B30_F01, A15_B30_F02.

²⁸ *Ibid.*, A15_B26_F02 (ova fotografija je u bazi navedena kao *Scutari*, a radi se o Baru), A15_B31_F01, A15_B31_F02, A15_B26_F02.

²⁹ *Ibid.*, A15_B32_F01, A15_B32_F02, A15_B33_F01.

³⁰ A15_B33_F01.

³¹ *Ibid.*, A15_B34_F01, A15_B34_F02, A15_B35_F01, A15_B36_F01, A15_B36_F02, A15_B37_F02.

³² *Ibid.*, A15_B40_F02.

³³ *Ibid.*, A15_B37_F01.

Botaj sa saradnicima u Starom Baru, 19. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Milano, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

Botaj sa saradnicima ispred Zetske stalne vojne bolnice, Cetinje, 20. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Milano, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

kome je boravio i 21. aprila 1941. godine.³⁴ U Podgorici Botaj je sa saradnicima obišao spomenik Božidaru Vukoviću Podgoričaninu³⁵, čime je jasno naglašena veza sa nekadašnjim nasljeđem Venecijanske republike. Na Cetinju se 20. aprila, u pratnji fašističkog oficira Alda Barkjezija (Aldo Barchiesi), susreo sa mitropolitom Joanikijem Lipovcem.³⁶

Dio Botajevе заоставštine su i njegove dnevničke bilješke, vođene u periodu od 1935. do 1948. godine.³⁷ Međutim, on u njima Crnu Goru pominje samo uzgred, pa o Botajevom boravku u Crnoj Gori neuporedivo iscrpnije svjedoče fotografije i didaskalije na njima, pisane rukom. Nije poznat autor ovih fotografija.

³⁴ *Ibid.*, A15_B39_F01, A15_B40_F01.

³⁵ *Ibid.*, A15_B23_F02; O Božidaru Vukoviću cf. *Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina*, Radovi sa naučnog skupa održanog u Titogradu, 29. i 30. septembra 1983, Titograd 1986.

³⁶ *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori*, Milano, Fondo Giuseppe Bottai, A15_B33_F01.

³⁷ G. Bottai, *Diario 1935-1944*, a cura di B. Guerri, Milano 1994; G. Bottai, *Diario 1944-1948*, a cura di G. B. Guerri, Milano 2001.

Đuzepe Botaj sa saradnicima ispred spomenika Božidaru Vukoviću Podgoričaninu, Podgorica, 18. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

Botaj i Barkjezi sa mitropolitom Joanikijem Lipovcem, Cetinje, 20. april 1941, Fond Giuseppe Bottai, Milano, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano © Angelo Polimeno Bottai

Serija fotografija iz perioda april - maj 1941. godine, koja se odnosi na dolazak italijanskih motorizovanih jedinica u Crnu Goru, njihov transport iz Boke Kotorske i Albanije, nastala je aktivnošću vojnih fotografa. Čuva se u fondu *Il Museo Storico della Motorizzazione Militare dell'esercito*.³⁸

Na sličan način i sa sličnim motivima, nastala je i serija fotografija Pete alpske divizije *Pusterija (Pusteria)*, koja je 1941. bila poslata u Crnu Goru.³⁹ Čuva se u *Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico*. Autor/i ovih fotografija nije/-su poznati. Na sačuvanim fotografijama predstavljene su scene uoči i nakon *Pljevaljske bitke* od 1. decembra 1941. godine: grupni portreti italijanskih vojnika, zarobljeni partizan, represalije prema lokalnom stanovništvu, kao i groblje italijanskih

³⁸ *Immagini ed evoluzione del corpo automobilistico, a cura di Valido Capodarca, Volume II (1940-1945), Roma 1995, 164-165.*

³⁹ Zahvaljujemo se Andrea Tomaselli, Attilio Pedenzini i *Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico*, na odobrenju da tri fotografije iz ove kolekcije objavimo u ovom članku. Fotografije su inventarisane pod nazivima: *Seconda guerra mondiale, Plevlje, Montenegro, 1 dicembre: Cattura di un partigiano titino (A02066), Il rastrellamento delle truppe italiane (A02067) i Cimitero militare della divisione alpina Pusteria (A 02075)*. Fotografije se ne smiju preuzimati ili reprodukovati bez odobrenja vlasnika autorskih prava.

Italijanski kamioni u Boki Kotorskoj (Immagini ed evoluzione del corpo automobilistico, 1995)

Zarobljeni partizanski vojnik, Pljevlja, 1. decembar 1941, © Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico

vojnika divizije *Pusterija* koji su poginuli u Pljevaljskoj bici.⁴⁰

I u italijanskoj štampi publikovano je nekoliko fotografija i ilustracija koje se odnose na Crnu Goru 1941. godine. U časopisu *La Domenica del Corriere* od 11. maja 1941. godine,⁴¹ (10) publikovana je ilustracija na kojoj je predstavljen patrijarh Gavriilo Dožić u manastiru Ostrog iz

⁴⁰ Prema različitim izvorima, u Pljevaljskoj bici poginulo je 74 oficira, podoficira i italijanska vojnika, 8 je zarobljeno, a iz stroja ih je izbačeno 254. Autori monografije su italijanske snimke koristili iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Arhiv divizije „Pusterija“; Š. Lagator, Đ. Batrićević, *Pljevaljska bitka*, Književne novine, Beograd 1990, 171-172.

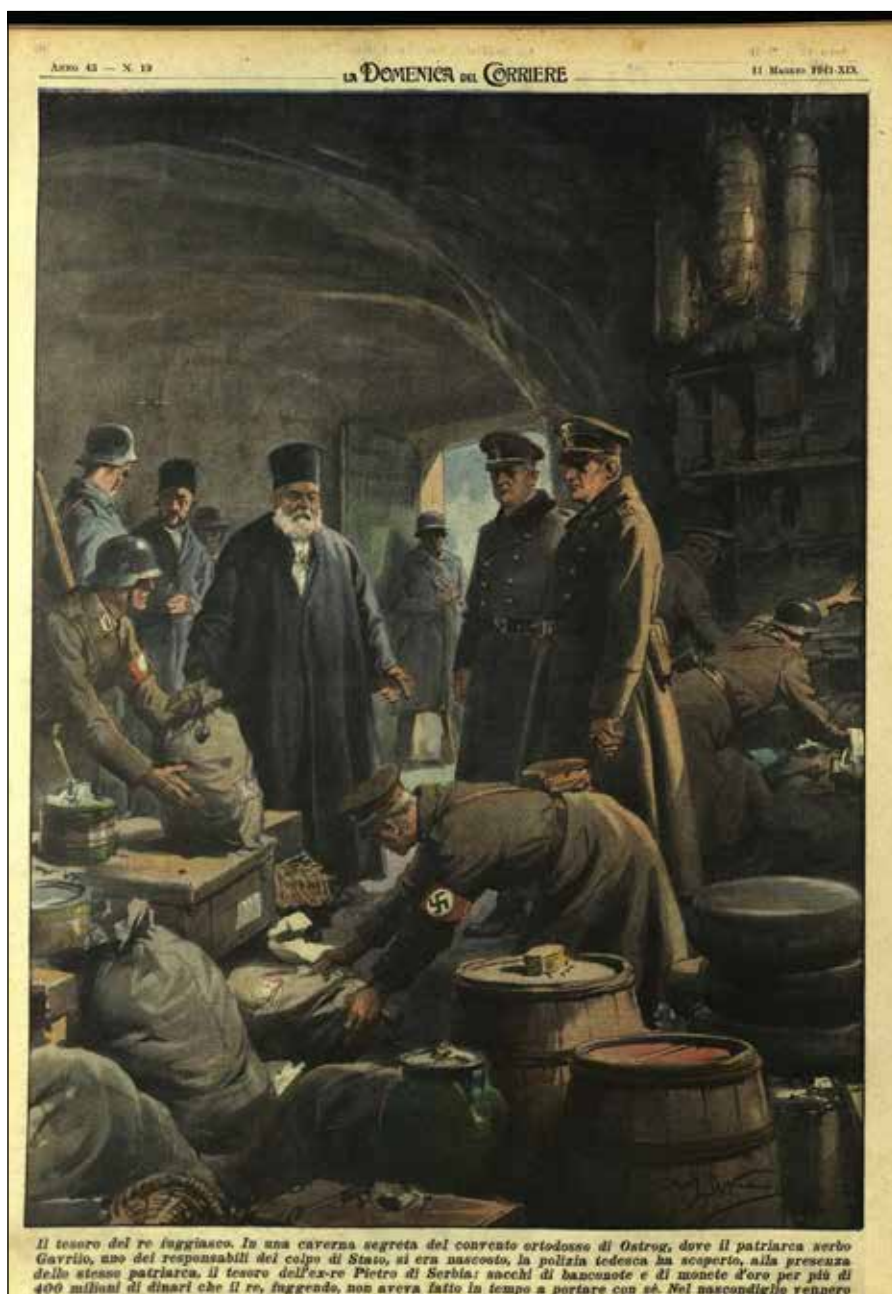
⁴¹ *La Domenica del Corriere*, n. 19, 11 maggio 1941, 12. Ilustraciju prati didaskalija: „Il tesoro del re fuggiasco. In una caverna segreta del convento ortodosso di Ostrog, dove il patriarca serbo Gavriilo, uno dei responsabili del colpo di Stato, si era nascosto, la polizia tedesca ha scoperto, alla presenza dello stesso patriarca, il tesoro dell'ex-re Pietro di Serbia; sacchi di banconote e di monete d'oro per più di 400 milioni di dinari che il re, fuggendo, non aveva fatto in tempo a portare con sé. Nel nascondiglio vennero trovati anche viveri d'ogni genere”.

Paljenje kuća od strane vojnika divizije „Pusteria“, Pljevlja, 1. decembar 1941, © Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico

Groblje pripadnika italijanske divizije Pusterija u Pljevljima, decembar 1941, © Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico

La Domenica del Corriere, n. 19, 11 maggio 1941, 12.

aprila 1941. godine, čiji autor je jedan od najznačajnijih italijanskih ilustratora Akile Beltrame (Achille Beltrame, 1871–1945).⁴² Povod za Beltramov rad bio je događaj od 25. aprila 1941. godine, kada je, u manastiru Ostrog, Dožića i ostroškog igumana Leontija uhapsila grupa od 20 njemačkih vojnika pod komandom SS majora Hintcea. Njemački vojnici su iz Ostroga odnijeli 15 vreća novca i nekoliko sanduka zlata.⁴³

Sva pomenuta vizuelna svjedočanstva, filmski žurnali, fotografije i ilustracije, nastala su sa ambicijom da dokumentuju i propagiraju imperijalnu fašističku Italiju, u čiju orbitu je, u proljeće 1941. godine, ušla i Crna Gora. Pristupstvo velikog broja italijanskih okupacionih vojnika u Crnoj Gori rezultiralo je nastankom i većeg broja amaterskih fotografija, snimljenih najčešće u trenucima odmora i drugih neborbenih aktivnosti, motivisanih željom da budu suvenir. Neke od ovih fotografija preživjele su vrijeme rata i najčešće su dio privatnih albuma, od kojih su neki dostupni u on-line kolekcijama.

Tatjana Koprivica

VISUAL TESTIMONIES ABOUT THE ITALIAN OCCUPATION OF MONTENEGRO IN 1941

Summary

Photographs and video material related to the Italian occupation of Montenegro in 1941, which are preserved in Italian archival and museum institutions, represent the most important visual testimony of Montenegro in the said period. In Montenegrin institutions, however, very few similar sources from this period could be found.

Video recordings of the Italian occupation of Montenegro from April 1941 are of particular importance, as well as the recordings of Italian king Vittorio Emanuele III's arrival in Cetinje on May 16, 1941 and photographs of the Petrovdan Assembly on July 12, 1941, where the 'independent Montenegro' was established. These sources are kept in *Archivio Storico istituto Luce* in Rome, while the important photographs are preserved in Giuseppe Bottai fund in *Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori* in Milan, *Ecomuseo della Valsugana* and other private collections.

⁴² Beltrame je ilustrovao crnogorske teme u širokom vremenskom periodu, od 1896, kada je boravio na Cetinju, pa do 1923. godine; cf. S. Burzanović, Crnogorski motivi na naslovnici Akila Beltrama, *Art centrala* 2 (2009), 91-92; S. Brajović, T. Koprivica, *Vizuelna kultura mediteranske Crne Gore od 15. do 20. vijeka*, Podgorica 2021, 262, 327-336.

⁴³ Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001, 70.

Arhivski izvori i bibliografija

Arhivski izvori

Archivio Storico istituto Luce, Rim
Ecomuseo della Valsugana - dalle sorgenti di Rava al Brenta, Archivio fotografico
Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano, Giuseppe Bottai (1895–1959)

Štampa

Glas Crnogorca, 1941.
La Domenica del Corriere, 1941.
Tomori, 1941.
Zeta, 1941.

Bibliografija

- Bottai G., *Diario 1935–1944*, a cura di B. Guerri, Milano 1994.
 Bottai G., *Diario 1944–1948*, a cura di G. B. Guerri, Milano 2001.
 Brajović S., Koprivica T., *Vizuelna kultura mediteranske Crne Gore od 15. do 20. vijeka*, Podgorica 2021.
 Burzanović S., Crnogorska misija grofa Serafina Macolinija, *Matica* 39 (2009), 81-92.
 Burzanović S., Crnogorski motivi na naslovnica Akila Beltrama, *Art centrala* 2 (2009), 91-92
 Caccamo F., L'occupazione del Montenegro: dai progetti indipendistici alla collaborazione con i četnici, in: *L'occupazione italiana della Jugoslavia, 1941–1943*, a cura di F. Caccamo e L. Monzali, Firenze 2008, 133–219.
 Folić Z., *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953*, Podgorica 2001.
 Godi F., *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941–1943*, Podgorica 2017.
Immagini ed evoluzione del corpo automobilistico, a cura di Valido Capodarca, Volume II (1940-1945), Roma 1995.
 Jovanović V., *Petrovdanski sabor 1941.*, Cetinje - Podgorica 2011.
 JU Narodni muzej Crne Gore, Izvještaj o sprovedenoj reviziji fonda Istorijskog muzeja organizaciona jedinica stalna postavka, Cetinje 2018-2019, Zbirka fotografija NOB-a 4223 jedinice, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija XVII, (2021), 233–302.
 Koprivica T., Spomenici i pobjednici, in: „*Za prvo, čast i slobodu Crne Gore, Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 90. godišnjice Božićnjeg ustanka crnogorskog naroda*, Cetinje 2009, 189–196.

- Lagator Š., Batrićević Đ., *Pljevaljska bitka*, Književne novine, Beograd 1990.
- Macolini S., Iz kraha u krah: Od Tripolija do Crne Gore ed. S. Burzanović, prevod D. Piletić, *Matica* 39 (2009), 93-142.
- Martinović D., *Tuga Feniksa. Mirnodopska degradiranja Cetinja*, Cetinje 1997.
- Pajović R., *Kontrarevolucionarni pokret u crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje 1977.
- Quaglia R., Sotto l'obiettivo del regime, *Rivista Biellese*, luglio 2017, 1-12.
- Swan, A. A. *Photographing Mussolini. The Making of a Political Icon*, Palgrave Macmillan 2020.
- Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina*, Radovi sa naučnog skupa održanog u Titogradu, 29. i 30. septembra 1983, Titograd 1986.

Internet izvori:

- Cettigne, la capitale occupata dalle nostre truppe. L'alza bandiera. I principali edifici - YouTube (pristupljeno 13. februara 2022.)
- Cettigne - La visita del Re Imperatore - YouTube (pristupljeno 15. februara 2022.)
- [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bottai_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 24. februara 2022.)

Milica NIKOLIĆ

ŽENSKA STRANA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U CRNOJ GORI

ABSTRACT: *The legacy of the National Liberation War (NOB) occasionally becomes a matter of public interest, usually not for the right reasons, more often for the benefit of socio-political elites who approach this topic according to the current political developments. Such attitude often results in the mythologization of achievements, and currently, it appears that in the whole Yugoslav space including Montenegro, relativization of the fight and balance of power, marginalizing of values, and even declaratory upholding of the values, deprived of essential understanding of NOB, its importance for the given time and space context, including more prevailing revisionism. However, either already established postulates or aforementioned revisionism, barely mention the role of women in NOB. Thus, this paper aims to address the contributions of women, shed light on the 'feminine side' of NOB, and re-examine the gender roles back then, but also in the current reading of NOB.*

KEYWORD: *NOB, Legacy, Antifascism, Women, People's Hero/Heroine, Female legacy, 13th July Uprising.*

„Kćeri naših naroda stale su u prve redove narodno-oslobodilačke borbe i partizanskih odreda Jugoslavije. Naša pozadina je više nego išta drugo, dokaz koliko su žene svjesne svog istorijskog momenta, kada se odlučuje sudbina cijelog čovječanstva, kada se odlučuje sudbina žena. I baš zato, ova današnja skupština ima istorijski značaj. Naše žene, naše kćeri, naše majke, učestvuju sa puškom u ruci u Narodnooslobodilačkoj borbi. Ja se ponosim što stojim na čelu armije u kojoj ima

---

* Autorka je master istorije/istorije kulture i istorijske antropologije, nezavisna istraživačica.

orgoman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri.“

Josip Broz Tito, Prva zemaljska konferencija žena Jugoslavije,
Bosanski Petrovac, 1942. godine

„Rat nema žensko lice“¹ naziv je romana kojim je Svetlana Aleksejevič zaslužila Nobelovu nagradu za književnost 2015. godine. Roman je književna kritika označila kao osnov za nastanak posebne književne vrste „roman glasova“, a riječ je o djelu koje je temeljeno na iskustvima preko dvjesto žena sa kojima je autorka razgovarala, a koje su sa njom podijelile svoja lična iskustva iz Drugog svjetskog rata. Više od milion sovjetskih žena učestvovalo je u ovom ratu. „A u vreme Drugog svetskog rata, svet je postao svedok ženskog fenomena. Žene su služile u svim rodovima vojske u mnogim zemljama sveta: u engleskoj vojsci bilo ih je 225.000, u američkoj između 450.000 i 500.000, u nemačkoj 500.000... u sovjetskoj armiji ratovalo je oko milion žena. One su ovladale svim vojnim veštinama, i onim isključivo „muškim“. Čak se javio i jezički problem: reči „tenkist“, „pešadinac“, „puškomitraljezac“ nisu bile ženskog roda jer taj posao nikada do tada nije obavljala žena. Te reči su postale ženskog roda tamo, u ratu...“² Rat je, poslije će se ispostaviti na kratko, dobio i žensko lice, i to lice nije u skladu sa stereotipnim očekivanjima „umanjilo“ dostignuća borbe za slobodu, naprotiv, dalo joj je novu vrijednost. Žene su konačno postale subjekat, iz sfere privatnog u kojoj su *tradicionalno* bile predmet objektivizacija – instrument za rađanje, održavanje porodice, rad na imanju, kućne poslove... postale su subjekat, aktivni činilac, i to subjekat slavne borbe i pobjede koja je obilježila XX vijek – antifašizma nad fašizmom, partizana nad fašistima i njihovim kolaborantima, pobjede slobode nad ropstvom, riječju – pobjede dobra nad zlom.

Nakon rata, kada je borbenost i požrtvovanje sovjetskih žena iskorišćeno do maksimuma, opet su vraćene u sferu privatnog, potisnuvši iz svog svakodnevnog bitisanja sjećanja na godine rata, godine žrtve i mučenja. Društvo, patrijarhalno društvo, potrudilo se da im oblikuje i sjećanja na rat, da im izbriše bilo kakav lični pečat i da ih ubaci u jednu jedinu matricu koja je bila prihvatljiva za nematerijalno nasljeđe II svjetskog rata – matrica pobjednika, veličanstvene pobjede u kojoj nije bilo mjesta za bilo kakav lični pečat, posebno ne za ženski: „Ko će posle takvih knjiga krenuti u rat? Vi ponižavate ženu primitivnim naturalizmom. Ženu heroja! Skidate je s pija-

¹ Aleksejevič, Svetlana, *Rat nema žensko lice*, Čarobna knjiga, Beograd, 2016.

² Ibid, str. 7

destala - pravite od nje običnu ženu. Ženku. A one su – svetice!”³ O pritisku na *ispravno* istorijsko tumačenje govori i priznanje o autocenzuri u uvodnom dijelu knjige u kome se navodi koji djelovi knjige su cenzurisani, a jedan od njih dokumentuje sa jedne strane potrebu da se odgovori mitologizovanom, pa i romantičnom odnosu prema borbi, dok sa druge strane pokazuje zapravo kako je izgledao život žena ratnica u tom periodu i sa kakvim su se sve problemima one suočavale boreći se istovremeno i za slobodu i protiv patrijarhata:

„Odstupamo... Iza Smolenska, neka žena mi donosi svoju haljinu, uspevam da se presvučem. Idem sama... oko mene sve sami muškarci. Dotle sam bila u pantalonama, sada idem u letnjoj haljini. Odjednom počnu one stvari... ženske... Počelo je ranije, sigurno od uzbuđenja. Od preživljavanja, od povreda. Gde ćeš sada nešto naći? Sramota me je. Kako me je samo bilo sramota! Spavali smo u grmovima, kanalima, u šumi na panjevima. Toliko nas je bilo da u šumi nije bilo mesta za sve. Koračali smo izgubljeni, prevareni, nikom više nismo verovali... Gde je naša avijacija, gde su naši tenkovi? To što leti, kreće se, grmi – sve je nemačko. Takva sam i dopala zarobljeništa. Poslednjeg dana, pre nego što su me zarobili, slomila sam obe noge... Ležala sam i mokрила pod sebe... Ne znam odakle mi snage da noću otpuzim do šume. Slučajno su me našli partizani...”⁴

Približna sudbina i odnos prema ženskom principu u ratu, zadesio je i žene koje su bile učesnice NOB-a. Na sličan način kao sovjetske žene, dati društveni okvir ih je prepoznao kao aktivne sudionike istorijskih procesa, na liniji fronta bile su ravnopravne sa muškarcima, da bi nakon što su iskorisćene, i nakon što su zajedno sa muškarcima ravnopravno izvojevale pobjedu, one opet marginalizovane i do dašanjeg dana njihov doprinos je probudio vrlo malo interesovanja naučne javnosti kada je o ovom istorijskom periodu riječ, jer istorija žena Crne Gore je uvijek marginalna tema. Istina jeste da neke javne institucije danas nose imena narodnih heroina, ali njih je samo 8 iz Crne Gore dobilo odlikovanje. Šta je sa svim onim ženama koje su takođe dale izuzetan doprinos, ali nijesu dobile mjesto koje zaslužuju? Uпитno je i da li je to što su imena narodnih heroina utkana u spomen-obilježja, bilo kroz nazive institucija, ulica ili na neki drugi način, dovoljan i validan način da se zahvalimo za žrtvu na osnovu koje danas mi imamo pravo glasa, obrazovanja, pravo istraživanja?

Da bi se ženama u NOB-u dalo mjesto koje zaslužuju, da bi se sagledao stepen njihovog doprinosa i žrtve, mora se prije svega razumjeti kontekst iz koga je nastala potreba da se one aktivno uključe u rat. „U borbi naših žena za ravnopravnost najznačajniji moment je onaj kada su milionske

³ Ibid, str. 27

⁴ Ibid, str. 26

mase žena shvatile da je njihova sudbina tijesno vezana sa opštenarodnom sudbinom. Naša žena je bila dvostruko obespravljena: u društvu nije imala nikakvih političkih prava, a i u porodici je smatrana za manje vrijedno biće. U Crnoj Gori, kad bi žena ostala udovica, postavljan joj je staratelj, kao maloljetniku.⁵

U neku ruku može se reći da je rat bio neki vakuum, neka vrsta bestežinskog stanja izazvana jasnim spoljašnjim okolnostima koja je omogućila ravnopravnost svih koji su se borili na pravoj strani istorije, pa su žene mogle da daju jednak doprinos kao muškarci u ratovanju, koje se tradicionalno smatralo muškim umijećem. Dati doprinos često je značilo položiti život za ideale, a smatra se da je tokom cijelog II svjetskog rata stradalo oko 620.000 žena, od čega u logorima oko 280.000.

„Tako svjesne i spremne, a uz to i nadahnute i prožete patriotizmom i borbenom tradicijom, žene Crne Gore, kao dio borbenih žena Jugoslavije, dočekale su trinaestojulski ustanak 1941. godine, i poslije su, kao što je poznato, uzele masovno učešće u borbi, boreći se rame uz rame sa svojim drugovima. One su u brigadama učestvovalе kao borci, bombaši, bolničarke, komesari, komandiri, pozadinski radnici itd.“⁶ O priznatim heroionama Crne Gore biće riječi nešto kasnije no ne treba zaboraviti da je to samo jedan dio ženskih doprinosa koji su „priznati“ od društvene zajednice, svakako nedovoljan u odnosu na obim ženskih žrtava, njihovo stradanje u ratu, a posebno u logorima, što se često prenebregava kada se govori o ovom istorijskom periodu.

No, taj momenat uključivanja žene u borbu širom Jugoslavije, pa i u Crnoj Gori, nije se desio slučajno. Njemu su prethodili događaji i procesi koji su uticali na omasovljenje NOP-a, te uključivanje žena u pomenute istorijske procese. Treba podsjetiti na kontekst činjenicom da su žene u Crnoj Gori izborile pravo glasa 1946. godine, te da govorimo o periodu njihove formalne nevidljivosti u političkom životu, no to ne znači i pasivnosti njihovog organizovanja. „Uz sve to, i slobodarska tradicija žena nikšićkog kraja, opredjeljivala je njihovo relativno masovno učešće u NOR-u. Pokret za emancipaciju žena Nikšića od konzervativne tradicije i protiv ženskog bespravlja sastavni je dio ukupne revolucionarne akcije masa u revoluciji za opšteljudsku emancipaciju. Stoga, na primjer, ni predratna borba žena Nikšića za tzv. izborna prava ne cilja samo da u tome budu izjednačena sa muškarcem, nego ide do zahtjeva za rušenje najamnog sistema vladavine koji čini osnovu svekolike degradacije radnih ljudi, pa i njihove političke i inte-

⁵ O. Mijušković, Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982,

⁶ O. Mijušković, Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 14

lektualne zaostalosti (Marks). Otuda impozantni zbor od 1000 žena Nikšića i okoline koji je održan 10. decembra 1939. g. u znaku odlučnih zahtjeva za „hljeb i rad“, „slobodu i bolji život“, „za mir i protiv rata“ za „jednake dužnosti i jednaka prava.“⁷ Posebno treba naglasiti da je pismenost među stanovništvom u tom perioda bila znatno niža, a da je stepen pismenosti kod žena bio mnogo manji nego kod muškaraca. Kasnije, nakon rata, AFŽ će učiniti mnogo za masovno opismenjavanje žena po svim crnogorskim opštinama, pa je stepen nepismenih znatno smanjen, što je samo jedan od pokazatelja koliko je Antifashiistički front žena bio značajan za emancipaciju ne samo žena, već cjelokupnog društva.

„U srezu nikšićkom uoči trinaestojulskog ustanka bilo je u gradu oko 140 intelektualaca ili 31%, a na selu 305 ili 69%, iz čega se može zaključiti da je brojnija inteligencija seoskog tipa, a najbrojnija po socijalnom porijeklu inteligencija sa sela. Kako je pokazao Milija Stanišić u svom radu, masovno učešće inteligencije u ustanku 1941. godine, jedna je od njegovih glavnih specifičnosti. Uoči ustanka 1941. godine u predratnom srezu Nikšić živjela je i radila, relativno brojna, napredna i komunistička inteligencija. Jedan broj je došao u svoja rodna mjesta iz drugih krajeva, tako da je bilo oko 485 intelektualaca, a od toga je živjelo na teritoriji sreza oko 280, a došlo sa strane oko 205. U samom Nikšiću živjelo je i radilo oko 140 intelektualaca, od čega 51 žena-intelektualki. Procentualno, žena-intelektualki bilo je najviše u srezu nikšićkom od svih srezova u Crnoj Gori.“⁸ Ovi navodi govore nam da bez obzira na to što nijesu imale pravo glasa, imale su pravo na obrazovanje i to obrazovanje omogućilo je prodor u svijet političkih prava, koja im nijesu data samim rođenjem, kao što je bio slučaj sa muškarcima, nego su se za ta prava borile i izborile, kako mukotrpnim predratnim samoorganizovanjem, tako i stradanjima i borbom u NOB-u.

„KPJ je po svojoj strukturi i unutrašnjem biću bila tip jedinstvene i monolitne kadrovske partije, uoči rata organizacijski učvršćena čišćenjem svojih redova od „frakcionaških elemenata“ („boljševizacija partije“) ... KPJ u Crnoj Gori na čelu sa Pokrajinskim komitetom, bila je sastavni dio tog jedinstvenog organizma. U periodu 1934–1940. godine doživjela je renesansu u jačanju svojih redova i u širenju uticaja na crnogorske mase. Oslobođivši se ranijeg sektaštva i začaurenosti, prodirala je svojim akcijama u šire slojeve socijalno i nacionalno nezadovoljnog stanovništva: u sindikate, u sela,

⁷ Drakić-Kalezić, Stanka, „Neki aspekti učešća žena Nikšića u NOR-u i revoluciji sa posebnim osvrtom na ulogu AFŽ-a“ u *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 343

⁸ Nikolić, Vojo, „Neke karakteristike rada Partije i borbenih akcija u 1941. i prvoj polovini 1942.“ u *Nikšićki srez u NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 55-56

u legalna stručna udruženja i sportske klubove, u napredne listove i časopise. Najveći njen uspjeh bio je stvaranje masovnog revolucionarnog omladinskog pokreta. Zadobila je umove i srca mlade generacije – pridobila je za svoju ideologiju i politiku većinu intelektualne i radničke omladine, kao i najborbeniji dio seoske mladeži. Uspjela je da izgradi jedinstveni front anti-fašističke omladine, čiju je udarnu snagu činio studentski pokret.

Blagodareći tim uspjesima, KPJ je u Crnoj Gori sve više dobijala masovnu podršku naroda, izbijajući na čelo snažnog revolucionarno-demokratskog pokreta. Njen ugled i politički uticaj vidno su porasli, posebno zbog patriotiskog držanja komunista u Aprilskom ratu. Po broju članova KPJ je bila proporcionalno najjača organizacija u zemlji: imala je uoči ustanka 1800 članova KPJ i oko 5000 članova SKOJ-a. Bio je to istorijski paradoks: Crna Gora, bez industrije i radničke klase, imala je relativno najснаžniji komunistički pokret u Jugoslaviji. U odnosu na broj stanovnika bila je oko šest puta jača od jugoslovenskog prosjeka.

Za razliku od drugih krajeva Jugoslavije, u kojima je KPJ imala glavno uporište u gradovima, u Crnoj Gori je uoči rata bila podjednako jaka i u gradu i na selu. A neposredno uoči ustanka 80 odsto članova Partije živjelo je na selu (seljaci i intelektualci)...

... U okviru socijalnog cilja borbe, NOP je otvorio perspektivu i ženama Jugoslavije koje će svenarodnom borbom protiv okupatora riješiti pitanje svoje političke, ekonomske i društvene ravnopravnosti. Takav strateški kurs stvorio je uslove da žene masovno i aktivno učestvuju u političkoj i oružanoj borbi – prvi put u istoriji oslobodilačkih borbi jugoslovenskih naroda.⁹ No, ispostaviće se kasnije da je ta ravnopravnost važila samo u ratnim uslovima, kasnije je postepeno ukidana, iako je formalno postojala i kao pravo glasa, pravo rada, pravo na abortus... mada danas ne znamo koliko su ta prava zapravo korišćena. No znamo da su žene nakon rata, pa nakon industrijalizacije opet vraćene u sferu porodičnog/intimnog/privatnog. Proces konstrukcije ženskog identiteta u vrijeme rata i neposredno nakon njega, a zatim dekonstrukcije i vraćanja u prvobitno stanje u kome je uloga domaćice i majke opet uzela primat, jasno se može pratiti analizom magazina „Naša žena“, posebno naslovnih strana, na kojima se grafički prikazuju željene uloge žena – u vrijeme rata – borkinje, partizanke, u vrijeme izgradnje porušene domovine – radnice, u vrijeme prosperiteta – domaćice.¹⁰

⁹ Dio iz knjige Milije Stanišića *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori* (Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005. Godina; dostupan na linku <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-u-drugom-svjetskom-ratu/trinaestojulski-ustanak-kao-antifasisticki-fenomen-i-potvrda-nacionalnog-identiteta/> posljednji put posjećen 20. januara 2022. godine

¹⁰ Nikolić, Milica, „Konstrukcija ženskog identiteta u socijalizmu“ u *Šta je nama AFŽ – Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953.*, NVO Nova –

Stradanja i mučenja žena u logorima su posebno osjetljiva, a i zanemarena tema. „Koncentracioni logor nalazio se u jednoj albanskoj kotlini. Barake poredane u dva reda, a između njih bodljikava žica. S jedne strane muškarci, a sa druge žene. U ženskom logoru bilo je oko 1000 žene iz čitave Crne Gore, uglavnom političkih zatvorenika, mada je bio jedan manji broj talaca... Život u ovom logoru bio je suviše težak... Pored velike gladi, stjenice, buve i pacovi su nam bili stalna pratnja. Dešavalo se da drugaricama, kada zaspu, nagrizu miševi uši i prste od nogu... Po barakama smo formirale kolektive koji su doprinosili jedinstvu-solidarnosti...“¹¹ Žene su bile hapšene i kao partizanke, ali i pod sumnjom da pomažu komunistima i partizanima. „Da su okupatorske i kvislinške vlasti o svakom uhapšenom vodile dosta precizne podatke vidi se iz podataka koji su sačuvani u originalnoj svesci sa spiskom od 300 zatvorenika... „Popović Aleksina Anka, domaćica, stara 23 godine, Nikšić, uhapšena 24. X 1943. Uhapšena zato što ima vezu s komunistima i prikuplja pomoć. 7. III 1944. godine sprovedena u Podgoricu, Prekom vojnom sudu Istočnog fronta;... Stanišić Četkova Olga, učiteljica zabavišta stara 20 godina, iz Nikšića, uhapšena 24. X 1943. godine, član II ćelije SKOJ-a, davala priloge u namirnicama; 7. III 1944. godine sprovedena u Podgoricu, Prekom vojnom sudu Istočnog fronta...“¹²

Zora Mijušković je preživjela zatočenički život od Bedema preko Kloisa u Albaniji, Bara, opet Albaniju, nakon čega je deportovana u logor Tritanverk u austrijskoj fabrici municije. Tamo su radili najteže poslove pod prisмотрom Gestapoa i uz izuzetno teške uslove. „U ovom strašnom logoru provele smo od 7. novembra 1943. do 15. februara 1945. godine kada smo pobjegle ispred fronta u šumu Batfiševo u blizini Vinernajštata. U toj šumi smo formirali dvije čete, radi sigurnijeg puta prema domovini. Tu smo ostale skoro 20 dana, tj. do prolaza fronta prema Beču. Čim su Rusi zauzeli taj teren mi smo iz šume izašli sa kompasom i krenuli pješke prema Jugoslaviji. Jedan dio Austrije i čitavu Mađarsku do Đera (na oko 66 kilometara od naše granice) prepješačili smo za skoro dva mjeseca. Činjelo nam se da od nas niko nije bio srećniji tih dana i pored mukotrpnog pješačenja, gladi i iznurenosti. Sloboda je tu, to je bilo najvažnije... Nezaboravni su dani našeg povratka u domovinu. Pune mladalačkog elana, prišle smo obnovi i izgradnji zemlje, koja je bila tako reći do temelja porušena. Pod parolom „Nema odmora dok traje obnova“, dali smo sve od sebe da izgradimo porušenu domovi-

Centar za feminističku kulturu Podgorica i NU Institut za savremenu umjetnost Cetinje, Cetinje, 2017

¹¹ O. Mijušković, Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 26-28.

¹² M. Kilibarda, Gojko, „Nikšićki partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvislinškim zatvorima 1941-1945. godine“ u *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 386-387.

nu. Putokaz nam je bio čvrsto bratstvo i jedinstvo, koje je stvoreno kroz četvorogodišnju borbu-revoluciju, pod rukovodstvom Komunističke partije na čelu sa velikim Titom.“¹³

U Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije borilo se oko 100.000 žena, od kojih je oko 25.000 žena poginulo, a 40.000 je ranjeno. Devedeset žena odlikovano je statusom narodnog heroja, od čega je svega 17 dočekalo da bude odlikovano za života. Od 90 narodnih heroina Narodnooslobodilačke borbe, njih osam je iz Crne Gore.

Dina Vrbica (1913–1943)

Studirala Visoku školu za ekonomiju u Zagrebu i Beogradu, a iskazivala je snažan politički i vojni angažman do same smrti.

Aktivno je učestvovala u revolucionarnom studentskom pokretu i politički radila sa tekstilnim radnicama. U Crnoj Gori se angažovala u revolucionarnom omladinskom i ženskom pokretu. Na Petoj pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a za Crnu Goru, Boku i Sandžak 1940. godine izabrana je za članicu Pokrajinskog komiteta.

Članica partije od svoje 21. godine, a bila je učesnica Trinaestojulskog ustanka.

Dobrića Ojdanić (1913–1943)

Članica partije od svoje 19. godine. Postala je borac Petog bataljona Četvrte proleterske crnogorske udarne brigade. Poslije bitaka na Neretvi i Sutjesci postavljena je za političkog komesara čete. Prilikom borbi za oslobođenje Kolašina, 1943, ranjena je dva puta. Krajem 1943. je izabrana za članicu Sreskog komiteta KPJ u Beranama. Bila je članica inicijativnog odbora za for-

¹³ O. Mijušković, Zora, “Nikšićanke u logorima” u *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 400-401.

miranje AFŽ-a Crne Gore i Boke. Na kraju rata imala je čin kapetana prve klase.

Učesnica Trinaestojulskog ustanka (učestvovala u borbama za oslobađanje Berana).

Jelena Četković (1916–1943)

Članica partije od svoje 19. godine, učestvovala je u svim demonstracijama i akcijama KPJ.

Od 1938. je nastavila djelovanje u Beogradu. U početku NOB-a bila je kurir partizanskog odreda u Bosni. U oktobru 1942. vratila se u Beograd i postala sekretar mjesnog komiteta. Dobila je zaduženje da organizuje likvidaciju dvojice agenata Specijalne policije. Pet dana prije izvršenja akcije je uhapšena i mučena. Strijeljana je u Banjičkom logoru.

Jelica Mašković (1924–1942)

Članica partije od svoje 15. godine, u pripremama za Trinaestojulski ustanak veoma je politički angažovana u radu s omladinom u okolini Kolašina. Od 13. jula 1941. aktivno učestvuje u NOB.

Pokazala je veliku neustrašivost u svim borbama koje je njena jedinica vodila. U borbi za Bugojno, pripadala je grupi od 12 odabranih bombaša. U prvom napadu na Kupres učestvovala je kao puškomitraljezac i desetar. U drugom napadu na Kupres, dva dana kasnije, teško je ranjena. Nije dozvolila četnom bolničaru da je izvlači s bojišta, da se ne izloži smrtnoj opasnosti. Da ne bi pala živa u ruke neprijatelju, aktivirala je bombu.

Ljubica Popović (1921–1942)

Članica partije od svoje 18. godine, u pripremama za Trinaestojulski ustanak veoma je politički angažovana.

Sa 19 godina počinje rad u Monopolu duvana sa ostalim aktivistkinjama. Radnice su zbog malih plata i slabih uslova za rad često organizovale štrajkove pod njihovim vođstvom. Njena uloga u okupiranoj Podgorici je bio da sakuplja i šalje omladince u partizanske jedinice. Kada je glavnina crnogorskih partizanskih snaga morala napustiti Crnu Goru, 1942, Ljubica je ostala kao ilegalac. Teško je ranjena u pokušaju da se probije iz opsade u selu Orahovo. Kada je zapaljena koliba u kojoj se sakrila, njen saborac, prema dogovoru, prvo je ubio nju a onda i sebe.

Milica Vučinić (1921–1943)

Tokom Trinaestojulskog ustanka stupila je u partizansku četv selu Dragovoljići i postala bolničarka. Februara 1942. postala je borkinja Nikšićkog partizanskog odreda i učestvovala u borbama tokom Treće neprijateljske ofanzive. Kada je u junu 1942. godine formirana Peta proleterska crnogorska brigada, Milica je uključena u Prvu četv Prvog bataljona. Poginula je kod Nevesinja 1943.

Vukica Mitrović (1912–1941)

Članica Komunističke partije je postala 1933. Radila je u redakciji partijskog lista „Komunist“. Prilikom policijske akcije aprila 1935. godine bila je uhapšena i mučena u zatvoru „Glavnjača“. Početkom 1937. godine postala je sekretarka Mjesnog komiteta KPJ za Beograd, a potom i članica Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Učestvovala je u organizaciji štrajkova tekstilaca 1937. i 1938. godine i u demonstracijama 1939. Nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije bila je među organizatorima niza akcija u Beogradu. Bila je zadužena i za politički rad i organizovanje rejonskih komiteta. Prilikom sukoba sa policijom 6. oktobra 1941. teško je ranjena i uhvaćena. Prebačena je u logor na Banjici. Na strijeljanje je iznijeta na nosilima.

Vukosava Mićunović (1921–2016)

U toku Trinaestojulskog ustanka kao omladinka je učestvovala u pozadinskim akcijama – nosila je hranu borcima i održavala vezu između ustaničkih odreda. Pohvaljena je od Tita za podvige tokom rata. Imala je snažan politički angažman nakon rata, poslana u Parlamentu nekoliko puta i bila je i prva ministarka u istoriji Crne Gore.

Narodne heroine Crne Gore ponos su i simbol oslobodilačke borbe. No, marginalizacija heroina poput Joke Baletić jasno ukazuje da crnogorsko društvo ne prepoznaje i ne umije da cijeni borbenost žena koje su položile život za odbranu slobode, dok su muške žrtve ipak uvažene i poštovane. Eklatantan primjer takvog odnosa jeste smrt Joke Baletić i Ljuba Čupića. Iako su uhvaćeni u istoj akciji, i strijeljani istog dana, Ljubov osmijeh postao je simbol borbe, dok je Joka ostala heroina u domenu lokalnog stanovništva. „Čedo – Ljubo Čupić, uhvaćen je zajedno sa Jokom Baletić i zajedno su osuđeni na smrt početkom maja

1942. godine. Joka je dovedena kod nas pod Bedem. Bila je među nama nekoliko dana, odnosno izdvojena u konobi – izbi. Za onih 15 minuta, koliko je sa nama puštena u dvorište, ispričala nam je čitav tok suđenja u zgradi pozorišta. Svaki detalj je upamtila. Pričala je o tome suđenju, kao da se radi o nekom drugom, a ne o njima. Poslije smrtne presude sproveli su ih vezane kroz grad, a oni su zapjevali „Internacionalu“. Imala je nepunih 17 godina, kao da je sada gledam: kratko podšišana kosa, na njoj rajtozne i kratki kaputić. Vesela, nasmijana, bliska nam je, divimo se njenoj hrabrosti, hrabrosti djevojčice, a već je borac, uhvaćena i osuđena na smrt vješanjem. Boli nas duša za tom mladošću koja je tek nastala, a mora da nestane od zvjerske neprijateljske ruke. Izvedoše je domaći izdajnici, izvedoše 9. maja 1942. godine. Naše suzne oči je prate kroz rešetke. Svezane ruke podiže uvis i stisnutih pesnica kliče: „Živjela Komunistička partija! Živio drug Tito! Sloboda će brzo doći, sve će žrtve biti osvećene!“ Proljeće je. Tihi lahor njiše mlado tijelo o vješalima pod Trebjesom. Okrećući se planinama, drugovima, njena mrtva usta kao da kažu „Istrajte drugovi! Ja nosim bisernu ogrlicu, ogrlicu pobjede. Moje ruke su je same stavile, samo da mi dželatni ne prilaze. Neka izdajnici vide kako crnogorska omladina za slobodu gine. Izdajnici će ginuti, umirati sa sramnim pečatom izdaje svog naroda i svoje domovine.“¹⁴ „Osuđeni na smrt iz okupatorskih i kvislinških (četničkih) zatvora strijeljani su ili vješani. Stratišta su bila pod Trebjesom i u Studenačkim glavicama. Javno vješanje izvršeno je nad mladom skojevkom – partizankom Jokom Baletić. Ovo vješanje je na prisutne, dobrim dijelom silom privedene, ostavilo vrlo mučan utisak, jer nijesu bili navikli na ovakve vidove egzekucija. Joka je sasvim pribrano i dostojanstveno sama sebi namakla omču oko vrata. Prkosom je pobijedila neprijatelja.“¹⁵

Smrt Joke Baletić je opomena cjelokupnoj javnosti na to da se ne smiju zaboraviti herojski podvizi žena čak i onda kad nijesu odlikovane „narodnim herojem“. Riječima Zore Mijušković prati se trag samo jednog dijela ove skrivene istorije: „Veliki broj drugarica iz bivšeg nikšičkog sreza pošao je u narodno-oslobodilačku borbu u danima julske ustanka 1941. godine. Svijetli su likovi drugarica iz ovog kraja koje su uzidale kosti u temelje naše nove socijalističke domovine, za sreću i dobro svog naroda, a koje su se mogle vidjeti tokom čitavog rata preko planina Bosne, Slavonije, Sandžaka i Like, na Neretvi, Pivi, Sutjesci i Ibru. Koračale su u koloni Titovih boraca: narodni heroj Milica Vučinić, borci: Jelena Andrijašević, Nada Aleksić, Da-

¹⁴ O. Mijušković, Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 22

¹⁵ M. Kilibarda, Gojko, „Nikšički partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvislinškim zatvorima 1941-1945. godine“ u *Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 388

nica Bulajić, Desanka Bulajić, Vasilija Vučurović, Olga Golović, Kosa Karović, Radojka Kosić, Draginja Draga Radonjić, Zorka Labudović, Mileva Lajović-Lalatović, Jelena Marojević, Savka Sanja Mijušković, Milena Mila Mijušković, Vasa Pavić, Milka Raičević, Mileva Ročenović, Anđa Đukanović, Joka Nikolić Vujačić, Bosa Radulović, Olga Sjekloća Mrđenović, Vidosava Vujačić, Kosa Kovačević, Milena Baletić, kao i mnoge druge koje nisu dočekale slobodu svoje zemlje.

...Za primjer je hrabro držanje na smrt osuđenih drugarica iz bivšeg sreza Nikšića. Njihova strelišta su bila na Farmacima kod Podgorice, u Zagrebu, pod Trebjesom kod Nikšića, u Beogradu, zloglasnim logorima Banjici i Jasenovcu, na Mamuli i drugim mjestima. Ostale su na vječnoj straži: Danica Aleksić, Joka Baletić, Anđa Bačović, Olga Bastać, Zora Vujadinović, Zora Ilić, Danica Jovanić, Vasilija Kostić, Anđa Kustudić, Dara Kajošević, Đuka Milatović, Milosava Martinović sa ćerkom Vasom, Vidna Mijanović, Danica Mijanović, Zorka Mijanović, Njegosava Mijanović, Stana Mida Mijušković Zvicer, Anđa Vukajlović, Milosava Matijašević, sestre Senka i Ružica Perunović, Mara Radulović, Anđa Stijepović, Ljubica Samardžić, Dara Čokorilo, Vuka Šakotić i druge. Unaprijed su znale za smrtnu presudu. Visoko uzdignuta čela pjevale su o Partiji, Titu i slobodi.¹⁶

Društvo koje sa lakoćom relativizuje doprinose NOB-a, u čijem javnim diskursu se često izjednačavaju partizani i četnici, u kome istorijski revizionizam uzima sve više maha, žene u NOB-u ni ne percipira kao dio zvanične istorije, izuzev kada je u pitanju politički diskurs pa se želi profitirati na osnovu njihovog herojstva. Žene NOB-a zapravo preživljavaju relativizaciju NOB-a, koju prolazi cijelo antifašističko nasljeđe, a da zapravo nikad nijesu ni doživjele punu afirmaciju. To je segment istorije u kome je cijelo društvo zakazalo, i sve je manje prostora da se nešto popravi.

Milica NIKOLIĆ

WOMEN'S SIDE OF THE NATIONAL LIBERATION WAR IN MONTENEGRO

Summary

The legacy of the National Liberation War (NOB) occasionally becomes a matter of public interest, usually not for the right reasons, more often for the benefit of socio-political elites who approach this topic according to the current political

¹⁶ O. Mijušković, Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 15-16.

developments. Such attitude often results in the mythologization of achievements, and currently, it appears that in the whole Yugoslav space including Montenegro, relativization of the fight and balance of power, marginalizing of values, and even declaratory upholding of the values, deprived of essential understanding of NOB, its importance for the given time and space context, including more prevailing revisionism. However, either already established postulates or aforementioned revisionism, barely mention the role of women in NOB. Thus, this paper aims to address the contributions of women, shed light on the 'feminine side' of NOB, and re-examine the gender roles back then, but also in the current reading of NOB.

Bibliografija

Aleksejević, Svetlana, *Rat nema žensko lice, Čarobna knjiga*, Beograd, 2016.
Drakić-Kalezić, Stanka, *Neki aspekti učešća žena Nikšica u NOR-u i revoluciji sa posebnim osvrtom na ulogu AFŽ- u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983.

Kilibarda, Gojko M., *Nikšićki partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvistlinškim zatvorima 1941-1945. godine u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983.

Milija Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005.

Nikolić, Milica, *Konstrukcija ženskog identiteta u socijalizmu, u Šta je nama AFŽ –Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953*, NVO Nova– Centar za feminističku kulturu Podgorica i NU Institut za savremenu umjetnost Cetinje, Cetinje, 2017.

Nikolić, Vojo, *Neke karakteristike rada Partije i borbenih akcija u 1941. i prvoj polovini 1942. u Nikšićki srez u NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982.

Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983.

O. Mijušković, Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982.

O. Mijušković, Zora, *Nikšićanke u logorima u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983.

Mirjana S. ŽIVKOVIĆ*

MUZIČKO NASLJEĐE NOB-a

ABSTRACT: *Relying primarily on tradition, music in Montenegro during the National Liberation War, despite the difficult years of slavery, revived with new strength whose main motives were the call for rebellion, the struggle for liberation and the path to a brighter future. Resisting the occupier in 1941, the people of Montenegro, determined to oppose the enemy, called for a nationwide uprising with their songs, the songs raised fighting morale, instilled courage and were an incentive for further action. Created on the model of old patriotic and revolutionary songs, they testify to significant events, endless marches and great battles that were fought during the liberation war on the territory of Montenegro and in the entire South Slavic area. Long after the end of the war, popular partisan songs against fascism and workers' songs with social themes dealing with labor rights, social justice and equality were sung at celebrations and workers' events. In that period of rebuilding the destroyed country, in the newly formed socio-political system, many creators sided with ideologically oriented socially engaged action. Mass songs with current, socio-political content, then rhapsodies, poems, cantatas, oratorios and suites, thematically related to events and personalities from the National Liberation War were created in the post-war decades by Montenegrin composer Borislav Tamindžić (1932-1992). Adapting music to the given themes, he composed and did arrangements for films, theater, radio and television dramas and thus created works that became part of the program of stage and music spectacles, state anniversaries, traditional ceremonies, events and important anniversaries related to World War II organized in Montenegro and the former Yugoslavia.*

KEYWORDS: *antifascism, partisan and workers' songs, mass songs, music and stage spectacles, applied music, Tamindžić*

---

* Аутор је доценткиња за област музичка умјетност на Факултету драмских умјетности, Цетинје.

Muzički oblici tematski vezani za NOB

Uz sve svoje osobenosti, borbene pjesme bliske su tradicionalnoj kulturi. Stvarane su po uzoru na narodne, stare patriotske pjesme tj. budnice i revolucionarne pjesme koje su od davnina nastajale u Crnoj Gori u doba okupacija, ustanaka i ratova.¹ U NOB-u je tokom marševa pjesma bodrila umorne i sustale, ona je pozivala na ustanak, bila je utjeha u tjeskobnim časovima, njome se slavila pobjeda. U svom poetsko-muzičkom izrazu, kako su to zahtijevale ondašnje ratne prilike, borbene pjesme su imale jasnu ideju i poruku.²

Lirskim pjesmama i pjevanjem uz gusle opjevani su istaknuti borci i njihovi podvizi, žalilo se za onima koji su zatočeni u tamnicama i logorima, a tuženjem i lelekanjem tugovalo se za palima i strijeljanima. Većina liskih pjesama, koje su izvođene *a cappella*, solistički ili u grupi, ponekad su praćene instrumentima, najčešće harmonikom ili su pjevane uz kolo. Prenošene su ili sačuvane prevashodno zahvaljujući usmenoj tradiciji. Dosadašnja etnomuzikološka istraživanja potvrđuju da se kod ovih pjesama, kao i kod svih drugih narodnih pjesama, veliki broj tekstova izvodi na jedan ili više ustaljenih modela ili motiva, što dovodi do varijantnosti pjesama. Sve varijante jedne pjesme koje su se mijenjale u niz sličnih verzija i brzo se širile, možemo smatrati mjerodavnim jer su formirane i prihvaćene tokom procesa prenošenja.

U borbenim jedinicama partizanskih odreda odvijao se i muzički život, iako sužen u izvođačkim mogućnostima i ograničen prilikama. Muzika u narodnooslobodilačkoj borbi bila je obilježena borbenom, revolucionarnom i oslobodilačkom tematikom. Dijelom su to bile radničke revolucionarne pjesme koje su se pjevale još u predratnom revolucionarnom radničkom pokretu (*Bilećanka*, *Mitrovčanka*), a dijelom i kompozicije koje su odigrale značajnu ulogu u istoriji svjetskog radničkog pokreta (*Internacionala*, *Budi se istok i zapad* itd). Pored autohtonih, mnoge od ovih pjesama stvarane su

¹ Godine 1930. u Glavatičićima (selo u oblasti Grbalj, opština Kotor) zabilježena je rodoljubiva pjesma *Uz Božićne blage dane* koja se izvodila u vrijeme prestanka posta i na sličnu melodiju napjev sa tekstom koji je prilagođen Uskrsu – *Na Uskršnje blage dane*, *Crnogorci Ostrog brane*. Mjesta okupljanja Grbljana bili su seoski domovi gdje su radi zabave i udvaranja pjevane razne pjesme uključujući i rodoljubive: *Sa Lovčena kliče vila* (Radanovići, 1924), *Bjela vila polećela* (Šišići, 1972), *U Jovana gospodara* (Svinjišta – Prijedor, 1936), *Oj, Trešnjico, mili rode* (Ukropci, 1942). Vidi u: Zlata Marjanović, *Narodna muzika Grblja*, Društvo za obnovu manastira Podlastva Grbalj, Boka Kotorska i Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica, 2005, str. 34, 39, 44.

² Vukašin Vlahović, *Folklor kao ishodište umjetničkog stvaralaštva u crnogorskoj muzici*, ITP Unireks, Nikšić, 1983, str. 111.

po uzoru na napjeve koji su nastali u vrijeme Oktobarske revolucije (*Partizan sam, tim se dičim, Oj, oblaci, U zoru*). Španske revolucionarne pjesme prenijeli su borci koji su bili učesnici Španskog građanskog rata.

Melografski rad i etnomuzikološka istraživanja u Crnoj Gori

Spovođenjem istraživanja muzičke tradicije u Crnoj Gori sačuvan je dio građe koji se vezuje za muzičko stvaralaštvo nastalo tokom Drugog svjetskog rata i poratno doba i dio je nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Publikovane zbirke rezultat su istraživačkog rada melografa i etnomuzikologa iz Crne Gore i regiona – Cetinjanina Jovana Miloševića (1895–1959), hrvatskog kompozitora, melografa i etnomuzikologa Nikole Hercigonje (1911–2000), etnomuzikologa Miodraga Vasiljevića (1903–1963) iz Beograda i istraživača muzičkog folklora Slobodana Jerkova iz Podgorice.

Jovan Milošević, kompozitor, dirigent i pedagog, potekao iz Crne Gore, jedan je od prvih sakupljača narodnih pjesama. Obilazeći cijelu Crnu Goru u periodu između 1936. i 1955. godine, zabilježio je obimnu folklornu građu. Među zapisanim pjesama nalazi se i nekoliko partizanskih, a jednu od njih pod nazivom *Ko su momci, vilo kaži*, Milošević je zabilježio u Ivangradu.³

Hrvatski kompozitor Nikola Hercigonja stiče prve utiske o crnogorskoj muzičkoj tradiciji još za vrijeme Drugog svjetskog rata, boraveći u partizanima. Slušajući crnogorske borce kako pored vatre pjevaju stare, arhaične melodije, kompozitor je ostao zadivljen ljepotom tih melodija.⁴ Inspirisan crnogorskim narodnim muzičkim stvaralaštvom i Njegoševim *Gorskim vijencem*, nastalo je njegovo najznačajnije djelo, scenski oratorijum *Gorski vijenac*, sa citatima narodnih pjesama koje su pjevane tokom NOB-a. To su napjevi koje je Nikola Hercigonja koristio u ovom djelu kao lajtmotive: *Skoči kolo da skočimo*, poznatiji kao *Oj, svijetla majska zoro* i citat narodne pjesme *Ta djevojka divno igra* na koji je tokom NOB-a nastao novi tekst *Na Kordunu grob do groba*, po kome je u narodu bio poznat.⁵

Uz tonske zapise koje je Hercigonja zabilježio boraveći u Crnoj Gori sredinom prošlog vijeka, ostavio je i bilješke iz dnevnika nastale na terenu, u kojima se nalaze zanimljivi komentari o snimljenoj građi.⁶ Među tim zapi-

³ Jovan Milošević, *Zapisi narodnih pjesama iz Crne Gore*, Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 2000, str. 60.

⁴ Branka Radović, *Njegoš i muzika*, Zavod za udžbanike i nastavna sredstva Beograd i Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 104.

⁵ Zlata Marjanović, *Narodne pjesme Crne Gore po tonskim zapisima i odabranim beleškama iz dnevnika Nikole Hercigonje*, Podgorica, 2002. str. 105, 109.

⁶ Ibidem str. 5. Pomenuti zapisi nalaze se u Fono-arhivi Fakulteta muzičke umetnosti u Beogradu.

sima nalaze se partizanske i rodoljubive pesme koje je snimio u selu Blatina kod Kolašina 1953. i 1954. godine.⁷

Zbirka *Narodne pjesme Crne Gore*⁸ beogradskog kompozitora Miodraga Vasiljevića sveobuhvatan je rad koji se ogleda ne samo u mnoštvu zapisanih melodija, nego i u njihovoj raznovrsnosti. Ovu dragocjenu građu Vasiljević je zabilježio na melografskim putovanjima po Crnoj Gori, uglavnom tokom ljetnjih mjeseci, u periodu između 1948. i 1959. godine. Pjesme je bilježio najprije metodom direktne melografije, a od 1951. koristio je magnetofon, što je uveliko olakšalo njegov terenski rad na prikupljanju vokalnog muzičkog i poetskog nasljeđa Crne Gore.

Vasiljevićev rad sadrži više zapisa partizanskih i rodoljubivih pjesama u kojima je opjevana ne samo slavna prošlost – borbe partizana i podvizi ratnika – već je obrađeno i novije doba, poslijeratni period obnove i izgradnje zemlje nakon Drugog svjetskog rata. Pjesme sa odrednicama *vojnička, rodoljubiva, partizanska i pjesme obnove i izgradnje* zapisane su u Titogradu, Nikšiću, Danilovgradu, Andrijevici, Kolašinu i Žabljaku.⁹

Partizansku pjesmu pod nazivom *Procvjetala rujna zora*, etnomuzikolog Slobodan Jerkov je uvrstio u svoju zbirku *Crnogorske narodne pjesme*.¹⁰ Zbirka sadrži melografisane pjesme koje potiču od tri snimatelja – prvi je nepoznat, drugi je kamerman Milun Tadić, a treći je sam autor Slobodan Jerkov. Milun Tadić, koji je s prekidima snimao u periodu od 1954/55. do 1998. godine, partizansku pjesmu *Procvjetala rujna zora*, koja se izvodi uz igru, snimio je 1956. godine, a izvođači su članovi Kulturno-umjetničkog društva *Grbalj*.

⁷ Ibidem Pjesme : *Oj, Dilase Milovane, Generale Dapčeviću, Svi su, svi su, ka naš Tito nisu, Bo'na leži partizanka Mara*, str. 200-203.

⁸ Miodrag A. Vasiljević, *Narodne melodije Crne Gore*, Muzikološki institut, Posebna izdanja, knj. 12, Beograd: Naučno delo, 1965; Miodrag A. Vasiljević, *Narodne pjesme Crne Gore* u objavljenim melografskim zapisima, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2019.

⁹ Partizanske i rodoljubive pjesme: *Ko su momci vilo, kaži, Narodna je borba dala, Crna Goro, majko, rode, Listaj, goro, cvjetaj, cvjeće, Pod Durmitor na jezera, Oj, Sutjesko, vodo ledna, Bjela vilo sa planine, Mala moja, rane ljute, Kraj Sutjeske, hladne vode, Druže Peko, đe si, đe si, Ide Peko k'o mašina, Čuva Mara sedam-osam brava, Partizani, ne bojte se rana, Kolika je gora božurova, oj, Žabljače, varoš na vidiku, Mila majko, ne ženi me mlada, Listaj, goro, ne treba ti kiše, Čuvam ovce pokraj reke Zete, Oj, devojko, đavole garavi, U Bistrici kraj zelena luga, Mitraljezu, moj mio jarane*. Pjesme obnove i izgradnje: *Đivno li je ovih dana, Oćemo li, curo mlada, Oj, Nikšićka ravna prugo* - Miodrag A. Vasiljević, *Narodne pjesme Crne Gore* u objavljenim melografskim zapisima, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2019, str. 537-554.

¹⁰ Slobodan Jerkov, *Crnogorske narodne pjesme*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2015, str. 34.

Muzika u poratnom dobu

Nakon završetka rata i decenijama kasnije, na raznim proslavama, svečanostima i jubilejima izvođene su poznate partizanske pjesme protiv fašizma i pjesme sa socijalnom tematikom koje se bave pitanjima radničkih prava, socijalne pravde i jednakosti i imaju opštejugoslovenski karakter. U poratnom periodu obnove i izgradnje porušene zemlje, u novonastalom sistemu, mnogi stvaraoci, književnici, slikari, vajari, reditelji i muzičari priklonili su se društveno angažovanom djelovanju i time značajno promovisali kult NOB-a, partizanskog pokreta i socijalističke revolucije. Nadovezujući se na stvaralaštvo NOB-a, kompozitori pišu i obrađuju najčešće revolucionarne i masovne pjesme u formi horskih kompozicija a cappella ili uz instrumentalnu pratnju, spletove pjesama, obrade igara i vokalno-instrumentalna djela revolucionarne tematike sa tekstovima poznatih pjesnika. Masovna pjesma/budnica je vrsta horske pjesme koja se pod ovim nazivom pojavljuje tek u XX vijeku, ali vodi porijeklo iz vremena Francuske revolucije i stalno je pratila nacionalne i socijalne pokrete. Posebno su bile raširene u SSSR-u nakon Oktobarske revolucije, a odigrale su važnu ulogu i u narodno-oslobodilačkim pokretima za vrijeme Drugog svjetskog rata. Poslije rata na našim prostorima komponuje se masovna pjesma s tekstom aktuelnog, društveno političkog sadržaja. Jednostavne je i lako prihvatljive melodike, najčešće u ritmu koračnice, ponekad himničkog karaktera. Namijenjena je široj populaciji, a njen cilj je širenje nacionalnih i socijalnih ideja. Ove pjesme vremenom su postale popularne i prihvaćene su kao narodne.¹¹

Obrade crnogorskih narodnih pjesama među kojima su i partizanske pjesme, zatim masovne i kompozicije slične tematike, dio su opusa kompozitora koji su djelovali u Crnoj Gori: Jovana Miloševića, Antona Homena, Nikole Čučića, Srećka Markovića, Dragana Rakića, Cvjetka Ivanovića, Đorđija Radovića, Branka Zenovića i Borislava Tamindžića.

Među prvim djelima umjetničke muzike koja su inspirisana narodno-oslobodilačkom borbom bile su kompozicije namijenjene horskim ansamblima, jer su to bila jedina izvođačka tijela neposredno nakon rata u Crnoj Gori. Autor kompozicije *Kraj Sutjeske* i *Spleta crnogorskih narodnih pjesama* bio je Cetinjanin Jovan Milošević.

Za poslijeratni period muzičkog života u Crnoj Gori rad Slovenca Antona Pogačara (1913–?) bio je od izuzetnog značaja. Djelovao je uspješno kao organizator muzičkog života, pedagog, kompozitor, dirigent i muzički pisac. Slušajući u poslijeratnom izvođenju popularnu pjesmu *Teče Tara*,

¹¹ Muzička enciklopedija 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb MCMLXXIV, str. 543

čija je melodija ruskog porijekla a autor teksta pjesnik Junus Međedović, Pogačar ju je zapisao, modifikovao i obradio za razne sastave. Takođe je i autor pjesama posvećenih narodnooslobodilačkoj borbi i pjesama posvećenih poslijeratnoj obnovi koje su tematikom povezane s radnim akcijama, pohodima izviđača, obnovom gradova i pionirskim zavjetima. Ove kompozicije bile su osnovni repertoar dječijih i omladinskih horova. Pogačar je dobitnik nacionalne *Trinaestojulske nagrade* za ukupan rad na polju muzičke kulture u Cnoj Gori.¹²

Antun Homen je rođen u Kotoru i potiče iz muzičke porodice, koja se tradicionalno amaterski bavila muzikom. Pripadnik je poslijeratne generacije crnogorskih kompozitora, a još u periodu između dva svjetska rata bio je aktivan kao muzički pedagog, dirigent i kompozitor. Nakon studija muzike na Konzervatorijumu u Ljubljani, rad je vezao za Crnu Goru i djelovao na polju izvođačke i stvaralačke prakse u Kotoru, organizujući muzički život takođe i u Nikšiću, Cetinju, Herceg-Novom, Risnu i Tivtu. Aktivno se bavio kompozitorskim radom i njegov opus obuhvata duhovnu i svjetovnu muziku. Komponovao je i djela inspirisana narodnooslobodilačkom borbom u poslijeratnom periodu, od kojih treba istaći kantate *Pjesme borbe* i *Spomenik*, komponovane na tekst pjesnika Mila Kralja. Horski ansambli često su izvodili njegove horske kompozicije, od kojih su najpoznatije *Rodendan Republike* i *Vrijedne ruke*. Horska pjesma pod nazivom *Prvi maj* sa poetskim tekstom Desanke Maksimović, inspirisana je narodnom melodijom *Durmitor*.

Kompozitor Borislav Boro Tamindžić

Crnogorski kompozitor Borislav Tamindžić (1932–1992) autor je brojnih masovnih pjesama, zatim rapsodija, poema, kantata, oratorijuma i svita, djela koja su tematski vezana za događaje i ličnosti iz NOB-a. Ova djela bila su na programima scensko-muzičkih spektakala, državnih jubileja, tradicionalnih svečanosti, manifestacija i važnih godišnjica koji su priređivani u Crnoj Gori i tadašnjoj Jugoslaviji. Pored niza horskih kompozicija, prvo Tamindžićevo obimnije djelo inspirisano borbom i pobjedom je kantata *Bili smo jači od smrti* za recitatora, soliste, hor i orkestar, sa stihovima pjesnika Izeta Sarajlića i Petra Đuranovića. Posvećeno je borcima palim za oslobođenje Titograda i premijerno izvedeno 22. decembra 1967, na dan godišnjice oslobođenja Titograda. Za ovo vokalno-instrumentalno djelo, rapsodično po formi, s prizvukom stilizovanih folklornih tema, koje po umjetničkim kvalitetima prevazilazi tvorevinu prigodnog karaktera, Tamindžić je nagrađen 1968. godine *Trinaestojulskom nagradom*.

¹² Vukašin Vlahović, *Anton Pogačar*, Muzički glasnik, april-jul, Udruženje kompozitora Crne Gore, 1998. str. 5

Dio opusa Borislava Tamindžića su djela iz domena primijenjene muzike, muzike koja je u funkciji izražajnog sredstva nekog medija – muzike koja prati narativni tok filma, prati događanja na pozorišnoj sceni i prožima radijske i televizijske drame. Za brojne pozorišne,¹³ radio¹⁴ i televizijske drame i dokumentarne filmove, koji su tematski povezani sa NOB-om i poratnim vremenom, Tamindžić je bio angažovan kao kompozitor.

Za Tamindžića, pobornika očuvanja i afirmacije muzičke tradicije, bogatstvo crnogorskog narodnog melosa, igara i običaja bilo je neiscrpan izvor inspiracije, a pozorišna scena jedan od načina prezentovanja tog nasljeđa putem citata, stilizacija i obrada, ili stvaranja originalnog muzičkog fona u narodnom duhu. Dramu Žarka Komanina *Ognjište*,¹⁵ u kojoj je opisana sudbina jedne crnogorske porodice u poratnom vremenu, s likovima koji se žrtvuju za svoje ideale ili su u sukobu s neprikosnovenim moralnim i opštedruštvenim normama, Tamindžić je prozeo folklornim motivima, lirskom pjesmom i tužbalicom. Jedna od tih tema je pseudofolklorni napjev *Oj, devojko drugarice*. Tamindžić ga je izabrao za vodeću melodiju u istoimenoj horskoj kompoziciji, zatim kao temu u televizijskim dramama *Jakov grli trnje* i *Pusta zemlja* i igranom filmu *Trinaesti jul*. Na Jugoslovenskim pozorišnim igrama u Novom Sadu 1975. godine Tamindžić je nagrađen za originalnu scensku muziku u predstavi *Ognjište* koju je režirao Blagota Eraković.¹⁶ Tada je Tamindžić izjavio: *Prije svega inspirisao me je izvrstan tekst Žarka Komanina koji je pružao mogućnost za jednu originalnu muzičku podlogu. Zadatak mi je u priličnoj mjeri bio olakšan time što sam i ja sa svojom generacijom odmah poslije rata na radnim akcijama pjevao i slušao pjesme sa sličnom tematikom, koje sam ovom prilikom modifikovao i osavremenio*.¹⁷

Prema noveli *Pusta zemlja* Mihaila Lalića i u njegovoj adaptaciji, snimljena je 1981. godine istoimena televizijska drama u režiji Gojka Kastratovića. Radnja se odvija krajem Drugog svjetskog rata, 1944. godine, u crnogorskom selu. Dramski tok u ovoj TV drami Tamindžić je sintetizovao lajtmotivskom folklornom temom *Ej, vi gore i ravnice*, koju je transformisao registarski (razni instrumenti) i u različitim varijantama tempa.

¹³ Za Crnogorsko narodno pozorište Borislav Tamindžić je komponovao muziku za pedesetak žanrovski raznovrsnih pozorišnih dramskih djela, saradujući s mnogim rediteljima (Nikola Vavić, Cisana Murisidze, Blagota Eraković i dr). Dio ovih dramskih djela tematikom je vezan za period NOB-a.

¹⁴ Snimak radio drame pod nazivom *Nikoletina Bursać* za koju je Tamindžić komponovao muziku nije sačuvan.

¹⁵ Tematski vezana za crnogorski prostor, drama *Ognjište* (1973) Žarka Jovanovića Komanina dio je trilogije, zajedno sa dramama *Prorok* (1970) i *Pelinovo* (1972).

¹⁶ Živković, Mirjana S. *Primijenjena muzika Borislava Tamindžića*, NVO Vox mirus, Podgorica, 2016.

¹⁷ *Inspirisao me je tekst* – Razgovor s Borom Tamindžićem, dobitnikom nagrade za najbolju scensku muziku na Sterijinom pozorju, R. Ž., *Pobjeda*, 1975.

Snimljen 1982. godine, ratni film i istoimena televizijska serija *Trinaesti jul*, reditelja Radomira Šaranovića, ekranizacija je i promocija ustanka crnogorskog naroda protiv fašizma i okupacije. Angažovan kao kompozitor, Tamindžić je za ovaj film koristio arhivsku muziku sa glavnim temama iz fundusa muzičkog folklor, parafraze tradicionalne muzike i autorsku muziku, s ciljem da muzika nosi prepoznatljive identitetske elemente. Posezanjem za folklorom Tamindžić je doprinio da se dio crnogorskog muzičkog nasljeđa sačuva i u medijima afirmiše na nov način. Jedna od tema koje prate narativni tok filma *Trinaesti jul* je po Tamindžićevom izboru bila poznata pjesma *Crven je istok i zapad*. Iako prihvaćena na jugoslovenskom prostoru kao narodna, nastala je zapravo u predratnom periodu, a autor stihova je Čedomir Minderević. Pjesma je kasnije, tokom NOR-a prihvaćena od boraca, sa vjerovanjem da dolaze bolja vremena, pjevana je u slavu poginulih i bila himna svih onih koji će živjeti novi život. Melodija ove borbene antifašističke pjesme jugoslovenskog poletarijata, koja je spjevana na melodiju ruske narodne pjesme *Смело, товарищи, в ногу* pjevana je i nakon rata u brigadirskim kolonama, na radnim akcijama i na svečanostima kojima su najavljivani poslijeratni izbori.

Numere koje je komponovao i aranžirao za film *Trinaesti jul – Biser Mara, Ej, vo gore i ravnice* i pseudofolklorna tema *Oj, девојко другарice*, Tamindžić je preoblikovao u glavne teme simfonijske poeme takođe pod nazivom *Trinaesti jul*.

Zaključak

Izrasle iz antifašističke borbe, koja nije bila samo narodnooslobodilački pokret, već i borba za društvenu, klasnu, rodnu i druge jednakosti i socijalna prava – partizanske, revolucionarne i radničke pjesme – sa posebnim estetskim i umjetničkim obilježjima, nastale u izuzetnim okolnostima kao oblik narodnog i autorskog stvaralaštva, nisu samo stvar prošlosti. Ove pjesme, koje se danas ponovo mogu čuti na prostoru bivše Jugoslavije, pored spomen-obilježja, na koncertima i trgovima, podsjećajući nas na značaj ideje antifašizma, na njenu vitalnost, aktuelnost i potencijal.

Mirjana S. ŽIVKOVIĆ

MUSICAL HERITAGE OF THE NATIONAL LIBERATION WAR

Summary

Relying primarily on tradition, musical creativity in Montenegro during the National Liberation War, despite the difficult years of occupation, revived with new strength whose main motives were the call for rebellion, the struggle for liberation and the path to a brighter future. Resisting the occupier in 1941, the people of Montenegro, determined to oppose the enemy, called for a nationwide uprising with their songs, the songs raised fighting morale, infused courage and were an incentive for further action.

Created on the model of old patriotic and revolutionary songs, they testify to significant events, endless marches and great battles, which were fought during the national liberation war on the territory of Montenegro and in the entire South Slavic area. Long after the end of the war, popular partisan songs against fascism and workers' songs with a social theme dealing with labor rights, social justice and equality were sung at celebrations and workers' events. In that period of rebuilding the destroyed country, in the newly formed socio-political system, many creators stood sided with ideologically oriented socially engaged action. Mass songs with current, socio-political content, then rhapsodies, poems, cantatas, oratorios and suites, thematically related to events and personalities from the National Liberation War were created in the post-war decades by Montenegrin composer Borislav Tamindžić (1932-1992). Adapting music to the given themes, he composed and made arrangements for films, theater, radio and television dramas and created works that became part of the program of stage and musical spectacles, state anniversaries, traditional festivities, events and important anniversaries of World War II in Montenegro and in the former Yugoslavia.

LITERATURA

Jerkov, S. (2015) *Crnogorske narodne pjesme*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica.

Marjanović, Z. (2002) *Narodne pjesme Crne Gore po tonskim zapisima i odabranim beleškama iz dnevnika Nikole Hercigonje*, Podgorica.

Marjanović Z. (2005) *Narodna muzika Grblja*, Društvo za obnovu manastira Podlastva Grbalj, Boka Kotorska i Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica.

Milošević, J. (2000) *Zapisi narodnih pjesama iz Crne Gore*, Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica.

Radović, B. (2001) *Njegoš i muzika*, Nikola Hercigonja, Beograd.

Vasiljević, M. (2019) *Narodne pjesme Crne Gore* u objavljenim melografskim zapisima, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Muzički centar Crne Gore, Podgorica.

Vlahović, V. (1983) *Folklor kao ishodište umjetničkog stvaralaštva u crnogorskoj muzici*, ITP Unireks, Nikšić.

Vlahović, V. (1998) *Anton Pogačar*, Muzički glasnik, april-jul. Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica.

Živković, S. M. (2016) *Primijenjena muzika Borislava Tamindžića*, NVO *Vox mirus*, Podgorica.

Borislav
Boro
Tamindžić

MASOVNE PJESME I PRIGODNA MUZIKA

- Bijela vilo sa planine*, muška grupa
Crnogorske partizanske pjesme/Crnogorska partizanska rapsodija
Crna Goro majko rode, ženski/mješoviti hor
Djeca strijeljanih
Domovina, R. Cerović, mješoviti hor
Drug naš Tito, mješoviti hor
Drug naš Tito, AS¹⁸ Radio/Mali orkestar RTVT
Drvar, ženski hor
Gvozdena ruka, M. Aleksić, mješoviti hor, 1955.
Himna brigade (tekst: Veljko Vlahović), VIS „Revisi“
Igmanska (tekst: Pero Zubac)
Jugoslavija (tekst: D. Brajković) Ženski/mješoviti hor, 1980.
Jugoslavija (tekst: D. Brajković), AS Radio/Hor i orkestar RTVT
Kozara, ženski hor
Lazine, ženski/mješoviti hor
Mala moja, moj cvijetu, ženski hor
Neretva, ženski hor
Oda Cetinju, mješoviti hor
Oda domovini (stihovi: Rajko Cerović), mješoviti hor i klavir, Titograd, 1979.
Oj, da mi je imat krila, ženski hor
Partijo slavna
Partizanska lirika, ženski hor, 1977.
Pjesma Nikšiću, (tekst: Ž. Đurović), 1979.
Revolucionarna (tekst: D. Kostić), mješoviti hor, 1960.
Rudo
Slobodo (tekst: D. Dragojlović), mješoviti hor. 1977.
Slobodo (tekst: D. Dragojlović), hor i orkestar
Spomenici (tekst: P. Zubac), mješoviti hor i orkestar, 1983.
Svečana tema, AS Radio/Mali orkestar RTVT
Ti si s nama (tekst: D. Brajković), solisti i mješoviti hor, 1981.
Veljkova brigada (tekst: G. Dapčević), omladinska pjesma, 1977.
Voljela bih da sam ptica, mješoviti hor
Zdravica mom gradu (tekst: Brano Radulović), mješoviti hor
Zemljo slobode (tekst: R. Vešović), mješoviti hor
Zvonte zvona danomice, troglasni ženski hor uz pratnju harmonike i gitare

¹⁸ Arhivski snimak Radija Crne Gore

VOKALNO-INSTRUMENTALNA DJELA

(kantate, oratorijumi, poeme)

Bili smo jači od smrti – kantata za recitatora, solistu, hor i orkestar, 1965.¹⁹

Crnogorska partizanska rapsodija (tekst - narodni) mješoviti hor i simfonijski orkestar

- U Bistrici kraj zelena luga
- Listaj goro cvjetaj cvijeće
- Crna Goro majko rode
- Pod Durmitor na jezera
- Mila majko
- Komandant Sava

AS Radio Hor i orkestar RTVT

Dok zbori Tito – kantata za solo bas, mješoviti hor i simfonijski orkestar

Dvadeset treće rođeni – četrdeset druge strijeljani (tekst: I. Sarajlić) – kantata za solo sopran, mješoviti hor i simfonijski orkestar

Grahovo, gnijezdo sokolova – poema za recitatore, soliste, mješoviti hor i simfonijski orkestar

Kraljevo, rebro zemlje moje (tekst: Kosta Radović) – oratorijum za soliste, recitatora, mješoviti hor i orkestar, 1983.²⁰

On, poema za sopran, mješoviti hor i simfonijski orkestar (B. Milo-
vić), 1986.

Piva – kantata za solo, recitatora, mješoviti hor i simfonijski orkestar (tekst: Kosta Radović)

Pjesma mome gradu (B. Radulović), poema za solo bariton, recitatora, hor i simfonijski orkestar, 1975.

Rudo – kantata za mješoviti hor i simfonijski orkestar (tekst: D. Brajković?)

Rebro zemlje moje, kantata (tekst: Kosta Radović i Radojica Bošković)/vokalno - instrumentalna i instrumentalna verzija, AS Radio/Odlomci iz kantate *Rebro zemlje moje*, Vlado Jovanović - bariton, horovi Muzičke akademije Titograd i KUD *Stanko Dragojević*, orkestar RTVT. Dir. Radovan Papović, grupa *Makadam* i udaraljke

¹⁹ *Trinaestojulska nagrada* dodijeljena je Borislavu Tamindžiću za kantatu *Bili su jači od smrti*, Titograd, 1968.

²⁰ Posebno priznanje Skupštine opštine Kraljevo za izuzetno muzičko ostvarenje, poeme *Rebro zemlje moje* – Oktobarske svečanosti, dodijeljeno je Borislavu Tamindžiću 1983. godine.

Rebro zemlje moje, kantata

1. Uvertira
2. Oda Kraljevu
3. Tužbalica
4. Svečana tema
5. Jauci
6. Drug naš Tito
7. Ratna tema
8. Baletska scena
9. Tužbalica I
10. Tužbalica II
11. Četa strijeljanih
12. Pjesma o slobodi

(4.) *Svečana tema*, AS Radio/Mali orkeatar RTVT

(6.) *Drug naš Tito*, AS Radio/Mali orkeatar RTVT

(8.) *Baletska scena*, AS Radio/Mali orkestar RTVT

(11.) *Četa strijeljanih, hor i orkestar* AS Radio/Hor i orkestar RTVT

(12)

Pjesma o slobodi, AS/Mali orkestar RTVT

Tako, već nikako (tekst: G. Dapčević) – oratorijum za soliste, dječiji, ženski i mješoviti hor i simfonijski orkestar

Tebi grade moj – kantata, hor i orkestar, 1971.

Tebi Tito – poema za mješoviti hor i simfonijski orkestar

Trinaesti jul – poema za mješoviti hor i simfonijski orkestar

Ugarak tijela (tekst: Kosta Radović) – kantata za solo sopran, recitatora, mješoviti hor i simfonijski orkestar, Audio snimak, Radio/Radmila Smiljanić - sopran, Jovan Milićević – recitator, Hor i Simfonijski orkestar umjetničkog ansambla JNA - Beograd. Dir. Angel Šurev)

Ustanička (izbor tekstova – kantata za recitatora, hor i simfonijski orkestar)

BORISLAV TAMINDŽIĆ - NAGRADE

Trinaestojulska nagrada dodijeljena je Borislavu Tamindžiću 1968. godine
za kantatu *Bili su jači od smrti*

Na Jugoslovenskim pozorišnim igrama u Novom Sadu 1975. godine Tamindžić je nagrađen za originalnu scensku muziku u predstavi *Ognjište*, u kojoj je opisana sudbina jedne crnogorske porodice u poratnom vremenu. Predstavu je režirao Blagota Eraković

Draško DOŠLJAK*

SLIKA NOB-A U CRNOGORSKOJ HODONIMIJI

ABSTRACT: *The author gives an overview of the hodonymy of Montenegro, as well as their motivation. Hodonyms (names of streets, squares, and bridges) are important elements of the identity of every city and settlement because they preserve traces of historical development, social change, the culture of memory, language layers, and overall development of civilization. Hodonyms are not just landmarks in one settlement or city, although we keep in mind that this is their primary function. They are also cultural monuments of one area - the names by which a city is recognized. As bearers of certain symbols, walkers represent various social, political and cultural images, as well as spatial landmarks. Hodonyms in the settlements of Montenegro are also related to certain important personalities and events from the Second World War: partisan commanders, national heroes, partisan champions, brigades, divisions, important battles, etc.*

KEYWORDS: *Montenegro, onomastics, hodonim, anthropohodonim, national liberation war, national heroes.*

Predmet ovoga rada su hodonimi u Crnoj Gori motivisani narodnooslobodilačkom borbom, partizanskim pokretom i Drugim svjetskim ratom. Istraživanja hodonimije su do sada bila sporadična ili uzgredna i skoro po pravilu interdisciplinarna: u okviru istorije i geografije. U ovoj oblasti nema mnogo naučnih radova koji hodonime analiziraju sa onomastičke strane¹.

Onomastika (grč. ὄνομα, onoma = ime) je lingvistička disciplina koja se bavi proučavanjem imena. Osnovna jedinica u onomastici je onim, tj. vlastito ime bilo koga ili bilo čega (živoga ili neživoga). Onomastičko nazivlje svih slovenskih jezika utemeljeno je početkom 80-ih godina 20. vijeka zajedničkim zalaganjem vodećih onomastičara iz svih slovenskih naroda.

* Autor je vanredni profesor Filološkog fakulteta UCG, Nikšić.

¹ Ovdje treba izdvojiti doktorsku disertaciju Josipa Lasića: Onomastički opis splitske hodonimije (rukopis), Filozofski fakultet, Zagreb 2017. godine

Na osnovu njihovih zaključaka objavljen je 1983. godine, u Skopju, u Makedoniji, onomastički priručnik naslovljen Основен систем и терминологија на словенската ономастика, u izdanju Makedonske akademije nauka i umjetnosti. U tom priručniku je onomastičko nazivlje podijeljeno u dvije grupe: bionimi i abionimi, u okviru zadnjih su dvije glavne podgrupe: toponimi i krematonimi. Bionimi su vlastita imena živih bića, u prvom redu ljudi, a zatim životinja i biljaka. Vlastita imena ljudi zovu se antroponimi, među koje ubrajamo lična imena, prezimena, nadimke, patronime, pseudonime i dr. Vlastita imena životinja su zoonimi, a vlastita imena biljaka su fitonimi. Krematonimija obuhvata vlastita imena za objekte, pojave i odnose nastale ljudskom djelatnošću: društvene, kulturne, političke, i druge proizvode. (v. Šimunović 2009: 115; Lasić 2017).

Veliku grupu abionima čine toponimi (sva zemljopisna imena), kosmonimi (vlastita imena svega u svemiru što je izvan Zemlje, npr. nebeskih tijela, satelita, zvijezda, zvijezda, galaksija itd.), i krematonimi (vlastita imena svega ostaloga, npr. ustanova, brodova, vozova, itd.). Toponimi se dalje mogu podijeliti na horonime (vlastita imena većih područja, administrativnih ili prirodnih, naseljenih ili nenaseljenih područja); ojkonime (vlastita imena cjelovitih naseljenih mjesta), i anojkonime (vlastita imena uglavnom nenaseljenih većih ili manjih specifičnih lokaliteta). Anojkonimi obuhvataju hidronime (vlastita imena svih vrsta voda), oronime (vlastita imena svih brda, planina i sl.), speleonime (vlastita imena špilja i jama), mikrotoponime (vlastita imena različitih manjih zemljišnih parcela). U horonime možemo pribrojiti i nesonime (vlastita imena ostrva). Egzonimi su vrsta ojkonima. To su vlastita imena koja neki narod koristi za ojkonim nekoga drugoga naroda, a koje nije izvorno, npr. Rim (umjesto Roma), i hodonimi (vlastita imena saobraćajnica, ulica, puteljaka, staza, željezničkih pruga, mostova, vijadukta, vazдушnih luka, morskih luka, i sl.).²

Uvidom u onomastičku terminologiju drugih jezika, pokazalo se da ni tamo nema potpune usaglašenosti i jedinstvene terminologije kada je riječ o hodonomastici i predmetu njezina bavljenja. U poljskome jeziku se do prije dvadesetak godina koristio termin nazwa ulic, a danas se koristi termin hodonim ili plateonim, a za ukupnost hodonima koriste se termini hodonimya ili plateonimya. U engleskom jeziku ustaljeno je korištenje termina street names, a češki, slovački i poljski onomastičari koriste termin naziv ulica, odnosno – kad je o njihovoj ukupnosti riječ – hodonimia.

U knjizi Основен систем и терминологија на словенската ономастика, uporednom popisu s definicijama i primjerima važnijih onomastič-

² Šire o ovoj temi vidi u: Dragomir Vujačić, „Iz onomastike, leksikologije i dijalektologije“, Unireks, Nikšić 1996, 11-30. I Petar Šimunović, Uvod u hrvatsko imenoslovlje, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 15-29

kih termina dvanaest slavenskih jezika i njemačkoga jezika, hodonim se detaljno opisuje. U većini zastupljenih jezika koristi se termin hodonim (češki i slovački: hodonymum, poljski: hodonim, lužičkosrpski: hodonym, ukrajinski: годонім, bjeloruski: гадонім, slovački: hodonim, makedonski: ходонім, njemački: Hodonym). Izuzeci su samo ruski (дромонім) i bugarski (име за съобщителна мрежа // пътно име). (v. Lasić 2017 56- 72).

U radu dajemo popis ulica i mostova po gradovima (hodonima), koji su motivisani narodnooslobodilačkim ratom, partizanskim antifašističkim pokretom. Shodno opštinskim odlukama o određivanju naziva ulica, mostova i parkova, ulicom se smatra javna saobraćajna ili druga površina namijenjena za kretanje unutar građevinskog područja grada ili naselja, dok most obuhvata dio javne saobraćajne površine koji je namijenjen za prelazak preko prirodnih i vještačkih prepreka.

Analizirajući rječnik hodonima nekoliko crnogorskih gradova, zaključujemo da su dva osnovna (dominantna) motiva prilikom imenovanja ulica i trgova: znamenite istorijske ličnosti i toponimi. U okviru prve grupe dominiraju hodonimi vezani za zaslužne ličnosti partizanskog pokreta (i sam ustanak) iz Drugog svjetskog rata. Tako u Beranama imamo sljedeće nazive ulica: Most Nika Strugara, Ulica Sekule Popovića, Ulica dr Milorada Mike Pipera, Ulica Dragiše Radevića, Ulica Dušana Vujoševića, Ulica Krsta Bajića, Ulica Milana Kuča, Ulica Miljana Tomičića, Ulica Milorada Jovančevića, Ulica Mirka Arsenijevića, Ulica Radomira Mitrovića, Ulica Vukadina Vukadinovića, Ulica Todora Ćeda Vojvodića, Ulica Voja Maslovarića, Ivangradska, Ustanička, Ulica 13. jula, Trg 21. jul. Nekoliko ulica nosi naziv po važnim događajima iz istorije Berana, ili, u širem, vezanim za Berane: Ulica 29. novembra, Ulica 13. jula, po nazivima vojnih organizacija: Ulica IV crnogorske brigade, Ulica VII omladinske brigade, Ulica VIII crnogorske brigade, Ulica Beransko-andrijevačkog bataljona.

Glavni gradski trg nosi naziv po jednom od najznačajnijih beranskih datuma iz Drugog svjetskog rata (tog datuma se slavi i dan opštine): Trg 21. jul. Glavni gradski most nosi naziv po znamenitom jugoslovenskom narodnom heroju iz Drugog svjetskog rata: Most Nika Strugara.

Od osnivanja Berana pa do 1912. godine, glavna beranska ulica se zvala Glavna čaršija. Nakon toga, do 1918. godine nosi naziv Ulica kralja Nikole, a od 1918. do 1921. godine naziva se Ulica kralja Petra Oslobođioca. Od te godine pa do početka Drugog svjetskog rata glavna ulica ima naziv Ulica kralja Aleksandra I Ujedinitelja. Tokom italijanske okupacije 1941–1943. godine, promijenila je naziv u Via Viktora Emanuela II. Nakon toga, do 1947. godine ova ulica nema zvanično ime, da bi te godine dobila naziv Ulica maršala Tita, koji je bio zvanični naziv do 1994. godine. Te godine ova ulica dobija naziv Ulica Mojsije Zečevića, koji ima i danas.

Promjena naziva ulica predstavlja odraz političkog, nacionalnog, ideološkog, kulturološkog ambijenta lokalne zajednice. I druge ulice, izuzev glavne, mijenjale su naziv. Današnja Polimska je nekada bila Vasojevička, Ulica Matije Gubca danas nosi naziv Ulica Jovana Cvijića, a Ulici Miloša Mališića je promijenjen naziv u Ulica Beransko-andrijevačkog bataljona. Rječnik naziva ulica i trgova ne sadrži ni jedan hodonim po nekoj znamenitoj ženi iz jugoslovenske, crnogorske ili beranske historije.

U rječniku hodonima Bara zastupljena su, takođe, dva motiva prilikom imenovanja ulica i trgova: antropohodonimi - znamenite historijske ličnosti i toponimi. U okviru prve grupe dominiraju hodonimi vezani za zaslužne ličnosti partizanskog pokreta, borbene formacije i pokrete iz Drugog svjetskog rata: Ulica maršala Tita, Ulica Anta Đedovića, Ulica Branka Čalovića, Ulica Miła Damjanovića, Ulica Nikole R. Lekića, Ulica Rista Lekića, Ulica Jovana Stojanovića, Ulica Jovana Tomaševića, Ulica Anta Đedovića, Ulica Branka Čalovića, Ulica Vladimira Rolovića, Ulica IV crnogorske brigade, Ulica I bokeljske brigade; tekovina NOB-a: Bulevar 24. novembar, Bulevar revolucije, Ulica JNA, Obala 13. jula.

U Herceg Novom su sljedeći nazivi ulica motivisani narodnooslobodilačkim partizanskim pokretom: Ulica Bata Krsta Vrankovića, Ulica braće Grakalić, Ulica braće Grbić, Ulica braće Pedišić, Ulica bratstva i jedinstva, Stepenište Danice Tomašević, Stepenište Daša Pavičića, Ulica I bokeške brigade, Ulica X hercegovačke brigade, Ulica II dalmatinske brigade, Ulica 29. decembra, Ulica 28. oktobra, Ulica Janka Beka, Ulica Jova Dabovića, Ulica Jovana Vavića Buturova, Ulica Luke Matkovića, Ulica Mihaila Mustura, Obala Nikole Kovačevića, Ulica Nikole Ljubibratića, Ulica Orjenskog partizanskog bataljona, Ulica V crnogorske brigade, Put narodnih heroja, Put partizanskih majki, Put žrtava fašizma, Ulica Sava Bajkovića, Ulica Sava Ilića, Skojevska ulica, Ulica Stjepana Šarenca, Ulica Sveta Bubala, Trg maršala Tita, Trg Mića Pavlovića, Ulica 13. jula, Partizanski put, Ulica Save Kovačevića, Šetalište Pet Danica, Ustanička.

Na Cetinju (Grad heroj od 1975. godine) sljedeće ulice nose nazive motivisane Drugim svjetskim ratom, ličnostima i datumima iz narodnooslobodilačkog pokreta: Ulica X crnogorske, Ulica 13. novembra, Ulica IV crnogorske brigade, Ulica Jovana Tomaševića.

U Rožajama nalazimo sljedeće hodonima sa predmetnim motivima: Ulica maršala Tita, Ulica 13. jula, Ulica 29. novembra, Ulica 30. septembra, Ulica Mustafe Pećanina, Ulica Rifata Burdžovića.

Iste i slične motive u imenovanju ulica nalazimo i u Danilovgradu: Ulica I bokeljske brigade, Ulica IV proleterske crnogorske brigade, Ulica 9. decembra, Ulica Baja Sekulića, Ulica Lazara Đurovića, Ulica Novice Škerovića, Ulica Sava Burića, Ulica Vlajka Đuranovića.

Lokalna uprava Nikšića kroz imenovanje ulica čuva sjećanje na slavnu narodno-oslobodilačku borbu: Ulica 18. septembra, Ulica II dalmatinske brigade, Ulica IV crnogorske brigade, Ulica V proleterske brigade, Ulica VI crnogorske brigade, Ulica VII proleterske brigade, Ulica Alekse Backovića, Ulica Alekse Popovića, Ulica Andrije Kovačevića, Ulica Baja Sekulića, Ulica Branka Deletića, Ulica Buda Tomovića, Bulevar 13. jul, Ulica Ivana Milutinovića, Ulica Jele Andrijašević, Ulica Joke Baletić, Ulica Jovana Kovačevića, Ulica Ljuba Čupića, Ulica Milice Vučinić, Ulica Marka Vujovića, Ulica Mila Kilibarde, Ulica Milana Papića, Ulica Mirka Bulajića, Ulica narodnih heroja, Ulica Nikole Đurkovića, Ulica Nikšićkog partizanskog odreda, Partizanski put, Ulica Pavla Kovačevića, Ulica Petra Komnenića, Ulica Radoja Dakića, Ulica Ratka Vujovića Čoče, Ulica Rifata Burdžovića, Ulica Stojana Kovačevića, Trg Save Kovačevića, Trg slobode, Ulica Velimira Jakića, Ulica Veselina Masleše, Ulica Voja Samardžića Crnog, Ulica žrtava bombardovanja 1944.

Na Žabljaku hodonimi Ulica Jakova Ostojića i Ulica narodnih heroja pokazuju poštovanje prema velikanima antifašističke revolucije.

Hodonimi Ulcinja čuvaju lijepu sliku NOB-a: Ulica Boža Matanovića, Ulica Buda Tomovića, Ulica Draška Đuranovića, Ulica Dulja Abazovića, Ulica Filipa Ljumovića, Ulica Omera Zumberovića, Ulica Steva Đakonovića Čiče, Ulica Vase Strugara, Ulica Vida Matanovića.

U Mojkovcu je, takođe, antifašistički duh sačuvan i u hodonimiji: Ulica Dušana Tomanovića, Ulica Filipa Žurića, Ulica Mališe Damjanovića, Ulica Svetozara Drobunjaka, Trg Ljubomira Bakoča, Ulica Vojislava Šćepanovića.

Šetalište Pet Danica u Herceg Novom nosi naziv po novskim heroinama: Danici Tomašević (1925-1943), Danici Đurović (1922-1943), Danici Kosić (1922-1943), Danici Bojanić (1922-1942), Danici Popivoda (1924-1944). One su bile borkinje Pete crnogorske brigade i Lovćenskog bataljona. Rasle su zajedno i mladost su provele u Boki. Među prvima su stupile u Orjenski partizanski bataljon, pa u Petu crnogorsku proletersku brigade. Život su izgubile u IV I V neprijateljskoj ofanzivi. Šetalište Pet Danica je dugo 4,5 km. Ono je najljepša promenade – lungo mare (od Igala do Meljina) na crnogorskom primorju. Na početku ovoga šetališta, na spomen-ploči, stoji natpis: „Zemljo moja – mladost sam ti dala”. Nazivom ovoga šetališta čuva se sjećanje na novske partizanske heroine, koje nijesu štedjele svoje mlade živote u borbi protiv fašističkih okupatora.

Hodonimi su trajni spomenici jedne sredine i kao takvi predstavljaju dio istorije svakoga grada. Iako služe kao orijentiri, po njima se prepoznaju naselja, kvartovi, gradovi, rijeke. Oni nose pečat vremena, vlasti, kulture i istorijskog razvoja svake sredine. Vremensko trajanje nekoga hodonima, pri-

je svih antropohodonima, zavisi od više faktora. Prije svega od društvenog utemeljenja ličnosti po kojoj ulica, trg ili most nosi naziv. Zato se uvijek pri imenovanju mora voditi računa o tome da naziv bude opšteprihvaćen u zajednici (v. Došljak 2020: 185).

Kulturna baština u nekoj sredini ogleda se i u hodonimiji. Preko naziva ulica, bulevara, trgova, mostova (hodonimi) čuvaju se imena znamenitih ličnosti, događaja, lokaliteta, čime se ispisuje i kulturna istorija gradova i naselja. Ulicom se smatra javna saobraćajna ili druga površina namijenjena za kretanje unutar građevinskog područja grada ili naselja, dok most obuhvata dio javne saobraćajne površine, koji je namijenjen za prelazak preko prirodnih i vještačkih prepreka. Imenovanje ulica i trgova spada u nadležnost lokalne uprave, čime se kroz imenovanje ostavljaju politički, ideološki i kulturološki tragovi, a to se najbolje ogleda ako pratimo preimenovanje naziva ulica.

Svaki punoljetni građanin, udruženje, institucija imaju pravo da predlože ime ulice ili trga Odboru za imenovanje u lokalnoj skupštini. Pri tome bi trebalo misliti o istorijskoj i kulturnoj baštini našega grada, znamenitim ljudima, lokalnim obilježjima, ali i o tome da je to jedna vrsta zaloga za budućnost, odnosno ostavština koja otkriva puno toga o nama samima i prilikama u kojima živimo.

Crnogorska hodonimija daje dobru sliku u odnosu na NOB 1941–1945. godine. Nema crnogorske urbane sredine u kojoj se kroz hodonime ne čuvaju važni datumi iz Drugog svjetskog rata (Dan ustanka, dan oslobođenja svake lokalne zajednice i sl). Svi narodni heroji iz Crne Gore su kroz nazive dobili svoje ulice, trgove ili mostove, čime se na najbolji način baštini misija anti-fašizma. Svaki grad je do 90-ih godina imao ulicu maršala Josipa Broza Tita, i to je, po pravilu, uvijek bila glavna ulica. Tih godina počinje preimenovanje ulica, ali su samo Herceg Novi, Kotor i Rožaje, u kontinuitetu, sačuvali, do današnjih dana, Maršalovo ime u hodonimiji.

Mnoge od obrazovnih institucija, kao i institucija kulture, u Crnoj Gori nose nazive po imenima naših narodnih heroja, istaknutih ličnosti iz partizanskog antifašističkog pokreta ili po nekom važnom događaju ili datumu te slayne borbe za slobodu. Na primjer: OŠ „Vukajlo Kukulj“, OŠ „Bajo Jojić“, OŠ „Mahmut Adrović“, Gimnazija „Panto Mališić“, Gimnazija „Slobodan Škerović“, KC „Nikola Đurković“, KIC „Budo Tomović“... Univerzitet Crne Gore je, od osnivanja do 1992. godine, nosio naziv po španskom borcu i narodnom heroju iz Drugog svjetskog rata Veljku Vlahoviću. Više privrednih kolektiva u Crnoj Gori je, takođe, u periodu dok su bili aktivni, imenovano po uglednim ličnostima iz partizanskih oslobodilačkih jedinica, i velikim ustaničkim i oslobodilačkim datumima, npr.: Solana „Bajo Sekulić“, RZ „Sava Kovačević“, ŠIK „Velimir Jakić“, Agrokombinat „13. jul“ i dr.

Crnogorska hodonimija je u periodu nakon Drugog svjetskog rata dominantno vezana za ličnosti, događaje i datume iz antifašističke borbe 1941–1945. godine. Period socijalističke izgradnje nakon Drugog svjetskog rata i snažan talas uspjeha partizanskog pokreta u tom periodu uticao je na imenovanje ulica, trgova, mostova u svim krajevima Crne Gore. U periodu od 90-ih godina prošlog vijeka, primijetno je, u imenovanju ulica dominantnu prevagu imaju nazivi po istaknutim ličnostima iz oblasti kulture i nauke.

Podgorica je u periodu od 13. jula 1946. do 2. marta 1992. godine nosila naziv Titograd, a Berane su od jula 1949. do marta 1992. godine nosile naziv po narodnom heroju Ivanu Milutinoviću.

Draško DOŠLJAK

PICTURE OF THE NOB IN MONTENEGRIN HODONYMY

Summary

The author gives an overview of the hodonymy of Montenegro, as well as their motivation. Hodonyms (names of streets, squares, bridges) are important elements of the identity of every city and settlement, because they preserve traces of historical development, social change, culture of memory, language layers and overall development of civilization. Hodonyms are not just landmarks in a settlement or city, although we keep in mind that this is their primary function. They are also cultural monuments of one area - the names by which a city is recognized. As bearers of certain symbols, walkers represent various social, political and cultural images, as well as spatial landmarks. Hodonyms in the settlements of Montenegro are also related to certain important personalities and events from the Second World War: partisan commanders, national heroes, partisan champions, brigades, divisions, important battles, etc.

Literatura

Brajević, M (2020) *Kalama i skalama novskim*. Herceg Novi: Radio Jadran.
Došljak, D. (2020) *Hodonimija Crnogorskog Polimlja*. Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost, Novi Pazar: Internacionalni univerzitet, Vol. 19, str. 167-182.

Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita (1978). Beograd: Export-press

Lasić, J. (2017) *Onomastički opis splitske hodonimije* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet.

Majetić, M., - Glušac, M. (2019) *Hodonimija grada Osijeka. Gramatikom kroz onomastiku* (zbornik radova), 45-64. Osijek: Filozofski fakultet.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu u jugoslovenskih gradova (1949). Bilten Vrhovnog štaba NOV 1941-1945. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije.

Zbornik narodnih heroja Jugoslavije (1957). Beograd: Omladina.

„*Službeni list Crne Gore - opštinski propisi*“, br. 017/15 od 1. 6. 2015. Podgorica: Službeni list.

Skračić, V. (2011) *Toponomastička početnica*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Šimunović, P. (2009) *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.

Zakon (2017). *Zakon o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore*. „*Službeni list Crne Gore*“, br. 054/11 od 17. 11. 2011, 026/12 od 24. 5. 2012, 027/13 od 11. 6. 2013, 062/13 od 31. 12. 2013, 012/14 od 7. 3. 2014, 003/16 od 15. 1. 2016, 031/17 od 12. 5. 2017. Podgorica: Službeni list.

Petar LEKIĆ*

MUZEJ NOB-A NA CETINJU

ABSTRACT: *The Museum of the People's Liberation War within the State Museum in Cetinje was founded in 1950, with the aim of collecting, processing and preserving the heritage of the People's Liberation Movement, the Workers' movement and the Communist Party of Yugoslavia in Montenegro. The time period this institution focused on was determined between the First World War and 1945. In the then socialist country, anti-fascism and the struggle for liberation were undisputable foundations of identity. The genesis of the Museum as an independent unit from 1950 to 1963, since when this institution has been part of the Cetinje Museum, has been preserved through the archives located within the National Museum. The director of the Museum of the National Liberation War was the famous Montenegrin painter Aleksandar Prijčić who, together with other professional staff led the activities in accordance with the purpose of existence of the collection and the needs of society. So far, the academia rarely dealt in more detail with this topic, the exception is "The Development of the Museum Service in Montenegro" by Đuro Batričević, published in Cetinje in 1998. The fund of the then Museum contained material that preceded and originated from the Thirteenth of July Uprising in 1941. This event was a milestone in the development of the history of the citizens of Montenegro, that is, it paved the way for the creation of a socialist society and a federal Yugoslavia, in which Montenegro was one of the six republics. With further restructuring, the Museum material became the legacy of the History Museum, where historical sources from prehistory to the modern era have been and are preserved.*

KEYWORDS: *Museum, National Liberation War, museum material, museum collection, CPY, communism, revolution*

Državni muzej na Cetinju nastao je 1926. godine sa sjedištem u nekadašnjem dvoru kralja Nikole. Ova odluka je bila plod želje da se sačuva isto-

---

* Autor je kustos Istorijskog muzeja u Narodnom muzeju Crne Gore.

rijsko i kulturno nasljeđe baštinjeno proteklih vjekova. Objašnjenje se nalazi u činjenici da je sa stvaranjem jugoslovenske države, 1918. godine, završen jedan dug proces oslobodilačkih ratova, koji je kulminirao postojanjem međunarodno priznate zemlje Knjaževine Crne Gore, a potom i Kraljevine Crne Gore.

U periodu Drugog svjetskog rata, zaslugom narodnooslobodilačkog pokreta došlo je do preuređenja Kraljevine Jugoslavije u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju 1945. godine, a zatim do formiranja Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Novu zajednicu je činilo šest narodnih republika, među kojima i Narodna Republika Crna Gora. Ona je nastala na temeljima Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, kada je stanovništvo ustalo u borbu protiv fašizma. Iako je plamen oslobodilačke borbe privremeno splasnuo zbog ugušivanja ustanka mjesec dana nakon njegovog početka, sve do kraja rata partizanski pokret, koji je formiran u septembru iste godine, doveo je do nacionalnog oslobođenja južnoslovenske populacije.

Socijalizam je bio društvena norma, vodeća ideološka paradigma sistema druge Jugoslavije. Ona je bila okrenuta ka učenju Karla Marksa, Fridriha Engelsa i Vladimira Iljiča Lenjina, pa je smatrano da je u komunizmu svaki narod dosegao maksimum u svom razvoju. Stoga je i nastala potreba da se prezentuje prošlost stanovništva u svakoj republici.

U želji da se očuvaju sjećanja na antifašističku borbu, Vlada Narodne Republike Crne Gore je 1. septembra 1950. godine donijela uredbu o osnivanju Muzeja Narodnooslobodilačke borbe sa sjedištem na Cetinju.¹ Ovim pravnim aktom predviđeno je da je muzej pod kontrolom republičkog ministarstva prosvjete. Prema sadržaju uredbe bilo je određeno da je zadatak ustanove da prikuplja, čuva, proučava i izlaže materijal iz NOB-a na prostoru Narodne Republike Crne Gore.

¹ Službeni list Narodne Republike Crne Gore, godina VI, broj 23-24, 1950, str. 161. *Na osnovu člana 80 stav 2 Ustava Narodne Republike Crne Gore, a na prijedlog Ministra prosvjete, Vlada Narodne Republike Crne Gore donosi UREDBU O OSNIVANJU MUZEJA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE. Član 1 Osniva se Muzej Narodnooslobodilačke borbe. Sjedište Muzeja je u Cetinju. Muzej je pod rukovodstvom i nadzorom Ministarstva prosvjete. Član 2 Zadatak muzeja je: da prikuplja, čuva, proučava i izlaže materijal iz Narodnooslobodilačke borbe sa teritorije Narodne Republike Crne Gore. Član 3 Muzej ima poseban predračun prihoda i rashoda u sastavu predračuna prihoda i rashoda Ministarstva prosvjete. Član 4 Radom Muzeja neposredno rukovodi njegov upravnik. Upravnik je naredbodavac za izvršenje predračuna Muzeja. Član 5 Bliske odredbe o ustrojstvu i radu Muzeja kao i odredbe za izvršenje ove Uredbe propisuje Ministar prosvjete. Član 6 Ova uredba stupa na snagu danom objavljivanja u Službenom listu Narodne Republike Crne Gore. Broj 3807 1. septembra 1950 godine Cetinje Ministar prosvjete Živko Žižić, s.r. Pretsjednik Vlade Narodne Republike Crne Gore Blažo Jovanović s.r. Prije nego što je osnovan novi Muzeju okviru Državnog muzeja postojalo je Narodno-oslobodilačko odjeljenje.*

U dosadašnjoj istoriorafiji, istoričar Đuro Batrićević i kasniji direktor cetinjskih muzeja Stanislav Vujošević su se bavili prošlošću Muzeja NOB-a.² Prema Batrićevićevim riječima: *Fondovi Muzeja se stalno popunjavaju otkupima i poklonima, pa je teško utvrditi tačan broj eksponata.*³ Ova ustanova se nalazila u prizemlju Biljarde. Elaboraciju o dometima institucije dao je Stanislav Rako Vujošević 1971. godine: *U svom radu i razvitku doživio je tešku sudbinu kada mu je nepravедno oduzeta, 1959. i 1960. godine, sva štampana i originalna građa. Tom prilikom je nezakonito oduzeta dotadašnja knjiga inventara Muzeja, tako da su uništeni svi tragovi stvarnih fondova Muzeja. Nedostatak ovog dokumentarnog i ilustrivnog materijala degradirao je Muzej i njegov dalji rad.*⁴ Vujošević je takođe naveo: *Muzej NOB-a je već po svom nazivu neadekvatan. Njegova ambicija je još od početka da prati razvoj revolucionarnog pokreta i NOB-a.*⁵

Upravnik institucije bio je slikar Aleksandar Prijjić, čiji se rad sazna je na osnovu uvida u arhivsku dokumentaciju. Uopšteno sagledavajući, on je putem prepiske saradivao sa naučnim i kulturnim ustanovama širom zemlje radi očuvanja muzejske i arhivske građe. Dopisom od 17. februara 1951. godine, zahtijeva se od štamparije *Obod* da se u razmjeri 9x2 cm izrade ime na 21 narodnog heroja, koji su pojedinačno popisani i numerisani.⁶ U službenom pismu slikaru Sabahudinu Hodžiću 5. marta iste godine obraća se za sliku Save Kovačevića, koju preko Marka Vujovića i ministra cijeni na 50.000 dinara.⁷

Međutim, već u martu ove godine Prijjić je primijetio da je određeni muzejski materijal predat Vojno-istorijskom institutu u Beogradu iz 1948. i 1949. godine preko pukovnika Lj. Vušovića u dokumentu br. 145 : a) *Registar operac. dokumenata iz NOB arhiva Lovćenskog odreda br. 1-545*; b) *Registar cjelovitih operac. dokumenata iz NOB br.1-409*; v) *Registar operac. dokumenata i NOV-arhiva Nikšićkog NOP br. 1-456*; g) *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori – 8 brojeva.*⁸ Drugi dio predmeta predao je major D. Brajušković a) *23 dokumenata/ ne vidi se kojih*; b) *Arhivu Nikšićkog odreda*; v) *Materijal od 1941–1945 g. iz NOB-e, arhivu sreskih komiteta Partije i SKOJ-a.*⁹ Na kraju je direktor Aleksandar Prijjić zahtijevao da se preuzeti ma-

² Đuro Batrićević. *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, Cetinje, 1998, str. 93.

³ Isto.

⁴ Stanislav Vujošević, *Istorijski muzej Crne Gore na Cetinju*, Glasnik Cetinjskih muzeja, knj. IV, tom IV, Cetinje, 1971, str.12.

⁵ Isto.

⁶ Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore (dalje ABO). Fond Muzej NOB-e, 1951, br. 83.

⁷ Isto, br. 131.

⁸ Isto, br. 145.

⁹ Isto.

terijal vrati matičnoj ustanovi. Značajan doprinos o fondu predatih dokumenata otkrio je Aleksandar Berkuljan, koji je predao Narodnom muzeju Crne Gore, na osnovu čega pravimo sljedeće zaključke. Aleksandar Prijić je u dopisu 10. 3. 1951. godine br. 145 zabilježio nedostatak registara sa oko 1400 dokumenata, što dovodi do činjenice da je ovaj materijal pripadao Odjeljenju NOB-a Državnog muzeja. Na osnovu dopisa Rista Dragičevića od 18. 3. 1954. godine, dostavljenom u obraćanju 01/4536 od 14. 12. 2018. godine, o povraćaju predatog materijala Muzeja NOB-a i obrazloženju Stanislava Vujoševića, dostavljenom u obraćanju 01/8 od 9. 1. 2019. godine, o otuđenju više od 3.700 originalnih, jer se pored navedenog broja, nije mogla prebrojati još jedna serija predatih dokumenata iz Muzeja NOB-a, može se zaključiti da je ukupno predato oko 5.100 dokumenata. Tragom dopisa istražitelja Đoka Maslovarića od 2. 4. 1962. godine, dostavljenom u obraćanju 01/101 od 21. 1. 2019. godine, o 8 nestalih pištolja, predsjednik Komisije za reviziju je bio stava da su ovi predmeti izgubljeni za muzejski fond Istorijskog muzeja.

Narodnooslobodilačka borba je bila zastupljena u vidu kulture sjećanja u svim južnoslovenskim republikama. Odbor za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta NOB zatražio je od Muzeja NOB-a 12. maja 1953. godine, da u sklopu postavke u zgradi gdje je održano II zasjedanje AVNOJ-a 1943. godine u Jajcu bude sa Cetinja poslat materijal vezan za ovaj događaj. Prema odgovoru na zahtjev 14. maja od Iva Rolovića za direktore, saznaje se šta je ustanova posjedovala za ovaj istorijski proces.¹⁰ Vojni Muzej JNA je zatražio 9. juna 1959. godine pozajmljivanje jednog od tri postojeća predmeta sa petokrakom, a potpisnik dokumenta je bio upravnik Idris Čejvan.¹¹

Uprava Muzeja je održavala komunikaciju sa Savjetom za prosvjetu, gdje su se postavljale teme finansiranja. Za direktora umjesto Aleksandra Prijića potpisao se Ivo Rolović, potpisujući blagajnički plan 13. avgusta

¹⁰ Isto, br. 185. *I Fotografije: 1) Jajce, u kome je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a 29.XI1943 2) Maršal Tito sa crnogorskim poslanicima prilikom Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, novembra 1943./ Među njima ima nformbirovaca 3) Vrhovni komandant Josip Broz Tito sa delegatima Bosne i Hercegovine na Drugo(m) zasjedanju AVNOJ-a 4) Ivan Ribar sa delegatima na putu za Jajce 5) Delegati Hrvatske i Slovenije na putu za Jajce za drugo zasjedanje AVNOJ-a. II Pisani materijal 1) Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Štampana brošura. Izdalo Pretsedništvo AVNOJ-a 2) Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Šapir: brošura. Izdao Agitprop PK KPJ za Crnu Goru i Boku. 3) Drugo zasjedanje AVNOJ-a . Šapir brošura. Izdao Agitprop SK KPJ – Šavnik. Istu izdao SK KPJ – Nikšić 4) Rezolucija Drugog zasjedanja AVNOJ-a./Povezano sa člankom druga Tita: „Razvitak oslobodilačke borbe“ 5) Edvard Kardelj – Bevc „Drugog zasjedanje AVNOJ-a i zadaće našeg antifašističkog omladinskog pokreta“. Šapir brošura 6) Odluke II Skupštine AVNOJ-a i Deklaracija AVNOJ-a. Tekst Odluke AVNOJ-a uhvaćen preko radija. Objave stvari umnožene na jednom polutabaku. Izdao Propagandni otdjelak Izvršnog odbora Zemaljskog antifašističkog vijeća NO C. Gore i Boke.*

¹¹ ABO Narodnog muzeja Crne Gore, Fond Muzej NOB-a, 1959, 1960, 1961, 1962, br. 998.

za mjesec septembar 1953. godine. Trinaest dana kasnije, 26. avgusta godine, načelnik Slobodan Bujisić je dostavio zahtjev za blagajničkim planom: *U prilogu dostavljamo Vam odabrani blagajnički plan za mjesec septembar t.g. na upotrebu. Istovremeno se izvještavate da tromjesečni plan za IV tromjesečje (oktobar-decembar) 1953. godine dostavite ovom Savjetu najdalje do 5. septembra, a blagajnički plan za mjesec oktobar do 10. septembra t.g. uz predlog tromjesečnog plana dostaviti obrazloženje.*¹² Načelnik Filip Radičević je aktom od 22. oktobra dostavio blagajnički plan za mjesec od oktobra zaključno sa decembrom.¹³ Krajem godine došlo je do smjene u instituciji, tako da je službenik Ivo Rolović zamijenjen Perom Popovićem, što je potpisao Aleksandar Prijić, kao i dvije navedene stranke u ovom postupku.¹⁴

Muzej je u saradnji sa Savjetom za kulturu donosio budžet za godinu. Iz jednog dopisa Savjeta saznaje se da je Skupština od 1. do 5. februara usvojila budžet za tekuću godinu, od čega je 5.300 dinara odvojena za ustanovu na Cetinju.¹⁵ Prema dokumentu Narodne banke za 1962. godinu dotacija iz budžeta je iznosila 6,400.000 dinara, dok je višak iz prethodne godine iznosio 465.063 dinara, tako da su ukupni prihodi iznosili 6,865.063 dinara.¹⁶

Muzej NOB-a je slao dopise Savjetu za prosvjetu, u kojima se izlagalo stanje u ustanovi na godišnjem nivou. Tako je u odnosu na akt br. 947. od 6. maja 1955. godine podnijet siže rada u prethodnoj 1954. godini.¹⁷ Direktor Aleksandar Prijić je napomenuo da su izrađene različite fotografije, kao i uvećane narodnih heroja, dok je sa raznih strana pribavljeno oružje. Među aktivnostima koje su navedene, pominje se demontaža eksplozivnih eksponata. Prijić je predstavio plan za tekuću godinu, tj. nastavak prikupljanja muzejskog materijala, ali je zapazio da pribavljanje ide sve teže, jer se predmeti ne čuvaju na adekvatan način. Takođe je uračunata prepravka prostorija, vrata i parka. Direktor je na kraju izašao sa konstatacijom da postojeći predmeti nisu smješteni u prostorije prilagođene za njihovo skladištenje.

Ostaje utisak da je od svih organizacionih jedinica Državnog muzeja Muzej NOB-a imao ponajviše problema u pronalaženju, prikupljanju i izlaganju muzejskog materijala. Ova konstatacija proizilazi iz činjenice da su ostali sektori, zbog toga što su baštinili već postojeće predmete iz nasljeđa perioda oslobodilačkih ratova i bitaka s kraja XVII vijeka, od dolaska vladike Danila na mitropolitiski tron, sve do 1916. godine, odnosno austrougarske okupacije, imali već sačuvan fond. Takođe je evidentno da su u više navrata

¹² ABO Narodnog muzeja Crne Gore, Fond Muzej NOB-a, 1953, br. 3171.

¹³ Isto, br. 4257.

¹⁴ Isto, br. 477.

¹⁵ ABO Narodnog muzeja Crne Gore, Fond Muzej NOB-a, 1959, 1960, 1961, 1962, br. 03-3773/1.

¹⁶ Isto, br. 03-248.

¹⁷ ABO Narodnog muzeja Crne Gore, Fond Muzej NOB-a, 1955, 1956, 1957, 1958, br. 226.

nabavljani predmeti, u manjim i u većim količinama, što je stvaralo utisak da cjelokupna ustanova baštini istorijat savremene istorije republike. Ovaj rad se može podijeliti u dva segmenta, tj. baštinila se građa o radničkom pokretu između dva svjetska rata i cjelokupan rad Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak, iz kojeg je proizlazila i Narodnooslobodilačka borba (1941–1945), ali ne i u punom smislu, jer iako vodeća i ubjedljivo najaktivnija društvena antifašistička snaga, nisu jedino komunisti vodili rat protiv okupatora, što se prevashodno odnosi na Trinaestojulski ustanak. Potrebno je naglasiti da je uspjeh djelovanja ovog muzeja bio parcijalan, što je bio glavni razlog njegovog zapostavljanja.

U jednom komunističkom društvu kakvo je bilo jugoslovensko, propagiranje narodnooslobodilačkog rata i revolucije bio je neraskidivi dio kulturne politike. Svakako je izvanredan ekonomski uspjeh 50-ih i početkom šezdesetih godina bio uzrok optimizma, koji je vladao u cjelokupnom socijalnom ambijentu. Međutim, sa opadanjem u društvenom usponu, društvena klima je postavljala nove izazove prema kojima su se našle institucije odlučivanja.

Prema Rješenju 08-250 (1) 15. februara 1962. godine kojim su proglašene zbirke Muzeja NOB-a za kulturno doba navode se 23 zbirke: Zbirka skulptura (13 eksponata), Zbirka reljefa (4 eksponata), Zbirka spomenica (2 eksponata), Zbirka ordena (2 eksponata), Zbirka grbova (2 eksponata), Zbirka maketa (10 eksponata), Zbirka umjetničkih slika (75 eksponata), Zbirka fotografija narodnih heroja (333 eksponata), Zbirka oružja (262 eksponata), Zbirka raznih fotografija (3341 eksponata), Zbirka predratnog materijala (129 eksponata), Zbirka partijskog materijala iz 1941. godine (79 eksponata), Zbirka okupatorskog materijala iz 1941. godine (29 eksponata), Zbirka okupatorskog materijala iz 1942. godine (28 eksponata), Zbirka okupatorskog materijala iz 1943. godine (58 eksponata), Zbirka okupatorskog materijala iz 1944. godine (29 eksponata), Zbirka partizanskog materijala iz 1942. godine (108 eksponata), Zbirka partizanskog materijala iz 1943. godine (106 eksponata), Zbirka partizanskog materijala iz 1944. godine (132 eksponata), Zbirka partizanskog materijala iz 1945. godine (57 eksponata), Zbirka raznih predmeta (152 eksponata), Zbirka odela pripadnika NOB-a (8 eksponata) i Zbirka originalnih dokumenata (222 eksponata). Potpisnik dokumenta je bio Veljko Đurić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Crne Gore na Cetinju.

Muzej NOB-a je Uredbom o osnivanju Opšteg muzeja ukinut 1963. godine, kao i ostale samostalne jedinice. Ovim aktom sve organizacione jedinice uključujući i Umjetničku galeriju su inkorporirane u jedinstven muzej. Tako je počela nova faza u razvoju muzejske djelatnosti Muzeja Cetinja.

Skupština Socijalističke Republike Crne Gore iznijela je svoje mišljenje o kvalitetu rada ustanove 1967. godine: *Iako je u SR Crnoj Gori 1950.*

godine formiran Muzej NOB-a, od tada je suviše malo učinjeno na prikupljanju predmeta vezanih za razvitak revolucionarnog pokreta i oružanog dijela revolucionarnog pokreta i oružanog dijela revolucije da bi se učešće crnogorskog naroda u revoluciji prikazalo na odgovarajući način. U tom pogledu zaostajemo za ostalim republikama.¹⁸ Ovaj stav je izašao iz potrebe da se sredi situacija u organizaciji i funkcionisanju muzejskih ustanova na Cetinju. Stoga je građa iz narodnooslobodilačke borbe prirodno ušla u zaostavšinu budućeg Istorijskog muzeja. U istom tekstu se navodi preporuka: *Posebnu pažnju treba pokloniti naučnoj razradi koncepcije Istorijskog muzeja i stvaranju potrebnih materijalnih i drugih uslova za njegovu bolju organizaciju, kako bi u njemu što adekvatnije bila predstavljena cjelokupna prošlost crnogorskog naroda. U okviru tog muzeja potrebno je posebno mjesto dati prikazivanju razvitka Crne Gore. Prezentiranje te građe ne treba podrediti bilo kojem drugom zadatku.*¹⁹

Istoričar Đuro Batrićević je iznio još jedan nedostatak u radu ove institucije: *Smještaj muzejske izložbe u prizemnim prostorijama Biljarde, bio je nedaća svoje vrste. Ekspoziti su bili izloženi vlazi i propadanju, pa je odlučeno, 1967. da se postojeća izložba zatvori.*²⁰ Za trodimenzionalne muzejske predmete napravljena je Knjiga inventara 1973. godine koja je zaključno sa početkom novog vijeka imala ukupno upisana 847 inventarisana predmeta.

Za razliku od drugih muzejskih jedinica, Muzej NOB-a je prestao da radi, a iza ovog se kriju procesi koji su od 1963. godine zahvatili Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. U sedmoj i osmoj dekadi XX vijeka unutar republika je došlo do jačanja federalnih subjekata, odnosno republika, što je imalo za posljedicu jačanje nacionalnih pogleda na prošlost. Ideja zajedništva je opstajala na vrhovnom državnom nivou, dok se na nižim pozicijama uvodila istorijska vertikalna svih jedinica kroz predstavljanje njihove istorije.

Dio građe Muzeja NOB-a je našao primjenu u Stalnoj postavci Istorijskog muzeja, otvorenoj 1989. godine. Postavka je bila podijeljena na 7 djelova: 1. Praistorija i stari vijek; 2. Srednji vijek; 3. XVI – kraj XVIII vijeka; 4. 1796–1878; 1878–1918; 5. 1918–1941. 6. 1941–1945; 7. 1945–1989. Dakle materijal iz navedenog muzejskog fonda predstavljen je u 5. i 6. sektoru, gdje je prikazan istorijat radničkog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe za vrijeme Drugog svjetskog rata. Predmeti iz ovog vremenskog razdoblja bili su prikazani na izložbi 20. maja 2016. godine, kada je predstavljena modernizovana postavka od perioda Prvog svjetskog rata do donošenja Ustava Crne Gore 2007. godine.

¹⁸ *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore*, god. XXIII, br. 29, 1967, str. 269.

¹⁹ Isto.

²⁰ Đ. Batrićević. *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, str. 93.

Prema navedenom, muzejska postavka koja sada postoji za period 1918–1941. godinu manjim dijelom i značajnim dijelom tokom Drugog svjetskog rata, sadrži muzejske predmete iz fonda nekadašnjeg Muzeja NOB-a. Za međuratni period prikazan je politički, ekonomski i kulturni život stanovništva na prostoru Crne Gore. Vrijeme Drugog svjetskog rata prati period Aprilskog rata 1941. godine do oslobođenja 1945. godine. Među periodima koji su predstavljeni nalaze se Aprilski rat, italijanska okupacija, Trinaestojulski ustanak, borba partizanskog pokreta, njemačka okupacija, prava žena u ratu, strahotne posljedice rata i oslobođenje zemlje.

Petar LEKIĆ

MUSEUM OF THE NATIONAL LIBERATION WAR IN CETINJE

Summary

In the era of the development of the communist idea and practice, the presentation of cultural events was at the forefront of the demands of the then authorities. An ideology based on Enlightenment thought and rationality with a revolutionary spirit led to the creation of new institutions. In Montenegro, the communist system was established in 1945 after the victory over fascism and Nazism, led by the Communist Party of Yugoslavia. According to the above mentioned, the institution of the Museum of the People's Liberation Struggle in Cetinje was established in 1950, and its work as an independent institution can be traced back to 1963, when it was incorporated into the Museum of Cetinje. During this time, the museum collected material directly related to the theme of its work, so the museum collections of pre-war and war material formed the museum fund. In this work, in part, attention was paid to previous traditions of written historical sources, which are documented in the archives. Although the museum ceased to exist, its legacy became an integrative part of the History Museum of the National Museum of Montenegro in Cetinje

LITERATURA

- Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, Fond Muzej NOB-e
Službeni list Narodne Republike Crne Gore
Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore

Đuro Batrićević. *Razvoj muzejske službe u Crnoj Gori*, Cetinje, 1998
Stanislav Vujošević, *Istorijski muzej Crne Gore na Cetinju*, Glasnik Cetinjskih
muzeja, knj. IV, tom IV, Cetinje, 1971

Dr Anastazija MIRANOVIĆ*

ŠTO JE NAMA NAŠA BORBA DALA?

ABSTRACT: *The paper is based on the anti-fascist, national liberation struggle and marking the 80th anniversary of the uprising of the people of Montenegro, that is, artistic reflections/articulations and interventions of a given topic through a generational cross-section. The planned art project contains three segments: an exhibition of works by „old” masters from the holdings of the National Museum of Montenegro, an exhibition of works by artists invited by the author and an exhibition of works by younger artists who will be selected through a public competition. The exhibitions will take place in phases, fifteen days apart between individual segments that ultimately form a single whole. The basic idea is to make a cross-section and see how in the first, post-war years, artists considered the given context of the National Liberation War and its achievements in the so-called. social realism, like today’s, already well-known artists articulate the given topics, and the most intriguing and most anticipated will be gaining insight into the artistic and artistic reflections of the (youngest) generation of Montenegrin artists of the time to which they did not physically belong. The project tends to answer the question of how many topics of the National Liberation War, freedom, anti-fascism are represented in Montenegrin art.*

KEYWORDS: *freedom, anti-fascism, NOB, NOR, social realism, engaged art.*

Naziv umjetničkog projekta *Što je nama naša borba dala* čini stih pjesme *Drugarice posadimo cvijeće* pretvoren u pitanje. Zašto pitanje? Zato što smatramo potrebnim osvrnuti se na temeljne, vrijednosne oslonce savremene Crne Gore. Na antifašizam, bratstvo i jedinstvo, na naše zajedničko slobodarsko nasljeđe i sve one značenjski utemeljene društvene stigmatе koji su proizašli iz NOR-a i/ili su produkovani na tekovinama NOB-a i revolucije.

---

* Autorka je istoričarka umjetnosti.

U vremenu koje živimo, nažalost, termini *revanšizam*, *revizionizam*, *kohabitacija* postali su opšta mjesta, čime se dodatno aktuelizuje potreba podsjećanja na pomenute istinske vrijednosti i osvojene slobode. Potreba da suštinski osvijestimo činjenicu da su hiljade života u NOR-u pali da bismo mi danas u miru živjeli, da se ništa ne podrazumijeva i ne smije banalizovati i zaboraviti. Potreba da (se) preispitamo gdje smo pogriješili, „zakazali” kao pojedinci, društvo i/ili zajednica.

Neophodnost/neminovnost osvrtnja na slobodarsku prošlost i kulturu sjećanja čine se više nego potrebnim, zarad memorije identiteta koju ne smijemo pohraniti u fioke muzejske istorije, iz koje, s vremena na vrijeme, zavisno od prilika i situacija, izvlačimo željena čitanja. Materijalizovana memorija našeg umjetničkog nasljeđa, pored referentnih spomen-obilježja, ne dozvoljava da zaboravimo časnu, čojsku i junačku, slobodarsku, antifašističku Crnu Goru.

Neposredan povod opservacije datog vremena, događaja i konteksta iz specifičnog ugla istorije umjetnosti svakako su jubileji koje ove godine obilježavamo - 80 godina od opštenarodnog, oslobodilačkog ustanka protiv okupatora u *Drugom svjetskom ratu* (kada su organizovano prve ustaničke puške u porobljenoj Evropi zapucale u Crnoj Gori) i 70 godina od osnivanja Muzeja NOB-a, koji je danas u sastavu Narodnog muzeja Crne Gore.

Umjetnički projekat *Što je nama naša borba dala* sadržajno obuhvata tri segmenta: izložbu radova date tematike tzv. „starih“ majstora iz fundusa Narodnog muzeja Crne Gore, izložbu radova umjetnika po pozivu autorke projekta, dr Anastazije Miranović i izložbu radova mladih umjetnika koji su selektovani putem javnog konkursa, odnosno, odabrani od stručnog žirija NMCG. Izložbe su realizovane fazno, u *Crnogorskoj galeriji umjetnosti Miodrag Dado Đurić* na Cetinju, u vremenskom intervalu od petnaest dana između pojedini(nač)nih segmenata, a koji u krajnjem čine jedinstvenu, sveobuhvatnu cjelinu.

Prevažodni cilj ovog svojevrsnog umjetničkog „preispitivanja” je da pokaže kako je likovna umjetnost predstavljala, propagirala, artikulisala i reflektovala vrijednosne tekovine NOR-a/NOB-a, neposredno nakon rata, u socijalističkoj, federativnoj Jugoslaviji, kroz djela naših poznatih/respektabilnih likovnih umjetnika, a kako ih percipira/interpretira, generacijama poslije, kroz umjetnička djela savremenih likovnih umjetnika. Koliko je i kako umjetnost bila angažovana po ovim temama nekad, a da li je, koliko i kako danas...?

Suštinska, idejna bit projekta je napraviti presjek i sagledati kako su nekada, u prvim poratnim godinama, u doba tzv. *socrealizma*, umjetnici promišljali dati kontekst NOB-a i njegovih tekovina, a kako današnji, već afirmisani umjetnici artikulišu date teme. Takođe, najintringantnija i najiščekiva-

nija su likovno-umjetnička promišljanja (naj)mlađe generacije crnogorskih umjetnika, koji su rođeni u godinama nakon prestanka postojanja socijalističke, federativne Jugoslavije i vremena o kojem saznanja stižu iz pisanih, usmenih i/ili materijalnih narativa.

Prvu izložbu projekta *Što je nama naša borba dala* čine djela koja predstavljaju značajno i vrijednosno utemeljeno umjetničko nasljeđe poratne Jugoslavije socrealističkog perioda, pohranjeno/prezentovano u muzejskim zbirkama *Umjetničkog i Istorijskog muzeja Narodnog muzeja Crne Gore*.

Predstavljena su djela: **Antuna Augustinčića, Sretena Stojanovića, Đorđa Andrejevića Kuna, Petra Lubarde, Mila Milunovića, Aleksanda Aca Prijića, Branka Filipovića Fila, Voja Stanića, Miloša Vuškovića, Tome Rosandića, Rista Stijovića, Draga Đurovića, Luke Tomanovića, Antona Lukatelija, Marka Borozana, Voja Tatara, Marka Brežanina, Vere Lubarde, Velimira Veliše Lekovića, Marijana Detonija, Borka Lazeskog, Sabahudina Hodžića, Sava Radulovića.**

Tendenciozno, otvaranje večerašnje izložbe poklapa se sa datumom otvaranja prve izložbe ULUCG-a na Cetinju, prije sedamdeset pet godina (12. jula, 1946), u prostorijama OŠ „Njegoš“.

Kontrolisani, poratni, dirigovani *socrealizam* u umjetnosti programski je (po *zadatku*) slavio i propagirao tzv. *novog čovjeka*, ovjekovječio izgradnju i obnovu ratom razrušene zemlje, afirmišući vrijednosti NOR-a i revolucije kroz angažovanu artikulaciju nametnutih sadržaja i monumentalnih formata u „umjetnosti za i o čovjeku *novog društva* jednog *novog svijeta*“.

Prilično usko, jednostrano i krajnje isključivo bilo bi posmatrati/razmatrati *socrealizam* samo kao određeni umjetnički pravac/manir/stil. Bio je *genius loci* jednog vremena, institucionalizovana, nametnuta, kontrolisana „atmosfera“ i „klima“ poratne umjetnosti i kulture. Lazar Trifunović ga naziva „velikim vašarom pobrkanih pojmova i ideja“¹, „stranim tijelom u organizmu naše umjetnosti“, „uvezenom dogmom“².

Postulat/zadatak *nove umjetnosti* je – biti jasna, konkretna i lako čitljiva, dostupna širokim narodnim masama. Neprikosnoveni aksiom vremena glasilo je – *Umjetnost narodu!* naspram dekadentne, formalističke, buržoaske, apstraktne, larpurlartističke, „prevaziđene“ umjetnosti. Revolucionarni heroizam podržan realističkom egzekucijom temeljio se na snažnoj ideološkoj i političkoj platformi.

Umjetnike je polarizovala nametnuta potreba da se „socijalno i ideološki identifikuju sa vremenom u kojem stvaraju“. Među njima je bilo ratnih prvoboraca (Vuko Radović, Anton Lukateli, Milo Božović...), i pripadnika

¹ L. Trifunović (1967), *Srpska likovna kritika*, Beograd

² L. Trifunović (1990), *Srudije, ogledi i kritike*, 3, Beograd

tzv. *kulturne elite* koja se i nije baš istakla u NOB-u. Bilo je onih koji su se bespogovorno povinovali traženom, ali i onih koji su se bunili i odstupali od zacrtanih tendencija.

Nadležna uprava *Odjeljenja za agitaciju i propagandu* kroz izvještaje Komiteta CK KPJ pratila je i kontrolisala rad umjetnika. Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore vodilo je evidenciju i dosje umjetnika, brinulo, usmje-ravalo, odlučivalo o njihovom položaju i usavršavanju. Milo Milunović ocijenjen je „nezamjenljiv kao nastavnik i pedagog u školi, kao javni radnik u organizacijama i kao umjetnik-stvaralac (jedini od umjetnika iz Crne Gore dobija titulu „majstora“ slikara), Lubarda je veoma talentovan, ali spor, Sveto Poček – vrijedan, ali nedovoljno produktivan, Đorđe i Vjera Oraovac – radni, ali bez velikog talenta, Anton Lukateli i Aleksandar Prijić – drski, talentovani, brzi, „ne uvažavaju ničije savjete i rade sve na svoju ruku“...³

Petar Lubarada je govorio: „...nema čovjeka apolitičkog i političkog, nego je uvijek to jedan proces koji mora da na čovjeka djeluje i utiče...“⁴ Upravo, sljedstveno riječima velikog umjetnika, angažovana umjetnost produkovala je revolucionara/buntovnika unutar sebe same. Nametanje bilo kojih/kakvih pravila/postulata (u) umjetnosti kosi se s njenom imanentnom biti, sa prirodnom/pripadajućom autonomijom umjetnosti.

Simbolično, prva izložba artprojekta *Što je nama naša borba dala* dešava se sedamdeset i pet godina od 12. jula 1946, kada je na Cetinju, u prostorijama *Osnovne škole „Njegoš“* održana prva izložba tek formiranog *Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore*. Na njoj su predstavljena sto četrdeset četiri djela trideset autora. Većina njih, prisutni su, upravo, svojim djelima iz tog perioda i na ovoj/prvoj izložbi umjetničkog projekta *Što je nama naša borba dala*: Lubarda, Milunović, Vušković, Prijić, Rosandić, Đurović, Tomanović, Lukteli ... O značaju prve izložbe ULUCG-a govori i podatak da ju je posjetio drug Tito. Dešavanja i stanje novoformirane crnogorske likovne scene neposrednog poratnog perioda možemo pratiti kroz rad i ekspozicije ULUCG-a, kao vrhovnog, autaritativnog subjekta u organizaciji likovnog života Crne Gore. Održane izložbe, od prve do pete, pokazuju da je početni entuzijazam iz izložbe u izložbu opadao, dok se broj izlagača i izloženih djela smanjivao. Takođe, nisu se ostvarila ni očekivanja u pogledu zastupljenosti djela zadate tematike, već su preovladavali *pejzaži* i *mr-tve prirode*. Neslaganja, trvenja i polarizacije unutar članstva ULUCG-a, između dokazanih/zaslužnih boraca umjetnika i tzv. *umjetničke elite*, prisutni gotovo od početka, preko rijetko pominjane *zabranjene izložbe* iz 1947.

³ M. Jovović (2021), *Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946-1951*, Fondacija „Čano Koprivica“ Nikšić, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, str.31-32;

⁴ O. Perović (1974), *Razgovor s Petrom Lubardom*, (vođen u Miločeru 1968), *Stvaranje*, br.4.

eskalirali su na petoj izložbi ULUCG-a dovodeći u pitanje svrshodnost njegovog postojanja.

Brojni, javni diskursi preispituju pojmove socijalističke i stvaralačkih sloboda, od kojih vrijedi pomenuti govor Edvarda Kardelja u *Slovenačkoj akademiji nauka i umjetnosti*, decembra 1949. u Ljubljani i referat „*O kulturi*“ Miroslava Krleže, na trećem *Kongresu književnika Jugoslavije*, takođe u Ljubljani, oktobra 1952. Između ta dva datuma, 1951. dogodila se kulturna izložba Petra Lubarde u ULUS-u u Beogradu, s razlogom prozvana izložbom preloma/zaokreta, jer ništa više nije bilo isto u likovnoj umjetnosti ovdašnjih prostora.

Petar Lubarda je govorio: „*Umjetnost je veliko ogledalo koje ne dozvoljava društvu da ne vidi sve o sebi. Stoga umjetnik mora da, u punom smislu riječi, živi sa svojim vremenom, mora da bude angažovan... da izrazi složenu snagu života... Umjetnik ako je angažovan mora biti progresivan.*“⁵

Ubrzo po završetku Drugog svjetskog rata, krajem 1945. crnogorska vlada poziva Lubardu, kao već afirmisanog i priznatog umjetnika, da sa ostalim predstavnicima, crnogorske *kulturno - intelektualne elite* (Milunović, Vušković, Zonjić...) dođe u Crnu Goru, kako bi doprinijeli temeljenju puta *novoj umjetnosti i novom čovjeku*, obnovitelju, pregaocu i graditelju ratom razrušene socijalističke zemlje.

U neposrednom poratnom peripodu, na Cetinju se osniva niz ključno značajnih edukativnih i kulturno-umjetničkih institucija Crne Gore - Umjetnička škola, ULUCG (1946), Umjetnička galerija (1950)...

U amplitudi raznorodnih, sučeljenih tumačenja umjetnosti poslijeratnog perioda, u diferentnim svrstavanjima i polarizaciji kroz kategorije krajnosti u kojima joj se daje uloga „ideološkog propagatora“ i/ili suprotno, umjetnost se prepoznaje kao „sredstvo za rušenje određene ideologije“. Sam Lubarda je ovako okarakterisao tadašnji svoj stvaralački period: „*Čak ni u vrijeme socijalističkog realizma nijesam slikao vagonete i pruge zato što mi je to neko rekao ili naredio, jer bi to bilo monstruozno, niko nikom nema što naređivati u umjetnosti, već zbog toga što me je impresionirao džinovski spektakl koji su ljudi sami sebi priredili, te eksplozije, pomjeranje brda i blještavi sjaj razmravljenog kamenja...*“

Lubardin fizički odlazak iz Crne Gore materijalizovao je/inaugurirao, kroz njegovo djelo ono najznačajnije – slobodu izražavanja. O tome svjedoči, u više navrata pominjana, čuvena izložba „zaokreta“ u ULUS-u 1951.

Sagledavajući, s ove vremenske distance, ukupnost dometa poratne umjetnosti socrealističkog perioda, uzimajući u obzir da je bila *dirigovana, kontrolisana, nametnuta* umjetnost, ona je uz sve konstatovane „nedostatke“ i „manjkavosti“ nosila snagu i entuzijizam, polet slobodarskog, so-

⁵ Isto

cijalističkog vremena. Odisala je vjerom u „bolje sutra“, nerijetko produkujući vanredna djela naše istorije umjetnosti, grandizona ne samo po formatu (koji je bio podrazumijevan i tražen), već i po neupitnim umjetničkim kvalitetima. Umjetnost nije bila puki „reklamni izlog nove, postrevolucionarne vlasti“,⁶ u kojem se prezentuju njena dostignuća – izgradnje pruga, fabrika, radne akcije, zemljani radovi, revolucionarna borba, herojski podvizi i slično... Bila je mnogo više od toga. Uzimajući u obzir dati kontekst, krucijalno pitanje koje se nameće: „*Da li je umjetnost, u takvim prilikama uspijevala da se izdigne do svoje samobitnosti?*“ ima potvrđan odgovor, shodno uvidu u dio ostvarenja, koji nam je omogućila prva izložba art-projekta *Što je nama naša borba dala*.

Petar Lubarda - *Vagonet*

⁶ P. Marković (1996) Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965, Beograd: Službeni list SRJ321.

Đorđe Andrejević Kun - *Partizani*

Tri izložbe art projekta *Što je nama naša borba dala* čine tri ugla percipiranja, promišljanja i artikulisanja velikih tema – slobode i antifašizma, narodnooslobodilačke borbe i revolucije, socijalne pravde, rodne ravnopravnosti, prosperiteta i emancipacije „novog čovjeka“ i „novog društva“ koje su u umjetnosti, poratnog, socijalističko – komunističkog perioda bile nametnute, dirigovane i kontrolisane, da bi u vremenu postkomunizma i postmoderne bile potisnute i zaboravljene, zaogrnutе plaštom demokratije, kreativnih sloboda i individualnih umjetničkih izricaja. Projekat akcentuje posljedice tih činjenja/nečinjenja, ambivalentan, neosviješćen i neodgovoran odnos spram slobodarskog i emancipatorskog nasljeđa, koje živimo.

Potiranjem i/ili podrazumijevanjem, bagatelizovanjem i banalizovanjem, zaboravljanjem i obezvrjeđivanjem tih vrijednosti izgubili smo bazični, vrijednosni, uporišni oslonac. Rezultate tih/takvih činjenja živimo danas, a umjetnost kao ogledalo stvarnosti i društva u kojem nastaje, neminovno ukazuje i otvara pitanja.

Izložbe projekta *Što je nama naša borba dala*, posmatrane iz ugla istorije umjetnosti, predstavljaju svojevrsan hodogram osamdesetogodišnje li-

kovne produkcije umjetničkih djela (određene tematike) kroz selekciju i ekspoziciju radova u rasponu od 1945. do 2021. godine.

Savremene oklonosti i prilike čine vanredno aktuelnim angažovan (umjetnički) pristup (umjetnosti) u pokušaju otvoraanja/odgonetanja „bolnih“ tema, koje apostrofiraju fundamentalno pitanje: *Što se dogodilo/što se događa sa čovjekom/u čovjeku medijalizovanog, robotizovanog, odljuđenog društva današnjice?* Preispitivanje kompleksnih korelacija čovjeka i prirode, u kontekstu prirode kao staništa/neposrednog okruženja i „unutrašnjom“ prirodom/karakterom čovjeka, njegov odnos sa drugim/ma i drugačijim...i dalje su latentna „polja moći“/ opasnosti. Esenciju odgovora tražimo kroz problematizovanje fenomena slobode, kroz spektar njenih disperzivnih značenja/zračenja—u formalnom, najšire prihvaćenom i tretiranom smislu, do intimističkog, stvaralačkog i kreativnog njenog poimanja.

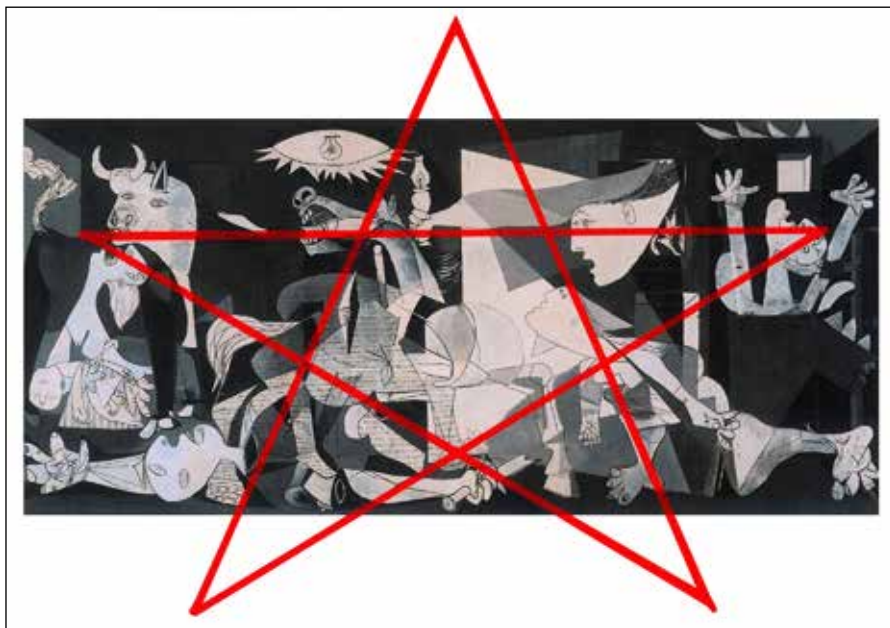
Umjetnici koji su se odazvali mom pozivu za učešće na drugoj izložbi artprojekta *Što je nama naša borba dala* realizacijom i/ili predstavljanjem namjenskih, tematskih radova su: **Dimitruje Popović, Zlatko Glamočak, Nataša Đurović, Vesko Gagović, Igor Rakčević, Jelena Tomašević, Suzana Pajović, Ana Matić, Ivanka Vana Prelević, Ana Miljkovac, Anka Gardašević, Zoran Živković, David Delibašić, Katarina Švabić, Maja Šofranac, Milena Jovičević, Nikola Marković, Vlatka Vujošević, Nada Kažić, Dejan Batričević i Lucy Heyward.**

Oni svojim intrigantno-provokativnim, lucidnim promišljanjima datih tema fokusiraju pozornost na određenu, aktuelnu pojavnost, istovremeno, otvarajući diskurs koji problematizuje, opominje, plaši i upozorava. *Svitanje, Snovi o slobodi, Superheroji, Stisak, Outlet, Antifašizam nije modni detalj, Zemlja odvažnih noseva, Mijene, Obraćaj mi se kao Svetosti, Zastave, Crnogorske heroine-Milica Vučinić, Naša sadašnja vrata koja vode do slobode, Kolekcionar, Čelije memorije-uspavanka, Uvijek isto*, neki su od amblematičnih, indikativnih naziva prezentovanih radova.

Shodno vremenu nastanka, za razliku od prve izložbe ovog projekta, čija su djela, razumljivo, realizovana u klasičnim likovnim medijima – slikarstvu, crtežu i skulpturi, radovi druge izložbe su dominantno konceptualnog prosedea, produkovani (većinom) kao insalacije, objekti, video radovi, i sl. Oni otvaraju prostor (ne i nužnu neophodnost), za pisane izjave umjetnika o sopstvenom radu, koje ujedno predstavljaju integralni segment samog rada. Osobena sprega različitih tekstualno-oblikovnih pisama upotpunjuje željeni, perceptivni kontekst, otklanjajući barijeru „nerazumijevanja“ predodčenog. Ono što slijedi potom svakako je u ravni individualnih „čitanja“ i spoznajno-obrazovnih kapaciteta.

Da li je sloboda u suštini ambivalentan koncept koji se uspostavlja u odnosu na opozit koji je ograničava, u dihotomnoj korelaciji: ropstvo – slo-

boda, rat – mir, borba – predaja? Da li se kreativni procesi u umjetnosti kreću spiralnom putanjom, obnavljajućim prosecima i daljim razvojem prethodno usvojenih vrijednosti? Ili je, zapravo, riječ o transgeneracijskim prenosima uvriježenih narativa kroz komunikaciono polje fenomenologije „ratnog folklor“, rastućih nacionalizama, klerofašizama, hegemonizama, segregacija, šovinizama, ideološke, vjerske i političke isključivosti/netrpeljivosti, destruktivnih procesa, korupcije, kriminala...? Kako doprinijeti „izlječenju“ cijelog društva? Da li, iako ne živimo patrijarhat, već vrijeme jednakih prava i mogućnosti, on živi u nama i iz nas dalje djeluje po vjekovima rezbarenim, ustaljenim matricama kolektivnog mišljenja/ponašanja? Da li su žene u krvavoj borbi izvojevanu ravnopravnost i pravo glasa „pobacile“ u nesrećnoj kohabitaciji virdžine-starlete, ili su decenijama u stanju svojevoljne hibernacije iz koje nikako da se probude? Da li je potreba održanja kohezije uma i duha, ali i bazičnih zajednica – porodice i društva suštinska ili iznuđena vrijednost? Zbog čega se osjećamo istovremeno ponosno, zbog nas bivših i ne-lagodno, zbog nas sadašnjih? Da li smo se u sopstvenoj ambivalentnosti i kakofoniji različitih izricaja *nove realnosti* samozaboravili i pogubili? Sva ova pitanja postavlja/otvara druga izložba art projekta *Što je nama naša borba dala*, a odgovore na njih treba da damo sami.

Dimitrije Popović - *Svitanje*

Anka Gardašević - *Obraćaj mi se kao Svetosti*

Da li sloboda umije lijepo da pjeva kao što mi i dalje pjevamo o njoj? Da li slobodom čovjek uvijek živi sebe, jer ona se ne postiže – slobodu nosimo u sebi? Da li tajna slobode počiva u hrabrosti? Da li je „naša borba“ rezultirala novom borbom – borbom bez prestanka? Da li su nam preci darivali slobodu ili su nas naučili da se za nju borimo? Što predstavljaju stvaralačka borba i stvaralačka sloboda? Kako „utuliti“ tjelesnu, duhovnu, intelektualnu glad? Što su žene u revoluciji dobile, za što su se izborile, a kakvim su osudama i predrasudama i dalje izložene? Da li je mir suštinski cilj kojim svi težimo?

Civilizacijskim hodom neka od ovih i/ili sličnih pitanja postavljali su Perikle, Aristotel, Ciceron, Če Gevara, Kami, Branko Miljković i brojni drugi državni, filozofi, intelektualci, umjetnici, revolucionari... Postavljaju ih svojim radovima i pripadnici mlade generacije savremene crnogorskse likovne scene, na trećoj izložbi art projekta *Što je nama naša borba dala*: **Aleksandra Božović, Đovana Marković, Edin Čeranić, Danijela Stanković-Drobnjak, Kristina Kusovac, Nikola Belević, Marija Radusinović, Nikola Matičić, Rosa Čukić-Čorović, Stefan Bulatović, Sara Jolić i Stefan Delić.**

Ovi mladi umjetnici, na tragu istorijskih narativa zrelo promišljaju događaje i tekovine NOR-a i revolucije i smjelo ih kontekstuiraju s ovovreme-

nim dešavanjima i stanjem u crnogorskom društvu. Zabrinuti za svoju budućnost, ne libe se da je kreiraju na „zdravim“ osnovama, svjesni da smo bez nasljeđa slobodarske prošlosti izgubljeni u pluralizmima dezorijentisane svakodnevice. Posezanje za citatima istorije umjetnosti, poput Pikasovog goluba mira, ili reminiscencije na onovremene revolucionarne plakate i simbole otpora koje smjelo sučeljavaju sa raznim licima ovovremenih „fašizama“, načini su individualnih odgovora na pitanje: *što je nama naša borba dala?* Bez snažnog vrijednosnog i uporišnog oslonca, lako se izgubiti i zalutati u mraku neistina. Nažalost, svojstveno mentalitetskom kodu i prostoru Balkana „kulturu sjećanja“ potisnula je „kultura zaborava“. Tim prije, izazov pred ovim mladim, talentovanim, hrabrim ljudima bio je veći.

No, ništa manji, bio je izazov „sučeliti“ likovna promišljanja datih tema različitih generacija likovnih umjetnika. Tri izložbe – tri ugla sagledavanja. S jedne strane, imamo djela umjetnika-neposrednih učesnika ili svjedoka NOR-a i NOB-a, s druge, predstavnika generacije dokazanih, priznatih umjetnika kojima je istorijski bliži dati narativ, s treće, pripadnike mlade generacije likovnih umjetnika koji o ovim temama, za njih „daleke“ prošlosti, (sa)znaju posredno, selektivno i nedovoljno. Dok djela „starih majstora“ afirmativno prikazuju dato vrijeme i poslijeratni period, savremene generacije umjetnika prilično kritički se osvrću, ne na NOR, revoluciju i anti-fašizam, već na valorizaciju njihovih tekovina. Mnoge od njih nismo umjeli ili htjeli da negujemo i razvijamo. Posljedice takvih činjenja/nečinjenja živimo danas.

Treća, u nizu izložbi, zatvara ciklus artprojekta *Što je nama naša borba dala* u pokušaju još jednog umjetničkog odgovora, podsjećanja i preispitivanja, osviještenog otklona od zaborava istinskih vrijednosti crnogorskog društva kojem su ovi mladi ljudi izabrali da pripadaju.

Umjesto zaključka, tekst završavam pitanjem umjetnice, Aleksandre Božović, učesnice izložbe: „*Precima hvala i duboki naklon, savremenicima pitanje - ima li što da se jede?*“

Anastazija MIRANOVIĆ

WHAT HAS OUR FIGHT GIVEN US?

Summary

The art project „What our struggle has given us“, through three separate exhibitions related to the same theme, contextualises and redefines the concept

of freedom - both those won in the struggle and whirlwind of World War II, and the phenomenon of creative, artistic struggle / freedom and all its types - from personal / individual to collective, program-ideological, systemic principle, attitude, state, principle of its understanding. The presented works of fifty-six post-war and contemporary artists of different generations and artistic poetics reflect / articulate the time of anti-fascism and social realism, the legacy of the National Liberation War, freedom heritage, development and progress, but also the limitations of the „new society” and „new man”. At the same time, the works of contemporary artists provoke / ask and try to give answers - what we have done to preserve and improve the freedom, rights, standards, value judgments and all the complex challenges with which we live today.

Spisak literature:

Marković P, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Beograd: Službeni list SRJ321, 1996.

Perović O, *Razgovor s Petrom Lubardom*, (vođen u Miločeru 1968), *Stvaranje*, br. 4, 1974.

M. Jovović, *Petar Lubarda u Crnoj Gori 1946-1951*, Fondacija „Ćano Koprivica“ Nikšić, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2021.

L. Trifunović, *Srpska likovna kritika*, Beograd, 1967.

L. Trifunović, *Studije, ogledi i kritike*, 3, Beograd, 1990.

Ljiljana KARADŽIĆ*

ANTON LUKATELI- GRAFIČAR I ILLUSTRATOR- HRONIČAR NOB-A, SKICA ZA PORTRET

ABSTRACT: *The aim of the paper is that, through research of scarce and rare documentation and memories collected from the artist's daughter, primaballerina Ivanka Lukateli, to illuminate the life, ideological principles and creative poetics of Anton Lukateli, an insufficiently studied and unjustly neglected artist who dedicated his entire opus to anti-fascism and National Liberation War. Anton Lukateli was a participant in the National Liberation War from 1941, a versatile cultural worker, one of the founders of ULUCG (The Association of Fine Artists of Montenegro) its first secretary, initiator of Montenegrin cinematography, author of the first 'Pobjeda' logo where he worked as an illustrator, and author of the first social dinar in Montenegro, together with the painter Milan Božović. He was one of the first representatives of social realism in Montenegro, and his most successful works were linocuts with a war thematic, on which he manifested resistance to injustice and violence through convincing artistic expression. He was the author of the first post-war map of graphics with which he participated in the Pan-Slavic Exhibition of Graphics in Prague in 1946, and one copy is preserved in the National Museum of Montenegro. Because of his beliefs, he was imprisoned on Goli Otok from 1952 to 1954. After Goli Otok, he moved to Belgrade, where he withdrew from public life in a certain way and was engaged in scenography and film work.*

KEYWORDS: *Anton Lukateli, art, social realism, social graphics, illustration, National Liberation War, partisans, exhibition*

Da bi se razumjelo nedovoljno afirmisano djelo partizanskog i poslijeratnog slikara i grafičara Antona Lukatelija, neophodno je imati u vidu

---

* Autorka je istoričarka umjetnosti i rukovoditeljka Istorijskog muzeja Narodnog muzeja Crne Gore.

1000 socijalnih dinara, 1945

kontekst tog vremena i istorijsko-društvene okolnosti, kada se u umjetnosti, a naročito u disciplini grafike, insistiralo na balansu između propagande i likovnog izraza. Prve godine nakon Drugog svjetskog rata obilježili su revolucionarni zanos, duh kolektiviteta, vjera u ideal napretka i istorijsku misiju socijalističkog društva. Zemlju porušenu u ratu trebalo je izgraditi, stvoriti novo, pravедno društvo za novog čovjeka. Na ispunjenju tog istorijskog zadatka država je ujedinila i mobilisala aktere iz svih sfera, tražeći od svih protagonista posvećenu odanost proklamovanim ciljevima i neupitnu vjeru u put koji je Komunistička partija zacrtala. Od umjetnosti se zahtijevalo da angažovano i zajedno sa drugim činiocima doprinosi ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu, da bude usmjerena ka temama preko kojih se najučinkovitije mogao izraziti revolucionarni program i ljevičarske ideje, da zapravo bude „ideologija u slikama“. Jedan od imperativa je bio raskid sa predratnom umjetničkom tradicijom koja je smatrana reakcionarnom, a uzori su do 1948. godine i Rezolucije Informbiroa traženi u sovjetskim primjerima u koje, što je malo apsurdno, nije bilo dovoljno neposrednih uvida. Insistiranje na sadržaju koji je lako razumljiv i koji je trebalo da ima vaspitno-ideološki karakter, nasuprot formi, moglo je, između ostalog, biti i posljedica toga što su se likovnom kritikom, teorijskim i poetičkim pretpostavkama u to vrijeme skoro isklju-

13 juli 1941, iz mape grafika, 1946

čivo bavili književnici. Tako, skoro kao obavezujuće uputstvo umjetnicima u to vrijeme, Jovan Popović piše: „...ako treba prikazati fašistu, društvenog zločinca, predstavnika cinične buržoazije na vlasti... eksploatorske i ugnjetavačke klase – onda ta lica treba kritički osvetliti... A kada je reč o našem

Sava Kovačević, linorez, Iz mape grafika za knjigu Takvi su bili Andrije Koprivice

čovjeku, o našem novom čovjeku, o čovjeku našeg društva koje po humanosti i naprednosti stoji odmah uz Sovjetski Savez, onda je nedozvoljena deformacija njegovog lika, i to za javnu tužbu.“ Ovakva i druga slična „uputstva“, baš poput vizantijskih slikarskih priručnika, bila su na snazi za vrijeme socijalističkog realizma. U ikonografskom smislu dominirala su dva tipa sižea: „partizanski“, sa tematikom iz NOB-a, brojniji, koji je svakako bio dominantan i u Lukatelevom djelu, i drugi, sa sižeima obnove i izgradnje. Osim ovih tema, naročito su popularni i masovni bili portreti Tita i revolucionara na javnim mjestima, a njihova ikonička snaga, ideološka funkcija i intencionalna snaga učinili su

ih ikonama revolucije. Podrazumijevao se visok stepen srodstva revolucionarnog romantizama i socijalističkog realizma koji su zagovarali „herojski idealizam“ figure, jer se jedino tako mogla prikazati istina o novom čovjeku. Dominacija kulta idealizovanog, monumentalnog tijela bila je „u funkciji didaktičkog saopštavanja određene misli ili poruke vezane za simbolički diskurs moći nove države“. Tako se, uprkos teoriji odraza kao jednom od ključnih postulata ortodoksnog marksizma, čija je suština da je idealno u konačnici „izraz“ materijalnog, socijalistički realizam udaljavao od stvarnog života, svodeći ga na heroizovanu i uljepšanu, optimalnu projekciju.

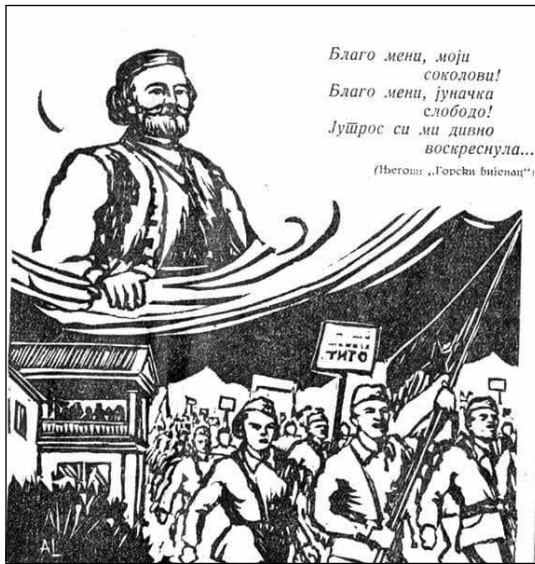
Nakon 1948. godine, prekidom političkih odnosa Jugoslavije sa SSSR-om, socijalistički realizam postepeno počinje da gubi svoja dogmatska obilježja i postaje „tolerantniji“ prema likovnoj formi, pod uslovom da je sadržaj programski i ideološki prihvatljiv. I dalje se traži potpuna posvećenost radnom čovjeku, ali i novi uzori u formalnom smislu koji nijesu ni na Istoku,

ni na Zapadu. Na II kongresu likovnih umjetnika Jugoslavije u Beogradu 1950. godine, umjetnici, živo raspravljajući o raznim aktuelnim pitanjima, baviće se i pomenu tim temama. Tako slikar Franjo Mraz kaže: „... premalo napora kod naših likovnih radnika u smislu upoznavanja naše zemlje i njenih ljudi. Mi ne možemo dati veran odraz života na našim gradilištima, šumskim radilištima, hidrocentralama itd. ako samo jedanput godišnje tamo provedemo nedelju-dve... kako oni to rade, sa kakvim oduševljenjem, kako izgledaju njihova lica, to se ne može upoznati za nedelju-dve...

ostati duže i imati dublje doživljaje i preko kojih bi mogli istinski progovoriti onako kako smo dužni u današnje vreme... Ali to nije samo ilustrativna spoljna forma onoga što se događa, nego treba da se oseća na svakom kvadratnom santimetru da je tu bilo i znoja i napora i poštenog nastojanja..” A nadahnuti Petar Lubarda je govorio da „umetnici treba mnogo da uče od naroda, jer narod ima duboku brazdu i duboki instinkt za odnose i plohe, za površine, a isto tako naš narod je pokazao i u poeziji jedan pesnički smisao i visoki kult radosti i žalosti“. Svoj govor Lubarda, ispraćen snažnim aplauzom i odobravanjem, završava sljedećim: „U socijalizmu koji je najlepší osećaj? Najlepší osećaj je taj ogromni zajednički napor. Umetnik se pod najvećim teškoćama bori da da generacijama i docnijim pokolenjima svoj najlepší osećaj“. Iz ovoga se može steći utisak da je većina umjetnika, kojima je svakako pripadao Lukateli, ideološki orijentisana, suštinski slijedila ideju socijalističkog društva i sa entuzijazmom stvarala djela koja slave heroje rata i izgradnje, duboko vjerujući u djelotvornost svog angažmana. Pri tome, naravno, umjetnički dometi nijesu zavisili od programske sadržine djela, već od snage talenta i autorske autentičnosti svakog stvaraoca ponaosob. Socijalistički reali-

Svak zna -đe ima masinki, Iz mape grafika za knjigu Takvi su bili Andrije Koprivice

Njegoš i kolona partizana,
Pobjeda, 14.XII 1944 .

zam u tom periodu i njegovi zakasneli odjeci u narednoj deceniji nije bio samo doktrinarna umjetnost nametnuta od vlasti koji proizvodi očekivane ideološke sadržaje, i koji je represivno cenzurisao slobodu i kreaciju, kako se često pojednostavljuje i posmatra jednostrano, već je bio i izraz lične volje umjetnika i njihove iskrene pripadnosti društvu i posvećenosti idealu socijalne pravde.

Anton Lukateli se rodio 1916. u Herceg Novom. Interesantno je da je njegovo porijeklo italijansko, da potiče iz aristokratske poro-

dice Lokatelli iz Milana, ali da je prezime promijenio iz revolta, jer su njegovu majku uhapsili Italijani na početku rata i mučili je u zatvoru na Mamuli. Slikarstvo je učio u rodnom Herceg Novom kod profesora Čajkova. Kako se još prije rata priključio komunističkom pokretu, zbog svojih ideja je robijao u zatvoru u Sremskoj Mitrovici. Bio je aktivan učesnik NOR-a od 1941. godine, pa u njegovom cjelokupnom likovnom stvaralaštvu dominirala ratna tematika. U predasima borbi pratio je sve što ga je interesovalo i uticalo na njega, pravio skice, portrete, plakate, karikature. Najviše je radio grafike / linoreze u kojima je ostvario i najuspješnije radove. U vrijeme NOR-a i u vrijeme socijalističkog realizma grafika je i dalje vodeći likovni medij. Tamo gdje je slikarstvo dalo najmanje, ona je često dala najviše – socijalna umjetnost u ratu i revoluciji – upravo zbog većeg izbora i prilagodljivosti svojih tehnika novim ciljevima i okolnostima. Bakropis, kao osnovna grafička tehnika, u socijalnoj je umjetnosti napušten zbog njegove složenosti: njenoj stvaralačkoj volji, njenom socijalnom i političkom angažmanu bili su prikladni drvorez i linorez, za koje se može reći da su svojevrsna anticipacija siromašne umjetnosti.

Lukateli je objavljivao u listu 'Partizanska riječ' Prve proleterske brigade i raznim biltenima. „Bili su to ciklusi linoreza i crteža jednog dokumentarnog pristupa, s dubokim ljudskim saosjećanjem u sudbonosnim događajima i čovjekovim teškoćama“, zapisao je Nikola Vujošević u jedinom do sada

Polomljeni spomenici, Iz mape grafika za knjigu Takvi su bili
Andrije Koprivice

objavljenom tekstu o Lukateliju. Nakon rata radio je ilustracije za Pobjedu, Omladinski pokret i Našu ženu. Koliko je sa jedne strane komunistička ideologija imala jak uticaj na umjetnika, a sa druge njegoševska tradicija, rječito govori i Lukatelijeva ilustracija / linorez „Njegoš i kolona partizana“ sa stihovima iz Gorskoga vijenca sa naslovne strane petog broja Pobjede iz 14. decembra 1944. Kako kult Tita još nije bio zaživio van redova i simpatizera NOB-a, komunistima je trebala ličnost sa velikim uporištem u tradiciji, kako bi privukli široke narodne mase, a to je, nesumnjivo, bio Njegoš. Lukateli preuzima ikonografiju najpoznatijeg sovjetskog propagandnog plakata iz Drugoga svjetskog rata koji je masovno distribuiran tokom odbrane Moskve, a na kome Staljin nadvisuje Kremlj i izdaje naredbu da se krene na Njemece. Njegoš, koji donekle asocira i na lik Marksa, koji ikonički i semantički veličinom nadvisuje ostatak kompozicije, prikazan je poput božanstva koje sa odobravanjem prati partizansku kolonu, dajući borcima i na simboličkom nivou potvrdu i legitimitet herojske borbe za slobodu, duboko ukorijenjene u narodnoj svijesti.

U umjetničkom ateljeu - školi na Cetinju, formiranom odmah nakon rata, radi sa generacijom slikara velikana na izradi plakata, dekoracija za razne priredbe i prigodne manifestacije i počinje da slika na većim formatima. Izraz postaje slobodniji, sa ekspresionističkim akcentima, a tematika je vezana za sjećanja na pale drugove i ratni vjhor. Posebno se iz tog perioda ističe

slika „Sela gore“ koja je bila izložena i na prvoj izložbi ULUCG na Cetinju 1946. Sva tragičnost rata iskazana je kroz univerzalni simbol bespomoćnog djeteta u zagrljaju majke koja sluti da ga ne može zaštititi u zlokobnoj tmuni i paljevini koja se neumitno približava iz drugog plana slike.

Naročitu sklonost je i dalje pokazivao prema ilustraciji, grafici i plakatu, pa je bio ilustrator brojnih knjiga koje tretiraju temu NOB-a. Mapa ilustracija za knjigu „Takvi su bili“ Andrije Koprivice je među njima najpoznatija, pa je prikazana na jednoj od rijetkih njegovih samostalnih izložbi 1969. u Podgorici. Objasnjavajući svoju angažovanost i duboku odanost komunističkoj ideji, zapisao je u predgovoru kataloga: „Ambijent Crne Gore i njenih ljudi do rata i u vrtlogu ratnih zbivanja najviše su me inspirisali. Sa njima i u takvim uslovima i sam sam bio, mnoge lično poznavao i sa njima sudbinu dijelio, pa ih transponujem onako kako sam ih doživljavao“. A doživljavao ih je, sudeći po grafikama, kao heroje svog doba, koji su bili spremni na borbu i žrtvu u ime ideala slobode za buduća pokoljenja.

Ljiljana KARADŽIĆ

ANTON LUKATELI- GRAPHIC ARTIST AND ILLUSTRATOR -
CHRONICLER OF THE NATIONAL LIBERATION WAR,
PORTRAIT SKETCH

Summary

The work aims to shed light on the life, ideological principles and creative poetics of Anton Lukatelli, an insufficiently studied and unjustly neglected creator who dedicated his opus to the National Liberation War. Anton Lukateli (1916, Herceg Novi-1992, Belgrade) was a participant in the National Liberation War from 1941, one of the founders of ULUCG, its first secretary, author of the first „Pobjeda“ logo for which he worked as an illustrator and author of the first social dinar in Montenegro with Milan Božović. He is one of the first representatives of social realism in Montenegro, and his most successful works are linocuts on war themes, in which he manifests resistance to injustice and violence through convincing artistic expression. He is the author of the first post-war graphic map with which he participated in the All-Slavic Exhibition of Graphics in Prague in 1946. Due to his beliefs, he was imprisoned on Goli Otok in 1952-1954. After Goli Otok, he moved to Belgrade, where he also worked on the set design for the film.

Napomena: Za tekst je korišćena nepublikovana arhiva Aleksandra Aca Prijića kao i usmeno svjedočanstvo kćerke Antona Lukatelija, Ivanke Lukateli.

Literatura:

- M., Lompar, ULUCG '46 – 86', ULUCG, Podgorica, Cetinje, 1986.
Lj. Zeković, N. Nikčević, D. Radovanović, M. Dedić, A. Čilikov, Leksikon crnogorskih umjetnika, 1945 – 2001, ULUCG, Podgorica, 2001.
L. Merenik, Umetnost i vlast: srpsko slikarstvo 1945-1968, Beograd, 2010.
M. Blanuša, Socijalna grafika: Između propagande i likovnog izraza, Beograd, 2011.
N. Vujošević, Memento – Crnogorska moderna umjetnost, Podgorica, 2016.

Maša JOVOVIĆ*

IDEJA UMJETNIČKE SLOBODE PETRA LUBARDE

ABSTRACT: During Petar Lubarda's stay in Montenegro, in the first post-war years, thanks to specific cultural and political circumstances, primarily the government's attitude towards the cultural elite and the desire to constitute national art enriched with epic tradition, folk culture and „local color” emphasized in organizing many events, conditions were created for the „deconstruction of socialist realism”. During this „Montenegrin period” of Lubarda, works were created that marked the liberation of art from the constraints of state-party control and the imposed aesthetics of social realism by which Lubarda opened the door to modernist aesthetics.

KEY WORDS: Lubarda, Agitprop culture, cultural elite, national art, deconstruction of socialism

Dolaskom na vlast, po završetku II svjetskog rata, Komunistička partija Jugoslavije donosi ideologiju, načine, pravila i modele koji odgovaraju njenim ideološkim potrebama i neophodnom ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju. Prioriteti nove vlasti, u uslovima devastirane materijalne strukture i velikog broja nepismenog stanovništva, zahtijevali su visok angažman u oblasti kulturne politike. U oblikovanju opšte, pa tako i kulturne politike, odlučujuću ulogu imao je Politbiro, kao vrhovno partijsko tijelo na saveznom i republičkim nivoima, koje je odlučivalo o svim bitnim pitanjima u državi i određivalo opštu ideološku klimu. Sprovoditelji partijske linije bila su tijela CK KPJ, od kojih je za ideološko djelovanje najbitnije bilo Odjeljenje za agitaciju i propagandu (skraćeno Agitprop), pa se kompletna kultura tog perioda naziva i agitprop kultura.

Centralni tj. Petogodišnji plan predstavljao je okosnicu kulturne politike. „Zadacima Prvog petogodišnjeg plana razvitka Crne Gore 1947–1951. godine predviđeno je, između ostalog, podizanje, uređivanje i organizovanje

---

* Autorka je master istorije/istorije kulture i istorijske antropologije.

domova kulture, muzeja, pozorišta, kinematografije, radio-difuzne službe, biblioteka i osnivanje instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda“.¹ Zacrtni visoki ciljevi Petogodišnjeg plana zahtijevali su angažman svih kulturnih radnika, pod parolom „jedinstvenog partijskog rada“ za njegovo ostvarenje, a u časopisima su često objavljivana uputstva, kritike i zadaci koje treba izvršiti, poput: „Naš socijalistički realizam književnosti i umjetnosti izostaje iza onog što su gola ruka i puška uradile u Oslobođilačkom ratu i što bronzana narodna mišica, na čelu sa Omladinom, radi u mirnom periodu razvitka... naši književnici i umjetnici nisu u dovoljnoj mjeri na frontu rada. Pruga se može osjetiti prelazom kroz brigadu, ali djelo koje se stvara prugom može se doživjeti životom u brigadi. Za tu stvarnost treba umjetnik, i to umjetnik koji će disati sa udarnikom i novotarom. Ako postavimo pitanje: koliko je književnika i umjetnika naše Republike provelo godišnji odmor na pruzi, koliko u fabrici i drugim gradilištima, odgovor će, uglavnom, biti negativan“.² Miladin Perović, publicista i funkcioner Agitpropa, usmjerava: „Ako je umjetnik pejzažist, pred njim stoji zadatak da pokaže ne bilo koji dio prirode, već u prvom redu onaj sa kojim je najviše povezana radna preobražavajuća uloga čovjeka. Ako je on portretist, onda se od njega traži – preko lica izraziti našu borbu za socijalizam, što je najbolje moguće preko lica ljudi koji se nalaze u prvim redovima te borbe – kroz životne, misaone, osjećajne likove udarnika, novatora, rukovodilaca itd“.³ Blažo Jovanović je u ekspozeu u Narodnoj skupštini Crne Gore, prilikom donošenja zakona o Petogodišnjem planu, govorio u prilog takvoj kuturnoj politici: „Mi nećemo nezallice, ljude koji nijesu svjesni onoga što čine i rade. Mi hoćemo, ne da zaglupljujemo ljude, nego da ih izvodimo iz mraka i neznanja, da ih oslobodimo svih predrasuda i sujevjerja, da ih izvedemo na svjetlost nauke... Hoćemo da stvorimo uslove da se nauka i umjetnost nesmetano razvijaju i da korisno posluže opštim interesima naroda...“.⁴

Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore kontrolisalo je kulturne i naučne institucije, vodilo evidenciju o kadrovima, njihovim političkim i profesionalnim karakteristikama, odlučivalo o njihovom položaju, usavršavanju. Vođeni su dosjei za svakog pojedinačnog službenika. Ministarstvo je o svojim sudovima obavještavalo Komitet za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ. Tako

¹ Dr Lakić, Z. (1983) Poslijeratni razvoj kulture u Crnoj Gori (1945–1980), Cetinje: Bibliografski vjesnik, 51.preko: Papović, D. (2013) Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1941–1990 (doktorska disertacija), Nikšić dostupno na: fedora.cis.ac.me/fedora/get/o:433/bdef:Content/get

² Martinović, N.S.(1947), Pobjeda.IV/47.55.6.

³ Perović, M. (1950), Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti, Stvaranje, Cetinje, 1-2, p.58

⁴ DACG, AO Podgorica, PK KPJ za CG. V/2.kut. 6. Jovanović, B. Ekspoze druga Blaža Jovanovića u Narodnoj skupštini (donošenje zakona o Petogodišnjem planu).

je slikar Milo Milunović „ocijenjen“ Komitetu kao „nezamjenjiv kao nastavnik i pedagog u školi, kao javni radnik u organizacijama i kao umjetnik-stvaralac“, Lubarda je veoma talentovan ali spor, Svetomir Poček - vrijedan vajar i nedovoljno produktivan, Đord(ij)e i Vjera Oraovac radni ali bez velikog talenta, Milan Božović talentovan, aktivan, nesređen i nesiguran, Anton Lukateli i Aleksandar Prijčić drski, talentovani, brzi, „ne uvažavaju ničije savjete i rade na svoju ruku“...⁵

Za „konstrukciju socrealizma“, osim kritičke reakcije na društvo, direktnih uzora u sovjetskoj teoriji, značajna je i promjena ciljne grupe kojoj se umjetnost obraća. Obraćanje širim društvenim i radničkim slojevima uslovalo je promjenu likovnog jezika, koja, usljed nemoći stvaranja novog, zadržava formu i likovni jezik građanske umjetnosti kojoj se oštro suprotstavljala. Socrealizam kao „uvezena umjetnost“ naslanjao se na jake temelje „formalističkog“ umjetničkog opredjeljenja i uticaj prvenstveno „pariske“ škole, budući da su najznačajniji umjetnici predratnog perioda školovani, živjeli i stvarali pod njenim uticajem. Predratni sukob pristalica „umjetnosti radi ideje“ i pristalica „umjetnosti radi umjetnosti“ uticao je na smjenjivanje Lubarde, prepoznatog kao predstavnika formalističkog umjetničkog opredjeljenja, sa položaja profesora na Akademiji u Beogradu, koje je prethodilo njegovom dolasku u Crnu Goru.

Kulturna politika tadašnjih republika zalagala se za razvoj i isticanje nacionalnog karaktera (nacionalnog bića), koje je u Crnoj Gori naročito podstaknuto obnavljanjem crnogorske državnosti u jedinstvenoj jugoslovenskoj zajednici. U skladu sa tim, u Crnoj Gori naročita pažnja poklonjena je manifestacijama vezanim za Njegoša: „Stogodišnjica Gorskog vijenca“ i „Stogodišnjica smrti Petra II Petrovića Njegoša“ (u isto vrijeme i druga Savezna izložba i kraj Prvog petogodišnjeg plana) pa je imperativ bio „da članovi ULUCG ulože još više truda i napora, te da svojim djelima što vidnije obilježe karakter Njegoševе proslave i njegove epohe“.⁶ Na petoj skupštini ULUCG M. Kujačić obavezu umjetnika ne ograničava samo na broj radova već i na motive „iz Njegoševog života ili njegovih djela, čime bi se obilježio karakter Njegoševе izložbe“. Lubarda je na ovoj skupštini izjavio da umjetnik „treba da razvije takav rad da on bude simboličan po Njegoša i borbe Crne Gore kroz istoriju, kao i da odrazi našu današnjicu, koja se bori za svoju slobodu i nezavisnost“.

„Poželjne teme“ obuhvatale su zahvaljujući ovim prilikama široko područje, pa su umjetnici imali više slobode u radu, jer se pejzaž, bez obzira što

⁵ DACG, AO Cetinje, MPRS NR CG (1947) – Komitet za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ.151.75/1947. 17. 6.1947. fasc. 86.

⁶ DACG, AO Cetinje, MPCG, f.59.1170/I – 18/1950, Zapisnik V skupštine ULUCG sa dnevnim redom (pozdravna riječ Danila Lekića na V godišnjoj skupštini ULUCG).

nije pripadao pejzažu u „socijalističkoj izgradnji“ mogao „pravdati“ „njegoševskim pejzažem“, tj. simboličnim po Njegoša i borbe Crne Gore kroz istoriju, po riječima Petra Lubarde. Ovo je više nego očigledno u Lubardinim radovima tog perioda i njegovoj fasciniranosti temom koja se ogleda u stalnom ponavljanju motiva pejzaža i bitki.

Jedna od najznačajnijih manifestacija tog perioda bila je prva izložba likovnih umjetnika, Trinaestojulska izložba, otvorena na Cetinju 12. jula 1946, sa velikim brojem izlagača, otkupljenih radova i posjetom druga Tita.

Boravak i angažman Petra Lubarde u Crnoj Gori bio je relativno kratak, međutim, imao je značajan uticaj na jugoslovensku umjetnost tog perioda i izazvao promjene. Poziv Vlade CG tada već zreom i priznatom umjetniku, sa teretom ličnih tragedija (zarobljeništvo u logorima, strijeljanje oca od strane komunističke vlasti, smrt brata i tek rođenog djeteta, razvod), bio je vođen idejom o okupljanju kulturne i naučne elite. Komunistička partija, tj. u prvom redu njen Politbiro, shvatala je značaj prisustva „kulturne - intelektualne elite“ u svojim redovima, bez obzira na to što se, najčešće, baš taj sloj nije svojim borbenim i ideološkim radom istakao za vrijeme Drugog svjetskog rata. Bez obzira na sve, pripadnici elite uspijevali su da sačuvaju svoj položaj, samobitnost i značaj, lični umjetnički identitet, čije je postojanje socijalizam dovodio u pitanje. Dolaskom jakih individua u Crnu Goru (Lubarda, Milunović, Zonjić, Vušković), predstavnika kulturne elite, bio je poljuljan jedan od glavnih marksističkih načela: kolektivizam. Doći će i do „dekonstrukcije socrealizma“, za čijeg je nosioca prepoznat Petar Lubarda.

U periodu boravka u Crnoj Gori, Lubarda je angažovan kao: slikar, pedagog i društveni radnik, a Aleksa Brajović o tom Lubardinom djelovanju kaže: „Videći u Lubardi poslušnog građanina, počeli su da ga zadužuju različitim poslovima, funkcijama, komisijama, što nije mogao lako da odbije. Petra Lubardu je, međutim, trebalo što više zaposliti, kako ne bi imao mnogo vremena da eksperimentiše s modernijim pravcima, čemu je inače bio sklon.“⁷

Takav tempo i angažman na „društvenom polju“ ometao je Lubardin umjetnički rad. Na tim funkcijama nije se dugo zadržao, jer već 1948. se Petru Lubardi, direktoru Umjetničke škole na Cetinju, „uvažava otkaz na državnu službu, radi omogućavanja samostalnog umjetničkog rada“, a Brajović navodi⁸ da je od Đilasa tražio način da se oslobodi „nevoljnog tereta“, požalio mu se „da mora čak i neka akta i dokumente da potpisuje, zatim molbe i drugo, ako se neka radnica nalazi pred porođajem i slično i da mu se omogućí odlazak iz Crne Gore. Đilas mu je odgovorio: „Dobro, riješićemo to nekako, ali za sad je kormilo likovnog života u Crnoj Gori dato u tvoje ruke“.

⁷ Brajović, A. (2001), Slika i misao Petra Lubarde, Beograd : Zvonik. 56.

⁸ Brajović, A. (2001), p. 58.

Godina 1948. bila je značajna kako za spoljnu politiku Jugoslavije i njen dalji razvoj, tako i za rad Petra Lubarde i dešavanja među umjetnicima. Te godine, za koju je i Lubarda izjavio da je prelomna u njegovom radu, da je tada „sazreo“ i da je do tada bio „možda dobar đak“, poslije dvije godine i četiri mjeseca radnog i prosvjetiteljkog angažmana Lubardi se uvažava otkaz radi omogućavanja „samostalnog rada“. On potom obilazi manastire u Makedoniji i Srbiji, upoznaje rad na restauriranju i kopiranju srednjovjekovnih fresaka i tehnološke postupke i tehnologije francuskih kopista. Istraživanja na polju tehnologije i interesovanja za nove materijale Lubarda primjenjuje u daljem radu, dok sa fresaka koristi „posnost“, ukidanje dubine i tretiranje svjetlosti. U tom periodu nastaju i prve njegove „apstraktne slike“ - „Narovi“, iako se tretiranje površine i boje ne razlikuje ni u njegovim „sorealističkim“ radovima, a promućurnom taktikom i poznavanjem prilika se mogu smatrati njegovi radovi različitih tematika u isto vrijeme.

Lubarda je bio svjestan svog talenta i značaja. Smatrao je da je uz talentan neophodan konstantan rad, da umjetnik mora da „zasuče rukave kao orač“, kao i da je to jedini put kojim su išli svi koji su nešto stvorili. Na petoj Skupštini ULUCG, svjestan svog uticaja, o svom angažmanu u Crnoj Gori izjavio je da je „dao mladima da razmišljaju, ako ne da se ugledaju“, kao i da su vrata njegovog ateljea uvijek otvorena...

Lubardino djelo, između umjetničkih ideja na jednoj i ideološko-političkih na drugoj strani, pokazalo se kao pomirljivo. Na tankoj granici uspijevalo je da se uzdigne do samobitnosti i omogućilo princip slobode za dalja umjetnička traženja, koji je tih godina bio determinisan ideološkim potrebama. Prepoznajući značaj izložbe 1951. godine, na kojoj su reprezentovana njegova djela nastala u Crnoj Gori, vlast je pokazala da je vidi kao „tačku preloma“ koja je na društveno-političkom polju označila proces otvaranje prema svijetu i modernizaciji. Izložba je tako postala i kulturni i politički događaj.

Maša JOVOVIĆ

THE IDEA OF PETAR LUBARDA'S ARTISTIC FREEDOM

Summary

During Petar Lubarda's stay in Montenegro, in the first post-war years, thanks to specific cultural and political circumstances, primarily the government's attitude towards the cultural elite and the desire to constitute national art enriched with epic

tradition, folk culture and „local color” emphasized in organizing many events , conditions were created for the „deconstruction of socialist realism”. During this „Montenegrin period” of Lubarda, works were created that marked the liberation of art from the constraints of state-party control and the imposed aesthetics of social realism by which Lubarda opened the door to modernist aesthetics

Literatura:

- Dr Lakić, Z. (1983) Poslijeratni razvoj kulture u Crnoj Gori (1945-1980), Cetinje: Bibliografski vjesnik
- Dr Lakić, Z. (1983) Poslijeratni razvoj kulture u Crnoj Gori (1945-1980), Cetinje: Bibliografski vjesnik
- Martinović, N.S.(1947), Pobjeda. IV/47
- Perović, M. (1950), Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti, Stvaranje, Cetinje, 1-2.
- DACG, AO Podgorica, PK KPJ za CG. V/2.kut.6
- DACG, AO Cetinje, MPRS NR CG (1947) –,Komitet za kulturu i umjetnost Vlade FNRJ.151.75/1947. 17. 06.1947. fasc. 86.
- DACG, AO Cetinje, MPCG, f.59.1170/I – 18/1950
- Brajović, A. (2001), Slika i misao Petra Lubarde, Beograd : Zvonik.

Dr Slavica STAMATOVIĆ-VUČKOVIĆ*

USTANAK I REVOLUCIJA: MEMORIJALNA ARHITEKTURA CRNE GORE

ABSTRACT: *Monuments dedicated to the Second World War, works by famous Montenegrin and Yugoslav artists and architects, represent a significant part of Montenegro's cultural heritage. With their multi-layered meanings and values, they occupy an important place in the historical and social context of modern Montenegro, pointing to the original freedom spirit of the Montenegrin people.*

The great monument is directly related to the uprising period in 1941 (Monument to the Revolution in Virpazar; Memorial Park to the Uprising and Revolution in Grahovo; Monument to the Fallen Zeta Fighters in the National Liberation War in Golubovci, etc.), and many are through central republican celebrations July 13, just ceremoniously opened on this important holiday (Mausoleum of the Partisan Fighter in Gorica in Podgorica; Monument to the Fallen Fighters in Žabljak, etc.). The integration of sculptural-architectural artistic expression, characteristic of almost all monuments, makes them significant examples of memorial architecture in Montenegro and beyond.

For the further correct understanding of their multi-layered meanings and values, the tourist valorization of these monuments is also important. Research conducted through the regional project WWII Monument SEE - Assessment of monuments dedicated to World War II for the formation of a new regional tourist product / cultural route in Southeast Europe (conducted by NGO Expeditio, Kotor in cooperation with Regional Cooperation Council - RCC, 2018/19), had with the aim of recognizing and promoting the layered meanings and values of these monuments, as well as the somewhat later book "Monuments of World War II in Montenegro" (2020, NGO Expeditio).

KEYWORDS: *monumental architecture, cultural heritage, memorial architecture, cultural routes, WWII Monument SEE*

* Autorka je vanredna profesorka, Arhitektonski fakultet UCG.

Uvod

Spomenici posvećeni Drugom svjetskom ratu na teritoriji bivše Jugoslavije privukli su pažnju internacionalne javnosti u poslednjih nekoliko godina, a takođe su postali i dio opsežnih regionalnih istraživanja u kontekstu boljeg razumijevanja i prezentovanja društveno-kulturne stvarnosti, umjetnosti i arhitekture prostora bivše SFRJ. Interesantno je da su upravo fotografije spomenika jednog stranca, belgijskog fotografa Jana Kempnaesa, objavljene na društvenim mrežama (2006–2009) izazvale divljenje, uzbuđenje i snažne reakcije internacionalne javnosti, nakon čega je uslijedilo veliko interesovanje za ovaj dio jugoslovenskog kulturnog nasljeđa. U filmu „Arhitektura sjećanja - spomenici Bogdana Bogdanovića“ (2010), austrijskog reditelja Reinhard Seissa, prezentovano je sedam odabranih spomenika, što je stavilo u fokus obimno spomeničko nasljeđe arhitekta Bogdanovića, više od 20 impresivnih spomenika u gotovo svim republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije. Dokumentarni film „Neželjena baština“ (2017) hrvatske rediteljke Irene Škorić fokusirao se na devastaciju ovog nasljeđa, sa akcentom na teritoriju Hrvatske, gdje je nakon raspada Jugoslavije oskrnavljen veliki broj spomenika, dok je nešto kasniji film „Umetnost sećanja“ (2019) srpske rediteljke Jelene Radenović više fokusiran na ideološke, umjetničke i etičke vrijednosti spomenika koje se mogu iščitavati i danas, u bitno izmijenjenim društveno-političkim okolnostima.

Regionalni projekat WWII-MonumentSEE - „Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/kulturne rute u jugoistočnoj Evropi“ uključivao je šest balkanskih zemalja, koje nisu članice Evropske unije: Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Sjevernu Makedoniju, Crnu Goru, Kosovo i Albaniju. Projekat je vodila NVO Expeditio iz Kotor, a aktivnosti su sprovedene u periodu 2018–2019. godina, u okviru granta koji je obezbijeden kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council – RCC), iz fonda Evropske unije.¹ Procijenjeno je da spomenici nastali nakon II svjetskog rata na području jugoistočne Evrope predstavljaju značajan potencijal za razvoj regionalne kulturne turističke rute. Ovi spomenici su prije svega memorijali antifašističke borbe, ali mnogi od njih imaju i izuzetnu umjetničku vrijednost. Kroz ovo istraživanje je prvi put opsežno istraženo i spomeničko nasljeđe posvećeno Drugom svjetskom ratu na teritoriji Crne Gore, kao važan segment cjelokupnog kulturnog nasljeđa Crne Gore, a time

¹ Istraživanje je za teritoriju Crne Gore obavila dr Slavica Stamatović Vučković. O projektu i istraživanju pogledati više na: https://expeditio.org/index.php?option=com_content&view=category&id=234&Itemid=439&lang=sr.

i njegova valorizacija i promocija kao šireg, regionalnog kulturno-turističkog proizvoda tj. dijela kulturnih ruta jugoistočne Evrope. Rezultati istraživanja kasnije su dijelom publikovani u knjizi „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“ (2020).

Među ovim spomenicima posebno se mogu izdvojiti oni koji su podignuti u znak sjećanja na ustanički period i prve otpore fašističkoj okupaciji 1941. godine, kao i oni koji su svečano otvarani upravo na dan ustanka 13. jul, često u okviru velikih republičkih centralnih proslava.

Slika 1. Neki od najznačajnijih spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu u Crnoj Gori (Izvor: autorka)

Memorijalna arhitektura na teritoriji Crne Gore

U svrhu utemeljenja nove „ideologije jugoslovenstva“², pedesete i šezdesete godine 20. vijeka u tadašnjoj Jugoslaviji obilježene su realizacijom monumentalnih vajarsko-arhitektonskih ostvarenja kojima su markirana velika stradanja i žrtve, ali i najznačajniji događaji iz Drugog svjetskog rata (bitke, ofanzive, frontovi i sl.). Kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina karakteriše masovno raspisivanje ambicioznih opštejugoslovenskih kon-

² Lempi, DŽ. R., Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja, Beograd, Dan Graf, 2004, str. 210.

kursa, a zatim i izgradnja velikog broja objekata specifične namjene – spomen-domova i domova revolucije – koji se, za razliku od spomeničkih markacija oblikovno definisanih kao skulpturalno-pejzažne forme, tj. kao dio spoljašnjeg prostora, pojavljuju kao specifičan vid spomenika u unutrašnjem prostoru.³ Spomen-domovi i domovi revolucije su bili specifična, često hibridna („mix use“) vrsta objekata koja je pored memorijalnog, muzejskog prostora, sadržavala i niz drugih utilitarnih funkcija, često prostora u funkciji kulture, ali i administracije i sl., koji su imali značajnu ulogu u urbanom životu grada.

U Crnoj Gori se, pedesetih i šezdesetih godina, takođe najprije gradi veliki broj spomenika, spomen-bista, spomen-ploča i spomen-obilježja (Žabljak, Kolašin⁴, Lubnice, Murino⁵, itd.), a zatim, u gotovo svim manjim mjestima i selima, skromni „spomen-domovi“, „spomen-škole“ i slični objekti spomeničkog karaktera.⁶ Gotovo svi ti objekti građeni su sredstvima samodoprinosu mještana, pojedinih društveno-političkih grupa i institucija, što je često podrazumijevalo dugi niz godina realizacije.⁷ U oblikovnom smislu, memorijalna arhitektura i spomenici iz perioda pedesetih godina uglavnom još uvijek pripadaju socrealističnom estetskom izrazu, kakvi su na primjer Mauzolej Partizanu-borcu na Gorici (Podgorica) ili Spomenik u Virpazaru, dok se već početkom šezdesetih godina, odbacivanjem socrealizma, oblikovni idiom mijenja u modernistički, a dobar primjer je spomenik na Stra-

³ Stamatović Vučković, S. Oblici arhitektonske komunikacije na objektima kulture u Crnoj Gori u drugoj polovini 20. veka, doktorska disertacija, Beograd, Arhitektonski fakultet, 2013, str. 164–183.

⁴ Kolašin je jedna od opština u Crnoj Gori sa najvećim brojem spomen-obilježja i spomenika. Po karakteru i lokaciji se posebno izdvaja Spomenik žrtvama fašističkog terora (1951), na Donjem trgu u Kolašinu, visine oko sedam metara, rad akademskog slikara Vojina Bakića. Spomenik se nalazi u parku, u centru grada, a oko njega su biste narodnih heroja, od kojih je neke radio vajar Vuk Bojović, a bistu narodnog heroja Sava Drljevića akademski vajar Zoran Obrenović. U prostoru parka iza spomenika kasnije je izgrađen Spomen dom (1971–75), arhitekta Marka Mušiča. Kujović, D., „Urbana cjelina – Kolašin nekad i sad“, Etnologija grada u Crnoj Gori, radovi sa okruglog stola, Podgorica, CANU, 2009, str. 228, i Bulatović, M., Kolašin sa okolinom, Kolašin, Skupština opštine Kolašin, 2000, str. 35.

⁵ Savić, V., „Radi se spomenik na Murini“, Sloboda, br. 45, (27. septembar, 1963), str. 8.

⁶ Stamatović Vučković, S. Oblici arhitektonske komunikacije na objektima kulture u Crnoj Gori u drugoj polovini 20. veka, doktorska disertacija, Beograd, Arhitektonski fakultet, 2013.

⁷ Jedan od mnoštva primjera je i izgradnja Spomenika žrtvama fašističkog terora u Kolašinu: „Sve masovne organizacije Kolašinskog sreza uzimaju velikog učešća u podizanju ovog spomenika. Putem dobrovoljnih priloga prikupljeno je više od dva miliona dinara. Vlada NRCG dala je 900.000, kolonisti iz Vojvodine 91.000 a oficiri JA i službenici iz Beograda, Cetinja i Skoplja više od 100.000 dinara. Spomenik će na svečan način biti otkriven 13. jula.“, B. M., „Spomenik u Kolašinu“, Pobjeda, br. 140 (Cetinje: 14. jul, 1951), str. 4.

žici (Pljevlja). Značajni autori iz prve dvije poslijeratne dekade su: arhitekta Branko Bon, Vojislav Đokić i Mirko Đukić, zatim vajari Mirko Ostoja, Vojin Bakić i tada mladi crnogorski vajar Drago Đurović.

Kulminacija izgradnje spomenika i objekata memorijalnog karaktera se i u Crnoj Gori, kao i u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, dešava sedamdesetih godina 20. vijeka, realizacijom prvonagrađenih rješenja na opštim, jugoslovenskim ili republičkim arhitektonsko-urbanističkim konkursima. Najznačajniji i oblikovno i programski najmarkantniji primjeri realizacija prvonagrađenih rješenja na jugoslovenskim konkursima su Spomen-dom u Kolašinu (1971–75) i nikada završeni, Dom revolucije u Nikšiću (1986–), oba djela slovenačkog arhitekta Marka Mušiča (1943–), zatim Spomen-dom u Šavniku (1983), dok je Dom revolucije u Baru (1986), posljednji u nizu objekata te vrste, djelo arhitekata Danila i Radmile Milošević. I spomenici na Jaskovcu (1972–77, Berane) i Barutani (1975–80, Podgorica) hronološki pripadaju upravo realizacijama spomen-objekata iz sedamdesetih godina, dakle u vrijeme krajnje ambiciozne, a zapravo nerealne, kulminacije opšteg društveno-privrednog razvoja SFRJ.

Sedamdesete godine su svakako predstavljale i vrhunac savremenog arhitektonsko-umjetničkog izraza u Crnoj Gori, kada i nastaju važna i vrijedna spomenička umjetnička djela poznatih i priznatih jugoslovenskih i crnogorskih umjetnika i arhitekata, kao što su: Miodrag Živković, Bogdan Bogdanović, Luka Tomanović, Svetlana Kana Radević, Marko Mušič, Vukota Tupa Vukotić, Slobodan Bobo Slovinić, Drago Đurović, Aleksandar Prijjić, Branko Filipović Filo i dr.

Spomenici i 13. jul - Dan ustanka Crne Gore

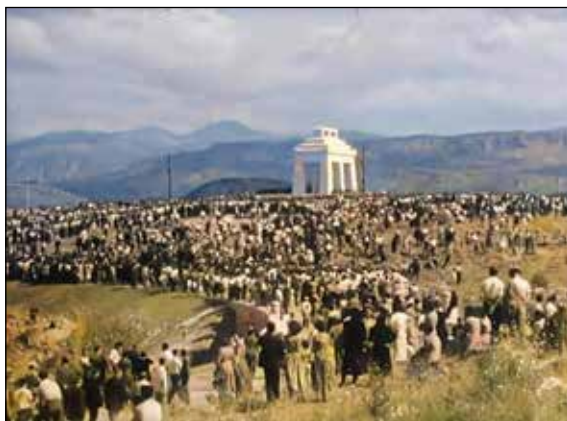
Među najznačajnijim i estetski najekspresivnijim spomenicima nalaze se i oni koji se vežu upravo za istorijski kontekst 1941. godine, odnosno za 13. jul i ustanički period i prve oblike otpora fašističkoj okupaciji. Pored spomenika koji su direktno tematski vezani za događaje iz 1941. godine, kakvi su: Spomenik na Stražici u Pljevljima (1961); Spomenik revoluciji u Virpazaru (1963); Spomenik Palim borcima Zete u NOB-u u Golubovcima (1974); Spomen-park Ustanku i Revoluciji u Grahovu (1978), mnogo je i onih koji su, kroz centralne i ostale republičke proslave 13. jula, svečano otvarani na taj značajan praznik, kakvi su: Mauzolej Partizanu-borcu na Gorici u Podgorici (1957), Spomenik palim borcima na Žabljaku (1963), itd. Spomenici na Žabljaku i u Virpazaru su otvoreni istog dana, 13. jula 1963. godine. Integracija skulpturalno-arhitektonskog umjetničkog izraza, karakteristična za gotovo sve spomenike, čini ih značajnim primjerima memorijalne arhitekture na teritoriji Crne Gore, ali i šire.

Slika 2. Lokacije 25 spomenika istraženih kroz regionalni projekat WWII-MonumnetSEE (2018–19), od čega je 11 detaljno obrađeno i prikazano u knjizi (Izvor: knjiga „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“, str. 7)

Posmatrano hronološki, prvi impresivniji spomenik, otvoren na centralnoj republičkoj proslavi ustanka 13. jula 1957. godine, je **Mauzolej Partizanu- borcu na brdu Gorica u Podgorici**, u kome se nalaze posmrtni ostaci 66 narodnih heroja NOR-a i dvojice revolucionara. Spomenik je i neka

vrsta centralnog spomenmjestaja vezano za sva stradanja u NOR-u, o čemu svjedoče natpisi u unutrašnjosti. Spomenik je orijentisan južno i osovinski postavljen tako da se nadovezuje na ortogonalnu matricu centralne gradske zone (Nove varoši), tj. na liniju pružanja Njegoševе ulice. U vrijeme izgradnje i neposredno nakon toga, spomenik je bio vidljiv iz centra grada, pogotovu iz Njegoševе ulice. Zbog pošumljavanja brda i rasta ze-

Slika 3. Otvaranje Mauzoleja Partizanu-borcu na Gorici u Podgorici, na Dan ustanka, 13. jul, 1957. godine. (Izvor: Facebook-grupa Uspomene stare Podgorice)

lenog fonda, spomenik više nije saglediv iz centra grada. Autori mauzoleja su arhitekta Vojislav Đokić⁸ i akademski vajar Drago Đurović (1923–1986), dok je skulptorske radove u kamenu izvodio i akademski vajar Dušan Ivanišević. Radovi na izgradnji spomenika su počeli 1953. godine. Dominantna klasicistička „nadstrešnica-kuća“ sa svedenim ornamentalnim elementima u gornjoj zoni spomenika, pokazuje izrazito arhitektonski pristup u oblikovanju cjelokupnog spomeničkog prostora, nesumnjivo doprinos arhitekta Đokića. Posebna vrijednost ovog arhitektonskog rješenja ogleda se u vještom ukopavanju mauzolejskog prostora i formiranju monumentalnog pristupnog stepeništa koje vodi posjetioca najprije do mauzoleja, a zatim, sa dva bočna stepeništa do gornjeg platoa na kome se, zaštićena krovom, nalazi centralna granitna ploča sa natpisom „Partizanu-borcu“. Unutrašnjost mauzoleja je obložena kamenim pločama u crvenoj boji, na kojoj su imena narodnih heroja i revolucionara, kao i dodatni podaci i natpisi antifašističkog karaktera („U Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1945. godine palo je 6780 boraca i rukovodilaca iz Crne Gore...“; „... a 7479 sinova i kćeri crnogorskog naroda ubili su fašistički okupatori i domaći izdajnici“; na centralnoj gredi je natpis „Oni su voljeli slobodu više od života“). Cijeli kompleks je urađen u bijelom spuškome kamenu. Posebnu umjetničku vrijednost spomeniku daju dvije monumentalne skulpturalne figure „partizana-borca“, stražara slobode, visi-

⁸ Nisu nađeni podaci o godinama rođenja i smrti arhitekta Đokića. Poznato je samo da je rođen u Beogradu, diplomirao na Ecole des Beaux - Arts u Parizu. Jedan je od autora i Spomenika palim borcima u Kotoru, Doma kulture u Kolašinu i dr.

ne ~ 2.5 - 3m, koje se nalaze na donjem platou, ispred mauzolejskog prostora, rad vajara Đurovića. Skulpture su takođe urađene od bijelog kamena, što cijelom kompleksu daje utisak monolitnosti i monumentalnosti.

Spomenik palim borcima u Pljevaljskoj bici na brdu Stražica u Pljevljima, otvoren je na dan obilježavanja 20 godina od ovog značajnog događaja, 1. decembra 1961. godine. Spomenik mauzolejskog tipa je posvećen i svim borcima pljevaljskog sreza i žrtvama fašističkog terora koji su poginuli u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Prvodecembar-ska Pljevaljska bitka je bila najveća bitka protiv fašizma u Evropi 1941. godine. Realizacija spomenika je rezultat prvonagrađenog rješenja na opštem, anonimnom, jugoslovenskom konkursu 1955. godine, a izgradnja je trajala 1960–1961. godine. To je bio jedan od ranih spomeničkih projekata tada mladog crnogorskog akademskog vajara Draga Đurovića, pored Mauzoleja Partizanu-borcu u Podgorici, koji je izvođen u istom periodu. Pored vajara Đurovića, u projektovanju spomenika na Stražici učestvovao je i arhitekta Mirko Đukić⁹, kao i slikari Aleksandar Prijić (1920–1986) i Branko Filipović-Filo (1924–1997). Spomenik je finansiran sredstvima koje je obezbijedio Savez boraca iz tadašnjeg Titograda, a radove su izvodili GP „Građevinar“ i preduzeće za proizvodnju kamena iz Spuža. Umjetnička vrijednost spomenika ogleda se kako u njegovoj složenoj prostornoj kompoziciji prilagođenoj terenu u nagibu, tako i u izuzetno vrijednim umjetničkim radovima poznatih crnogorskih i jugoslovenskih umjetnika. Obelisk obložen bijelim mermerom, visine preko 28 metara, dominira spomenikom. U njegovom podnožju, na tri strane, nalaze se ljudske figure u bronzi, rad vajara Đurovića. Kripta sa kosturnicom je poluukopana, čime je formirano kaskadirano bočno stepenište kojim se stiže do gornje, centralne terase sa obeliskom. Monumentalnost spomenika takođe je pojačana naglašenim prilaznim platoom sa stepeništem. U kripti se nalazi sarkofag, kao i dva velika zida sa mozaicima, radovi umjetnika Prijića i Filipovića, koji je radio i reljef u bronzi na ulaznoj fasadi. Na zidu kripte nalazi se tekst sa slovima u bronzi: „*Pred veličinom vaše žrtve, Pred zamahom vašeg pregnuća, Mi savijamo naše borbene zastave i kažemo: Vječna vam hvala, drugovi!*“

Spomenik Revolucije u Virpazaru otvoren je na dan ustanka Crne Gore 13. jul 1963. godine, a podignut je u čast borcima crmničkog kraja poginulim u Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji u periodu od 1941. do 1945. godine.¹⁰ Kako se pretpostavlja, autor spomenika je hrvatski akadem-

⁹ O arhitekti Đukiću nisu nađeni nikakvi biografski podaci.

¹⁰ Nije poznata godina početka izrade spomenika.

ski vajar Mirko Ostoja¹¹. Spomenik je postavljen na prirodnom uzvišenju, stijeni koja se nalazi kod glavnog mosta u Virpazaru (Virski most), na ostacima kule-osmatračnice (tzv. Njegoševa kulica), tako da vizuelno dominira okruženjem. Izliven je u bronzi i predstavlja dva borca za slobodu sa oružjem u rukama, u vihoru ustaničkih dana. U likovnom izrazu i oblikovanju se može uočiti umjetnički jezik karakterističan za tzv. socijalistički realizam, aktuelan 50-ih godina u bivšoj SFRJ. Izrazita dinamičnost forme postignuta je ekspresivnim stavom figura, a dodatno pojačana naglašenim linijama „vjetra“ u pozadini, što jasno simbolizuje „vihor ustanka“. Izgradnju spomenika finansirali su stanovnici Crmnice uz pomoć društvene zajednice.

Slika 4. Spomenik Revoluciji u Virpazaru – pejzaž. (Izvor: knjiga „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“, str. 44)

Spomenik palim borcima Narodnooslobodilačke borbe i žrtvama fašističkog terora durmitorskog kraja na Žabljaku takođe je otvoren na Dan ustanka, 13. jula 1963, kada je na Žabljaku organizovana i glavna republička proslava. Spomenik je posvećen svim palim borcima i žrtvama fašističkog terora tog kraja, a posebno borcima Durmitorskog partizanskog odreda. Nalazi se u centralnoj zoni grada i ima jednostavnu formu pravilne piramide koja je, postavljena na postamentu, podignuta i dodatno naglašena. U simboličkom smislu, piramidalna forma se može tumačiti kao simplifikacija plamena vatre, a može se iščitavati i kao prepoznatljiv vernakularni motiv durmitorske kuće sa četvorovodnim krovom – jednostavne planinske, durmitorske kolibe – simbolišući na taj način poslednju „kuću“ borcima palim za slobodu. Materijalizovan je jednoobrazno, obložen fino klesanim bijelim kamenom sa ostrva Brača (Hrvatska). Unutrašnjost spomenika je obložena mozaikom, sa imenima poginulih. U dnevnoj štampi tog vremena su ta-

¹¹ Mirko Ostoja, akademski vajar (1921, Brač, Hrvatska – 2009, Split, Hrvatska), kako se smatra, posljednji učenik čuvenog hrvatskog i jugoslovenskog vajara Ivana Meštrovića (1883–1962). U njegovoj biografiji nema podataka o izgradnji spomenika u Virpazaru.

kode opisivani radovi na spomeniku: „... spomenik će biti visok devet i po metara. Unutar postamenta nalazi se prostorija veličine 6 sa 3 i po metra a visine 6 i po metara...“¹². Autori spomenika su hrvatski arhitekta Branko Bon (1912–2001) i akademski vajar Radeta Rade Stanković (1905–1996).¹³ Po nezvaničnim informacijama, ideju za izgradnju spomenika dao je, posljednjih dana svog života, slikar, novinar, likovni kritičar i revolucionar, narodni heroj Moša Pijade (1890–1957). Spomenik-mauzolej je financiran dobrovoljnim priložima stanovništva tog kraja.

Slika 5. Spomenik na Žabljaku, 1963. Članak iz dnevne štampe o izgradnji spomenika. (Izvor: knjiga „Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori“, str. 52)

Spomenik Palim borcima Zete u NOB-u u Golubovcima djelo je crnogorskog arhitekta Vukote Tupe Vukotića (1932–2002) i slikara i primijenjenog umjetnika Slobodana Boba Slovinića (1943–). Spomenik je posvećen poginulima u Narodno-oslobodilačkom ratu (1941–1945) sa teritorije Golubovaca, ali je najveći broj poginulih stradao upravo tokom ljeta 1941. godine kada je italijanska vojska suzbijala otpor rodoljuba, a posebno nakon ustanka 13. jula 1941. godine, zbog čega se ovaj spomenik sa potpunim pravom može vezati za julski ustanički period. U jednom dijelu spomen-kompleksa se nalaze i imena poginulih. Početkom sedamdesetih godina, tačnije 1972. godine je raspisan javni, republički arhitektonsko-urbanistički konkurs na kome je izabran rad arhitekta Vukote Tupe Vukotića. Međutim, kako je procijenjeno da je i rad umjetnika Slobodana Boba Slovinića posebno vrijedan, predloženo je da se u konačnoj realizaciji angažuje i Slovinić i to za izradu dva velika reljefa u bronzi. Spomenik palim borcima je smješten u parkovskoj površini u centralnoj zoni Golubovaca, sa kojom čini jedinstve-

¹² *** „U Žabljaku će biti podignut spomenik-mauzolej“, Pobjeda, br. 32, (Titograd: 7. avgust. 1955), str. 4.

¹³ U klesanju bračkog kamena je, po nezvaničnim informacijama, učestvovao i poznati vajar-klesar iz Splita, Josip Pino Grassi (1901–1962).

nu cjelinu. Primarni element spomeničkog kompleksa je betonska skulptura u bijeloj boji, visine oko pet metara, sastavljena od pet betonskih traka koje kreiraju formu plamena vatre, a koja se nalazi na vještački formiranom uzvišenju. U podnožju, na južnoj strani, nalazi se plato sa skulpturalno oblikovanim zidnim površinama na kojima se nalaze dva bareljefa sa predstavama boraca za slobodu (dim ~ 2x2m), a pored njih imena poginulih u vertikalnim nišama. Sastavni dio spomen-kompleksa čini i vodena površina sa fontanom, u podnožju centralnog dijela i uređena parkovska površina sa zelenim zonama i prostorom za sjedenje.

Jedan od najimpesivnijih spomenika na teritoriji Crne Gore je **Spomen-park ustanka i revolucije u Grahovu**, posvećen upravo početku ustanka u Crnoj Gori, borcima grahovskog kraja i prije svega, narodnom heroju Savi Kovačeviću (1905–1943), rođenom u obližnjem selu Nudo, komandantu Treće divizije Narodne oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), koji je otpočeo ustanak 1941. godine i poginuo u bici na Sutjesci, 1943. godine. Sava Kovačević je 13. jula 1941. godine na vrhu grahovskog uzvišenja Uvac, na kome se nalazi glavna spomenička plastika, predvodio grahovske partizane u napadu na okupatorske snage i razoružao neprijateljsku kolonu (informacija stoji na kamenoj ploči koja je postavljena prije izgradnje spomen-parka). Spomen-park je otvoren 13. jula 1978. godine, kada je u Grahovu organizovana i glavna republičku svečanost proslave Dana ustanka. Na ulazu u spomen-park u podnožju uzvišenja Uvac, nalazi se plato sa bistama 4 narodna heroja, a daljim kretanjem se stiže do memorijalnog platoa gdje je postavljeno 276 betonskih kubusa, dimenzija približno 50x50x50cm, na kojima su imena, sa godinama rođenja i smrti, 230 boraca i 46 žrtava fašističkog terora grahovskog kraja. Penjanjem stepenicama prema vrhu, preko manjih platoa, dolazi se do centralnog, najvišeg dijela spomen-parka, platoa sa impozantnom skulpturom koja simbolizuje dvije partizanske kolone u pokretu koje se slivaju u jednu, sa Savom Kovačevićem na čelu, kao predvodnikom. Ovaj detalj predstavlja motiv iz borbe partizana na Sutjesci juna 1943. godine, kada je narodni heroj Sava Kovačević i poginuo. Dinamična, izrazito ekspresivna kompozicija je izlivena u bronzi i visoka je, zajedno sa postoljem, oko 9 metara. Obrisi ljudskih tijela kreirani su kao jedinstvena masa u pokretu, koja simbolizuje jedinstvo i odlučnost partizana. Spomenička plastika u bronzi je djelo jednog od najpoznatijih jugoslovenskih umjetnika, akademskog vajara Miodraga Živkovića (1928–2020), koji je i autor velikog broja poznatih spomenika u bivšoj Jugoslaviji (Kadinjača, Sutjeska, Kragujevac, itd.).

Valorizacija memorijalne arhitekture – kulturne rute

Kroz već pomenuti regionalni projekat WWII-MonumnetSEE – „Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/kulturne rute u jugoistočnoj Evropi“ izvršeno je prepoznavanje, valorizovanje i prezentacija spomenika posvećenih II svjetskom ratu na teritoriji Crne Gore. Istraživanjem je prepoznata šira lista od 25 značajnih spomenika, a detaljnije je obrađeno njih 11 koji bi mogli biti dio regionalne kulturne rute. Prikupljeni podaci su pokazali višeslojni značaj spomenika posvećenih NOR-u, njihovo trenutno fizičko stanje i upotrebu, kao i njihov turističko-kulturni potencijal na lokalnom, a posebno na regionalnom nivou. Od ovih 11 spomenika samo se tri (Stražica – Pljevlja; spomenik Partizanu-borcu – Podgorica; Golubovci – Podgorica) nalaze na Listi zaštićenih spomen-obilježja Uprave za zaštitu kulturnih dobara, četiri se pominju na Listi pod neadekvatnim nazivom kao ‘spomen-ploče’ (Grahovo, Jasikovac, Trebjesa, Virpazar), što se zapravo odnosi na prvobitnu markaciju spomen-lokaliteta, prije izgradnje spomenika, dok preostala četiri (Dola, Barutana, Žabljak, Spomen-dom u Kolašinu) nijesu na Listi, već se neki nalaze samo na opštinskim listama (registrima). Šest spomenika je podignuto 70-ih godina, 4 spomenika 50-ih i 60-ih godina a najkasnije je podignut spomenik pod Trebjesom u Nikšiću (1987). Jedanaest prezentovanih spomenika se nalaze u osam crnogorskih opština: Plužine, Žabljak, Nikšić, Podgorica, Bar, Kolašin, Berane i Pljevlja.

Obilaskom spomenika, kreiranjem foto-dokumentacije, prikupljanjem arhivskog materijala, periodike, stručne literature, zvanične dokumentacije (Lista zaštićenih kulturnih dobara, opštinski registri spomen-obilježja, planske dokumentacije i sl.) kao i spiska aktera (Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Ministarstvo kulture Crne Gore; lokalne vlasti-opštine; Savez udruženja boraca NOR-a – SUBNOR (Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore); udruženja (UBNOR-i) po opštinama; turističke organizacije po opštinama i sl.) napravljen je detaljan pregled odabranih spomenika.¹⁴ Iako je stanje spomenika posvećenih NOR-u u Crnoj Gori vrlo raznorodno, činjenica je da je, pogotovu posljednjih pet godina, odnos prema ovoj grupi nepokretne kulturne baštine značajno izmijenjen u pozitivnom smislu i da se i na

¹⁴ Za detaljnije informacije pogledati: *Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Crnoj Gori za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/kulturne rute u jugoistočnoj Evropi*, dostupno na: http://www.expeditio.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2008:assessments-for-developing-a-new-regional-tourism-product-cultural-route-of-post-world-war-ii-monuments-in-see&catid=234:wwii-monumentssee&Itemid=410&lang=sr; <http://www.agriscape.org/RCC/Crna%20Gora.pdf>

institucionalnom nivou počeo prepoznavati njihov slojevit i značajan potencijal. Tome svakako doprinosi, posljednjih godina izraženo prisutno, opšte interesovanje za teme i nasljeđe iz perioda socijalističke Jugoslavije, kako na regionalnom tako i na internacionalnom nivou.

Knjiga „Spomenici II svjetskog rata u Crnoj Gori“¹⁵ je dio edicije *Kulturne rute Crne Gore*¹⁶, zamišljena kao vodič kroz ovaj značajan segment crnogorske i regionalne kulturne baštine. U njoj je predstavljeno 11 pomenuatih spomenika sa posebnim akcentom na pet koji su već prepoznati na regionalnom i internacionalnom nivou (Dola, Trebjesa, Barutana; Jasikovac, Spomen dom u Kolašinu), čime lista zanimljivih i vrijednih primjera ovog dijela kulturnog nasljeđa svakako nije iscrpljena. Posebno mjesto u knjizi našao je i „Zapis o građenju spomenika u Ivangradu“ arhitekta Bogdana Bogdanovića iz 1980. godine, što je dodatno obogaćuje i unapređuje budući da, koliko je poznato, nije do sada bio dostupan široj javnosti. Pored toga, publikacija sadrži i značajan arhivski materijal, posebno u vezi sa spomenicima na Barutani i Jasikovcu, koji je ovom prilikom objavljen prvi put. Ova knjiga tek pokreće ovu značajnu temu i sigurno će dobiti svoj adekvatan nastavak kroz neke buduće oblike valorizacije i afirmacije.

Kreiranje kulturne rute spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu na regionalnom nivou (zemalja zapadnog Balkana) je, bez obzira na sva sprovedena istraživanja i dosadašnje aktivnosti, tek u začetku. Kulturna ruta je dobila naziv: „Put balkanskih spomenika“ odnosno „Balkan Monumental Trail“- BMT. Dakle, BMT je zajednička regionalna kulturna turistička ruta, kreirana kao proizvod pomenutog projekta, čiji je cilj da oživi umjetnost, dizajn i arhitekturu spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu, koji su izgrađeni u zemljama Zapadnog Balkana između 1950. i 1990. godine. BMT se razvija pod pokroviteljstvom Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council – RCC).

Nastavak ovih aktivnosti uslijedio je i tokom 2021. godine. U okviru projekta „Triple P Tourism“, Savjeta za regionalnu saradnju (RCC), tim saradnika/ca Exeditio Architects i NVO Exeditio, osmislio je i realizovao saobraćajnu i turističku signalizaciju za Spomenik na Barutani, koji je odabran kao pilot- spomenik. Kroz projekat su realizovane i Smjernice za izradu turističke signalizacije za ostale spomenike na ruti „Put balkanskih spomenika“ (Balkan Monumental Trail - BMT). Istovjetan tretman, tj. obilježavanje i markiranje odabranih spomenika (sa adekvatnim informacijama o spomenicima na licu mjesta) na regionalnom nivou u okviru rute, dodatan je način njihove valorizacije jer, između ostalog, obavezuje nacionalne institucije

¹⁵ Autorka knjige je dr Slavica Stamatović-Vučković, vanredna profesorka na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta Crne Gore.

¹⁶ Pogledati na: <https://www.culturalroutes.me/>

da kontinuirano sprovode potrebne mjere na očuvanju ovog značajnog dijela regionalnog kulturnog nasljeđa.

Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ

UPRISING AND REVOLUTION: MEMORIAL ARCHITECTURE OF MONTENEGRO

Summary

The anti-fascist narrative makes a significant contribution to the development of a healthy civil society, and within it the reminder of the period of uprising and the first resistance to the fascist occupier is of special importance, because freedom is the foundation for the proper development of every human being and community. Creating such a cultural route, as an economically justified tourist product, creates more favorable conditions for sustainable valorization of these monuments, but also their adequate maintenance and presentation, which has a direct impact on the memory of the First and World War II, and thus understanding and maintaining the idea of anti-fascism in the broadest sense.

Bibliografija:

Bajić, M. (Ur.), (1968). *Jugoslavija – Spomenici revoluciji*, SUBNOR Jugoslavije, Svjetlost, Sarajevo.

Bijelić, V. (2014). *Spomen-obilježja oslobodilačkih ratova u opštini Nikšić*. Opštinski odbor UBNOR-a i antifašista, Nikšić.

Bogdanović, B. (1980). „Zapis o građenju spomenika u Ivangradu“, u: *Letopis Matice Srpske*, Novi Sad, knjiga 425, sveska 3-4, 596-609.

Bulatović, M. (2000). *Kolašin sa okolinom*, Skupština opštine Kolašin, Kolašin.

Despotović, V. (2011). *Sedamdeset godina Pljevaljske bitke*, Opštinski odbor Organizacije boraca NOR 1941–1945, Pljevlja.

Jovičević, I. (2019). „Pobjednik jugoslovenskog konkursa Herojska vizija (Pod)gorice – Vukotić je želio da Goricu spusti u grad“, Portal Vijesti, 9. maj, 2019. dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/vukotic-je-zelio-da-goricu-spusti-u-grad>

Karadžić, Lj. i ostali (2017). *Antifašistička mapa Nikšića*. Fakultet likovnih umjetnosti, Univerzitet Crne Gore, Cetinje.

Krstajić, P. (1955). „Prvo zasijedanje ZAVNO-a“, *Pobjeda*, br. 46, Titograd, 13. novembar 1955, 6.

Kujović, D. (2009). „Urbana cjelina – Kolašin nekad i sad“, u: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, radovi sa okruglog stola, CANU, Podgorica.

Mako, V. (2017). *Spomen-obilježja na teritoriji grada Podgorice*, L'arte, Podgorica.

Markuš, A. (2008). *50 neimara Crne Gore*, Arhitektonski forum, Podgorica.

Mrvaljević, Z., i ostali (2011). *Kulturna baština Podgorice*, Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica.

Pejović, L., Radonjić, D. (2017). *Antifašistička mapa Bara*, Turistička organizacija, Bar.

Stamatović-Vučković, S. (2020). *Spomenici Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori*, NVO Expeditio, Kotor.

Stamatović-Vučković, S. (2018). *Arhitektonska komunikacija: objekti kulture u Crnoj Gori 1945–2000*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.

Stamatović-Vučković, S. (2014). „Kosmološki zapisi: Spomenici na Jasikovcu i Barutani“, *Javni spomenici i spomen obilježja, kolektivno pamćenje i/ili zaborav* (zbornik radova), Zavod za zaštitu kulture grada Beograda, Beograd, 30-41.

Šaletić, M., Knežević, D. (2017). *Spomenici i spomen-obilježja NOR-a 1941–1945 u opštini Danilovgrad*, Savez udruženja boraca NOR-a Crne Gore Danilovgrad, UBNOR-a I antifašista, Podgorica.

Vujadinović, R. (1988). *Spomenici i spomen-obilježja NOR-a i revolucije u Pljevaljskom kraju – Na vječnoj straži*, Opštinski odbor SUBNOR-a, Pljevaljske novine, Pljevlja.

*** (2003) Crna Gora: opšta monografija, Beograd.

*** (1959) „Slavlje u Kolašinu“, *Pobjeda*, br. 17, Titograd, 26. april 1959, 3.

*** (1958) „Svečanost u Kolašinu“, *Pobjeda*, br. 49, Titograd, 29. novembar 1958, 10.

*** (2009) Istorija Pljevalja, Pljevlja.

*** (2005). Pokoljenjima za pamćenje – Opština Bar u NOR-u i Revoluciji 1941–1945, SUBNOR, Bar.

*** (1977). *Revolucionarno kiparstvo – Umjetnost i Revolucija*, Spektar, Zagreb.

*** (1955) „U Žabljaku će biti podignut spomenik-mauzolej“, *Pobjeda*, br. 32, (Titograd: 7. avgust. 1955), str. 4.

- www.onogost.me/drustvo/zaboravljenim-stazama-grahovo
- www.spomenikdatabase.org
- www.polimskimuzej.me/vratiti-prvobitno-stanje-i-znacaj-jasikovca/
- www.slobodnadalmacija.hr/kultura/clanak/id/56474/umro-kipar-mirko-ostoja-posljednjimestrovicev-ucenik
- www.mojacrnagora.com/slika-dana-2013-10-03-spomenik-palim-borcima-na-strazicipljevlja/
- bit.ly/39NTcxB (Pljevaljska bitka)

-
- www.pljevlja.me/navigacija.php?naziv=Sanacija-Spomenika-na-Strazici&IDSP=2216
  - pvportal.me/2018/08/spomenik-na-strazici-n-inakon-tri-godine-nije-rekonstruisan/
  - www.vijesti.me/vijesti/drustvo/zabljak-ureduju-park-kod-spomenika-palim-borcima-izrtvama-fasistickog-terora
  - me.visit-montenegro.com/main-cities/zabljak/zabljak-culture/
  - www.youtube.com/watch?v=6Q2RJ3ipz58 21.07.2014.- Emisija RTCG – Od Spomenika do zaborava, 2018, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=DzegFhE0KNk>
  - TV Arhiv: Vajar Drago Đurović, dostupno na: www.youtube.com/watch?v=6ZdOHBKTh3k
  - Mauzolej „Partizanu-borcu“ na Gorici – dio projektne dokumentacije, Arhiv SUBNOR-a, Podgorica

Мр Добрила ВЛАХОВИЋ*
Душан МЕДИН, МА**

МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БУДВА КРОЗ СПОМЕН- ОБИЉЕЖЈА СА СТАТУСОМ КУЛТУРНОГ ДОБРА

ABSTRACT. *The paper reviews the phenomena of memorialization and culture of memory and forgetting on the example of cultural heritage in the territory of the Municipality of Budva, which affirms the memory of World War II. Particular focus will be placed on the cultural property status, the most numerous segments from this heritage, which comes in different types, forms and materialization, and also from different time periods, precisely from the early 1950s. Furthermore, the frameworks of the normative and institutional protection of memorials with the status of cultural property in Montenegro, which are the instrument of their protection, will be considered. The paper presents contribution of the authors in the fight against the increasingly present dangerous social tendencies (not only in our country), such as the revision of historical events and reoccurring attempts to equalize the collaborators movement with anti-fascist movement, but also against all frequently occurring practices of devastation of the memorials.*

KEYWORDS: *memorialization, cultural heritage, memorials, cultural property, World War II, territory of the Municipality of Budva*

Тежећи да се сачувају симболи слободе и сјећања на антифашистичку народну револуцију на територији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, у периоду након Другог свјетског рата постојала је снажна тенденција оживљавања и очувања сјећања на НОБ – кроз

* Ауторка је конзерваторка и рестаураторка, координаторка у ресору културе у Министарству просвјете, науке, културе и спорта Црне Горе.

** Аутор је докторанд археологије на Факултету хуманистичких студија Приморског универзитета у Копру (Словенија) и сарадник у настави на Факултету за културу и туризам Универзитета Доња Горица, Подгорица.

подизање спомен-обилежја. Ова обилежја масовно се подижу и повећују добијеним биткама против фашиста, важним датумима из борби, историјским мјестима, а нарочито народним херојима и хероинама, као и страдалима у борби од непријатељске руке.

У почетку су то биле мање иницијативе, најчешће реализоване у виду подизања спомен-плоча, док касније пракса овакве меморијализације добија организовани карактер, уз снажну подршку државе и формално-правно утемељење, када настају и многе спомен-бисте, спомен-костурнице, спомен-паркови, спомен-комплекси, као и бројна умјетничка дјела, често монументалних размјера и врхунских естетских домета.

Имајући у виду њихову специфичност, послератни историјски контекст, друштвене и политичке околности у којима су подизани, као и идеолошке мотиве који су били у позадини ових пракси, у Црној Гори је велики дио тих спомен-обилежја, недуго по подизању, добио и формалну заштиту од државе – статус споменика културе. Овај статус су до данас задржали, док је у међувремену званична номенклатура промијењена, па сада, умјесто статуса споменика културе, имају статус културног добра и штите се у складу с актуелним Законом о заштити културних добара Црне Горе из 2010. године („Службени лист Црне Горе“, бр. 49/10, 40/11, 44/17 и 18/19).

*

Иако представљају значајан период црногорске и југословенске историје, симболизујући један од темеља савременог црногорског идентитета и државотворности, али и универзалне вриједности попут антифашизма, до сада су ова спомен-обилежја на територији наше земље остала недовољно истражена и валоризована на начин који заслужују.

Свјесна тога, држава је у посљедњих десетак година направила одређени искорак кроз нормативне и институционалне реформе у области културне баштине, унаприједивши услове за заштиту и валоризацију културних добара, па тиме и спомен-обилежја с овим статусом. Створени су нови законодавни и институционални оквири, базирани на међународним стандардима, а спомен-обилежја су препозната и у стратешким документима, како из области културне баштине, тако и из области туризма, као важан сегмент националног идентитета, који треба штитити у простору, те туристички што више валоризовати и презентовати. То се читава и кроз финансијску подршку државе, која од 2012. године континуирано реализује Програм заштите и очувања културних добара Црне Горе, чиме се издвајају јавна средства за уна-

пређење стања културних добара, међу којима су нарочито заступљена и спомен-обилежја која меморијализују НОБ.

Но, упркос таквом односу јавних власти, који званично и декларативно његује своје антифашистичко наслеђе, дио друштвених структура, посебно са локалног нивоа, као и појединци, често показују другачије тенденције. Међутим, само заједничким дјеловањем што више друштвених субјеката могу се постићи дугорочно задовољавајући резултати.

Отуда и наше настојање да скретањем пажње на овај сегмент црногорске и југословенске културне баштине, на примјеру једне локалне заједнице (територије општине Будва) покушамо да допринесемо ширем друштвеном дијалогу о важном сегменту не само овдашње прошлости, већ прије свега – наше садашњости и будућности.¹

*

На територији будванске општине има 23, односно 24 регистрованих спомен-обилежја са статусом културног добра,² док осталих 29 спомен-обилежја не посједује овај статус, тј. нијесу културна добра.³ Осим наведених, постоји још више десетина спомен-објеката који не посједују званичне статусе спомен-обилежје или културно добро.

У овом раду ће се дати ближи осврт само на меморијалну баштину из прве од наведене три категорије – будванска спомен-обилежја са статусом културног добра и то она која меморијализују сјећање на Други свјетски рат. У питању је 21, односно 22 спомен-обилежја,⁴ која наводимо према хронолошком начелу – од старијег ка млађем:

1. Спомен-плоча на мјесту погибије Стане и Милице Медиговић⁵

¹ Рад представља дио вишегодишњег пројекта истраживања меморијалне баштине на предметној територији, који би требало да буде заокружен монографском публикацијом. Осим потписника ових редова, који су досад објавили више научних и стручних радова о овој теми, неколико ранијих и савремених аутора бавило се на разне начине будванском меморијалном баштином (видјети: Medin 2021: 351–354).

² Према подацима Управе за заштиту културних добара Црне Гора, која је институционално надлежна за културну баштину која ужива правну заштиту, тј. за културна добра. Стога су у попису који слиједи наведени званични називи културних добара, онако како су регистровани, упркос томе што не одговарају увијек подацима „на терену“.

³ Према подацима Секретаријата за друштвене дјелатности Општине Будва, који је институционално надлежан за ову врсту меморијалне баштине.

⁴ Од укупно 23, односно 24 спомен-обилежја, два меморијализују раније догађаје: страдања у Првом свјетском рату (Спомен-гробље умрлих родољуба-интернираца из I свјетског рата) и оснивање прве комунистичке општине на Јадрану у Петровцу на Мору 1920. године (Спомен-плоча у Петровцу подигнута на згради НОО Петровац посвећена револуционарном раду прве комунистичке општине 1920. и 1921. г.).

⁵ У Рјешењу о стављању под заштиту државе бр. 223 од 23. фебруара 1952. као назив

- врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
 тип: спомен-плоча⁶
 локација: Крушевица
 датум подизања: 1951.
 датум стављања под заштиту: 23. фебруар 1952. (7. јун 1962);
2. Спомен-плоча подигнута код села Крушевица у знак сјећања на жртве окупатора (стријељању двије истакнуте првоборке)⁷
 врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
 тип: спомен-плоча
 локација: Крушевица
 датум подизања: 1951.
 датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
3. Спомен-плоча посвећена погинулим борцима из села Брајића⁸
 врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
 тип: спомен-плоча
 локација: Брајићи
 датум подизања: 1951.
 датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;

овог споменика културе (културног добра) је наведено „Спомен-плоча – мјесто погибије јунак жена Стане и Милице Медиговић“, с накнадно дописаним „Петровац“ у називу. Напомиње се да је у питању исто културно добро наведено и под редним бројем 2. овог прегледа, иако посједује два рјешења о увођењу у Регистар споменика културе НР Црне Горе – Рјешење бр. 08-740/1 од 7. јуна 1962. и Рјешење бр. 08-70/1 од 22. јануара 1963. године. Извор: документација Управе за заштиту културних добара Црне Горе.

⁶ Скреће се пажња да је у питању споменик у слободном простору, са спомен-плочом.

⁷ Ово спомен-обилежје са статусом културног добра идентично је спомен-обилежју наведеном под редним бројем 1. овог прегледа.

⁸ Рад Стевана Лукетића (1925–2002), акад. скулптора родом из Будве. Споменик је накнадно дјелимично измијењен, тј. умањен, а уклоњене су и ливене металне плоче с натписом и посветом. Иначе, споменик је првобитно био лоциран поред старог магистралног пута Цетиње–Будва. Током изградње новог пута премјештен је на плато испод магистрале, гдје се и сада налази, приликом чега је дошло до измјене његовог изгледа и димензија. Касније је, у непосредној близини, подигнут већи монументални споменик посвећен Брајићима палим у ослободилачким ратовима (такође рад Стевана Лукетића), на који су постављене црне мермерне плоче и уклесан текст који се претходно налазио на старијем споменику, односно на металној плочи, која је касније уклоњена. У питању је споменик под редним бројем 18. у овом прегледу.

4. Спомен-плоча посвећена погинулим друговима у бици на Паштровници 25. марта 1942. године⁹
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
тип: спомен-плоча
локација: Доњи Побори
датум подизања: 1952.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
5. Спомен-плоча у Св. Стефану посвећена стријељаним родољубима овог краја
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
тип: спомен-плоча
локација: Свети Стефан
датум подизања: 23. новембар 1954.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
6. Спомен-плоча у Петровцу на тврђави Лазарета подигнута у спомен родољуба палих у Народноослободилачком рату
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
тип: спомен-плоча
локација: Петровац на Моругу
датум подизања: 23. новембар 1954.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
7. Спомен-плоча подигнута поред села Станишића, посвећена погинулим борцима у току НОБ-а¹⁰
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
тип: спомен-плоча
локација: Станишићи
датум подизања: 22. децембар 1956.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;

⁹ Ова спомен-плоча уклоњена је због подизања новог споменика у Доњим Поборима, посвећеног мјештанима страдалим у ослободилачким ратовима, који је 1972. урадио скулптор Стеван Лукетић.

¹⁰ Истиче се да је у питању споменик пирамидалне форме са спомен-плочом (а не само спомен-плоча како би се могло закључити из званичног назива под којим је регистрован). Споменик је дислоциран приликом измијештања магистралног пута Будва–Цетиње (Паповић 1999: 12–13).

8. Спомен-плоча у знак борбе од 18. јула 1941. године¹¹
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на значајни догађај
тип: спомен-плоча
локација: Брајићи
датум подизања: 1957. (?)
датум стављања под заштиту: 31. јануар 1952. (7. јун 1962);
9. Спомен-плоча-чесма посвећена Стани П. Вуковић
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на истакнуту личност
тип: спомен-плоча са спомен-чесмом
локација: Режевићи
датум подизања: 1959.
датум стављања под заштиту: 22. децембар 1966;
10. Спомен-плоча подигнута на мјесту Толињак код Будве посвећена деветорици стријељаних родољуба из овог краја
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
тип: спомен-плоча са спомен-чесмом
локација: Толињак
датум подизања: 13. јул 1959.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
11. Спомен-плоча подигнута на родној кући народног хероја Ника Анђуса у селу Тудоровићи код Св. Стефана, посвећена истом
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на истакнуту личност
тип: спомен-плоча
локација: Туродовићи
датум подизања: 1961.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;

¹¹ Спомен-плоча од црног гранита која данас постоји постављена је приликом изградње нове магистрале Будва–Цетиње. О постојању раније спомен-плоче од бијелог мермера, посвећене истом догађају, више у документацији Управе за заштиту културних добара Црне Горе, нарочито у Рјешењу о стављању под заштиту државе број 88 од 31. јануара 1952, које је донио ондашњи директор Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе, Милутин Пламенац. У каснијем Рјешењу о увођењу у Регистар споменика културе НР Црне Горе број 08-728/1 од 7. јуна 1962, као година настанка накнадно је руком уписано „1957“.

12. Спомен-плоча подигнута у селу Буљарици, посвећена погинулим родољубима из тог краја
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
тип: спомен-плоча са спомен-чесмом
локација: Буљарица
датум подизања: 1961.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
13. Спомен-плоча код села Лапчићи, посвећена Тринаестојулском устанку¹²
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на значајни догађај
тип: спомен-плоча
локација: Лапчићи
датум подизања: 1961.
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
14. Спомен-плоча подигнута на основној школи у Маинама посвећена Тринаестојулском устанку
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на значајни догађај
тип: спомен-плоча
локација: Марковићи
датум подизања: 1961.¹³
датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;
15. Спомен-плоча подигнута у Петровцу, код инвалидског одмаралишта, посвећена шесторици родољуба стријељаних од стране окупатора 1941. године¹⁴
врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу

¹² Приликом каснијег проширења пута Будва–Цетиње, стара спомен-плоча од бијелог мермера замијењена је новом од црног гранита.

¹³ У Рјешењу о увођењу у Регистар споменика културе НР Црне Горе бр. 08-64/1 од 22. јануара 1963. године, које је донио директор Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе са Цетиња, није наведена година подизања, па смо је преузели из: Мартиновић 1972: 135. На овом се мјесту раније налазила плоча од бијелог камена (Паповић 1999: 10).

¹⁴ Објекат инвалидског одмаралишта (између два свјетска рата хотел браће Сава и Рада Вуковића) постојао је до земљотреса 1979, због чега би овом културном добру било прикладније дати друкчији назив.

тип: спомен-плоча
 локација: Лучице
 датум подизања: 1961.
 датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;

16. Спомен-плоча у Св. Стефану посвећена народном хероју Вукици Митровић
 врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на истакнуту личност
 тип: спомен-плоча
 локација: Свети Стефан
 датум подизања: 1961.
 датум стављања под заштиту: 22. јануар 1963;

17. Споменик у Петровцу посвећен погинулим Паштровићима у НОР-у¹⁵
 врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу
 тип: спомен-комплекс
 локација: Петровац на Мору (Кастело)
 датум подизања: 1963/1964.¹⁶
 датум стављања под заштиту: 22. децембар 1966;

18. Споменик у Брајићима посвећен погинулим борцима из овога краја у НОР-у 1941–1945.¹⁷
 врста: спомен-обилежје којим се одаје почаст борцима за слободу

¹⁵ Аутори споменика на Кастелу су скулптори Војин Стојић и Антон Краљић, међутим, у Рјешењу о увођењу у Регистар споменика културе НР Црне Горе бр. 08-1205/1 од 22. децембра 1966. године, које је донио директор Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе са Цетиња, наводе се имена Урош В. Стојић и Краљић, што је само још један у низу примјера неусклађености која постоји у документацији и литератури.

¹⁶ У Рјешењу о увођењу у Регистар споменика културе НР Црне Горе бр. 08-1205/1 од 22. децембра 1966. године, које је донио тадашњи директор Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе са Цетиња, стоји да је споменик подигнут 1964, док је на самом металном рељефном триптиху, с приказом мотива из НОБ-а (који је данас, нажалост, знатно оштећен и чији се остаци чувају у Спомен-дому „Црвена комуна“ у Петровцу), у доњем десном углу видљива 1963. година. Као годину подизања споменика и Душан Мартиновић (Мартиновић 1972: 145) и Станко Паповић (Паповић 1999: 38) наводе 1963. годину. Наведено упућује на то да је рељеф урађен 1963, а цио споменик, чији је рељеф сегмент, наредне године.

¹⁷ Рад Стевана Лукетића, акад. скулптора родом из Будве.

- тип: споменик
локација: Брајићи
датум подизања: 1964.
датум стављања под заштиту: 10. октобар 1966;
19. Спомен-плоча на Ограђеници у знак сјећања на положену прву партизанску заклетву и формирање првог партизанског батаљона
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на значајни догађај
тип: спомен-плоча
локација: Ограђеница
датум подизања: 1964.
датум стављања под заштиту: 22. децембар 1966;
20. Спомен-плоча у Будви на згради данашње апотеке¹⁸
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на значајни догађај
тип: спомен-плоча
локација: Стари град Будва
датум подизања: 1964.
датум стављања под заштиту: 22. децембар 1966;
21. Спомен-плоча у Пржну на родној кући Васа Митровића
врста: спомен-обилежје којим се чува успомена на истакнуту личност
тип: спомен-плоча
локација: Пржно
датум подизања: непознат
датум стављања под заштиту: 22. децембар 1966;
22. Умјетничка дјела вајара Стевана Лукетића
врста: дјела ликовне умјетности
тип: спомен-бисте
локација: три спомен-бисте су са територије будванске општине,¹⁹ и то двије из Светог Стефана и једна из Будве

¹⁸ Како се из званичног назива спомен-плоче не може закључити коме/чему је посвећена, истиче се да је подигнута у част оснивању прве ћелије КПЈ у Будви 1937. године и њеном руководиоцу Иву Миковићу. Првобитна спомен-плоча од бијелог мермера касније је замијењена новом (актуелном) од црног гранита.

¹⁹ Укупно пет скулптура које чини ово покретно културно добро: биста Ђурђа Црнојевића

датум подизања: 1963. (двије) и 1985. (једна)
датум стављања под заштиту: 27. јануар 2017.

*

Из наведених примјера читавају се кључни сегменти и карактеристике спомен-обилежја са статусом културног добра која постоје на простору будванске општине. Према бројности доминирају спомен-плоче, понегдје са спомен-чесмом, затим три спомен-бисте, и по један споменик и спомен-комплекс. Географска распорострањеност је дуж цијеле територије општине Будва, од предјела непосредно уз море, до оних на знатно вишим руралним котима. Најстарија спомен-обилежја подигнута су 1952, а најмлађе потиче из 1985. године, док је највећи дио посматраног корпуса подигнут у периоду од почетка педесетих до половине шездесетих година. Под заштиту државе, као споменик културе (тј. данас културно добро) сва су стављана недуго по подизању, осим у случају посљедњег (бр. 24 овог прегледа) – културног добра „Умјетничка дјела вајара Стеван Лукетића“, које је заштићено у сасвим новом друштвено-политичком, правно-институционалном и идеолошком контексту, рефлектујући актуелне културне политике.

Физичко стање спомен-обилежја креће се од сасвим добро очуваног до дјелимично девастираног, а на некима су током претходних година спроведене неопходне конзерваторске мјере. Осим угрожености усљед природних фактора, оно што посебно може да угрози овај меморијални фонд јесу разне друштвене тенденције које се крећу од физичког уништавања, до оних теже „видљивих“, попут намјерног заборављања, занемаривања и историјског ревизионизма, против чега аутори и овим радом дижу глас.

(хол Националне библиотеке Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње), бисте народних хероја Вукице Митровић Шуње и Ника Анђуса (плато испред града-хотела Свети Стефан), биста народног хероја Марка Ф. Станишића (градски парк испред Старог града Будва) и скулптура под називом „ЛЛС/85“ (Трг чемпреса, хотелско-туристичко насеље „Словенска плажа“, Будва). Подаци преузети из Рјешења Управе за заштиту културних добара Црне Горе о утврђивању статуса покретног културног добра добру „Умјетничка дјела вајара Стевана Лукетића“, број UP/I-02-26/2013-5, Цетиње, од 27. јануара 2017. године.

Dobriła VLAHOVIĆ
Dušan MEDIN

MEMORIALIZATION OF WORLD WAR II IN THE TERRITORY
OF THE MUNICIPALITY OF BUDVA THROUGH MEMORIALS
WITH THE STATUS OF CULTURAL PROPERTY

Summary

The paper reviews the phenomena of memorialization and culture of memory and forgetting on the example of cultural heritage in the territory of the Municipality of Budva, which affirms the memory of World War II. Particular focus will be placed on the cultural property status, the most numerous segments from this heritage, which comes in different types, forms and materialization, and also from different time periods, precisely from the early 1950s. Furthermore, the frameworks of the normative and institutional protection of memorials with the status of cultural property in Montenegro, which are the instrument of their protection, will be considered. The paper presents contribution of the authors in the fight against the increasingly present dangerous social tendencies (not only in our country), such as the revision of historical events and reoccurring attempts to equalize the collaborators movement with anti-fascist movement, but also against all frequently occurring practices of devastation of the memorials.

In the territory of the Municipality of Budva exist 23, i.e. 24 registered examples of memorials with the status of cultural property. According to the number, memorial plaques dominate, sometimes with a memorial fountain, then three memorial busts, and one monument and one memorial complex. The geographical distribution is along the entire territory of the Municipality of Budva, from the areas directly by the sea, to those at significantly higher rural areas. The oldest memorials were erected in 1952, while the youngest dates from 1985, while the largest part of the observed examples were erected in the period from the beginning of the 1950s to the middle of the 1960s.

The physical (material) condition of the memorials ranges from quite well preserved to partially devastated, and some of the necessary conservation measures have been implemented in previous years. In addition to endangerment due to natural factors, what can especially endanger these memorials are various social tendencies ranging from physical destruction to those more difficult “visible”, such as deliberate forgetting, neglect and historical revisionism.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

Документација Секретаријата за друштвене дјелатности Општине Будва.

Документација Управе за заштиту културних добара Црне Горе.

Закон о заштити културних добара Црне Горе („Службени лист Црне Горе“, бр. 49/10, 40/11, 44/17 и 18/19).

Литература

Vlahović, D. i D. Medin. 2020. „Memorijalna kulturna baština na teritoriji opštine Budva: spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra“. *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n. s., XV. Cetinje, 53–77.

Vlahović, D. 2016. „Kulturno dobro 'Ostaci Kastela i Lazareta' – potencijal ili ograničenje“. U: Medin, D. i G. Pajović (ur.) *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu u Petrovcu*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 85–92.

Jabučanin, N. 2018. „Spomen-obilježja“. *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore*, 1. Cetinje, 363–385.

Kalezić, Ž. i V. Radović 2018. „Sprovođenje konzervatorskih mjera na Spomeniku poginulim Paštrovića u NOR-u Petrovac (II faza)“. *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore*, 1. Cetinje, 438–445.

Лукећић, М. 1966. *Будва, Св. Стефан, Петровац*. Цетиње: Обод; Будва: Туристички савез.

Мартиновић, Д. 1972. „Споменици и спомен-обилежја из НОБ на територији општине Будва“. *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, 4. Херцег Нови, 137–151.

Медин, Д., Влаховић, Д. и В. Гиговић. 2017. *Спомен-обилежја на територији будванске општине* [каталог изложбе]. Будва: Секретаријат за друштвене дјелатности Општине Будва.

Medin, D. i D. Vlahović. 2019. „Spomen-obilježja u Crnoj Gori s osvrtom na normativnu i institucionalnu zaštitu“. *Limes plus: časopis za društvene i humanističke nauke*, XVI (1–2/2019). Beograd, 131–147.

Медин, Д. 2016. „Кастело и Лазарет у Петровцу (Updated Version)“. U: Medin, D. i G. Pajović (ur.) *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu u Petrovcu*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 57–75.

Medin, D. 2017. „Cultural Heritage in Buljarica (Short Overview)“. In: Katnić, A., Jovičević, M. & V. Ikočić (eds.) *Ecosystem-based assessment of biodiversity values and threats in Buljarica*. Podgorica: Montenegrin Ecologists Society and Environmental Programme, 63–67.

Медин, Д. 2019. „Буљарица – културни пејзаж и баштина“. У: Медин, Д. и К. Митровић (ур.) *Манастир Градиште*. Буљарица: Манастир Градиште, 29–49.

Medin, D. 2021. „O spomen-obilježjima u Budvi“. *Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, 85 (proljeće). Podgorica, 343–354.

Mitrović, S. 2016. „Pedeset godina transformacije petrovačkog Lazareta“. U: Medin, D. i G. Pajović (ur.) *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu u Petrovcu*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 77–83.

Паповић, С. 1999. *Tu гробови нису раке, већ колевке нових снага*. Будва: Општински одбор савеза бораца.

Radunović, B. 2017. „Realizacija konzervatorskih mjera sanacije na kulturnom dobru 'Spomenik u Petrovcu posvećen poginulim Raštrovićima u NOR-u'“. *Паитровски алманах III: за 2016. годину*. Свети Стефан –Петровац на Мору, 115–119.

Stamatović Vučković, S. 2020. *Spomenici II svjetskog rata u Crnoj Gori*. Kotor: Expedio – Centar za održivi prostorni razvoj.

Studija o opravdanosti osnivanja Opštine Petrovac (april 2017). 2017. Petrovac: Inicijativni odbor.

Mr Magdalena RADUNOVIĆ*

UTICAJ TRINAESTOJULSKOG USTANKA I NOR-A NA DJELA SPOMENIČKE ARHITEKTURE

ABSTRACT: Memorials are used to permanently mark important events, preserve memories of prominent personalities, nurture human ideals and cultural and historical traditions, and pay tribute to freedom fighters, civilian victims of war and mass suffering. Recognition, preservation and popularization of the original tangible and intangible message of monuments and memorials is a professional obligation of all those who deal with the valorization of cultural heritage in various ways.

Different types of memorials: monuments, memorial plaques, memorial busts, memorial houses, memorial tombs, places of mass executions and other memorials, as materialized memories of important personalities and events, largely depict value patterns and social circumstances of the period in which they were erected, as well as the artistic achievements and craftsmanship of those who shaped them. Monuments and memorials are witnesses of our turbulent history, memory of heroic deeds, significant historical events and personalities. The special feature of the memorials is their spiritual value in terms of preserving the memory of their dedication, and for the most of these memorials, it is the legacy of the Thirteenth of July Uprising and the entire National Liberation War. Their authorial, artistic and architectural value is also special. As such, these memorials represent an extremely important segment of the state's cultural heritage. In accordance with the passing time, the social and cultural attitude towards memorials is evolving and changing. The erection of the monuments is becoming part of the urban transformation of the city, especially during the past few decades, but also due to more intensive international cooperation. The memorials were introduced into the Register of Cultural Monuments of the Institute for the Protection of Cultural Monuments as: „monuments of the People's Revolution”,

---

* Autorka je konzervatorica u JU Muzeji i galerije Podgorice.

Spomenik poginulim članovima monopola duvana u Podgorici

„monuments of the National Liberation War”, „monuments from the First World War”, „monumentss from the Balkan Wars”, „Sculpture” and others. The first law regulating the issue of memorials was passed in 1971.

KEYWORDS: *memorials, Thirteenth of July, National Liberation War, materialisation, artistic design, cultural goods, cultural heritage, expert and legal protection frameworks*

Trinaesti jul je za Crnu Goru poseban datum – toga dana u berlinskoj palati Radževil, 1878. godine, Crnoj Gori je priznata nezavisnost, a 63 godine kasnije izbio je prvi opštenarodni ustanak u porobljenoj Evropi. Sva snaga i sloboda našeg naroda kao da je stala u jedan datum – 13. jul. Filozof Žan Pol Sartr kazao je da Trinaestojulski ustanak spada u najveće domete slobodarske tradicije 20. vijeka. „O najmanji od naroda, tvrda stijeno tvrđeg kraja, prijestolje od slobode, ti velika Crna Goro”, pjevao je engleski pisac Alfred Tenison.

Različite vrste spomen-objekata: spomenici, spomen-ploče, spomen-biste, spomen-kuće, spomen-grobnice, strelišta i druga spomen-obilježja, kao materijalizovano sjećanje na značajne ličnosti i događaje, u velikoj mjeri oslikavaju i vrijednosne obrasce i društvene okolnosti perioda u kojem su podizani, pa i umjetničke domete i zanatsko umijeće onih koji su ih oblikovali.

Spomenik poginulim Bratonožićima, Pelev brijeg

Izbor osoba, događaja i mjesta kojima se podiže spomen-obelježje zasnovano je na vrijednosnom sistemu vladajućih politika koji se odražava na politiku u kulturi u datom vremenu. Postavljanje spomenika u domen kolektivnog pamćenja zasnovano je na procesu konstantnog održavanja memorije. Prepoznatljivost mnogih naših spomenika posvećenih tekovinama 13-julskog ustanka i NOB-a, koji su opravdali svoju postojanu materijalizaciju, estetsku vrijednost i dobar odabir lokacije, učinila je, vremenom, da postanu javni simboli gradova kao što su to: spomen-grobnica Partizanu borcu na Gorici – koja je dugo bila na grbu grada. Osim što se grade kao memorije na istaknute osobe, događaje i znamenita mjesta, imaju i veliku vaspitno-obrazovnu funkciju i poruku za potomke o životnim i moralnim vrijednostima generacije koja je na svojim leđima nosila narodnooslobodilačku borbu i borila se za ideale slobode i socijalizma.

Spomen-obilježjima se trajno obilježavaju značajni događaji, čuvaju uspomene na istaknute ličnosti, njeguju ljudski ideali i kulturno-istorijske tradicije i odaje počast borcima za slobodu, civilnim žrtvama rata i masovnim stradanjima ljudi. Prepoznavanje, očuvanje i popularizacija izvorne materijalne i nematerijalne poruke spomenika i spomen-obelježja je profesionalna obaveza svih koji se na različite načine bave valorizacijom kulturnog nasljeđa. Briga o spomenicima, među ostalima, treba da bude obaveza i

Partizansko Spomen-groblje, Čepurci

mjesnih zajednica u sklopu kojih se nalaze.

Kako je podizanje spomenika i spomen-obilježja u vezi sa određenim društvenim trenutkom, tako je i njihov izgled i poruka koju prenose odraz vremena i uslova u kojima su podizani. Mnogi od njih, rađeni odmah nakon Drugog svjetskog rata, često nastali spontano, nose u sebi obilježja naivne i siromašne kreacije. Likovni, estetski, pa i prostorno-funkcionalni kriterijum bili su u drugom planu, pa jedan broj spomenika svojim stanjem i izgledom ne može da zadovolji likovni, estetski, pa ni prostorno-funkcionalni kriterijum. Važno je bilo *zapisati* mjesto značajnog događaja ili obilježiti memoriju na istaknutog borca.

U skladu sa vremenom, evoluirao i društveni i kulturološki odnos prema spomen-obilježjima. Pripadajući javnom prostoru, spomen-obilježja svojim izgledom i simboličkim značenjem manifestuju kulturu društva.

Spomenici su svojevrsan spoj slike, simbola i ideja, a za njihovo razumijevanje može nam pomoći i značenje riječi – spomenik, latinski monumentum – predmet koji neposredno ili simbolički služi kao uspomena. Izgradnja spomenika stoji u uskoj vezi sa političkim prilikama i vladajućim ideologijama u društvu. Podižu se na javnim, reprezentativnim prostorima i indikatori su vrijednosti koje vladajuća elita u društvu uspostavlja. Važni su u procesu stvaranja kolektivnog identiteta pa su spomeničke slike jednog društva odraz zvaničnog sjećanja na prošlost. Snaga spomenika leži u tome što predstavljaju vrlo čitljive simbole, materijalizacija su određene ideje, lika

ili događaja, a njihova intenzivnija izgradnja pada u vrijeme uspostavljanja novog sistema, nakon ratova, stradanja, traumatičnih događaja koji traže zapise u kolektivnom pamćenju.

Na spomen-pločama, brojnim i najjednostavnijim spomen-obilježjima posvećenim tekovinama NOR-a, koja se nalaze u zatvorenom i otvorenom prostoru, pored odgovarajućeg teksta su i prigodni simbolični detalji, uglavnom petokraka ili sunce sa zracima, urađeni u plitkom reljefu. Postavljene su na mjestu značajnog događaja, i to na postamentu podignutom u slobodnom prostoru ili na zidu nekog objekta, najčešće na privatnoj kući u kojoj se određeni događaj zbilo, u kojoj je boravila ili se rodila istaknuta ličnost.

Jedan broj spomen-ploča koje su postavljane unutar društvenih preduzeća, zanatskih radnji i institucija, posvećene su palim borcima i žrvama fašističkog terora, uglavnom istog zanimanja: radnicima duvanskog monopola, poštanskim, grafičkim, obučarskim i berberskim radnicima, poljoprivrednim inženjerima, tehničarima, članovima fudbalskog kluba, studentima i đacima poljoprivredne škole.

Uključivanje svih onih koji su zainteresovani i čija je obaveza da se ovaj spomenički fond sačuva je dragocjeno. Tekuće i investiciono održavanje, a posebno kompleksne sanacione intervencije, zatim obezbjeđivanje fizičke i tehničke zaštite na zaista velikom broju spomenika i spomen-obilježja zahtijevaju ogromna finansijska sredstva, što je problem i za mnogo razvijene sredine.

Spomen-bista Budo Tomovic

Spomenik na Trijepeču

NEGATIVNI FAKTORI KOJI UGROŽAVAJU SPOMENIKE I SPOMEN-OBILJEŽJA

- Prirodne pojave: atmosferske padavine (kiša, snijeg, grad), temperaturne promjene (mraz i vlaga), erozija (vjetar), vegetacija, mahovine, lišajevi, poplave i zemljotresi, životinje, insekti, mikroorganizmi;
- Društvene pojave: fizička i mehanička oštećenja, ispisivanje grafita, krađa bronzanih bisti;
- Savremeni saobraćaj: izgradnja puteva;
- Savremena urbanizacija: izgradnja, prenamjena prostora i objekata;
- Materijal od kojeg su građeni (posebno kamen i njegova fizičko-mehanička svojstva i mineraloško-petrografski sastav).

Svaki spomenik u otvorenom prostoru izložen je brojnim negativnim uticajima sredine, jer su brojni i uzročnici postepene degradacije građivnog materijala spomen-obilježja, ali i sve češće krađe značajnih umjetničkih ostvarenja. Kamen i bronza su najčešći upotrijebljeni materijali za izgradnju spomenika kao trajni vajarski materijali koji posjeduju otpornost na negativna dejstva sredine, a odličnu plastičnu izražajnost koja umjetniku

Spomenik Titu

omogućava željenu oblikovnost. Ipak njihova izloženost na javnom prostoru koju ne prate, a najčešće i ne prate, detaljne mjere fizičke i tehničke zaštite, nosi određeni stepen rizika. Veliki problem u zaštiti spomenika, posebno spomen-bisti u gradskim parkovima i dvorištima pojedinih javnih ustanova, kao i spomen-ploča na objektima, predstavlja činjenica da su često izloženi nehumanom odnosu i sknavljenju. Ispisuju se grafiti, oštećuju postamenti, uništavaju spomen-ploče i krađu bronzane biste, što je učestalo u posljednje vrijeme zbog tržišne vrijednosti ove legure i njene reciklaže čime nepovratno gubimo umjetničko i kulturno-istorijsko djelo. Zato je veoma bitno obezbijediti dodatne mjere zaštite, kao što je to čuvanje gipsanih odlivaka, sada i odlivaka u poliesteru ili gumi, na osnovu kojih bismo u ovakvim situacijama bili u mogućnosti sprovesti rekonstrukciju spomenika – biste ili figure.

Takođe je obavezno da se prema karakteru terena – lokacije spomenika, vrsti i materijalizaciji spomen-obelježja, preciziraju smjernice očuvanja, zaštite, prezentacije i korišćenja u procesu urbanističkog planiranja.

Brojni su primjeri i događaji iz narodnooslobodilačke borbe koji i danas služe kao inspiracija, i zato svi u društvu, a posebnu odgovornost imaju zaposleni u institucijama kulture, moramo pronaći način da kroz razne vidove komunikacije, naročito sa mlađom publikom, doprinesemo afirmaciji istinskih vrijednosti NOB-a i njegovih tekovina.

Spomenik na Ravnom lazju

osnovu oskudnih arhivskih podataka ustanovljeno je da je pri Glavnom gradu (tada Opština Titograd) sedamdesetih i osamdesetih godina minulog vijeka postojao Opštinski odbor za podizanje spomenika, spomen-obilježja, čuvanje i održavanje spomenika kulture. Rad odbora se zasnivao, između ostalog, i na Odluci o podizanju spomenika i spomen-obilježja istorijskim događajima i ličnostima i o čuvanju i održavanju spomenika kulture na području opštine Titograd, koja je prestala da važi početkom 1999. godine. Vrijedi pomenuti da je ovaj odbor donosio i odluke o povjeravanju na čuvanje i održavanje spomenika i spomen-obilježja organizacijama udruženog rada, drugim samoupravnim organizacijama, zajednicama i udruženjima. Takođe, godišnjim planovima Opštine Titograd, koji su objavljivani u Službenom listu, među prioritetnim pravcima razvoja u djelatnosti kulture bili su i „održavanje i izgradnja kulturno-istorijskih dobara, pri čemu prioritet treba dati obi-

Moramo dati mnogo veći značaj očuvanju postojećeg spomeničkog fonda, prikupljanju podataka i sređivanju dokumentacije, intenzivirati komunikacije između nadležnih organa, mjesnih zajednica, udruženja boraca NOB-a i drugih organizacija. Pozitivni primjeri valorizacije su objavljivanje monografskih jedinica o spomen-obilježjima, njihova prezentacija široj javnosti koja će se kroz stručne tekstove o vrijednostima, značaju materijalizacije tekovina NOR-a doprinijeti naučnoj, kulturnoj, edukativnoj i umjetničkoj valorizaciji ovih spomen-obilježja.

Prvi zakon koji je uređivao problematiku spomen-obilježja donešen je 1971. godine. Na

lježjima iz NOR-a“. Veliku ulogu u rješavanju pitanja u ovoj oblasti imala je i Komisija za spomenike i spomen-obilježja Opštinskog odbora SUB-NOR-a koja je predlagala programe izgradnje, rekonstrukcije i održavanja spomen-obilježja. Informacije i programi koji su se odnosili na problematiku spomen-obilježja bili su predmet razmatranja Izvršnog odbora i Skupštine Titograd. U ovim materijalima, u dijelu koji se odnosi na predloge za podizanja spomenika i spomen-obilježja, ukazivalo se na potrebu izrade projektnog zadatka, projekta, raspisivanja javnog konkursa, uklapanja u urbanističke planove grada, saradnje sa republičkim organima i dr.

Spomenik partizanu borcu na Gorici

Navedeni podaci, iako nedovoljni za konačan zaključak, značajni su jer sadrže elemente postupka podizanja spomen-obilježja koje je propisivao tadašnji zakon u ovoj oblasti. Takođe, značajni su i zbog toga što se može sagledati način na koji su se vršile rekonstrukcije i zamjene određenog broja spomen-obilježja koja imaju status kulturnog dobra.

Po najnovijoj evidenciji, na teritoriji Gglavnog grada se nalaze 232 spomen-obilježja, od čega je u užoj gradskoj zoni 111, a 121 u vangradskom području. U odnosu na raniju evidenciju, nisu uvršćena spomen-obelježja koja više ne postoje i spomen-obilježja na području Tuzi, koje su dobile status samostalne opštine 1. septembra 2018. godine.

Spomen-obilježja sa statusom „kulturno dobro“ su u nadležnosti Uprave za zaštitu kulturnih dobara, dok su sva druga spomen-obilježja u nadležnosti opština na čijoj se teritoriji nalaze. Svaka opština vodi registar spomen-obilježja, kao i evidenciju o onim koja su bespravno podignuta. Ministarstvo

Spomenik u Brskutu posvećen poginulim u oslobodilačkim ratovima

kulture vodi Centralni registar spomen-obilježja Crne Gore.

„Iako ih mnogi ne doživljavaju kao spomenike kulture od velikog značaja, želim da podvučem da je riječ o izrazito značajnim svjedočanstvima. Bez obzira na različite stavove o periodu komunizma, kao i o politici tog vremena, kulturno nasljeđe tog vremena mora ostati sačuvano kao dio kolektivnog sjećanja. Pravo na ovakvo kolektivno sjećanje, oslobodeno političkih pritisaka, tekovina je demokratije i slobode misli“, naglašava Buzid Sabeg, direktor Baštine UNESCO Grada Arla u Francuskoj.

Summary

Memorials with the status of “cultural goods” are under the jurisdiction of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, while all other memorials are under the jurisdiction of the municipalities in whose territory they are located. Each municipality keeps a register of memorials, as well as records of those illegally erected. The Ministry of Culture maintains the Central Register of Monuments of Montenegro.

“Although many do not perceive them as cultural monuments of great importance, I would like to underline that these are extremely important testimonies. Regardless of the different views on the period of communism, as well as on the

MSc arch. Dobrila VLAHOVIĆ*

KULTURNA BAŠTINA - SIMBOL KOLEKTIVNOG SJEĆANJA NA TRINAESTOJULSKI USTANAK

ABSTRACT: In her work, the author wants to draw attention to the importance of protecting and preserving the material heritage of anti-fascism by presenting a valuable segment of the Montenegrin memorial cultural heritage with a focus on the heritage dedicated to the Thirteenth of July Uprising. This is an important issue, especially today, when in some countries, unlike in Montenegro, there is an increasing re-examination of the narratives of the past, but also the revision of memories.

The July 13 uprising in Montenegro has a special significance in its history, which is why its citizens inherit a cult of collective memory according to that event and the period of the National Liberation War. In Montenegrin society, there is no review of the memory of the NLW period, on the contrary, a positive social attitude is expressed, which, among other things, is indicated by numerous monuments and memorials, built to remind of that period. Monuments to the fighters killed during the National Liberation War were the first symbols of the cult of revolution in Montenegrin post-war society, but also places of historical memories and commemorative practices. Due to their historical significance, most of them have been placed under state protection, have the status of cultural property and represent a significant segment of Montenegrin cultural heritage. Therefore, the paper will discuss this type of cultural heritage, insufficiently valorized and presented, its legal status, condition, and also its role and significance for society.

KEYWORDS: *memorial cultural heritage, memorials, protection and preservation, Thirteenth of July Uprising, the culture of remembrance, NOR*

---

* Autorka je konzervatorica i restauratorica; koordinatorka resora kulture u Ministarstvu prosvjete, nauke, kulture i sporta Crne Gore

Istorijski kontekst

U burnoj i često dramatičnoj historiji crnogorski narod je sticao historijsku zrelost i samopouzdanje. To iskustvo mu je znatno pomoglo da se sudbosne 1941. godine ponovo suoči sa historijom i da se svrsta u front progresivnih snaga čovječanstva u borbi protiv fašizma (Stanišić 2005). U porobljenoj Evropi, Crna Gora je s oružjem u ruci ustala u borbu.

Trinaestojulski ustanak je bio prvi narodni ustanak protiv fašističkog okupatora u Evropi.

Glas o Trinaestojulskom ustanku u Crnoj Gori odjeknuo je širom svijeta. Radio-Moskva je 16. jula 1941. emitovala prilog „*Crnogorci nikada neće biti robovi*“; moskovska „Pravda“ je u broju od 20. jula 1941. objavila članak „*Crnogorski narod se bori protiv fašizma*“, a informaciju o crnogorskom ustanku objavili su i londonski „Tajms“ i „Njujork tajms“, dok je poznati francuski filozof i književnik, Žan Pol Sartr, aktivista francuskog Pokreta otpora, poslije Drugog svjetskog rata izjavio da je Trinaestojulski ustanak „veličanstven događaj evropske historije dvadesetog vijeka“ (Stanišić 2005). Ovaj ustanak je bio polazište za početak ujedinjene borbe protiv antifašizma, koja je trajala od 1941. do 1945. godine. Crnogorci su tada masovnim otporom protiv okupatora izvojevali slobodu, državnu samostalnost i ravnopravnost u federativnoj Jugoslaviji (Ičević 2015, 59).

Težeći da se sačuvaju simboli slobode i sjećanja na antifašističku narodnu revoluciju, u zemljama tadašnje Jugoslavije nakon 1945. godine postojala je tendencija oživljavanja i očuvanja sjećanja na NOB, kroz podizanje spomen-obilježja. Masovno nastaju spomenici posvećeni dobijenim bitkama partizanskih snaga protiv fašizma. Pod sloganom „bratstvo i jedinstvo“, ovi spomenici su imali za cilj razvijanje multikulturalnog društva naroda koji su živjeli unutar jugoslovenskih granica. U početku su to bile pojedinačne i neudružene inicijative, najčešće u vidu spomen-ploča, dok u kasnijem periodu to dobija organizovani karakter i formalno pravno utemeljenje, kada nastaju i spomen-biste, spomen-kosturnice, spomen-parkovi, spomen-kompleksi, kao i brojna skulptorska i umjetnička djela, koja simbolizuju taj period.

Početakom šezdesetih godina 20. vijeka glavni inicijatori za podizanje spomen-obilježja događajima iz NOR-a bili su uglavnom opštinski odbori, udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata (NOR), koji su njegovali i čuvali sjećanje na minule događaje i žrtve Drugog svjetskog rata.¹

¹ Podaci dobijeni na osnovu istraživanja dokumentacije (dosjea kulturnih dobara – spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra, rješenja o statusu) koji se nalaze u Upravi za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore.

Od spontane prakse podizanja spomen-obilježja, do prostorno-ekonomskog planiranja velikih memorijalnih spomenika i spomen-kompleksa, procedura podizanja i njihove zaštite vremenom se usložnjavala, a broj zakonskih mehanizama povećavao.

Iako je briga za zaštitu i očuvanje kulturne baštine u Crnoj Gori bila prepoznata kroz različite vrste akata, tek nakon Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori ova oblast je uređena zakonskim okvirom.²

Najnoviji zakonski okvir, *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*,³ donesen skoro 20 godina nakon posljednjeg zakona koji je tretirao ovu oblast, donio je suštinske promjene⁴. Brojna spomen-obilježja, koja u prethodnom periodu nijesu ravnomjerno tretirana, prepoznata su kao kulturna dobra, što predstavlja značajan iskorak u njihovoj zaštiti i valorizaciji.

Osim normativne, za ovu vrstu kulturnih dobara važna je i institucionalna zaštita, koja je u Crnoj Gori uspostavljena od 1948. godine.⁵ Tokom proteklog perioda, iako su se mijenjali nazivi ustanova, njihova opšta uloga u sistemu zaštite kulturne baštine je uglavnom ostajala ista. Međutim, reforme sprovedene 2010/12. godine, uslovile su novi institucionalni okvir zaštite kulturne baštine.⁶

² 1949 – Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodne rijetkosti u NR Crnoj Gori.

³ Sl. list Crne Gore”, br. 49/10.

⁴ Po prvi put prepoznati su novi segmenti kulturne baštine, kreirani su novi modeli upravljanja kulturnom baštinom, utvrđeni su i precizirani novi kriterijumi za procjenu kulturne vrijednosti dobara, odnosno njihovu valorizaciju. Jasno su definisani novi mehanizmi zaštite nepokretnih kulturnih dobara u planskim dokumentima, među kojima su i spomen-obilježja, kojima se obezbjeđuje zaštita kulturnih dobara i njihove okoline, kao integralnog dijela savremenog društvenog, ekonomskog i urbanog razvoja, na način kojim se poštuje njihov integritet i status i dosljedno sprovode režim i mjere zaštite, koji su propisani zakonom. Kao mehanizam zaštite po prvi put je propisana konzervatorska i istraživačka licenca, za obavljanje određenih poslova na kulturnim dobrima, što se odnosilo i na spomen-obilježja koja su imala taj status.

⁵ 1948. godine osnivan je Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti na Cetinju. Već od 1960. godine, ova ustanova je transformisana u Zavod za zaštitu spomenika kulture i Zavod za zaštitu prirode. Zavod za zaštitu spomenika kulture preuzima ulogu vršenja djelatnosti, zaštite spomenika kulture u RCG, sve do 1991. godine, kad dobija naziv Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, koji je djelovao pod tim imenom sve do 2010. godine. Takođe, uloga bivšeg Ministarstva kulture bila je višestruka, od predlaganja i sprovođenja politike, izrade zakona i podzakonskih akata, nadzora nad zakonitošću rada institucija iz oblasti kulture, do obezbjeđivanja sredstava za rad i realizaciju njihovih programskih aktivnosti, kao i uspostavljanja i jačanja međunarodne saradnje u ovoj oblasti. Prvi put je formirano 1991. godine.

⁶ Ovaj model podrazumijevao je novi institucionalni okvir, Upravu za zaštitu kulturnih dobara i Centar za konzervaciju i arheologiju CG.

Društveni kontekst

Spomenici NOB-a, kao specifična vrsta kulturne baštine i njihova uloga u društvu nijesu bili česta tema dosadašnjih analiza, iako su se isticali i često nametali u prostoru, dajući snažnu poruku i podsjećajući na društvene okolnosti i ideologiju jednog vremena. U proteklom periodu u Crnoj Gori nijesu vršene temeljne analize o njihovoj ulozi i značaju za društvo.

Društvena funkcija ovih spomenika često je bila i jedini uzrok njihovog podizanja. Da bi ostao u sjećanju, svaki spomenik mora imati i prepoznatljiv umjetnički izraz, te svojom posebnošću ukazivati na onaj društveni sloj koji je imao povoda i mogućnosti da kroz spomenik prezentuje jedno vrijeme i događaje. Unošenje društvenog sjećanja i simbola kolektivnih identiteta u javni prostor, univerzalna je karakteristika društvenih uređenja svih kulturno-istorijskih perioda.

Kaja Širok je pisala o javnim spomenicima, ukazujući da su oni proizvod posredovanja između zajednica i njeno kolektivno pamćenje, podsjećajući da cenzurisana sjećanja (potisnute slike prošlosti, događaji koje je zajednica odbacila) ukazuju na anomalije u društvu i da se samo potvrđivanjem tih pozitivnih slika prošlosti jača kolektivni identitet društvene zajednice (Širok 2012).

Tokom posljednjih desetak godina sve su vidljiviji pokušaji novih interpretacija ili svjesnijeg uključivanja ove vrste spomenika u istorijski kontekst socijalističkog perioda.

Za spomenike NOB-a posebno je važan psihološki i estetski kontakt sa pojedincem i društvom u cjelini. Prostorni izraz spomenika i uklopljenost u ambijent, može izazvati različite doživljaje, prvenstveno u odnosima oblika, materijala i dimenzija. Urbanističko-arhitektonska funkcija spomenika nosi mnogostruku korespondenciju s pejzažnom ili urbanom okolinom. Kada spomenik uspostavi komunikaciju s okolinom i ona je ne sputava u estetskoj i tematskoj funkciji, tada je njegova složena funkcija pravilno ostvarena (Premerl: 1975.155, 12.). Zato, dinamika prostora i arhitektonski doživljaj mogu biti pokretači snažnih doživljaja posmatrača. No, bez obzira na navedeno, često, nažalost, od društveno-političkih okolnosti zavisi i društveni odnos prema njima.

Assman piše da je upisivanje društvenog sjećanja i simbola kolektivnih identiteta u javni prostor opšta karakteristika društvenih uređenja svih kulturno-istorijskih epoha. Kako bi se uvrstili u sjećanje određene grupe, moraju biti predstavljeni u formi događaja, osobe ili mjesta i obogaćeni smislom za nju važne istine, koje se zajedno objedinjuju u specifične figure sjećanja („figures of memory”) (Assmann 2006: 53).

Svjedoci smo da je danas, u samostalnim državama nastalim na tlu bivše SFRJ, društveni odnos prema njima različit, od tendencije očuvanja do recenzije sjećanja.

Stanje u Crnoj Gori

U 24 opštine na teritoriji Crne Gore zakonom je zaštićeno 585 spomen-obilježja (spomenika narodne revolucije).⁷ Mnogi od njih posvećeni su 13. julu. Ima ih u vidu spomen-ploča sa natpisom, obeliska, spomen-parkova, spomen-grobnica, spomen-kosturnica, spomen-bista, kao i monumentalnih spomenka, koji su odraz umjetničkih ostvarenja, poznatih vajara skulptora ili arhitekata.

Broj spomen-obilježja koja ukazuju na događaje iz perioda antifašističke revolucije znatno se razlikuje po opštinama.

Iako su u zemljama regiona (npr. Hrvatska) društveno-političke prilike negativno uticale na društveni odnos prema pojedinim spomenicima narodne revolucije, u Crnoj Gori je odnos prema antifašističkim simbolima u najvećoj mjeri bio pozitivan.

Veći dio društvene zajednice crnogorsku antifašističku prošlost ističe kao osnov crnogorske državnosti, naglašavajući da je antifašizam osnova postojanja Crne Gore i glavna zaštita modela crnogorskog građanskog društva, odnosno modela koji jedini garantuje stabilnost savremene Crne Gore. Zato se 13. jul slavi kao dan crnogorske državnosti (Vukanović, Radulović, Milaš 2018, 12-16).

U posljednjem periodu, naročito nakon reformi u sistemu zaštite kulturne baštine, država je započela brojne aktivnosti na valorizaciji, prezentaciji i popularizaciji kao i unapređenju stanja ove vrste kulturnih dobara, što ukazuje na povećanu zainteresovanost zvaničnih društvenih struktura u sistemu u odnosu na prethodni period, gdje je prednjačilo nekadašnje Ministarstvo kulture Crne Gore kroz finansijsku podršku na godišnjem nivou, kroz Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara,⁸ koji od 2012. godine usvaja Vlada Crne Gore. Na taj način podsticala se šira društvena zajednica i njen odnos prema ovoj vrsti kulturnih dobara.

Takođe, njihova značajna društvena uloga prepoznata u sistemu zaštite kulturne baštine Crne Gore je i kada je pitanju planiranje prostora. Po prvi put su spomen-obilježja tretirana u svim do sada urađenim studijama zaštite kulturnih dobara, koje predstavljaju osnov za njihovu integralnu zaštitu, od-

⁷ Iz evidencije Uprave za zaštitu kulturnih dobara

⁸ Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara, donosi se na osnovu člana 128 Zakona o zaštiti kulturnih dobara. Kroz ovaj program od 2012. godine za unapređenje stanja spomen-obilježja se izdvaja na godišnjem nivou u prosjeku oko 10% ukupne sume.

nosno zaštitu u prostoru, tj. u planskim dokumentima. Sve ovo ukazuje na pozitivan iskorak kada je u pitanju društveni odnos prema ovoj vrsti kulturnih dobara.

Međutim, iako je vidan napredak, u smislu odnosa države prema spomenicima narodne revolucije, ovaj značajan segment crnogorske kulturne baštine od vremena sticanja statusa kulturno dobro, do sada, nije dovoljno istražen ili je potpuno neistražen, sa više aspekata i to: prepoznavanja posebnih vrijednosti, sveobuhvatne geneze njihovog nastanka, njihove teritorijalne zastupljenosti u Crnoj Gori, stanja očuvanosti i promjene izgleda ili lokacije u odnosu na period uspostavljanja zaštite, faktora rizika koji su uticali ili dalje utiču na njihovo stanje, sublimacije dosadašnjih istraživačkih radova, mogućnosti njihove bolje zaštite, očuvanja, valorizacije i prezentacije kroz preduzimanje mjera zaštite, njihove komunikacije sa drugim segmentima kulturne baštine i okruženjem, te sveukupnog odnosa društva prema njima, posebno lokalne zajednice. Zato danas, bez obzira na velike pomake kada je u pitanju njihova zaštita sa aspekta segmenta kulturne baštine, nemamo dovoljno sistematične i sveobuhvatne podatke o njima.

Iako su zakonom propisani mehanizmi njihove zaštite, kojima se obezbjeđuje njihov integritet radi autentičnog prenošenja budućim generacijama, pitanje je da li se ti mehanizmi danas u dovoljnoj mjeri implementiraju, da li je šira društvena svijest kada je u pitanju ova vrsta kulturnih dobara na nivou koji zaslužuju, da li se o ovoj vrsti kulturnih dobara i događajima kojima su posvećeni dovoljno zna, koliko u stvari studentska populacija poznaje ovaj značajan period naše istorije.

Centar za građansko obrazovanje (CGO) vršio je istraživanja u okviru studentske populacije, vezano za antifašizam u Crnoj Gori.⁹

⁹ “Centar za građansko obrazovanje (CGO) je sproveo terensko istraživanje u okviru potprograma *Tranziciona pravda*, kao dio šire analize o zastupljenosti pitanja koja se odnose na antifašizam u crnogorskom obrazovnom sistemu i znanja o ovom periodu i antifašističkim vrijednostima koje nose mladi iz obrazovnog sistema, a sa ciljem da se osvjetli situacija u ovoj oblasti i ponude preporuke za unapređenje postojećeg obrazovnog sistema. Shodno tome, pitanja koncipirana u upitniku odnosila su se isključivo na antifašistički otpor u XX vijeku u Crnoj Gori, regionu i Evropi. Terensko istraživanje je sprovedeno u periodu od 1. do 6. novembra 2017. godine, među studentima starosne dobi između 18 i 30 godina, odnosno onih koji su rođeni između 1987. i 1999. Od ukupnog broja ispitanika, bilo je 47% muškaraca, 53% žena. Radi se o uzorku od 280 studenata/kinja, od čega 230 studenata/kinja sa fakultetskih jedinica Univerziteta Crne Gore i 50 studenata/kinja sa Univerziteta Donja Gorica. Preciznije, kad je riječ o Univerzitetu Crne Gore, anketirani studenti su sa Filozofskog fakulteta (smjerovi: Istorija, Sociologija, Obrazovanje učitelja, Geografija), Pravnog fakulteta, Fakulteta političkih nauka, Ekonomskog fakulteta, i tehničkih fakulteta. Na Univerzitetu Donja Gorica anketirani su studenti Pravnog fakulteta, Fakulteta za prehrambene tehnologije, Fakulteta za kulturu i turizam i Fakulteta za menadžment u ekonomiji, „Antifašizam u Crnoj Gori – između političkog trenda i obrazovne politike” - Centar za građansko obrazovanje (CGO) Podgorica, 2018.

Kada je u pitanju antifašizam, 86,40% je odgovorilo da je to pokret koji se razvio u Evropi kao odgovor na fašizam i nacizam, 10,01% je odgovorilo da je to pokret na čijem je čelu bio Josip Broz Tito, dok je za 3,59% ispitanika to bio sinonim za komunizam.

Na pitanje ko je bio Ljubo Čupić, 46,43% odgovorilo je da se radi o: „narodnom heroju“, „političkom komesaru“, „borcu za ljudska prava“, „komunisti“, „narodnom heroju koji je sa osmijehom izašao na strijeljanje“, „revolucionaru i antifašisti“, dok 40,71% anketiranih ne zna ko je Ljubo Čupić, a 12,86% nije dalo nikakav odgovor.

Od ukupnog broja anketiranih studenata/kinja, 58,93% je navelo da nikada nijesu posjetili spomenike antifašističkog otpora kroz formalni obrazovni sistem, niti da su na taj način imali priliku učiti o antifašističkom pokretu.

Većina crnogorskih studenata/kinja (64,29%) zna da je Crna Gora bila pod fašističkom/nacističkom okupacijom. No, postoje razlike među njima, pa 60% anketiranih studenata/kinja Univerziteta Donja Gorica smatra da Crna Gora nije bila pod fašističkom/nacističkom okupacijom, a isto smatra i 42% anketiranih studenata/kinja Fakulteta političkih nauka Univerziteta CG.

Iako je prednost Crne Gore što sa državnog nivoa i drugih relevantnih struktura nema pokušaja revizije antifašističke istorije i njenih tekovina, iako su u sistemu zaštite stvoreni uslovi za zaštitu i valorizaciju ovog segmenta kulturne baštine, izdvajaju se finansijska sredstva za unapređenje stanja spomen obilježja, koja čuvaju tekovine NOR-a i vrše brojne aktivnosti, istraživanja (CGO) ukazuju da crnogorski studenti nemaju dovoljno znanja o ovoj važnoj temi koja daje i vrijednosnu dimenziju našem društvu (Vukanović, Radulović, Milaš 2018, 12-16). Dakle, iako su stvoreni institucionalni i normativni uslovi za zaštitu i očuvanje spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra, nameće se pitanje nivoa opšte društvene svijesti, naročito mlađe populacije, koja je dužna da svoju autentičnu kulturnu baštinu prenese budućim generacijama na dalje čuvanje.

Dobrića VLAHOVIĆ

CULTURAL HERITAGE, A SYMBOL OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE 13TH JULY UPRISING

Summary

The paper is a segment of many years of research conducted by the author for the needs of her doctoral dissertation - a memorial to the events of World War II, with special reference to those raised on the occasion of the Thirteenth July Uprising

in Montenegro. Through the historical and social context in which the author points out the aspirations of the Montenegrin people for freedom, but also the post-war tendency to revive and preserve the memory of the National Liberation War, by raising memorials, the author looks back at the state of this segment of cultural heritage in Montenegro.

She points out that the monuments erected to fighters during World War II were the first symbols of the cult of revolution in Montenegrin post-war society, but also places of historical memories and commemorative practices, which is why most of them were placed under state protection and have cultural status.

Although it is known that Montenegro inherits the achievements of anti-fascism and has a positive attitude towards monuments from the period of the National Liberation War, previous research indicates that the situation is not at a satisfactory level.

It is especially worrying that young people are not sufficiently informed about the fundamental values that are the basis of modern Montenegro, which does not have a clear strategy for the protection and presentation of memorials.

Therefore, the aim of the paper was to draw attention to this important type of cultural heritage, insufficiently researched and presented.

Literatura:

- Zakon o zaštiti kulturnih dobara Crne Gore (2010)
Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodne rijetkosti u NR Crnoj Gori (1949)
“Antifašizam u Crnoj Gori – između političkog trenda i obrazovne politike”
- Centar za građansko obrazovanje (CGO) Podgorica, 2018
„Službeni list Crne Gore”, br. 49/10.

САДРЖАЈ

Međunarodna naučna konferencija *1941. u Crnoj Gori: Osamdeset godina Trinaestojulskog ustanka*

<i>Predgovor</i>	7
<i>Отварање међународног научног скупа: „1941. у Црној Гори. Осамдесет година од тринаестојулског устанка“</i>	9
Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Тринаестојулски Устанак у европској историји</i>	13
Zoran LAKIĆ, <i>13-julski antifašistički ustanak u Crnoj Gori 1941. godine – fenomen drugog svjetskog rata</i>	31
Dušan STANIĆ, <i>Uzroci Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori 1941. godine</i>	37
Federiko GODI, <i>Iščitavanje italijanske okupacije kroz biografiju Frančeska Zanija</i>	51
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>SSSR i pitanje organizovanja oružanog otpora u Crnoj Gori 1941. godine</i>	61
Srđa MARTINOVIĆ, <i>Značaj i karakter vojnih operacija u julskom ustanku 1941. godine</i>	75
Bojan JOVANOVIĆ, <i>Prva ustanička puška - Vlado Dapčević</i>	93
Filip KUZMAN, <i>Cetinjski srez u Trinaestojulskom ustanku</i>	109
Nenad PEROŠEVIĆ, <i>Nikšićki srez u ustanku 13. jula i antifašističkoj borbi (jul - decembar 1941)</i>	129
Vukota VUKOTIĆ, <i>Ilegalni rad KPJ u Nikšićkom srezu uoči Trinaestojulskog ustanka 1941. godine</i>	143
Žarko LEKOVIĆ, <i>Pljevaljska bitka- uvod u građanski rat</i>	157
Slavko BURZANOVIĆ, <i>„Zeleni partizani“</i>	179
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Simbolika 1941. godine i Drugog svjetskog rata u političkom diskursu Crne Gore osam decenija kasnije</i>	189
Danilo KALEZIĆ, <i>Framing the 13th of July Uprising: Changing Perceptions in the Historical Perspective</i>	203

Dragana KUJOVIĆ, Ćamil Sijarić, „Oslobođeni Jasenovac”- <i>podijeljena trauma žrtve</i>	215
Božena MILJIĆ, <i>Trinaestojulski ustanak i NOP u okupatorskoj štampi na teritoriji Crne Gore tokom 1941. godine</i>	231
Tatjana KOPRIVICA, <i>Vizuelna svjedočanstva o italijanskoj okupaciji Crne Gore 1941. godine</i>	255
Milica NIKOLIĆ, <i>Ženska strana Narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori</i>	267
Mirjana ŽIVKOVIĆ, <i>Muzičko nasljeđe NOB-a</i>	283
Draško DOŠLJAK, <i>Slika NOB-a u crnogorskoj hodonimiji</i>	299
Petar LEKIĆ, <i>Muzej NOB-a na Cetinju</i>	307
Anastazija MIRANOVIĆ, <i>Što je nama naša borba dala?</i>	317
Ljiljana KARADŽIĆ, <i>Anton Lukateli- grafičar i ilustrator-hroničar NOB-a, skica za portret</i>	329
Maša JOVOVIĆ, <i>Ideja umjetničke slobode Petra Lubarde</i>	339
Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ, <i>Ustanak i revolucija: Memorijalna arhitektura Crne Gore</i>	345
Dušan MEDIN, Dobrila VLAHOVIĆ, <i>Меморијализација Другог свјетског рата на територији општине Будва кроз спомен-обилежја са статусом културног добра</i>	361
Magdalena RADUNOVIĆ, <i>Uticaoj Trinaestojulskog ustanka i NOR-a na djela spomeničke arhitekture</i>	375
Dobrila VLAHOVIĆ, <i>Kulturna baština, simbol kolektivnog sjećanja na Trinaestojulski ustanak</i>	387

СОДЕРЖАНИЕ

Международная научная конференция
*1941 год в Черногории: Восемьдесят лет Восстания
тринадцатого июля*

<i>Предисловие</i>	7
<i>Открытие международной научной конференции: „1941 год в Черногории: Восемьдесят лет Восстания тринадцатого июля” ...</i>	9
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Восстание Тринадцатого июля в европейской истории</i>	13
Зоран ЛАКИЧ, <i>Антифашистское восстание 13 июля 1941 года в Черногории - явление Второй мировой войны</i>	31
Душан СТАНИЧ, <i>Причины Восстания тринадцатого июля в Черногории в 1941 году</i>	37
Федерико ГОДИ, <i>Чтение итальянской оккупации через биографию Франческо Дзани</i>	51
Александр ЖИВОТИЧ, <i>СССР и вопрос организации вооруженного сопротивления в Черногории в 1941 году</i>	61
Срджа МАРТИНОВИЧ, <i>Значение и характер военных операций в Июльском восстании 1941 г</i>	75
Боян ЙОВАНОВИЧ, <i>Первая повстанческая винтовка – Владо Дапчевич</i>	93
Филип КУЗМАН, <i>Цетиньский уезд в Восстании тринадцатого июля</i>	109
Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Никишичский уезд в Восстании тринадцатого июля и антифашистской борьбе (июль - декабрь 1941 г.)</i>	129
Вукота ВУКОТИЧ, <i>Подпольная работа КПЮ в Никишичском уезде накануне Восстания тринадцатого июля 1941 года</i>	143
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Битва в г. Плевля - введение в гражданскую войну</i>	157

Славко БУРЗАНОВИЧ, „Зеленые партизаны”	179
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Символика 1941 года и Второй мировой войны в политическом дискурсе Черногории восемь десятилетий спустя</i>	189
Данило КАЛЕЗИЧ, <i>Framing the 13th of July Uprising: Changing Perceptions in the Historical Perspective</i>	203
Драгана КУЙОВИЧ, <i>Чамил Сиярич, „Освобожденный Ясеновац” - разделенная травма жертвы</i>	215
Божена МИЛИЧ, <i>Восстание тринадцатого июля и НОВ в оккупационной прессе на территории Черногории в течение 1941 года</i>	231
Татьяна КОПРИВИЦА, <i>Визуальные свидетельства об итальянской оккупации Черногории в 1941 году</i>	255
Милица НИКОЛИЧ, <i>Женская сторона Народно-освободительной войны в Черногории</i>	267
Мириана ЖИВКОВИЧ, <i>Музыкальное наследие Народно-освободительной войны</i>	283
Драшко ДОШЛЯК, <i>Картина Народно-освободительной войны в черногорской топонимии</i>	299
Петар ЛЕКИЧ, <i>Музей Народно-освободительной войны в Цетине</i>	307
Анастасия МИРАНОВИЧ, <i>Что нам дала наша борьба?</i>	317
Лиляна КАРАДЖИЧ, <i>Антон Лукатели – художник-график и иллюстратор – летописец Народно-освободительной войны, набросок к портрету</i>	329
Маша ЙОВОВИЧ, <i>Идея художественной свободы Петра Лубарды</i>	339
Славица СТАМАТОВИЧ ВУЧКОВИЧ, <i>Восстание и революция: Мемориальная архитектура Черногории</i>	345
Душан МЕДИН, Добрила ВЛАХОВИЧ, <i>Мемориализация Второй мировой войны на территории муниципалитета Будва через мемориалы со статусом культурного достояния</i>	361
Магдалена РАДУНОВИЧ, <i>Влияние Восстания 13 июля и Народно-освободительной войны на произведения мемориальной архитектуры</i>	375
Добрила ВЛАХОВИЧ, <i>Культурное наследие, символ коллективной памяти о Восстании тринадцатого июля</i>	387

CONTENTS

International Scientific Conference
1941 in Montenegro: 80th Anniversary of the 13th July Uprising

<i>Introduction</i>	7
<i>Opening of the International Scientific Conference 1941 in Montenegro: 80th Anniversary of the 13th July Uprising</i>	9
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>The Thirteenth of July Uprising in European History</i>	13
Zoran LAKIĆ, <i>July 13 anti-fascist uprising in Montenegro in 1941 - a phenomenon of World War II</i>	31
Dušan STANIĆ, <i>Causes of 13th July 1941 Uprising in Montenegro</i>	37
Federico GODI, <i>Reading the Italian occupation through the biography of Francesco Zani</i>	51
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>USSR and the issue of organizing armed resistance in Montenegro in 1941</i>	61
Srđa MARTINOVIĆ, <i>Significance and character of military operations in the July uprising of 1941</i>	75
Bojan JOVANOVIĆ, <i>The First Insurgent Rifle - Vlado Dapčević</i>	93
Filip KUZMAN, <i>Cetinje District in the 13th July Uprising</i>	109
Nenad PEROŠEVIĆ, <i>Nikšić District in the 13th July Uprising and the Anti-Fascist Fight (July - December 1941)</i>	129
Vukota VUKOTIĆ, <i>Illegal operations of the CPY in the Nikšić District on the Eve of the 13th July Uprising 1941</i>	143
Žarko LEKOVIĆ, <i>Battle of Pljeva - a prelude to the civil war</i>	157
Slavko BURZANOVIĆ, <i>“Green Partisans”</i>	179
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Symbolism of 1941 and World War II in the Political Discourse of Montenegro Eight Decades Later</i>	189
Danilo KALEZIĆ, <i>Framing the 13th of July Uprising: Changing Perceptions in the Historical Perspective</i>	203
Dragana KUJOVIĆ, <i>Ćamil Sijarić, “Liberated Jasenovac” – shared trauma of the survivors</i>	215

Božena MILJIĆ, <i>13th July Uprising and the National Liberation Movement in the Occupators' Press on the Territory of Montenegro during 1941</i>	231
Tatjana KOPRIVICA, <i>Visual Testimonies of the Italian Occupation of Montenegro in 1941</i>	255
Milica NIKOLIĆ, <i>Women's side of the National Liberation War in Montenegro</i>	267
Mirjana ŽIVKOVIĆ, <i>Musical Heritage of the National Liberation War</i>	283
Draško DOŠLJAK, <i>The Representation of the National Liberation War in Montenegrin Hodonimy</i>	299
Petar LEKIĆ, <i>Museum of the National Liberation War in Cetinje</i>	307
Anastazija MIRANOVIĆ, <i>What has our fight given us?</i>	317
Ljiljana KARADŽIĆ, <i>Anton Lukateli- graphic artist and illustrator - chronicler of the National Liberation War, portrait sketch</i>	329
Maša JOVOVIĆ, <i>The Idea of Petar Lubarda's Artistic Freedom</i>	339
Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ, <i>Uprising and Revolution: Memorial Architecture of Montenegro</i>	345
Dušan MEDIN, Dobrila VLAHOVIĆ, <i>Memorialization of the Second World War on the territory of the municipality of Budva through memorials with the status of cultural property</i>	361
Magdalena RADUNOVIĆ, <i>The Influence of 13th July Uprising and the National Liberation War on the Works of Monumental Architecture</i>	375
Dobrila VLAHOVIĆ, <i>Cultural heritage, a Symbol of the Collective Memory of the 13th July Uprising</i>	387

TABLES DES MATIÈRES

La conférence internationale - 1941 au Monténégro: *Quatre-vingt années du Soulèvement du 13 juillet*

<i>Préface</i>	7
<i>Ouverture de la conférence internationale - 1941 au Monténégro: Quatre-vingt années du Soulèvement du 13 juillet</i>	9
Radoslav RASPOPOVIC, <i>Le soulèvement du 13 juillet dans l'histoire européenne</i>	13
Zoran LAKIC, <i>Insurrection antifasciste du 13 juillet au Monténégro en 1941 - un phénomène de la Seconde Guerre mondiale</i>	31
Dušan STANIĆ, <i>les Causes du Soulèvement du 13 juillet 1941 au Monténégro</i>	37
Federico GODI, <i>Lire l'occupation italienne à travers la biographie de Francesco Zani</i>	51
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>l'Union soviétique et la question de l'organisation de la résistance militaire au Monténégro en 1941</i>	61
Srđa MARTINOVIC, <i>Importance et nature des opérations militaires lors du soulèvement de juillet 1941</i>	75
Bojan JOVANOVIĆ, <i>le Premier fusil du Soulèvement du 13 juillet - Vlado Dapčević</i>	93
Filip KUZMAN, <i>le District de Cétinje dans le Soulèvement du 13 juillet</i>	109
Nenad PEROŠEVIĆ, <i>le District de Nikšić dans le Soulèvement du 13 juillet et dans la Résistance contre le fascisme (juillet - décembre 1941)</i>	129
Vukota VUKOTIĆ, <i>le Travail clandestin du Parti communiste yougoslave dans le district de Nikšić à la veille du Soulèvement du 13 juillet 1941</i>	143
Žarko LEKOVIĆ, <i>la Bataille de Pljevlja – introduction à la guerre civile</i>	157

Slavko BURZANOVIĆ, „ <i>les Partisans verts</i> ”	179
Radenko ŠČEKIĆ, <i>le Symbolisme de l'année 1941 et de la Seconde guerre mondiale dans le discours politique au Monténégro huit décennies plus tard</i>	189
Danilo KALEZIĆ, <i>Framing the 13th of July Uprising: Changing Perceptions in the Historical Perspective</i>	203
Dragana KUJOVIĆ, Čamil Sijarić, „ <i>Le Jasenovac libéré</i> ” - un traumatisme partagé de la victime	215
Božena MILJIĆ, <i>le Soulèvement du 13 juillet et le combat pour la libération dans la presse des envahisseurs sur le territoire du Monténégro courant 1941.</i>	231
Tatjana KOPRIVICA, <i>les Témoignages visuels sur l'occupation italienne du Monténégro en 1941</i>	255
Milica NIKOLIĆ, <i>le Côté féminin du mouvement de la Résistance au Monténégro</i>	267
Mirjana ŽIVKOVIĆ, <i>l'héritage musical de la Résistance</i>	283
Draško DOŠLJAK, <i>l'image de la Résistance dans l'odonymie monténégrine</i>	299
Petar LEKIĆ, <i>le Musée de la Résistance de Cetinje</i>	307
Anastazija MIRANOVIĆ, <i>Que nous a-t-il donné notre combat?</i>	317
Ljiljana KARADŽIĆ, <i>Anton Lukateli- artiste graphique et illustrateur-chroniqueur de la Résistance, esquisse pour un portrait</i>	329
Maša JOVOVIĆ, <i>l'Idée de la liberté artistique de Petar Lubarda</i>	339
Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ, <i>le Soulèvement et la révolution: l'Architecture mémoriale du Monténégro</i>	345
Dušan MEDIN, Dobrila VLAHOVIĆ, <i>Mémorialisation de la Seconde Guerre mondiale sur le territoire de la municipalité de Budva à travers des monuments commémoratifs ayant le statut de bien culturel</i>	361
Magdalena RADUNOVIĆ, <i>l'influence du Soulèvement du 13 juillet et de la Résistance sur l'architecture des monuments</i>	375
Dobrila VLAHOVIĆ, <i>le patrimoine culturel, symbol de la mémoire collective du Soulèvement du 13 juillet</i>	387

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (*.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталoшки су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост

додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: <https://portal.issn.org/>), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година ХCV

Бр. 1-2/2022.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica

(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807